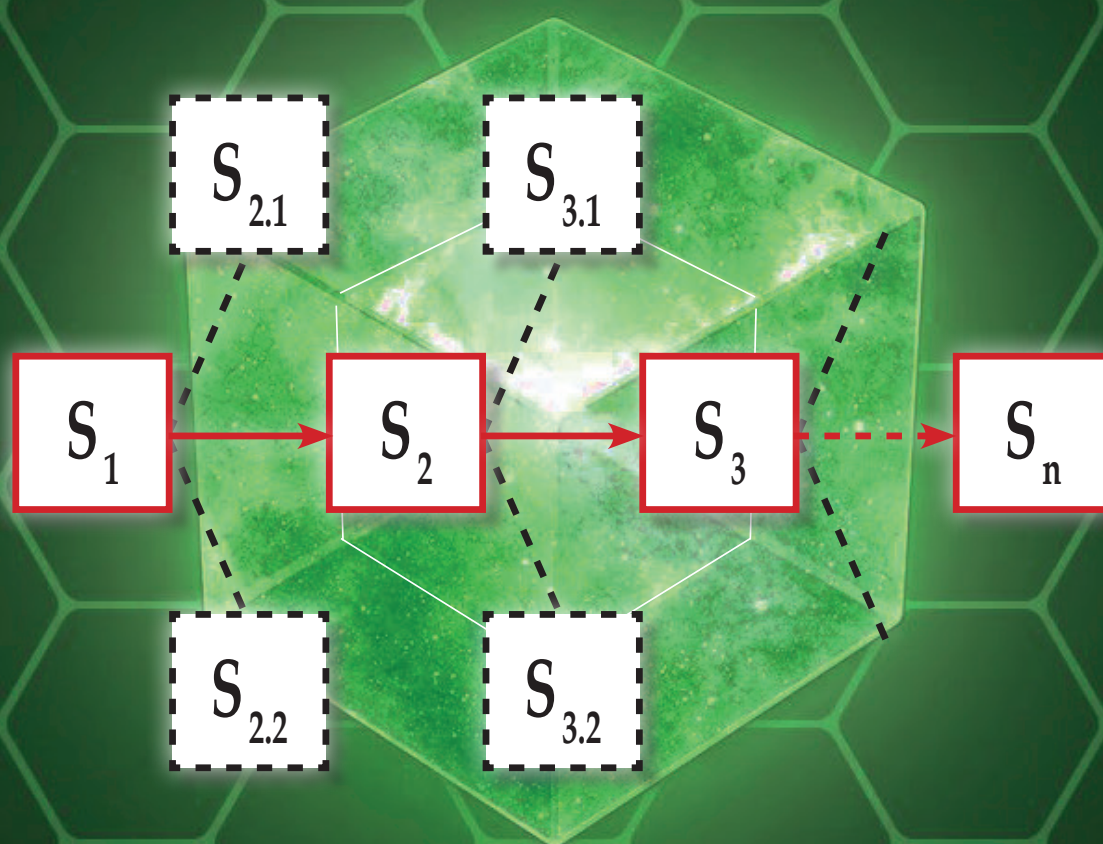

Jörg Zeller

TID

Begrebsglossar til
Virkelighedsfilosofi

Del II Virkelighedslogik

Jörg Zeller

Virkelighedsfilisofi

Del II: Virkelighedslogik

Glossarium

VT-Glossar

Forbemærkning:

Jeg har i nedenstående begrebsglossar hemningsløst gjort brug af [Lübcke P., red. 1996](#), *Politikens filosofi leksikon*, Copenhagen: Politikens Forlag, Forkortelserne *VTF I og VTF II*, der benyttes i forbindelse med litteraturangivelser i Lübckes bog står for de to bøger med titlen ”Vor tids filosofi”, også udgivet af Poul Lübcke. Ligeledes har jeg brugt en del netencyklopædien Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Main_Page. I mindre omfang har jeg brugt [Mittelstraß J., Hrsg. 1995-1996](#), *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, 1-4. Desuden konsulterede jeg i forbindelse med mere lingvistiske begreber hovedsagligt [Cramer J. m.fl. 1996](#), *Leksikon til sprogkundskab*; og i forbindelse med psykologiske begreber [Abrahamowitz F. 2001](#), *Psykologileksikon*. Endelig brugte jeg til forklaring af enkelte begreber naturligvis også en del andre kilder som citeret nedenunder.

Begrebsliste

[A](#) [B](#) [C](#) [D](#) [E](#) [F](#) [G](#) [H](#) [I](#) [J](#) [K](#) [L](#) [M](#) [N](#) [O](#) [P](#) [Q](#) [R](#) [S](#) [T](#) [U](#) [V](#) [W](#) [X](#) [Y](#) [Z](#) [Æ](#) [Ø](#) [Å](#)

[A](#)

[abduktion](#)

[abstrakt](#)

[abstrakt objekt](#), semantisk rolle

[absurd](#)

[accidens](#)

[accidentel](#)

[activity theory](#)

[adaptation](#)

[adjektiv](#)

[adverbium](#)

[adækvat](#)

[adækvation](#)

[afbildning](#)

[agent](#)

[afsender](#)

[afsenderintention](#)

[afskygning](#)

[aksiom](#)

[akt](#)

[aktivitet](#)

[aletisk](#)

[algoritme](#)

[anatorisk](#)

[analogi](#)

[analogislutning](#)

[analogt tegn](#)

[analyse](#)

[analytisk](#)

[analytisk filosofi](#)

[anatomi](#)

[anomali](#)

[anskuelse](#)

[antagelse](#)

[anvendelse](#)

[anvendt forskning](#)

a posteriori
apprehension
apperception
a priori/a posteriori
argument (begrundelse)
argument (funktion)
artefakt
artikel

B
basissætning (observationssætning, iagttagelsessprog)
begivenhed
begreb
begrebsdannelse
begrebsindhold (intension)
begrebslogik
begrebsomfang (ekstension, reference)
begrebsrealisme
begrundelse
begær
Berliner-gruppen
beskrivelse (bestemt, ubestemt)
bevidst, førbevidst, ubevidst
bevidsthed
bevidsthedstilstand
bindeord
bevis
bevisteori (proof theory)
bit
Boole, George
budskab (message)

C
causa (grund, årsag)
ceteris paribus (alt andet lige)
circulus vitiosus (forkert cirkel, fejlslutning)
conditional probability

D
data
database
datum
deducere, deduktion
definition
deontisk
deontisk logik
deontologi
deontologisk etik
destination (af en meddelelse)
determinisme
diagram
dialektik
digitalisering
digitalt tegn

Ding an sich
diskurs
diskursanalyse
diskursiv
disposition
dom
domslogik (udsagnslogik)
domæne
dynamik
dynamis/energeia
dømmekraft

E
egenskab
eksistens
eksistensfilosofi
eksperiment
ekstension
ekstensionalitetsprincip
emergens
emergentisme
emotion
empiri
empirisme
energi
entitet
entropi (information)
epigenese
episteme (sikker viden, videnskab)
epistemologi
epoché
erfaring
eristik
erotetisk logik
erkendelse
erkendelsesform
erkendelsesteori
etik
evidens

F
familielighed
faktisk (fakticitet)
faktum
falsificere
feedback
fejlslutning
felt
feltteori
fiktiv
filosofi
fonem
fonetik
fonologi

[flowchart](#)
[fordom](#)
[forestilling](#)
[forestillingsbilleder](#)
[forforståelse](#)
[forhåndenhed/vedhåndenhed](#)
[forklaring](#)
[FOL \(Første Ordens Logik\)](#)
[form](#)
[form \(grammatisk, logisk\)](#)
[formalisering](#)
[formalisme](#)
[formalt sprog](#)
[formalvidenskab](#)
[formel \(velformet\)](#)
[formelt system](#)
[fornemmelse](#)
[fornuft](#)
[forstand](#)
[forståelse](#)
[forståelseshorisont](#)
[frames](#)
[frase](#)
[fremmedpsykiske, problemet om det](#)
[fuldstændig \(completeness\)](#)
[fundamentale argument/led, det](#)
[fundamentalisme](#)
[funktion](#)
[funktionsudtryk \(logisk\)](#)
[fuzzy logic](#)
[fysiologi](#)
[fysiologisk psykologi](#)
[fysik](#)
[fysikalisme](#)
[fænomen](#)
[fænomenalisme](#)
[fænomenologi](#)
[følelse](#)
[følge, semantisk, syntaktisk](#)

[G](#)

[gen](#)
[genom](#)
[genstand](#)
[genstandsområde](#)
[gestalt](#)
[givne, det](#)
[glossar](#)
[Gödel fuldstændigheds bevis](#)
[graf](#)
[grafem](#)
[grammatik](#)
[grund](#)
[grundforskning](#)

[grundsætning](#)
[grundvidenskab](#)
[gyldig](#)

H

[habitus](#)
[handling](#)
[hereditary property \(arvelig egenskab\)](#)
[hermeneutik](#)
[hermeneutisk cirkel](#)
[hermeneutisk metode](#)
[heuristik](#)
[hjerne](#)
[holdbar](#)
[holisme](#)
[hologram](#)
[homologi](#)
[homonymi](#)
[horisont](#)
[hukommelse](#)
[human](#)
[humaniora](#)
[humanisme](#)
[hypertekst](#)
[hypotese](#)
[hypotetisk deduktiv metode](#)
[hypotetisk-deduktivt system](#)
[højere ordens prædikatslogik](#)

I

[iagttagelsessprog](#)
[idé](#)
[ideal](#)
[idealisme](#)
[ideation](#)
[identifikation](#)
[identitet \(logisk, kvalitativ\)](#)
[identitet, semantisk rolle](#)
[identitetspol](#)
[identitetsprincippet](#)
[identitetsprædikation](#)
[idiografisk videnskab](#)
[illokutionær](#)
[illokutionær kraft](#)
[imagination](#)
[implikation](#)
[implicature \(conversational\)](#)
[indbildningskraft, imagination](#)
[indeterminisme](#)
[indhold](#)
[individuation/individuationsprincip](#)
[induktion](#)
[induktionsproblemet](#)
[induktivt argument](#)

[inferens, inferentiel](#)
[indføling](#)
[informatik](#)
[information](#)
[information flow](#)
[informationsmængde](#)
[informationspsykologi](#)
[informationsteori](#)
[initialbetingelser](#)
[instans](#)
[instrumentalisme](#)
[intellekt](#)
[intellektualisme](#)
[intellektuel anskuelkse](#)
[intelligibel](#)
[intelligens](#)
[intendere](#)
[intension](#)
[intentio](#)
[intention](#)
[intentionale væsen, en bevidsthedsakts](#)
[intentionalitet](#)
[interaktion](#)
[interaktivitet](#)
[interesse](#)
[interpretant](#)
[interpretation](#)
[interrogativlogik](#)
[intersubjektiv](#)
[introspektion](#)
[intuition](#)
[i sig/for sig/i og for sig](#)
[isomorfi](#)

[I](#)
[James-Lange teori](#)
[jeg/selv](#)

[K](#)
[kalkule](#)
[kanal](#)
[kategori](#)
[kategoriskema](#)
[kategorifejl](#)
[kategorisering](#)
[kategorisk udsagn](#)
[kausal](#)
[kausalitet](#)
[kemi](#)
[kendsgerning](#)
[kilde](#)
[kinæstetisk sans](#)
[kirtel](#)
[klar og tydelig](#)

klasse, domæne, type, sort
klassifikation
kode
kognition
kognitiv psykologi
kognitionsvidenskab (cognitive science)
kommunikation
kommunikationssituation
kommutativ
kompatibel
komplementær
komplementaritet
koncept
konjunktion (bindeord)
konklusion
konkret
konkret objekt, semantisk rolle
konnektiv
konsekvens
konsistens
konstant
konstitution
konstruktion
konstruktivisme
kontekst
kontingent
kontradiktion
kontradiktionsprincip
kontrafaktisk konditional
kontraposition
kopula
kraft (fysisk)
kraft, semantisk rolle
kreativitet
kritisk rationalisme
Kuhn
kultur
kvalitet
kvant
kvantecomputer
kvantefeltteori
kvantemekanik
kvantifikation
kvantitet
kvantor

L
leksem
leksikon, vokabular
livsverden
logaritme
logicisme
logik
logik, klassisk

[logik, moderne](#)
[logisk atomisme](#)
[logisk form](#)
[logisk følge](#)
[logisk konstant](#)
[logisk lov](#)
[logisk nødvendighed \(logisk sandhed\)](#)
[logisk positivisme](#)
[lokutionær handling](#)
[lov](#)
[læring](#)

[M](#)

[many-valued logic \(multivalent logic\)](#)
[mapping \(konceptuel metafor\)](#)
[matematik](#)
[matematisk logik](#)
[materialisme](#)
[materie](#)
[meddelelse \(message\)](#)
[medium](#)
[mening](#)
[mereologi](#)
[metafor](#)
[metafysik](#)
[metasprog](#)
[metode](#)
[metodologi](#)
[metonymi](#)
[miljø \(omgivelser\)](#)
[modalitet](#)
[modallogik](#)
[model](#)
[modelteori](#)
[modtager](#)
[modtager, semantisk rolle](#)
[morfem](#)
[morfologi](#)
[motiv](#)
[motivation](#)
[mulig verden \(semantik\)](#)
[multimedie](#)
[multivalent logik](#)
[mængde/klasse \(eng. set\)](#)

[N](#)

[naturlige klasser](#)
[naturlig nødvendighed](#)
[naturvidenskab](#)
[navn](#)
[navneord](#)
[navnerelation](#)
[negation](#)
[neksus](#)

[noema/noesis](#)
[noget](#)
[nominal](#)
[nominalisme](#)
[nomotetisk/idiografisk](#)
[nonverbal kommunikation](#)
[norm](#)
[normal](#)
[normativ](#)
[noumenon](#)
[nous](#)
[nødvendig](#)

O

[objekt \(erkendelsesteori\)](#)
[objekt \(grammatik\)](#)
[objektivere](#)
[objektivisme](#)
[objektsprog](#)
[observationsterm](#)
[Ockhams rasekniv](#)
[omverden](#) (jf. også [omgivelse](#))
[ontologi](#)
[operation](#)
[operationalisme](#)
[operationel definition](#)
[operator](#)
[oplevelse](#)
[oplever](#), semantisk rolle
[ordklasse](#)
[organ](#)
[organisme](#)
[original](#), semantisk rolle

P

[paradigme](#)
[parameter](#)
[partikulære](#)
[percept](#)
[perception](#)
[perlokutionær](#)
[petitio principii](#)
[Plancks konstant](#) (virkningskvant)
[pixel](#)
[positiv](#)
[positivisme](#)
[possible world](#) semantic
[postmodernisme](#)
[pragmatik](#)
[pragmatisk](#)
[pragmatisme](#)
[praksis](#)
[praktisk](#)
[primitiv](#)

[privatsprogsargumentet](#)
[problem](#)
[proces](#)
[processering](#)
[proposition](#)
[propositional attitude](#)
[prosodi](#)
[protention](#)
[protologik](#)
[prototype](#)
[præmis](#)
[prædikat](#)
[prædikativ](#)
[prædikation](#)
[prædikationskerne](#)
[prædikatslogik](#)
[præformationsteori](#)
[præsupposition](#)
[psykologi](#)
[pålidelighed](#)
[påstand](#)

R

[rationalisme](#)
[rationel](#)
[real](#)
[realisme](#)
[receptivitet](#)
[reduktion](#)
[reel](#)
[reference](#)
[refleks](#)
[refleksion](#)
[refleksiv](#)
[regel](#)
[regres](#)
[regularitet\(steori\)](#)
[rekursiv](#)
[relation](#)
[relevant, relevans](#)
[relevanslogik](#)
[reliabilitet \(pålidelighed\)](#)
[rema](#)
[repræsentation](#)
[retention](#)
[retning, semantisk rolle](#)
[retorik](#)
[rum](#)
[rum, semantisk rolle](#)
[Rutkowski slutninger](#)

S

[sagforhold](#)
[sagen selv](#)

[sand](#)
[sandhed](#)
[sandhedsfunktion](#)
[sandhedstavle](#)
[sandhedsværdi](#)
[sansedatum](#)
[sanseindtryk](#)
[sansning](#)
[satellit](#)
[script](#)
[sektorforskning](#)
[selvbevidsthed](#)
[semantik](#)
[semantisk følge](#)
[semantisk netværk](#)
[semantisk rolle](#)
[semiologi](#)
[semiotik](#)
[sender](#)
[sigte](#)
[situation](#)
[skema](#)
[skepticisme](#)
[slutte](#)
[slutning](#)
[slutningsregel](#)
[signal](#)
[solipsisme](#)
[sortal](#)
[sorteret logik](#)
[spil](#)
[spontaneitet](#)
[sprogspil](#)
[spørgsmål](#)
[spørgelogik](#)
[statement](#)
[statistik](#)
[struktur](#)
[strukturalisme](#)
[subjekt \(empirisk\)](#)
[subjekt \(epistemologisk\)](#)
[subjekt \(grammatisk, logisk\)](#)
[subjekt \(transcendentalt\)](#)
[subjektiv](#)
[subjektivisme](#)
[subjektivitet](#)
[substans](#)
[substantiv](#)
[sundhed \(soundness\)](#)
[superveniens](#)
[sylogisme](#)
[symmetribrud](#)
[symmetrisk relation](#)
[synekdoke](#)

synkategorematisk
syntagme (helhed)
syntaks
syntese
syntetisk
system
sætning
sætningsled
sætningskema

T
tanke
talehandling
tautologi
tegn
teknik, ingeniørvidenskab
tekst
tekstvidenskab
tema
teorem
teoretisk
teori
term
tid
tilfældig, tilfælde
tilordningsregler (broprincipper, korrespondensregler)
tilværen
ting
topik
traduktion, traduktiv slutning
transcendental
transcendental deduktion
transduktion
type
tænkning
tænkningssprog hypotese

U
ubestemthedsprincip (s.o. komplementaritet)
udelukkede tredjes princip (tertium non datur pr.)
udlægning
udsagn
udsagnslogik
universale
univers of discourse
usikkerhedsrelation
utilitarisme

V
validitet, valide
valens, prædikaters
variabel
Warszawa-gruppen
verbal

[verbum](#) (finit)
[verden](#)
[verificere](#)
[verifikation](#)
[viden](#)
[vidensbase](#)
[videnskab](#)
[videnskabshistorie](#)
[videnskabsteori](#)
[videnssociologi](#)
[Wienerkredsen](#)
[vilje](#)
[virkelighed](#)
[virkning](#)
[virkningshistorie](#)
[virtuel](#)
[vokabular](#)
[vurdering](#)
[værdi](#)
[værdifilosofi](#)
[væren](#)
[værende](#)
[væsen](#)
[væsensskuen](#)

[Y](#)
Ytring

[Æ](#)
ækvivalens
[ækivalent](#)
[æstetik](#)

[Å](#)
ånd
[åndsvidenskab](#), humaniora, kulturvidenskab
[årsag/virkning](#)

Begrebsforklaringer

[abduktion](#)

(af lat. ab-ducere, lede bort). 1. I traditionel logik betegnelse for en [syllogisme](#), hvori oversætningen er sand, men undersætningen og dermed konklusionen kun sandsynlig. 2. Hos Peirce er a. en slutningsform ved siden af [deduktion](#) og [induktion](#).

Støder vi på en eller anden mærkværdig kendsgerning, så benytter vi os af a., hvis vi opstiller en [hypotese](#), der forklarer den mærkværdige kendsgerning derved, at den følger deduktivt af hypotesen.

Litt.: VTF. 11, s. 25. (Lübcke 1996, 7)

[abstrakt](#), abstraktion

(af lat. *abstrahere*, trække bort, rive løs). 1. Almen, mods. individuel ([konkret](#)). 2. Uanskelig, mods. sansbar og anskuelig (konkret). Mængder, tal og idehistoriske retninger er eks. på a. størrelser i denne forstand. 3. En a. forestilling er forestillingen om noget a., f.eks. begrebet 'retfærdighed' el. forestillingen om en cirkel i almindelighed. 4. If. Hegel er noget a. hvis det er revet løs fra den sammenhæng, som det væsentligt set

indgår i. Hos Hegel går skellet mellem a. og konkret således på tværs af skellet mellem det almene og det individuelle. Sml. ”Hvem tænker a.?”; Hegel, udg. af O. Hansen, Kbh., 1971.

Ved *abstraktion* forstås enten den proces gennem hvilken, man ser bort fra forskellige sider ved en sag, hvorved man når frem til en forestilling om noget abstrakt, el. også er abstraktion = resultatet af en abstraktionsproces, dvs. enten forestillingen om det abstrakte el. selve det abstrakte. (Lübcke 1996, 8)

abstrakt objekt

(ABSTRAKT OBJEKT, AOB) semantisk rolle for et argument som betegner et fænomen der indgår i og evt. påvirkes af handlingen, ofte udtrykt med en ledsætning som det fundamentale argument, fx [*Stemplerne bevægelse op og ned*] *andres ved hjælp af en krumtapaksel til en roterende bevægelse.* (Cramer m.fl. 1996, 7)

accidens

(af lat. accidere, komme faldende, forefalde) det kontingente (se kontingent), ikke nødvendige, uvæsentlige ved en sag. Ordet ‘a’ er en lat. oversættelse af det gr. ord ‘symbebekós’ der hos Aristoteles betegner de egenskaber ved en genstand, som hverken tilkommer den med nødvendighed eller normalt tilhører genstande af den pågældende type. F. eks. er det en a. ved et menneske, at det er hvidt, thi det er ikke nødvendigt at være hvid for at være et menneske, lige så lidt som mennesker i almindelighed er hvide. Modstykket til accidenserne er essensen (væsenet) eller substansen. Jf. prædikabilier. (Lübcke 1996, 9).

accidentel, det prædikat, der svarer til substantivet, accidens. (Lübcke 1996, 9)

activity theory

is a Soviet psychological meta-theory, paradigm, or framework, with its roots in Vygotsky’s cultural-historical psychology. Its founders were Alexei N. Leont’ev (1903-1979), and Sergei Rubinshtein (1889-1960). It became one of the major psychological approaches in the former USSR, being widely used in both theoretical and applied psychology, in areas such as education, training, ergonomics, and work psychology. Activity theory is aimed at understanding the mental capabilities of a single human being. However, it rejects the *isolated* human being as an adequate unit of analysis, focusing instead on cultural and technical mediation of human activity. (http://en.wikipedia.org/wiki/Activity_theory)

adaptation

(latin): tilpasning. Proces, hvorved levende organismer bringes i overensstemmelse med omgivelsernes krav. Kan foregå hurtigt p.gr. af organismens fysiologiske eller adfærdsmæssige fleksibilitet, f.eks. når pelsdyr får tykkere pels om vinteren, eller langsomt på grund af genetiske forandringer (evolution), f.eks. det at sneharen har udviklet mindre ører og derfor mindre varmeafgivende overflade end dens slægtninge i varmere egne. Bruges også om sanseorganers tilpasning til omverdenen, f.eks. når lugtesansen gradvist mister følsomheden over for vedvarende påvirkning, eller når øjet tilpasser sig til henholdsvis lys og mørke. Øjets fuldstændige adaptation ved overgang fra stærkt dagslys til mørke varer næsten 45 minutter; den omvendte proces sker hurtigere. Ved fuldstændig mørkeadaptation er menneskets øje 5000-6000 gange så følsomt for lys som ved lysadaptation. Betegner i psykologien tilpasning til gruppenormer eller til stadier i den kognitive udvikling (Jean Piaget). (Lademanns 2000)

adjektiv (tillægsord)

ord der betegner egenskaber ved personer, ting og forhold, fx *pæn, lille, stor, ukritisk, åbenmundet*. De kan ofte kendes på at de kan gradbøjes, fx *pæn - pænere - pænest*, eller bestemhedsbøjes: *den pæne dreng*. Man kan skelne mellem konstaterende adjektiver, fx *rund, blå, fransk, firkantet*, relative adjektiver, fx *stor, smal, lang*, psykologiske adjektiver, fx *illoyal, dum, kær*, og vurderende adjektiver, fx *behagelig, dejlig, usund*. (Cramer m.fl.1996, 8)

adverbium (biord)

uensartet ordklasse som vanskeligt kan defineres entydigt (beskrives ofte negativt som ord der ikke kan placeres i de andre ordklasser). De angiver som.satellitter til.prædikationskernen ofte tid, sted, måde, årsag,

indrømmelse og lignende og optræder som adverbialer i sætningen, fx *snart, nu, ud, hjemme, sådan, derfor, ikke, aldrig, alligevel*.

Læg mærke til forskellen på *Han stod inden for* (adverbium + præposition) *døren* og *Kom dog med indenfor!* (adverbium). (Cramer m.fl. 1996, 10)

adækvat

(af lat. *adaequare*, gøre lig med), dækkende, overensstemmende, passende, tilsvarende. 1 Thomas Aquinas overtager den jødiske nyplatoniker, I. Israelis, definition af sandhed som ”*adaequatio intellectus et rei*” (”overensstemmelse mellem intellektet og tingen”; jf. korrespondenteorien for sandhed). 2. Hos Spinoza defineres en a. ide som en ”ide, der, for så vidt den betragtes i sig selv og uden forhold til genstanden, har alle en sand ides egenskaber og kendetegn” (Ethica, 2. del, definitioner). En a. årsag defineres som ”en årsag, hvis virkning kan opleves klart og tydeligt ved den” (Ethica, 3. del, definitioner). 3. Hos Husserl skelnes mellem a. og apodiktisk evidens. 4. I logikken siges et formelt system at være a., når det både er korrekt og fuldstændigt. (Lübcke 1996, 10)

adækvation

(af lat. *adaequare*, gøre lige med), nøjagtig overensstemmelse. (Lübcke 1996, 10)

afbildning

Helt generelt forstår man ved en afbildning en sammenknytning af elementerne i en mængde med elementer i en anden (evt. den samme) mængde; sammenknytningen er fastlagt ved en eller anden forskrift. I denne omfattende betydning af ordet kan afbildningen være flertydig, d. v. s. at der til et element i den første mængde muligvis kan svare flere elementer i den anden. Normalt bruges imidlertid ordet ”afbildning” synonymt med ordet ”funktion” (nogle foretrækker endda at forbeholde det sidste ord til at betegne afbildninger mellem reelle tal), idet man kræver, at sammenknytningen mellem elementerne er entydig, således at der til hvert element i den første mængde svarer netop et element i den anden. (...) Orddannelser som ”sammensat afbildning”, ”invers (omvendt) afbildning”, ”enetydig afbildning” etc. bliver således synonyme med de tilsvarende udtryk, hvor ”afbildning” erstattes med ”funktion”. (Karush 2000, 15)

agent

(AGENT, AG, agens, agentiv, den handlende). Semantisk rolle for et argument der betegner levende væsen der udfører en handling, ofte udtrykt med et nominal som det kausale argument, fx *Hver Dag trak [en af Sønnen]AG Geden ud paa Marken for at græsse*. (Cramer m.fl. 1996, 12-13)

afsender

(forfatter) den person (eller de personer) der faktisk skriver eller ytrer teksten. Afsenderen er ikke det samme som afsenderinstansen der er den beskrivelse som findes i teksten af afsenderen. Afsenderen er en historisk person med hensigter og attituder i forhold til bestemte modtagere og holdninger til bestemte sagforhold. Afsenderen kaldes i fiktive tekster forfatteren.

Ærlighed består i overensstemmelse mellem afsenderen og afsenderinstansen, dvs. overensstemmelse mellem afsenderens virkelige hensigter og holdninger og den afsenderintention og holdning der kommer til udtryk i teksten. I fiktion og ironi er der netop ikke overensstemmelse mellem afsender og afsenderinstans, og det ved modtagerne normalt godt, hvad de ikke gør når det drejer sig om løgn. (Cramer m.fl. 1996, 11)

afsenderintention

(meddelelseshensigt, udsigelsesintention) afsenderinstansens dominerende intention med at meddele teksten til adressaten. Den kan enten være *ekspressiv* (afsenderen ønsker ærligt at give udtryk for sine hensigter og holdninger), *konstativ* (afsenderen ønsker at fremsætte sandfærdige udsagn om sagen) eller *regulativ* (afsenderen ønsker at ændre verden i overensstemmelse med teksten). Afsenderintentionen er et vigtigt kriterium for beskrivelsen af fremstillingsformer. (Cramer m.fl. 1996, 12)

afskygning

(ty. *Abschattung*, afskygning), den måde, hvorpå en perceptionsgenstand viser sig i perceptionen. F.eks. ser man aldrig et hus i dets fulde kompleksitet, men altid kun under en bestemt synsvinkel. Perceptionsgenstanden er det, som alle vore perceptionsafskygninger er rettede imod. Jf. [intentionalitet](#). Litt.: VTF. I, s. 45 (Husserl), s. 85 (Ingarden). (Lübcke 1996, 11)

[aksiom](#)

(gr. *axioma*), en grundsætning, som accepteres uden [bevis](#), hvad enten den anses at gælde pr. konvention, eller den anses for selvindlysende sand. Et aksiomatisk system er et sæt sætninger og [slutningsregler](#), hvor visse af sætningerne er a., og hvor resten – teoremerne - følger fra a. i kraft af slutningsreglerne. Et fagområde aksiomatiseres når dets sætninger ordnes i et aksiomatisk system. Dette behøver ikke at indebære formalisering. Standardeksemplet på et aksiomatisk system er den græske matematiker Euklids geometri, *Elementer*, fra ca. 300 f.Kr.. Et fagområde er finit (lat., endeligt) aksiomatiserbart, hvis det er muligt at give det en aksiomatisering med et endeligt antal ikke-logiske a.” (Lübcke 1996, 12)

[aksiomatisk metode](#) = at sammenfatte en stor mængde indsigter ved at vise, at de kan udledes logisk af et lille antal grundantagelser (aksiomer). (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 23)

[aksiomatisk system](#) = et sæt grundantagelser (aksiomer) samt alt det, der kan udledes logisk af dem (teoremer). (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 23)

[akt](#)

(lat. *actus*). 1. skolastisk oversættelse af udtrykket *energeia* hos Aristoteles. Akten er her den virksomhed, der ”aktualiserer” en evne, eller virkeliggørelsen af en mulighed. Jf.

[dynamis/energeia](#). - 2. Hos Husserl betegner akten en intentional oplevelse (ty. intentionales Erlebnis), dvs. en oplevelse, der er rettet imod en genstand - modsat et sansindtryk (sensedatum), der blot udgør et oplevelsesmateriale (gr. hyle) for genstands-oplevelsen. Ved at benytte udtrykket akt har Husserl tilkendegivet, at genstandserfaringen (intentionaliteten) indebærer en virksomhed (ty. Tätigkeit). Jf. [konstitution](#).

Litt.: VTF. I, s. 43 ff. (Lübcke 1996, 12)

[aktivitet](#)

(af lat. *agere*, sætte i bevægelse, udføre, handle), virksomhed; det at være virksom. Mods. til passivitet, receptivitet o.l. (Lübcke 1996, 12)

[aletisk](#), se [modalitet](#)

[algoritme](#)

(middellat. *algorismus*, fordrejet fra navnet af den persiske matematiker al-Chwarismi), en generel regningsprocedure, som forløber efter skematiske regler og enten standser, fx ved bestemmelsen af den største fællesnævner for to tal (Euklidisk a.), eller ubegrænset kan løbe videre, fx ved en tilnærmedesvis beregning af kvadratroder. I særdeleshed hedder også afgørelsesprocedurer inden for matematik og matematisk logik algoritmer, hvis de foreligger i form af effektivt anvendelige omformningsregler for tegnækker. En på den baggrund opstået disciplin, algoritmeteori, har fået tiltagende betydning for brugen af regneautomater. ([Mittelstraß 1995](#), bd. 1., 85)

[analogisk](#)

Ordet *analogisk* bruges i lingvistikken om en grammatisk henvisning fra et pronomen til et nominal længere til venstre i sætningen (Cramer e.a. 1996, p. 16)

[analogi](#)

(af gr. *analogia*, forhold), lighed, overensstemmelse, forholdslighed. Hvis vi ved, at a har egenskaberne P og Q, og b har egenskaben P, vil det være en [a.slutning](#) at hævde, at så har b nok også egenskaben Q tilfælles med a. Ofte vil det være sådan, at vi er interesserede i en række egenskaber hos a, som udviser et bestemt mønster eller en bestemt sammenhæng. Da vi endvidere ved, at b på visse punkter ligner a, så slutter vi til,

at b's egenskaber nok også indgår i en lignende interessant sammenhæng som a's egenskaber. Tingene falder hermed på plads for os.

A. og a.-slutning bruges ofte til at udforske og forstå det, vi ikke kender. Nogle empirister benytter således a-slutninger, når de skal begrunde, at andre mennesker har et sjæleliv (jf. [fænomenalisme](#), problemet om det [fremmedpsykiske](#) og [solipsisme](#)). Ud fra en viden om, at deres egne sjælelige tilstande, f.eks. glæde og sorg, viser sig i bestemt adfærd, og ud fra iagttagelse af, at andre kroppe udviser en lignende adfærd, slutter de til, at denne adfærd er forbundet med bestemte sjælelige tilstande, som de kender fra sig selv.

A. anvendes også som et overtalelsesmiddel. Platon sammenligner f.eks. herskerens forhold til folket med kaptajnens forhold til sin besætning eller med lægens forhold til patienten. De to sidste forhold kender vi til, og de hviler på tekniske færdigheder, der kan læres. På samme måde må herskeren, der også er en art leder eller vejleder, have en særlig teknisk viden for at regere rationelt og retfærdigt. Accepterer vi Platons a-slutning, må vi også acceptere en vigtig del af hans politiske fil.

Litt.: H. Høffding, *Begrebet A.*, Kbh. 1923. (Lübcke 1996, 15)

[analogt tegn](#)

(ikonisk tegn) tegn hvor henvisningen fra udtryk til indhold hovedsagelig sker på grundlag af lighed, analogi, fx tegninger, malerier, fotos, computergrafik og nonverbale tegn som stemmeføring, gestus og mimik.

Der er altid (både i systemet og forløbet) en glidende overgang fra det ene analoge tegn til det andet. Grænseområdet mellem to tegn kan inddeles uendeligt fint. Mange overvejende analoge tegn indeholder også konventionelle træk.

Et almindeligt rundt ur med visere er et godt eksempel på et analogt tegn. Der er den lighed mellem udtryk og indhold at jo mere viseren bevæger sig, desto mere er tiden gået. Mere betyder mere.

Modsætningen til analoge tegn er [digitale tegn](#), tegn hvor henvisningen fra udtryk til indhold er arbitrær og alene hviler på konvention, fx på et digitalt ur. Sproget består med sin dobbelte artikulation af digitale tegn: fonemer, grafemer og talcifre. En almindelig sproglig tekst består hovedsagelig af digitale tegn, men der kan være forskellige analoge elementer og aspekter i en sproglig tekst, fx stil og illustrationer. (Cramer m.fl. 1996, 16-17)

[analyse](#)

er en proces, der nedbryder og afdækker relationer mellem enkeltdelene i et materiale. Det kan konkret foregå ved at identificere udtalte antagelser i en given teori, at kunne holde fakta adskilt fra hypoteser i en tekst, eller skelne fakta fra normative udsagn. ... det er med de analytiske færdigheder, at man nedbryder, strukturerer, omstrukturerer og nogle gange forkaster projektets problem i den stadige proces, der forløber gennem projektarbejdet. ... Man må analysere problemet for at finde ud af, hvad der måske i virkeligheden er problemet ... Og denne analyseproces er jo faktisk hele projektarbejdet, for jo mere viden man får om problemet (forstået som erkendelsesmæssigt problem), jo mere præcist kan man sige, hvori problemet består, og til slut, når man præcist kan formulere sit problem, er det fordi det er løst. (Grinsted & Olsen 1994, 27-28)

(gr. *analysis*), opløsning, opdeling i bestanddele, mods. [syntese](#). Fil. har siden Platon og Aristoteles stillet spørgsmål af typen 'Hvad er godhed/retfærdighed/viden?' og således beskæftiget sig med analyse af grundlæggende begreber. Alligevel er det først det 20. århundredes fil., nærmere bestemt den såk. analytiske' fil, der har gjort selve den metodiske afklaring af begrebsanalyse til et centralt tema. Genstanden for en begrebsanalyse er herefter ikke en af sproget og tænkningen uafhængigt eksisterende størrelse, det være sig en ide' i platonisk forstand eller en privat forestilling i det enkelte individs bevidsthed, men træk ved meningene og brugen af de sproglige udtryk, der siges at udtrykke det pågældende begreb. Begrebsanalyse er i den forstand logisk analyse (også kaldet begrebslogisk, til forskel fra formellogisk analyse). If. den analytiske fil. må begrebsanalysen nødvendigvis være en logisk analyse, hvis den skal være en objektiv undersøgelsesform.

Hos Moore og den tidlige Russell antog logisk analyse form af en definitionsproces.

Målet var at vise, hvordan det problematiske udtryk (analysens analysandum. det, der skal analyseres), f.eks. ordet 'viden', kan defineres vha. en sammensætning af mere enkle og klare udtryk (analysens analysans: det, der analyserer), f.eks. 'velbegrunder, sand tro'. Påstanden indeholdt i en analyse som 'Viden

er velbegrunder, sand tro' er således en påstand om, at der i sproget består en synonymi-relation mellem analysandum og analysans. Hvis påstanden er sand, har den status af en analytisk sandhed. Med Russells beskrivelsesteori som mønstergyldigt eksempel udvikledes en ny analyseteknik begrundet i meningsteorien hos Frege og i Wittgensteins Tractatus. Denne analyserer i første række hele sætningers mening, idet ords mening dermed forklares som deres bidrag til fastsættelsen af sætningernes mening. Russells analyse af sætningen 'Kongen af Frankrig er skaldet' med 'Der findes en, og kun en, person som er konge af Frankrig, og denne er skaldet' illustrerer, hvordan sætninger med problematiske udtryk - her 'Kongen af Frankrig' - kan erstattes af andre sætninger med (angiveligt) samme mening, men uden de problematiske udtryk. Analysen viser dels, at det 'forsvundne' udtryk ikke har nogen selvstændig mening, men tjener til at fastlægge sætningens logiske form, dels, at sætningens grammatiske form er vildledende, hvad angår dens logiske form. Påstanden indeholdt i en analyse af denne art er, at den analyserende sætning i logisk velartikuleret udformning angiver den analyserede sætningens sandhedsbetingelse. If. den tilgrundliggende meningsteori er en sætningens mening fastlagt af dens sandhedsbetingelse. Tilsvarende er et ords mening bestemt som det bidrag, det yder til fastlæggelsen af sandhedsbetingelserne for de sætninger, hvori det forekommer.

Med udgangspunkt i Wittgensteins senfilosofi (Philosophische Untersuchungen) er endelig fremkommet en tredje analyseteknik, den sprogbrugsanalyserende metode.

Grundtanken er her, at et sprogligt udtryks mening er en funktion af den brug, sprogets talere gør af det i konkrete kommunikationsepisoder. Ikke mindst Austins teori om talehandlinger har bidraget til den teoretiske afklaring af principperne for fil. sprogbrugsanalyse, som den er blevet praktiseret af først og fremmest de såk. dagligsprogsfilosoffer. Strawsons performative analyse af sandhedsbegrebet og Hares præskriptivistiske analyse af moralske udsagn er tydelige eksempler på analyser af denne type.

Fælles for de her omtalte udlægninger af begrebsanalyse som logisk analyse er den antagelse, at der på de relevante niveauer i sproget er objektivt konstaterbare kendsgerninger om udtrykkenes meninger og meningsmæssige relationer. Denne antagelse er i de sidste tre årtier blevet udsat for heftige angreb med Quine som den ledende kritiker. If. Quine bygger antagelsen på en forkert sprogmodel og opfattelse af forholdet mellem sprog og virkelighed. Analyse er illusorisk, og såk. fil. analyse må forstås som en revisions- eller rekonstruktionsproces, hvorigennem uklare dele af sproget, herunder store dele af meningsterminologien, enten helt kasseres som uanvendelige for rationelle formål eller udskiftes med særligt konstruerede, veldisciplinerede talemåder.

Litt.: VTF II, s. 52-55 (Moore's metode), 68-73 (Frege), 86-89 (Russell), 183-86 (Wittgenstein) og 286-93 (Quine). B. Harrison, *An Introduction to the Philosophy of Language*, London 1979. J. Hartnack, *Wittgenstein og den moderne fil.*, Kbh. 1962. J. O. Urmson, *Philosophical Analysis*, Oxford 1956. (Lübcke 1996, 15-16)

The process of breaking a concept down into more simple parts, so that its logical structure is displayed. At its most elementary this may be revealed by a dictionary definition ('to be a vixen is to be a female fox'). But analytic philosophy, as practised by Russell, the early Wittgenstein, and Moore, took the successes of logic at the beginning of the 20th century to open the way to a general programme, in which the meaning or truth conditions of propositions would be displayed by a process that revealed hidden logical structure beneath the surface form of statements (...). Philosophical analysis "provide a scientific, objective approach;" traditional problems. Just as a mathematician can provide a definition of a complex notion revealing its identity in terms of a sequence of simpler operations, so the philosopher should be able to identify the nature of a complex concept in terms of simple constituent ideas and operations. The programme of analysis reached its zenith with the early work of the logical positivists, and especially Carnap, although it influenced almost all Anglo-American philosophy for the first half of the 20th century, and much of it beyond that.

Although the ideal of analysis had a profoundly healthy effect on philosophy, by insisting on rigorous attention to meaning at all stages of philosophizing, the original confidence in the method proved over-optimistic.

First, it turns out that remarkably few interesting concepts admit of uncontroversial analyses. Secondly, it is plausible that there is good reason for this, in that concepts gain their identity not so much through internal structure, as through their place in a larger theory or network of doctrines and practices with which they are associated (see holism). Thirdly, apart from empiricist or atomistic doctrine, there is no

principled way of determining where a process of analysis ought to stop, or even, perhaps, determining in which direction it ought to set out. Finally, the test for a successful analysis, namely the display of a complex structure that is actually synonymous with the original concept, is uncertain in its application, and rather than being an objective arbiter of philosophical doctrine, will be contested in the light of such doctrines. ([Blackburn 1996](#), 14)

[analytisk/syntetisk](#)

Betegnelsen 'analytisk', som anvendt om domme el. udsagn, står i mods. til 'syntetisk' og markerer en sondring, der har været central for erkendelsesteorien siden I. Kant. Imidlertid hersker der forskellige syn på, både hvordan sondringen skal drages, og hvilken holdbarhed den har.

1. Efter Kants oprindelige definition i indledningen (A 7- A 8; B 10-11) til Kritik der reinen Vernunft (1781) er en dom a., hvori begrebet om prædikatet allerede er indeholdt i begrebet om subjektet og således ikke føjer noget nyt til det. F. eks. er dommen 'alle legemer har udstrækning' a., idet begrebet 'udstrækning' er indeholdt i begrebet 'legeme'. Derimod er 'Nogle legemer har tyngde' syntetisk, eftersom begrebet 'tyngde' ikke er sådan indeholdt. Denne definitions åbenbare mangler - definitionen gælder kun for domme med subjekt-prædikat form, og udtrykket 'indeholde' er upræcist - søger Kant opvejet i Prolegomena (1783). I værkets § 2 suppleres definitionen med det kriterium, at benægtelse af en analytisk dom beløber sig til selvmodsigelse. Således er 'Alle ungarle er ugifte' a., fordi dens benægtelse 'Nogle ungarle er ikke ugifte' jo kommer ud på et med 'Nogle ugifte mænd er ikke ugifte', som klart er selvmodsigende. Det samme gælder 'Det er forkert, at det både regner og ikke regner', hvorimod de to domme 'Alle ungarle er Iykelige' og 'Det er forkert, at det enten regner eller sner' er syntetiske, idet de begge lader sig benægte uden selvmodsigelse. Ved hjælp af det nye kriterium kan Kant påpege, at analytiske domme er sande med nødvendighed; thi da en selvmodsigelse nødvendigvis er falsk, må dens benægtelse el. modsatte dom være nødvendigvis sand. Analytiske domme er altså absolut sikre sandheder, i sidste ende garanteret af kontradiktionsprincippet.

For syntetiske domme er der ingen tilsvarende garanti, og en sådan dom kan derfor være enten sand eller falsk. I Kants videre erkendelsesteoretiske argumentation indgår imidlertid en påvisning af, at visse syntetiske domme, bl.a. årsagssætningen, ligeledes er sande med en form for nødvendighed (syntetisk a priori), blot af en helt anden grund end for de analytiske sandheders vedkommende. For Kant er det et hovedpunkt, at medens alle analytiske sandheder er nødvendige sandheder, er der nødvendige sandheder, som ikke er analytiske.

2. Dette punkt benægtes af den [empiristiske](#) tradition. If. den må nødvendig sandhed sættes lig med analytisk sandhed den eneste måde, hvorpå noget kan være sandt med nødvendighed, er den, at det modsatte udgør en logisk selvmodsigelse. Nødvendige sandheder formulerer regler og sammenhænge i det sproglige beskrivelsessystem, i stil med 'Alle ungarle er ugifte' og 'Der er 7 dage i en uge'. De betaler for deres sikkerhed ved som analytiske at være helt intetsigende om de faktiske forhold.

Kants sondring er således afgørende vigtig for empirismen, og ikke mindst i dette århundrede har empirister anstrengt sig for at vise, at sondringen er både skarp og ikke vilkårlig. Den logiske positivisme har hertil anvendt G. Freges bestemmelse af analytisk sandhed i Grundlagen der Arithmetik (§ 3, 1884). En dom er en analytisk sandhed (falskhed), hvis den kan bevises (modbevises) udelukkende vha. logikkens love og sprogets definitioner. Dette formelle kriterium har vundet udbredt accept og været grundlæggende for forsøget på at bevise, at matematikkens sætninger er analytiske sandheder (tautologier, jf. endv. logicisme).

Inden for den overvejende empiristisk orienterede dagligsprogsfilosofi anvendes mere indholdsmæssige kriterier. Almindeligvis forklares en analytisk dom her som en dom, der er sand alene i kraft af betydningerne af de ord, hvormed de er udtrykt. Sætningen 'Der er 7 dage i en uge' udtrykker en analytisk (sand) dom, fordi accepten af den fremgår af forståelsen af den: skulle nogen benægte den, er det slet og ret bevis for, at vedkommende ikke har forstået den. Den eneste måde, hvorpå en sådan sætning kan komme til at udtrykke noget falsk, er ved en betydningsforandring hos et el. flere af de involverede udtryk.

3. I den nyeste sprogfil. er sondringen mellem a. og s. domme blevet udsat for kraftig kritik. På hver sin måde har så toneangivende fil. som L. Wittgenstein og W. V. Quine argumenteret for, at sondringen dels er vilkårlig og uskarp, dels er udtryk for en helt misvisende opfattelse af forholdet mellem sprog og virkelighed. Endvidere har andre fil., ikke mindst S. Kripke, åbnet for en ny diskussion af begrebet

‘nødvendig sandhed’, hvori sondringen ikke længere er det springende punkt. Endelig har også de nyeste udviklinger inden for matematisk logik og modallogikken bidraget til at gøre sondringen tvivlsom. Litt.: VTF. I, s. 53-58 (Husserl); II, s. 106-7 (Den tidlige Wittgenstein), 124-126 (Den logiske positivisme), 196-199 (Den senere Wittgenstein), 283-286 (Quine), 324-329 (Erlangerskolen). D. Føllesdal & L. Walløe, Argumentationsteori og vitenskapsfil., kap. 2, 5 og 6, Oslo 1977. H. P. Grice & P. F. Strawson, ”In Defense of a Dogma”, Phil. Rev. LXV, 1956. A. Pap, Semantics and Necessary Truth, London 1966. W. V. O. Quine, From a Logical Point of View, London 1961. (Lübcke 1996, 17-18)

Analyse

(von griech. *ánálisis*, Auflösung), methodologischer Terminus. Der Begriff der A. hat sich seit den Aristotelischen „Analytiken“ unter verschiedenen Aspekten entwickelt, wobei besonders Begriffs- und Sprachanalysen (Logik und Sprachphilosophie), Beweisanalysen (z.B. Mathematik), Kausalanalysen (z.B. Physik), Funktionalanalysen (z.B. Biologie, Medizin, Informatik) und Zweckanalysen (Sozial- und Geisteswissenschaften) hervorzuheben sind.

In der Aristotelischen Logik führt die A. einen Gattungsbegriff auf die ihn enthaltenden allgemeineren Begriffe zurück, während die i Synthese umgekehrt einen Begriff aus allgemeineren Begriffen definiert. Bei extensionaler Auffassung tritt an die Stelle der A. von Begriffen die A. von Klassen als Begriffsumfangen. Nach B. Russells Ableitung eines Widerspruchs in G. Freges „Grundgesetzen der Arithmetik“ wurden solche A.n verwendet, um zirkelhafte Begriffsbildungen wie Russells Klasse R aller Klassen X, die sich selber nicht als Element enthalten ($R = \{x | \neg x \in x\}$), zu entlarven (Zermelo-Russellsche Antinomie). Russells Lösungsvorschlag einer Typenhierarchie von Klassen (Typentheorien) wurde in der Philosophie besonders von R. Carnap aufgegriffen. Dieser führte für seinen „Logischen Aufbau der Welt“ ein hierarchisches Konstitutionssystem ein, auf dessen unterster Stufe unzerlegbare Elementarerlebnisse als Grundelemente aufgeführt sind, aus denen auf der 1. Stufe Klassen und Relationen solcher Elemente, auf der 2. Stufe Klassen und Relationen von Elementen der 1. Stufe etc. zusammengesetzt werden. In der A. von Gegenständen sind aus Relations- und Strukturbeschreibungen die Gegenstandsmerkmale zu erschließen. Bei formalen Sprachen (Sprache, formale) entspricht dem synthetischen bzw. induktiven Aufbau von Termen und Ausdrücken (Ausdruck (logisch)) aus Elementartermen bzw. Elementarausdrücken durch Einführung von Funktionskonstanten bzw. logischen Verknüpfungen die formale A. von Zeichenreihen auf ihren korrekten Aufbau als Terme bzw. Ausdrücke. Die eindeutige Zerlegung von Zeichenreihen spielt dabei eine ebenso große

Rolle wie die Frage nach der Entscheidbarkeit der Term- und Ausdruckseigenschaft für beliebig vorgelegte Zeichenreihen. In der analytischen Philosophie (Philosophie. analytische) wurden mehrere Methoden der Sprachanalyse ausgebildet, die von formalen Zeichenanalysen über Bedeutungsanalysen synonymen Ausdrücke bis zur pragmatischen Rekonstruktion von Verwendungsregeln in natürlichen Sprachen reichen (Analyse, logische).

Bei der A. als Beweissuche für eine Behauptung steht der Gedanke, mittels Bekanntem Unbekanntes zu finden, im Vordergrund. Der analytische Beweis erhält dabei folgendes Schema: Aus einer Behauptung B_1 wird eine notwendige Bedingung B_2, \dots , aus B_{n-1} eine notwendige Bedingung B_n gefolgert. Ist B_n falsch, dann gilt B_1 als widerlegt.

Ist B_n wahr (z.B. ein Axiom), so muß in der anschließenden Synthese B_{n-1} aus B_n, \dots , B_1 aus B_2 gefolgert werden, d.h., B_n wird in der Synthese als hinreichende Bedingung von B_1 bewiesen. In diesem Sinne tritt die A. methodisch reflektiert erstmals in der Geometrie des Pappos von Alexandrien (ca. 300 n.Chr.) auf, obwohl sie bereits früher bei Mathematikern (z.B. Euklid) und Philosophen (z.B. Platon) Anwendung gefunden hatte.

Pappos führt jedoch keine A. von Satzzusammenhängen durch, sondern gewinnt seine Resultate mit Hilfe von konkreten Konstruktionshandlungen an geometrischen Figuren (z.B. mittels Hilfslinien), deren beweisende Kohärenz der Struktur des obigen beweistheoretischen Schemas zwischen Sätzen entspricht (Collectiones II, ed. F. Hulthsch, 634ff.). Die Überlegungen von Pappos werden insbesondere von F. Vieta wieder aufgenommen und weiterentwickelt. R. Descartes sah in der A. sogar die eigentliche mathematische Leistung, da in der Synthese nur das nachträglich deduziert wird, was man in der A. vorher gefunden hat.

Daher wendet er ganz im Sinne der Papposchen analytischen Beweisstruktur in der analytischen Geometrie (Geometrie, analytische) auch die Algebra an, in der die A. bei der Lösung von Gleichungen,

als Paradigma des Findens von Unbekanntem aus Bekanntem, immer schon verwendet wurde. So geht man in der Algebra von der Behauptung aus, wonach x Lösung einer Gleichung $G(x)$ sei (z.B. $8(4^x + 4^{-x}) - 54(2^x + 2^{-x}) + 101 = 0$). Dann ist eine Hilfsgröße y auch Lösung einer passend abgeänderten Gleichung $G(y)$ ($y = 2^x$ Lösung von $8(y^2 + 1/y^2) - 54(y + 1/y) + 101 = 0$), bis man schließlich durch Einführung einer Hilfsgröße z auf eine Gleichung $G''(z)$ kommt, deren Lösung bekannt ist ($z = y + 1/y$ in der quadratischen Gleichung $8z^2 - 54z + 85 = 0$).

In der Synthese wird rückwärts verifiziert, dass z (im Beispiel $5/2, 17/4$), dann y (also $2, 1/2, 4, 1/4$) und schließlich x (also $1, -1, 2, -2$) Lösungen in den jeweiligen Gleichungen sind. Heuristische Regeln für Problemanalysen werden in der Leibnizschen Tradition der *ars inveniendi* seit G. Polya in der mathematischen Heuristik, Didaktik und, unter Verwendung maschineller Verfahren, auch im Bereich des sogenannten Problem-Solving untersucht. Oft sind Probleme in vorgegebenen Modellen nicht lösbar (z.B. $x^2 = 2$ im Modell der rationalen Zahlen, $x^2 = -1$ im Modell der reellen Zahlen), was in der Geschichte der Mathematik zur Herausbildung neuer und Erweiterung alter Theorien führte (z.B. Einführung der Modelle der reellen und komplexen Zahlen). Für die Wissenschaftsgeschichte hat daher I. Lakatos die A. als einen historischen Prozess heuristischer Theorieentwicklung beschrieben, der nicht nur auf die Mathematik beschränkt ist.

In der Physik wird A. seit I. Newton als Suche nach Ursachen von beobachteten Wirkungen verstanden (Methode, analytische). Wie die analytische Geometrie seit Descartes, so setzte sich seit J. L. Lagrange auch eine analytische Mechanik durch, in der Naturgesetze als Gleichungen formuliert werden. Ursachen und Wirkungen werden dann zu meßbaren Größen, deren Abhängigkeit in den Gleichungen eindeutig festgelegt ist.

Bei einer Kausalanalyse werden also diejenigen Größen als >Ursachen< gesucht, die die Meßdaten eines Ereignisses in einer entsprechenden Gesetzeshypothese (Hypothese) eindeutig festlegen.

Wird z.B. an einem Körper der Masse m eine Beschleunigung b gemessen, so wird als Ursache dieser Wirkung nach einer Kraft K gesucht, deren Größe gemäß einer Bewegungsgleichung eindeutig festgelegt ist. Als Kausalsynthese läßt sich nun umgekehrt die Ableitung eines Ereignisses (z.B. Körperbeschleunigung b) in einer deduktiv-nomologischen Erklärung nach dem HO-Schema [Hempel-Oppenheim-Schema, JZ] aus allgemeinen Gesetzeshypothesen (z.B. Bewegungsgleichung) und gewissen Anfangsbedingungen (z.B. Krafteinwirkung K) auffassen. Ob allerdings auch bei statistischen Gesetzmäßigkeiten von Kausalanalyse bzw. -synthese gesprochen werden kann, ist umstritten.

Seit Aristoteles und I. Kant wird die Frage diskutiert, ob neben der Kausalanalyse auch Ziel- bzw. Funktionalanalysen in den Naturwissenschaften sinnvoll sind. Sowohl in der Physik als auch in der Biologie und Medizin erweisen sich jedoch teleologische Formulierungen meistens als Beschreibungen von Ereignissen, die einer Kausalanalyse und deduktiv-nomologischen bzw. statistischen Erklärung fähig sind. Ein medizinisches Beispiel ist die Behauptung: „Der Herzschlag hat bei Wirbeltieren die Funktion, das Blut im Organismus zirkulieren zu lassen“. Für die Funktionalanalyse müssen dann innere und äußere Bedingungen eines Systems S (z.B. bei Menschen) angegeben werden, bei denen die Funktion des zu erklärenden Ereignisses (z.B. Blutzirkulation durch Herzschlag) Wirkungen N verursacht (z.B. Nahrungstransport zu den Körperzellen), die notwendig sind zum normalen Funktionieren des Systems (z.B. Erhaltung der menschlichen Gesundheit). Als Gesetzeshypothese tritt jetzt der generelle Satz auf: „Für jeden beliebigen Zeitpunkt t gilt: S funktioniert zum Zeitpunkt t nur normal, wenn eine bestimmte notwendige Bedingung N erfüllt ist.“ Dabei wird das normale Funktionieren des Systems durch einen Selbstregulationsmechanismus definiert (z.B. Stoffwechselkreislauf), der einer kausalen A. fähig ist. Neuerdings werden Funktionalanalysen auch für Erklärungen in Soziologie, Anthropologie und Psychologie beansprucht. So analysieren Soziologen wie R. K. Merton und N. Luhmann die Funktion von Institutionen (z.B. Recht, Parlament) bei der Selbstregulierung politischer Systeme, während Anthropologen wie B. Malinowski die Funktion von Religion und Magie für die Stabilisierung primitiver Gesellschaften hervorheben. Der Funktionalanalyse sich selbst regulierender Systeme wird jedoch in den Sozial- und Geisteswissenschaften häufig die A. eines Handlungszwecks und der Mittel seiner Verwirklichung als eigene Methode praktischen oder poetischen Wissens in der Tradition Aristotelischer Handlungstheorie entgegengehalten.

Demgegenüber gehören A.n von Automaten und ihrer Funktion seit einigen Jahren zum festen Bestand der Informatik (Informationstheorie). So geht man bei der Programmanalyse eines Automaten z.B. von einem Flußdiagramm aus, in dem die schrittweise Verarbeitung von Eingabedaten x nach den Befehlen

des vorgegebenen Programms p graphisch dargestellt ist. Gesucht ist die Funktion f , die zur Eingabe x die Ausgabe $y = f(x)$ liefert, falls p bei Eingabe x stoppt. Bei der Programmsynthese ist umgekehrt die Eingabe/Ausgabebeziehung durch eine Funktion f beskrevet; gesucht wird ein Automatenprogram P , der f realiserer. (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 100-102)

analytisk filosofi

Sammenfattende bet. for en række retninger i det 20. århundredes fil., hovedsageligt inden for den engelsksprogede verden. På trods af betydningsfulde forskelle mht. såvel teori som praksis, er retningerne fælles om visse hovedpunkter og grundideer. 1. Der er først en skeptisk el. ligefrem fjendtlig holdning til metafysisk systemkonstruktion, både som den findes i klassisk fil. og i moderne kontinental-europæisk fil.. 2. Dernæst er der den opfattelse, at de traditionelle fil. problemer kun kan (op)løses gennem en afklaring af betydningerne af de udtryk, som indgår centralt i problemformuleringerne. Afklaringen foretages vha. en særlig metode – fil. analyse og dette er if. den analytiske fil. den eneste måde, hvorpå der i fil. kan opnås endelige resultater. 3. Fil. er ikke systematisk ud over det, der angår dens metode. De fil. problemer kan således behandles stykkevis og uden øje for en omfattende helhed. 4.

Endelig er a. fil. kendetegnet ved en almindelig empiristisk grundholdning.

Hovedretningerne inden for a. fil. adskiller sig først og fremmest i synet på fil. analyse. Fra Moore udgår en tradition, der lægger hovedvægten på almindelig sprogbrug. Filosofiens opgave er at klargøre meningerne med de common sense sandheder, som er involveret i traditionelle, fil. problemer, f.eks. om den ydre verden el. viljens frihed. En analyse må vise, hvordan de problemvoldende udtryk kan erstattes af mindre forvirrende udtryk med de samme meninger, og den skal altid kunne formuleres i almindelig sprogbrug. Dagligsprogsfilosofien er en videreførelse af dette synspunkt, dog grundlagt på en anden meningsteori end hos Moore, nemlig den senere Wittgensteins.

Fra Russell udgår en anden tradition, denne gang med den moderne formelle logik som det vigtigste redskab til fil. analyse. Russells påvisning af, hvordan en sætnings grammatisk form ofte tilslører dens logiske form med fil. forvirring til følge, har inspireret til flere forsk. strømninger i a. fil.. Vigtigst er 30'ernes logiske positivisme og den formelle semantik efter 1960.

De nyeste udviklinger i a. fil. i 1970'erne er- under anførsel af bl.a. Davidson, Dummett og Kripke - gået i retning af at udarbejde en systematisk fil. meningsteori til at forklare, hvad det vil sige at forstå et helt sprog. Målet er ikke længere at gennemføre isolerede analyser af udvalgte påstande, ja slet ikke at give analyser i nogen gængs forstand. Det er snarere at vise, hvordan traditionelle fil. grundspørgsmål, ikke mindst den metafysiske debat mellem realisme og idealisme, dybest set er - og derfor skal behandles som - spørgsmål om den korrekte model for forståelsen af et sprog. Med denne ny-orientering er betegnelsen 'a. fil.' mere dækkende for aktivitetens historiske rødder end for dens indhold.

Lill.; VTF II. M. Dummett, Truth and Other Enigmas, London 1978, Kap. 25. J. Hartnack, Wittgenstein og den moderne fil., Kbh. 1962. J. O. Urmson, Philosophical Analysis, Oxford 1956. G. J. Warnock, English Philosophy since 1900, Oxford 1958. (Lübcke 1996, 16-17).

anatomi

(græsk): læren om levende væsners opbygning, et fag, der hører under biologien og under lægevidenskaben. (Lademanns 2000)

anomali

(gr. anomalia, ujævnhed), en afvigelse fra normen, det forventede eller det lovmæssige. I Thomas Kuhns videnskabsopfattelse er en a. et observeret fænomen, et eksperimentelt resultat eller en konklusion fra teoretiske overvejelser, der ikke kan forklares ud fra det "paradigme", der dominerer den pågældende videnskab.

Litt.: VTFII, s.175ff.. (Lübcke 1996, 20)

anskuelse

(eng. *intuition*; fr. *intuition*; ty. *Anschauung*), Ordet 'a.' benyttes forskelligt i den fil. tradition. De flg. træk er dog gennemgående for nedenstående betydninger 1-7: (a) a. er en form for erfaring el. i hvert fald knyttet til erfaringen (men ikke nødvendigvis sanseerfaringen); (b) igennem a. erfarer jeg noget i dets helhed og ikke blot en del af noget; (c) idet noget er givet i a., viser det sig (ty. erscheint es) for mig; (d) i a. er noget

givet som nærværende (ty. anwesend). - Dertil kommer en række yderligere bestemmelser, som de fleste fil. forbinder med ordet 'a.', men som ikke er gennemgående. (e) a. er specielt knyttet til sanseerfaring (jf. dog nedenfor punkt 5 (Platon), 6 (Fichte, Schelling) og 7 (Husserl)); (f) a. er modtagende (receptiv), (jf. dog nedenfor punkt 6 (Fichte og til dels Schelling)); (g) det er kun muligt at have en a. af det individuelle (jf. dog nedenfor punkt 5, 6 og 7); (h) a. identificeres ofte med intuition el. evidens og heri ligger normalt, at man tillægger a. en særlig grad af sikkerhed (jf. dog nedenfor punkt 7 om Husserl).

1. If. det naive begreb om a. hos de naive realister er a. = sanseerfaring = direkte viden om virkeligheden, sådan som den er i sig selv uafhængigt af erfaringen. - 2. I klassisk empirisme er a. = rækken af sansedata. Et sansedatum er altid givet fuldt og helt i a., men det er ikke givet, at det svarer til noget i en erfarings-uafhængig virkelighed. Jf. fænomenalisme. - 3. I senere empirisme (f.eks. Stuart Mill) er a. = den logisk og metodologisk kontrollerede sanseerfaring. 4. Kant skelner mellem empirisk og ren a.. Den empiriske a. forudsætter et materiale af sansedata (ty. Empfindungen), som a. former gennem de to anskuelsesformer (ty. Formen der Anschauung), tid og rum. Rækken af sansedata giver ikke i sig selv en tings erfaring el. en viden - dertil fordres den yderligere formgivning, som a. bidrager med. Disse anskuelsesformer kan erfares i den rene a. uafhængigt (a priori) af ethvert konkret sansemateriale. På grundlag af den rene a. af tid og rum mener Kant, at vi kan konstruere en ren (dvs. ikke-empirisk, ikke sansningsbundet) matematik og geometri med gyldighed for alle former for a. - både den rene og den empiriske a.. 5. If. Platon o.a. er det muligt at have en direkte erfaring af de evige, universelle ideer, idet Platon tolker denne ikke-empiriske a. el. skuen (gr. noein) af ideerne i analogi med en synserfaring. - 6. If. Kant er a. i betydning 5 en umulighed for mennesket. Mennesket er et endeligt, tænkende væsen, og pga. denne endelighed er mennesket afhængigt af at modtage påvirkninger udefra, hvis det skal erkende noget.

Denne modtagelighed viser sig ved, at forstanden altid er bundet til at modtage forestillinger gennem sanserne. AI (menneskelig) a. er således knyttet til sanseerfaringen el. dennes anskuelsesformer. Kant afviser derfor muligheden af en intellektuel a., dvs. en ikke sansende erkendelse, der direkte erfarer de begreber og begrebslige sammenhænge, forstanden benytter sig af. En sådan i. a. ville indebære, at erkendelsens to grundkilder - a. og forstand - faldt sammen. Dvs. forstanden ville ikke (som hos mennesket) være receptiv (passivt modtagende for sanserne), men derimod spontant skabende. Den menneskelige endelighed udelukker imidlertid en sådan i. a.. I Kritik der Urteilskraft §§ 76-77 opstiller Kant ikke desto mindre en hypotese om muligheden af en anden forstand end den menneskelige, nemlig en "intellectus archetypus" (arketypisk forstand), som ikke bevæger sig i modsætningen mellem det almene (begrebet) og det særskilte (det mangfoldige, som gives gennem anskuelser).

Hos Fichte og Schelling ophæves den hypotetiske karakter af den i. a.. If. dem er den i. a. som absolut erkendelse den adækvate tilgang til det absolutte. Den i. a. er for det første en absolut-fri viden, dvs. den er uden begrebsmæssig formidling; for det andet er den en viden, som samtidig er en frembringelse af sit objekt, dvs. den er en a., hvori det producerende og det producerede er et og det samme. Modsat er den sanselige a. karakteriseret ved at selve anskuelsesakten er forskellig fra det anskuede. I den i. a. falder subjekt og objekt umiddelbart sammen.

En sådan i. a. er selvbevidstheden, "fordi selve jeg'et (objektet) først opstår gennem jeg'ets viden om sig selv". Den rene selvbevidsthed udgør en umiddelbar subjekt-objektidentitet. Den er derfor det absolutte udgangspunkt for transcendentalfilosofien (det absolutte jeg), Den i. a. er "organet for al transcendentale tænkning" (Schelling, Werke III 369). Schelling afviger fra Fichte, idet han føjer til, at den transcendentale eller intellektuelle anskuelse bliver objektiv i den æstetiske a.. Denne bestemmelse af den i. a. gennem kunsten gentages hos Hölderlin.

Hegel kritiserer begrebet om den i. a.. Det gør filosofien til et spørgsmål om kunstart, geni, "som om kun søndagsbørn havde den". Den i. a. gør den absolutte identitet som skulle bevises, til forudsætning; dvs. den springer hele formidlingen gennem selvbevidsthedens historie over. Se Hegel og Schelling.

7. Husserl er enig med Kant i at afvise betydning 5 og 6, men går selv ud over Kant, idet han indfører begrebet om en kategorial a., (jf. VTF. I, s. 46-53, specielt s, 52). If.

Husserl er a. = direkte erfaring af en sag i dens oprindelige nærvær. Den empiriske a. er ganske vist grundlaget for alle andre typer af a., men erfaringen af f.eks. et sagforhold (en kendsgerning) går ud over den blotte empiriske a. og anskuer en særegen genstand. En særlig form for kategorial a. er den såkaldte væsensskuen. A., evidens og intuition er for Husserl nært sammenhørende, men han afviser, at det skulle give a. en særlig grad af sikkerhed, omend det ophæver skepticiseringen (jf. evidens; VTF I, s, 48-49). - Heidegger overtager Husserls begreb om a., men afviser Husserls påstand om, at a. er grundlaget for al

forståelse (jf. VTF I, s. 132-36). - 8. Endelig kan ordet 'a.' betyde 'betragtningssmåde', 'opfattelse' el. 'perspektiv', hvorfor vi taler om en livsa. el. en verdenssa. (jf. VTF, I, s. 33-34, 107). Teorier om el. synspunkter på livet el. verden ses her i analogi med synserfaringen, der også betragter (anskuer) sin genstand fra et bestemt synspunkt el. under et bestemt perspektiv." (Lübcke 1996, 22-23)

antagelse

(eng. assumption, hypothesis, theory; fr. hypothèse; ty. Annahme), da. ord for hypotese (af gr. hypo, under og thesis, det at sætte). (Lübcke 1996, 23)

anvendelse

foregår, når man benytter generelle ideer, teorier, principper, procedurer og generelle metoder i konkrete situationer. ... Anvendelse ... [udgør] det laveste kognitive indlæringsmål for det problemorienterede projektarbejde. Således ligger det jo i selve ideen om problemorientering, at man søger at forstå et konkret problem ved hjælp af begreber, modeller og teorier tilgængelige indenfor de(t) givne fagområde(r). (Grinsted/Olsen 1994, 27)

anvendt forskning

begreb i forskningsdebatten siden 1960'erne. Hovedformålet er at finde praktisk anvendelse for den mere teoretisk orienterede grundforskning. Væsentlige dele af industri-, sektor-, lægevidenskabelig og militærforskning er anvendt forskning. Et berømt eksempel er Manhattanprojektet, der med udnyttelse af atomkernefysisk grundforskning førte til konstruktionen af atombomben. Se også forskning og klinisk forskning. (Den Store Danske Encyklopædi 2004).

applied science

the exact science of applying knowledge from one or more natural scientific fields to practical problems. Many applied sciences can be considered forms of engineering. Applied science is important for technology development. Its use in industrial settings is typically referred to as research and development (R&D). (http://en.wikipedia.org/wiki/Applied_science)

apperception

(eng. *apperception*; fr. *aperception*; ty. *Apperzeption*). 1. Leibniz indfører den fr. neologisme "aperception" i analogi med "perception" for at undgå de vanskeligheder, som cartesianernes identifikation af "perceptio" (erkendelse, forståelse) og "cogitatio" (selvbevidsthed) har medført. Allerede dyrene har if. Leibniz en opfattelse og erkendelse ("perception") af verden omkring dem, men først menneskene har selvbevidsthed ("aperception"). Igennem denne a. får mennesket if. Leibniz en bevidsthed om sine egne "indre" bevidsthedstilstande og sit eget jeg, og på grundlag heraf fremkommer enheden i personens liv. Dvs. a. fungerer hos Leibniz som betegnelse for selvbevidstheden, jegopfattelsen og konstitutionen af personen som en enhed.

2. Hos Kant skelnes mellem en empirisk og en transcendental a.. Den empiriske a. (også kaldet "Apprehension") er den (selv)bevidsthed, jeg har af mine faktisk forekommende, (indre) bevidsthedstilstande. Den transcendentale a. (også kaldet "ren" a.) er derimod en (selv)bevidsthed om den syntetiserende enhed i min bevidsthed, som er betingelsen for ethvert konkret bevidsthedsindhold. Se iøvrigt Kant. 3. I den såkaldte a.-psykologi (f.eks. Wundt, Meinong, Höffding og Th. Lipps) betones subjektets aktive indflydelse på erkendelsen, f.eks. perceptionen. (Lübcke 1996, 24-25)

apprehension

(von lat. apprehendere, ergreifen, erfassen), von I. Kant wiederaufgenommener scholastischer Terminus (apprehensio, Wahrnehmung). In der Scholastik bezeichnet ‚apprehensio‘ gewöhnlich die primitivste Stufe der geistigen Aktivität bei der Wissensbildung bzw. der Erkenntnis und steht als elementarer Terminus dem appetitus gegenüber. Kant versteht unter der A. die ‚unmittelbar an den Wahrnehmungen ausgeübte Handlung‘ der Einbildungskraft (KrV A 120), durch die ungeordnete Erscheinungen ‚ins Gemüt kommen‘ (KrV A 122). In der Synthesis der A. wird das ‚Mannigfaltige der Erscheinung‘ in einer ‚empirischen Anschauung‘ zusammengesetzt (KrV B 160), d.h. räumlich und zeitlich geordnet. In der 1.

Auflage der „Kritik der reinen Vernunft“ kennt Kant auch eine reine Synthesis der A., durch die die Vorstellungen des Raumes und der Zeit a priori erzeugt werden sollen (KrV A 99f.). (Mittelstraß 1995, Bd. 1, p. 146)

a priori/a posteriori

(lat., fra det, der kommer før/fra det, der kommer efter), uafhængig/afhængig af (sanse)erfaringen, f.eks. a priori/a posteriori begreber, domme, argumenter el. erkendelse. Uafhængigheden/afhængigheden har to hovedbetydninger. 1. I genetisk forstand er noget a priori, hvis det stammer fra noget andet end (sanse)erfaringen.

Medfødte ideer er a priori i denne forstand, (jf. Chomsky). Tilsvarende kan man tale om a priori domme el. erkendelse, hvis dommene el. erkendelsen har en oprindelse fra noget andet end (sanse)erfaringen. omvendt kan man tale om a posteriori begreber, domme el. erkendelse, hvis der er tale om noget, der stammer fra (sanse)erfaringen. 2. I logisk forstand er noget a priori, hvis dets gyldighed kan godtgøres uden hensyntagen til (sanse)erfaringen. Et begreb er i denne forstand a priori, hvis man uden at tage hensyn til (sanse)erfaringen kan påvise, at der eksisterer instanser af begrebet, dvs. at der er noget i virkeligheden, som begrebet på korrekt vis kan udsiges om. Visse varianter af det ontologiske gudsbevis søger f.eks. at vise, at begrebet 'gud' er et a priori begreb. En dom el. en erkendelse kan siges at være a priori, hvis sandheden af dommen el. erkendelsen kan godtgøres (bevises) uden brug af (sanse)erfaring, specielt uden brug af empiriske eksperimenter og undersøgelser. Omvendt kan man tale om a posteriori begreber, udsagn el. erkendelse, hvis (sanse)erfaringen må inddrages for at afgøre, om begreberne har instanser, el. om udsagnet el. erkendelsen virkelig er et sandt udsagn el. en sand erkendelse. - Et argument siges at være a priori, hvis det udelukkende bygger på a priori præmisser i betydning 1 el. 2. (Lübcke 1996, 25)

argument

(lat. *argumentum*, bevis), 1. I mat. og matematisk logik er et a. det som en funktion virker på. 2. I den mere gængse betydning er et a. en samling påstande hvoraf en, *konklusionen*, fremsættes som begrundet af de øvrige, *præmisserne*. Et a. er ikke en påstand og er derfor ikke sandt eller falsk. Det vurderes som gyldigt, hvis præmisserne faktisk begrundet konklusionen ellers som ugyldigt. Et gyldigt a. er holdbart, hvis alle dets præmisser er sande. Et ugyldigt a. kaldes en fejlslutning (ugyldig slutning).

Hvor konklusionen præsenteres som en logisk følge af præmisserne, er der tale om et deduktivt argument. Et sådant er gyldigt, netop hvis præmisserne logisk medfører konklusionen. I så fald *må* konklusionen være sand, såfremt præmisserne er sande. Et induktivt a. foreligger, hvor præmisserne anføres til støtte for konklusionen, uden at et logisk følgeforhold antages. Det er gyldigt, hvis antagelsen af præmisserne er en god grund til at hævde konklusionen.

Logikken inddeler a. i typer. I uformel logik eller argumentationsteori studeres f.eks. karakteristiske typer af *fejlslutninger*, og man interesserer sig for, hvad man i forskellige sammenhænge kan anse for gode grunde. I formel logik inddeles a. efter deres logiske form, dvs. a.s struktur, når der ses bort fra indholdet af præmisser og konklusion. Denne form kan fremstilles i et skema af *logiske konstanter* og *symboler* for de øvrige udtryk, som kun tager hensyn til disses syntaktiske type. Lader vi f.eks. P, Q, R,... stå for tilfældige prædikater, kan a. 'Alle dyr er dødelige; alle mennesker er dyr: altså, er alle mennesker dødelige' skrives på formen: 'Alle P er Q; alle R er P: derfor er alle R Q'.

I dette tilfælde er der tale om et gyldigt *deduktivt* a., nemlig en *sylogisme*. Andre eksempler er *modus ponens* og *modus tollens*. Studiet af de formelle skemaer har dels teoretisk interesse; men det er også af praktisk betydning, fordi alle argumenter af samme form enten alle er gyldige eller alle ugyldige. Bestemmelsen af, hvilken form et a. har, afhænger af, hvad man anser for at være sprogets logiske konstanter. Når formel logik skal anvendes, forudsættes derfor en bestemt logisk analyse af det sprog, argumenterne er formuleret i.

Litt.: J. Espersen, *Logik og argumenter*, 1969. C. L. Hamblin, *Fallacies*, 1970. J.

Hartnack, *Logik-klassisk og moderne*, 1958. C. H. Koch, *Logik*, 1968. P. F. Strawson, *Introduction to Logical Theory*, 1952." (Lübcke 1996, 28-29)

argument (prædikatsargument) semantisk led der er afhængigt af prædikaten, og som komplementerer prædikaten til en prædikationskerne. Til et prædikat kan der høre 1, 2 eller 3 argumenter afhængigt af

prædikates valens, dvs. afhængigt af om det er henholdsvis monovalent, divalent eller trivalent. (Til prædikationskernen (prædikat + argumenter) kan der yderligere knyttes en række satellitter, dvs. valgfrie afhængige led.). De tre argumenter i prædikationskernen er (1) det fundamentale argument, **F**, (2) det kausale argument, **K**, og (3) det indirekte argument, **I**.

Det fundamentale argument, **F**, er fundamentalt i forhold til verbets betydning i den forstand at det semantisk er til stede når et verbum optræder som et prædikat. Det fundamentale led er (1) det grammatiske subjekt for intransitive verber i aktiv (herunder verber med middelbart objekt og verber der betyder 'at være lig med'), (2) det grammatiske objekt for transitive verber i aktiv eller (3) det grammatiske subjekt for transitive verber i passiv, fx *[Han]_F sover; Hun kastede [bolden]_F ud i vandet; [Bolden]_F blev kastet ud i vandet; De så [ham]_F ikke; Hun fortalte ham [at han straks skulle gå]_F; Hun gav [bogen]_F til ham, [De]_F var meget glade; [Hun]_F virkede træt.*

Det kausale argument, **K**, er det grammatiske subjekt for transitive verber i aktiv og betegner den entitet som forårsager det som beskrives ved prædikatet + det fundamentale led, fx *[Hun]_K kastede [bolden]_F ud i vandet; [De]_K så [ham]_F ikke; [Hun]_K fortalte ham [at han straks skulle gå]_F; [Hun]_K gav [bogen]_F til ham.* Sætninger med det kausale argument som subjekt, **K-P_{akt}-F**, kan parafraseres med at '**K** gør (eller forårsager) at **F-P_{pas}**', fx *Hun gjorde at bolden kastedes ud i vandet; De gjorde at han blev set; Hun gjorde at han forstod at han straks skulle gå.*

Det indirekte argument, **I**, er et led der kun indirekte er led til prædikatet fordi det er led i forhold til et sekundært prædikat, der er inkorporeret i verbet og evt. udtrykt ved en præposition, og som angår relationen mellem **F** og **I**. Det indirekte led er således fællesbetegnelse for (1) det indirekte objekt, (2) prædikativet til objektet, (3) det middelbare objekt og (4) obligatoriske stedsadverbialer (fx præpositionsforbindelser), fx *[Hun]_K gav [bogen]_F [til ham]_I; [Hun]_K kastede [bolden]_F [ud i vandet]_I; [Hun]_K fortalte [ham]_I [at han straks skulle gå]_F; [Han]_K malede [porten]_F [rød]_I; [Det]_F resulterede i [en ulykke]_I.*

Det indirekte argument, **I**, er styret af verbet, men står også i en sekundær neksus-relation til det neutrale led. Man kan således altid parafrasere sætninger med det indirekte argument således at det indeholder et sekundært prædikat: *[Hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F ~ Bogen var hos ham = Han havde bogen; [Hun]_K sendte [bogen]_F [til ham]_I ~ Bogen var hos ham = Han havde bogen; [Hun]_K kastede [bolden]_F [ud i vandet]_I ~ Bolden kom ud i vandet; [Hun]_K fortalte [ham]_I [at han straks skulle gå]_F ~ Han forstod at han straks skulle gå; [Han]_K malede [porten]_F [rød]_I ~ Porten blev rød; [Det]_F resulterede i [en ulykke]_I ~ Der skete en ulykke; [De]_F svømmede [ind i havnen]_I ~ De svømmede, og de kom ind i havnen.*

Prædikatet i den sekundære neksus er enten **F er I**, **F til I** eller, hvad der er synonymt hermed, **I har F**. Det indirekte argument betegner i de fleste tilfælde det som det neutrale argument er, eller det sted hvor det neutrale argument kommer til. Det hele kan stilles op i et skema:

det Kausale argument: AGT, KRA	gør →	det Fundamentale argument: ORI, KOB, AOB
	Prædikatet + mådesadverbial	↓er ↓til have↑
		det Indirekte argument: IDT, MOD, OPL, RUM, RTN

[Forkortelserne i skemaet står for semantiske roller. AGT = agent (handlende), KRA = kraft, ORI = original, KOB = konkret objekt, AOB = abstrakt objekt, MOD = modtager, OPL = oplever, RUM = rum, RTN = retning, JZ].

I prædikationskernen kan argumenterne afhængigt af prædikates type forbindes således: Monovalente prædikater har strukturen: **F-P**, fx *[De]_F svømmede*. Divalente prædikater har strukturen **K-P-F** eller **F-P-I**,

fx [De]_K så [ham]_F ikke; [Hun]_F så på [ham]_I. Trivalente prædikater har strukturen: **K-P-F-I**, fx [Hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F; [De]_K sendte [bøgerne]_F [til Paris]_I.

Det **K**ausale argument kan have de semantiske roller:

AGENT, KRAFT. Det **F**undamentale argument kan have de semantiske roller: ORIGINAL, KONKRET OBJEKT, ABSTRAKT OBJEKT. Det **I**ndirekte argument kan have de semantiske roller: IDENTITET, MODTAGER, OPLEVER, RUM, RETNING. (Cramer m.fl. 1996, 20-22)

artefakt

(af lat ars, kunst, håndværk, og facere, gøre), kunstprodukt, menneskelig frembringelse, redskab. (Lübcke 1996, 36)

artikel (kendeord)

ordene *en, et, den, det, de* i forbindelser som *en ung mand, et lille bus, den gamle mand, det store bus, de sidste*. I traditionel grammatik kaldes det bundne morfem {-en/ -et} i *dreng-en, bus-et* for den efterhængte bestemte artikel. (Cramer m.fl. 1996, 23)

basissætning

(af gr. *basis*, fundament), er inden for den logiske atomisme og den logiske positivisme betegnelsen for en sætning, som - hvis den er sand - gengiver en simpel, uanalyserbar kendsgerning. If. den logiske atomisme gengiver b. (af Wittgenstein kaldet for elementarsætninger), hvis de er sande, simple kendsgerninger ved en bevidsthedsuafhængig virkelighed. Wittgenstein giver ingen eksempler på b., og det er tilsyneladende ikke muligt at finde nogen sætning, som opfylder hans krav til en b.. Endvidere hævdes det inden for den logiske atomisme, at enhver sætning, som har kognitiv mening, enten er en b. eller en logisk funktion af flere b.. Denne opfattelse overtages af den logiske positivisme, der dog samtidig knytter b. (også kaldet for observationsætninger eller protokolsætninger) sammen med sanseerfaringer. De logiske positivister har ikke kunnet nå til enighed om, hvorledes man skal forstå sanseerfaringer, og hvilken forbindelse der er mellem sanseerfaringer og b.. På den ene side har der været en tendens til at betragte sanseerfaringer som private oplevelser og b. som gengivelser af disse oplevelser. Et eksempel på en sådan b. kunne være, 'Her og nu er der sort på en hvid baggrund'. Derved bliver b. ubetvivleligt sande; men samtidig bliver det et problem at knytte b. sammen med den videnskabelige erkendelse, som ikke er privat, men intersubjektiv, (jf. fænomenalisme). På den anden side har der været en tendens til at opfatte sanseerfaringer som erfaringer af bevidsthedsuafhængige rum/tidslige fænomener og b. som gengivelser af disse fænomener. Et eksempel på en sådan b. kunne være, 'NN ser kl. 14 en bog på sit skrivebord'. Derved bliver b. relevante for den videnskabelige erkendelse; men de kan ikke længere gælde som ubetvivleligt sande. (jf. fysikalisme).

Litt.: Jf. VTF, II, s. 76-170 og s. 337-350. (Lübcke 1996, 46)

begivenhed

(eng. event; fr. événement; ty. Ereignis). I dagligsproget benyttes ordet 'b.' ofte synonymt med 'en stor b.'; i fagfil. sprogbrug betyder 'b.' imidlertid blot mere neutralt 'hændelse'. Til tider benyttes ordet 'b.' til at betegne en kendsgerning, der er knyttet til et bestemt tidspunkt. Det er omdebatteret, om begivenheder altid er knyttet til bestemte tidspunkter, el. om de kan være udstrakte i tid på samme måde som processer. (Lübcke 1996, 47-48)

begreb (jf. koncept)

(ty. *begreifen*, fatte, begribe) 1. Det som en person er i besiddelse af, idet han forstår et sprogligt udtryk, i særdeleshed en generel term, f.eks. 'hest', 'rød' og 'retfærdig', el. et afledt udtryk af typen 'retfærdighed', 'kærlighed' og 'frygt'. Begrebsindholdet (begrebsintensionen) er summen af de begrebskendetegn, som en genstand skal tilfredsstillende for at falde under b.. Begrebsomfanget (begrebsekstensionen) er mængden af de genstande, der rent faktisk falder under b.. Medens det for visse b.s vedkommende er en simpel sag at foretage en begrebsbestemmelse forstået som en indholdsangivelse, volder dette vanskeligheder for en række andre b.s vedkommende. F.eks. kan b. 'ungkarl' bestemmes vha. kendetegnene 'ugift', 'voksen' og 'person af hankøn', hvorimod f.eks. b. 'hest' er vanskeligere at bestemme på denne måde. Hører det med til begrebskendetegnene for begrebet 'hest', at en hest har fire ben, kan bruges som trækdyr og føder

levende unger, el. er disse kendetegn blot dele af vores almindelige viden om heste? Tilhængere (f.eks. Kant og de logiske positivister) af sondringen mellem analytiske og syntetiske domme antager, at der er bestemte svar på sådanne spørgsmål. Dette afvises af sondringens kritikere, der således benægter eksistensen af en skarp og ikke-vilkårlig grænse mellem vores viden om sproget og vores viden om verden. Visse af disse kritikere, bl.a. Quine, frakender af den grund omtalen af b. enhver anvendelighed for videnskabelige formål. Tilsvarende vanskeligheder opstår i forbindelse med redegørelsen for, hvad det vil sige at besidde el. kende et b..

Er det f.eks. tilstrækkeligt for at kende b. 'hest', at man er i stand til at udpege heste som sådanne, el. skal man også beherske ordets logiske og grammatiske funktioner i sproget, evt. også have del i den almindeligt udbredte faktiske viden om heste (at de bruges som trækdyr m.m.)? Et tredje omdiskuteret problem angående b. er afklaringen af deres ontologiske status. I den klassiske empirisme udlægges b. psykologisk, dvs. som bevidsthedsmæssige forestillinger, der er opstået som resultat af abstraktionsprocesser Hos Frege, Husserl, Ingarden og andre repræsentanter for [begrebsrealisme](#) (platonisme) udlægges begreber som abstrakte, uforanderlige størrelser, der eksisterer uafhængigt af vores sprog og bevidsthed (VTF I, s. 42, 53 f, 83 f; II, s. 74 f, 293 f). Inspireret af den senere Wittgenstein udlægges man endelig i den nyeste sprogfil. begreber som færdigheder hos sprogbrugere, der i bestemte sprogsituationer er i stand til at vise, at de behersker brugen af sprogets termer. (VTF II, s. 186-91) – 2. Hos Hegel er et b. en struktur ved [virkeligheden](#) selv og ikke kun en psykologisk forestilling, et idealt meningsindhold el. en færdighed hos sprogbrugere Begrebet er de træk ved virkeligheden, som den fuldt udviklede fornuft (den absolutte ånd) kan indse, nødvendigvis må gælde for denne Det betyder, (I) at den faktisk forekommende verden kan være i uoverensstemmelse med sit begreb, men at der altid vil være en tendens i den faktiske verden til at virkeliggøre begrebet, og (2) at menneskene på et faktisk stadium i fornuftens udvikling kan være afskåret fra at erkende virkelighedens egentlige, begrebsmæssige sammenhæng. Først når den faktiske historie er en fuld virkeliggørelse af begrebet om den sande virkelighed, vil denne begrebsammenhæng være fuldt erkendbar - og omvendt. – 3. Frege anvender ordet "Begriff" som bet. for referenterne af de ufuldstændige udtryk, som fremkommer ved fjernelse af singulære termer fra fuldstændige sætninger, f.eks. '... er en hest' og '... elsker...'. Disse størrelser er i deres væsen ufuldstændige og skal skarpt skelnes fra objekter ("Gegenstände"), som er kendetegnet ved fuldstændighed - 4. Angående underb., overb. og mellemb. , se logik, klassisk.

Litt.: N. E. Christensen, On the Nature of Meanings, Kbh. 1961 B. Harrison, An Introduction to the Philosophy of Language, kap. 2, 4, 7, 13 og 14, London 1979.] Hartnack, Logik, klassisk og moderne, s. 11-28, Kbh. 1959. L. Nørreklit, Concepts, Odense 1973 H. Putnam, Philosophical Papers, vol. 2, kap. I, 2, 6 og 12, Cambridge 1975." (Lübcke 1996, 48)

begreb. Hund, glæde og Gud er tre eksempler på begreber. Det er forestillinger eller ideer i sindet, konstruktioner der ikke er det samme som emnet selv. Der er fx mange forskellige slags hunde. Begrebet hund er en samlebetegnelse for alle de dyr, der er omfattet af begrebet. B skærer en masse konkrete træk væk fra emnet. Ved "hund" kan vi fx ikke se, om det er en schæfer eller en puddel. Der sker en reduktion i forhold til den konkrete virkelighed, men b gør det muligt at tale, tænke og huske mere og hurtigere.

"Hund" er et simpelt b, et b på grundniveau. "Glæde" og "Gud" er højere, mere komplicerede b. Enhver teori eller skoledannelse har sine egne b og definitioner. B bruges til beskrivelse, forklaring og forudsigelse. B og sammenhænge mellem b er desuden, hvad langtidshukommelsen består af, og dvs., at den opfattelse og mening, vi har om verden, er betinget af de b, vi har. At der eksisterer et b betyder ikke, at det emne, det dækker, eksisterer. Begrebet "Gud" siger ikke noget om Guds eksistens.

I filosofien (fx hos Platon) findes der en helt anden opfattelse af b. Her ses b som evige, uforanderlige størrelser, der eksisterer uafhængigt af, om vi kender til dem. ([Abrahamowitz 2001](#), 31)

Begriff

(engl. *concept*, franz. *idée*, *conception*), innerhalb der philosophischen Tradition, von daher auch in Umgangs- und Bildungssprache, meist als >einfacher Denkkakt <, >Denkinhalt <, >Vorstellung<, >Idee< aufgefasst; im Gegensatz zur >sinnlichen< oder empirischen Anschauung, in der Gegenstände anschaulich gegeben sind, Ergebnis einer Abstraktion. Sowohl im Rahmen der rationalistischen (z.B. R. Descartes) als auch im Rahmen der empiristischen (z.B. J. Locke) Erkenntnistheorie wird diese Abstraktion jedoch nicht als eine logische, sondern als eine mentale Operation verstanden, ein B. daher

allgemein als ein mentaler Gegenstand (...). Noch bei I. Kant, der an klassische B.stheorien anschließt, aber deutlicher als bisher Vorstellungen in Anschauungen und B.e unterscheidet, bleibt zumindest offen, welchen Status diejenigen Handlungen (nach Kant Komparation, Reflexion und Abstraktion, Logik § 6, Akad.-Ausg. IX, 94f.) haben, die zur Bildung eines B.s führen. B.e beruhen auf der „Einheit der Handlung, verschiedene Vorstellungen unter einer gemeinschaftlichen zu ordnen“ (KrV B 93). Während dabei die in Anschauungen präsenten Vorstellungen im herkömmlichen terminologischen Sinne einzeln oder singular sind, stellen B.e allgemeine Vorstellungen dar („Die Anschauung ist eine *einzelne* Vorstellung [repraesentatio singularis], der B. eine *allgemeine* [repraesentatio per notas communes] oder *reflektierte* Vorstellung [repraesentatio discursiva]“, Logik § 1, Akad.-Ausg. IX, 91). Kants Unterscheidung zwischen empirischen B.en (Erfahrungsbegriffen), reinen Verstandesbegriffen (... Kategorie) und Vernunftbegriffen (Idee (historisch)) bleibt von der Unklarheit, die sich mit dieser Redeweise von Handlungen und (in Form von Handlungen gebildeten) Vorstellungen verbindet, unberührt.

Während sich die klassischen B.stheorien, angefangen mit den an der Definitionsproblematik ansetzenden Sokratisch-Platonischen Bemühungen und der Aristotelischen Unterscheidung zwischen dem Allgemeinen (τὸ καθόλου) als generellem Urteil (Allaussage) und B. als der Bedeutung eines prädikativen Ausdrucks, im logischen Rahmen einer Lehre von B., Urteil und Schluss hielten, nimmt bei G. W. F. Hegel die Bedeutung von B.

erkenntnistheoretische Dimensionen im weiteren Sinne an: B. als Inbegriff des Wissens und B. als Synonym von Wesen im Sinne einer schon bei Platon (Krat. 423e, Soph. 261e) auftretenden Identifikation des Wesens (ousía) eines Gegenstandes (... Substanz) mit seinem B.: „Nennen wir das Wissen den B., das Wesen oder das Wahre aber das Seiende oder den Gegenstand, so besteht die Prüfung darin, zuzusehen, ob der B. dem Gegenstande entspricht. Nennen wir aber das Wesen oder das Ansich des Gegenstandes den B. und verstehen dagegen unter dem Gegenstande ihn als Gegenstand, nämlich wie er für ein Anderes ist, so besteht die Prüfung darin, dass wir zusehen, ob der Gegenstand seinem B.e entspricht“ (Phänom. des Geistes, Einl., Sämtl. Werke II, 76). Die in der Regel als spekulative Erweiterung klassischer B.stheorien aufgefaßte Formel von der >Selbstbewegung< des B.s entspricht der Zusammenfassung beider Momente (B. und Gegenstand) in einer dialektischen Konzeption des Wissens (...).

Im *logischen* Sinne treten, analog zur Rede von Gegenständen als den Bedeutungen von Eigennamen (G. Frege), B.e als (*intensionale*) *Bedeutungen* von Prädikatoren (...) auf. (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 265-266)

begrebsdannelse.

De tankeprocesser der fører til dannelsen af et begreb hos en person. Man (fx Jean Piaget) har især studeret *b* hos børn, den tankemæssige udvikling der fører frem til begreber, som de kendes hos de voksne. (Abrahamowitz 2001, 31)

begrebsindhold (begrebets intension)

de træk der er kriterielle for om et element hører til den mængde af elementer som et begreb omfatter. Fx er indholdet af begrebet 'ugedag': 'dag som kommer igen hver syvende dag, en gang i hver uge'. (Cramer m.fl. 1996, 25-26)

begrebslogik

også: termlogik, i traditionen en karakterisering af den aristoteliske logik (syllogistik) til forskel fra den konkurrerende interpretation af samme som klasselogik. Set ud fra moderne formal logik (...) drejer det sig ved begrebslogikken om en intensional, ved klasselogikken derimod om en ekstensional tydning af den til en-plads prædikater indskrænket kvantelogik. (Mittelstraß 1995, p. 271)

begrebsomfang (begrebets *ekstension*)

den mængde af elementer som et begreb omfatter. Fx er omfanget af begrebet 'ugedag': 'mandag, tirsdag, onsdag, torsdag, fredag, lørdag, søndag'. (Cramer m.fl. 1996, 26)

begrundelse (se også bevis)

1. Teil eines bedingten Urteils, in dem die Bedingung widerspiegelt wird, von der die Wahrheit der Folge abhängt. Aus der Wahrheit der B. folgt logisch die Wahrheit der Folge. In dem Urteil, wenn man

Wasserstoff erwärmt, so beginnt sich sein Volumen zu vergrößern' ist z. B. der erste Teil die B. und der zweite Teil die Folge. Wenn es wahr ist, dass Wasserstoff erwärmt wird, dann følger daraus die Wahrheit der Folge, at das Volumen des Wasserstoffs begynder, größer at werden. Die Falschheit der B. bedingt jedoch nicht die Falschheit der Folge. Wenn es falsk ist, at Wasserstoff erwärmt wurde, dann kan man daraus nicht den Schluss ziehen, at das Volumen des Wasserstoffs sich nicht vergrößert. Das Volumen des Wasserstoffs kan aus anderen Gründen zunehmen.

In der gewöhnlichen Rede versteht man under B. die Ausgangsbedingung, die Voraussetzung für die Existenz einer Erscheinung oder eines ganzen Systems von Erscheinungen.

II. In einem Beweis wird das Argument auch B. genannt: Behauptung, Satz oder These, deren Wahrheit in der Praxis geprüft und bewiesen wurde; sie kan daher zugunsten einer These angeführt werden. Die B. ist Bestandteil jeglichen Beweises neben der These und der Demonstration. (Kondakow 1978, 90)

begær

stræben; drift med forestilling om sit mål. For sa vidt b. bestemmes (formes) gennem fornuft, kaldes det traditionelt 'vilje'. - I den fil. tradition diskuteres b. ud fra spørgsmalet om forholdet mellemb. som dynamisk princip (som kraft, energi) og fornuft (mening). (Lübcke 1996, 49)

Berliner-gruppen

en gruppe af fagvidenskabsrnder og fil., der i begyndelsen af 1920'rne fandt sammen i Berlin. Gruppen organiserede sig i 1928 i "Selskabet for videnskabelig filosofi", der som formål havde at fremme en form for fil., som formulerer og løser fil. problemer gennem analyse og kritik af fagvidenskabernes resultater. B. havde et nært samarbejde med Wienerkredsen, og dens arbejde falder stort set inden for rammerne af den logiske positivisme.

Gruppen opløstes med nazisternes magtovertagelse i 1933, men flere fortsatte det fil.

arbejde i eksil. Vigtige medlemmer af B. var Reichenbach, von Mises, Köhler og Hempel. (Lübcke 1996, 54)

beskrivelse (bestemt, ubestemt)

1. modstilles ofte forklaring eller teoretiseringen. 2. I andre sammenhænge i modsætning til vurdering. 3. I logikken benyttes siden Russell udtrykkene ubestemt b. og bestemt b. (eng. indefinite og definite description). De første er udtryk som: 'et menneske', 'en sten', osv., medens de sidste har formen: 'det eneste x som har egenskaben F', f.eks. 'Danmarks nuværende dronning'. Bestemte b. opfører sig logisk analogt med egennavne. If. Russells analyse af bestemte b., er den logiske form af en sætning som 'Den nuværende franske konge er skaldet' denne: 'Der er et og kun et individ, som nu er konge af Frankrig, og dette individ er skaldet'. Den bestemte b. refererer her til et ikke-eksisterende individ, og hele sætningen er derfor falsk if. Russell. - If. Strawson (og tidligere Frege) er sådanne sætninger ikke falske, men har ingen sandhedsværdi, hos Frege fordi de er meningsløse, hos Strawson fordi en sprogbruger ved ytring af dem ikke hævder noget: Han forudsætter ved sin ytring noget, som ikke er tilfældet, hvorfor det ikke lykkes for ham at hævde en påstand, som kan være sand eller falsk. Dette gælder if. K. Donnellan kun, hvor den bestemte b. anvendes attributivt i sætningen. I så fald hævder man ved ytring af sætningen om en eller anden genstand, som tilfredsstiller b., at den har en eller anden egenskab. Ved referentiel brug benyttes b. derimod til at referere til en bestemt genstand, der er fastlagt uafhængigt af, om den tilfredsstiller b. Sætningen, hvori b. indgår, kan derfor have en bestemt sandhedsværdi, uanset om den genstand, hvortil der refereres, tilfredsstiller b.

Litt.: VTF. II, s. 86-89 (Russell), 227-28 (Strawson). K. Donnellan, "Reference and Definite Descriptions", Philosophical Review, bd. 75, 1966. J. Hartnack, Wittgenstein og den moderne filosofi, s. 129-39, 1968. B. Russell, "On Denoting", Mind, bd. 14, 1905. P. F.

Strawson, "On Referring", Mind, bd. 54, 1950. A. N. Whitehead & B. Russell, Principia Mathematica, bd. 1, 2. udg. kap. 3, 1927. (Lübcke 1996, 54)

bevidst, førbevidst, ubevidst

Freud opdelt psyken i *bevidst*, som rummer de tanker og følelser, personen lige nu er optaget af; det *førbevidste* der er gemt i hukommelsen og ret let kan drages frem igen; og det *ubevidste* der er fortrængt og

kun kan drages frem under store vanskeligheder i den psykoanalytiske behandling. (Abrahamovitz 2001, 34)

bevidsthed (mind, Bewusstsein)

... er et *oplevelses*-begreb; det handler om, hvad vi oplever og er opmærksomme på (Brinkmann 2009, 19).

(eng. *consciousness* el. *mind*; fr. *conscience*; gr. *synesis*, *synaisthesis*, *phronesis*; lat. *conscientia*, også *cogitatio*, *sensus internus*, *mens*; ty. *Bewußtsein*). Diskussionen af b.s.-begrebet tilhører først og fremmest den nyere fil.. Det lat. ord 'conscientia', der traditionelt har betydet såvel 'b. i snævrere forstand' som 'samvittighed', bliver hos Descartes indsnævret til kun at stå for 'b. i snævrere forstand'. Hos Wolff dannes i begyndelsen af 1700-tallet det ty. ord 'Bewußtsein' som oversættelse af Descartes', 'conscientia', og i slutningen af 1700-tallet optræder for første gang det da. ord, 'b.'.

Ad denne vej har ordet fået tre hovedbetydninger, 1. 'b.' som samlebetegnelse for de forskellige former for oplevelse, opmærksomhed el. opfattelse, dvs. det, der omtales som bevidsthedstilstande (mentale akter), bl.a. sansedata. (dvs. primitive sanseindtryk såsom lyst/smerte el. oplevelsen af lys/ mørke), perceptioner (dvs. genstandsrettede, organiserede sansninger), erindrings-, forventnings- og fantasiforestillinger, følelser (had/kærlighed, frygt, osv.), og stemninger (vemod, angst., osv.) og tænkning (jf. forstand. og fornuft.).

2. 'b.' som betegnelse for de meninger, teorier el. synspunkter, som knytter sig til et bevidst væsen. Denne anvendelse af ordet 'b.' er navnlig blevet almindelig i kontinental fil. under indflydelse af den ty. idealisme.. Sammenhængen mellem brugen af ordet 'b.' i 1. og 2. betydning bygger på, at - med undtagelse af de primitive sansedata og måske selvbevidstheden (se nedenfor) - er b. en genstands b., dvs. en række b.s-tilstande, der er rettede imod noget (genstanden), som der menes noget om (jf. intentionalitet). Følgelig har det været nærliggende at lade ordet 'b.' dække såvel oplevelsen af noget ('b.' i 1. betydning) som meningen om dette noget ('b.' i 2. betydning). Det er også i denne forstand, at man kan tale om en falsk b., dvs. en bevidsthed, der har falske meninger om noget. Hvis den falske b. fungerer som undertrykkelsesmiddel, taler man om en ideologisk b.; se ideologi.

3. Endelig benyttes 'b.' som et andet ord for selvbevidsthed, dvs. min b. (eventuelt min viden) om min egen b. (el. situation). Hvad der nærmere skal forstås herved, er stærkt omstridt. Traditionelt har man skelnet mellem s.b. og selvrefleksion. Når der er tale om s.r. 'vender jeg mig imod' ('reflekterer jeg over') min egen b. (1 = mine egne bevidsthedstilstande; 2 = mine egne meninger, teorier, synspunkter, osv.), idet jeg gør denne b. til genstand. for en nærmere undersøgelse. S.b. hævdes derimod (bl.a. af Fichte) at være karakteriseret ved, at jeg er i et umiddelbart forhold til mig selv, hvor jeg ikke gør mig selv til genstand. Argumentet lyder: Hvis vi antager, at al genstands b. (f.eks. min erfaring af et blomstrende æbletræ) er fulgt af en s.b. , så må s.b. være forskellig fra genstands b.. Thi var s.b. en form for genstands b., så ville en s.b. selv være fulgt af en ny genstands b. af anden orden, der som genstands b. ville være fulgt af en s.b. af tredje orden - osv. i en uendelig regres.. Ergo må mit forhold til min egen b. være noget andet end en genstandsgørende b.. Så langt er de fleste enige. Derimod er man dybt uenige om, hvad s.b. da så nærmere er. Blandt løsningsforslagene kan nævnes. S.b. er det umiddelbare forhold, som min b. har til sig selv, og som gør, at min b. udgør en enhed (i en grov generalisation: Kant, Fichte og Husserl); s.b. er ikke en erfaring af denne el. hin egenskab ved min b. el. ved min situation, men en b. om, at jeg eksisterer (Tugendhat); s.b. er ikke en virkelig b.s-tilstand, men en evne (el. disposition.) til selvrefleksion og selvreference; s.b. er en selvmodsigende, fil. fiktion uden hold i virkeligheden. Ang. Litt., se under D. Henrich.

Se også: Dialogfil., erfaring, erkendelsesteori og navnlig det fremmedpsykiske prob. og sjæl-legeme-problemet. (Lübcke 1996, 55)

mind

is the term most commonly used to describe the higher functions of the human brain, particularly those of which humans are subjectively conscious, such as personality, thought, reason, memory, intelligence and emotion. Although other species of animals share some of these mental capacities, the term is usually used only in relation to humans. It is also used in relation to postulated supernatural beings to which human-like qualities are ascribed, as in the expression "the mind of God."

Nature of the mind:

Both philosophers and psychologists remain divided about the nature of the mind. Some take what is known as the *substantial view*, and argue that the mind is a single entity, perhaps having its base in the brain but distinct from it and having an [autonomous](#) existence. This view ultimately derives from [Plato](#), and was absorbed from him into [Christian](#) thought. In its most extreme form, the substantial view merges with the theological view that the mind is an entity wholly separate from the body, in fact a manifestation of the soul, which will survive the body's death and return to God, its creator.

Others take what is known as the *functional view*, ultimately derived from [Aristotle](#), which holds that the mind is a term of convenience for a variety of mental functions which have little in common except that humans are conscious of their existence. Functionalists tend to argue that the attributes which we collectively call the mind are closely related to the functions of the brain and can have no autonomous existence beyond the brain - nor can they survive its death. In this view mind is a subjective manifestation of consciousness: the human brain's ability to be aware of its own existence. The concept of the mind is therefore a means by which the conscious brain understands its own operations.

Current research:

The debate about the nature of the mind is relevant to the development of [artificial intelligence](#). If the mind is indeed a thing separate from or higher than the functioning of the brain, then presumably it will not be possible for any machine, no matter how sophisticated, to duplicate it. If on the other hand the mind is no more than the aggregated functions of the brain, then it will be possible, at least in theory, to create a machine with a mind.

The Mind/Brain/Behavior Interfaculty Initiative (MBB) at [Harvard University](#) aims to elucidate the structure, function, evolution, development, and pathology of the [nervous system](#) in relation to human behavior and mental life. It draws on the departments of [psychology](#), [neurobiology](#), [neurology](#), molecular and cellular biology, [radiology](#), [psychiatry](#), organismic and evolutionary biology, [history of science](#), and [linguistics](#). (<http://en.wikipedia.org/wiki/Mind>)

Bewusstsein

(griech. *synéidesis*, auch *synesis*, *synaísthesis*, *phrónesis*, lat. *conscientia*, auch *cogitatio*, *sensus internus*, *mens*; engl. *consciousness*), Lehnübersetzung des lat. *conscientia*, durch C. Wolff in die deutsche philosophische Terminologie eingeführt. >B.< wird grundstuflich gleichbedeutend mit >Wissen<, häufig aber auch metastuflich, und zwar sowohl unter theoretischem Bezug (Wissen des Wissens, Vorstellens, Meinens etc.) als auch unter praktischem Bezug (Wissen des Wollens, Begehrens etc.), verwendet. Schon bei den Vorsokratikern tritt der B.sbegriff metastuflich in beiden Hinsichten auf (vgl. Demokrit VS 68 B 297; Gorgias VS 82 B IIa5), ist aber ansonsten nicht terminologisch. Thomas von Aquin unterscheidet eine konstatierende und eine auffordernde bzw moralisch beurteilende Verwendung von *conscientia* (S. th. I qu. 79 art. 13; cf. De verit. qu. XVII, 1).

Für die Besonderheit der Art des moralischen Wissens, das in der christlichen Tradition durch das Wort >*conscientia*< gefasst wird, tritt im Deutschen >Gewissen< ein. M. Luther übersetzt entsprechend. Bei R. Descartes ist B. grundstuflich (*cogitatio sive conscientia*) der Titel einer umfassenden Noologie und Psychologie und dabei Oberbegriff zu Verstehen, Einbilden, Wollen, Fühlen, Zweifeln usw. (Meditat., Sec. Resp., Œuvres VII, 160, vgl. 176). Als sicheres Wissen um innere Zuständlichkeit (z.B. den >Zweifel<) findet sich jedoch auch eine metastufliche Verwendung (Princ. Philos. I, 7-9, Œuvres VIII, 7; La recherche de ta verité, Œuvres X, 521). Explizite terminologische Festlegungen nimmt G. W. Leibniz vor, insofern er die Perzeption als >inneren Zustand< (*etat interieur*) der Monade, der >äußere Dinge< (*choses externes*) repräsentiert, von der >Apperzeption<, die das B. (*conscience*) oder die reflexive Kenntnis (*connaissance reflexive*) dieses inneren Zustands ist (Princ. nat. grâce §4, Philos. Schr. VI, 600), unterscheidet (Monadentheorie).

Weitere reflexive Stufung rührt zum Ich-B. (Monadologie §30, Philos. Schr. VI, 612). J. Locke (*An Essay concerning Human Understanding* II 1 §19) und D. Hume (*An Enquiry concerning Human Understanding* VII, 1) verstehen unter B. das Wissen um unsere inneren Erlebnisse, das nach Hume niemals täuschen kann.

Für I. Kant ist die >reflexive Kenntnis< der Vorstellungen, die Leibniz >Apperzeption< nennt, >empirisches B.<, das in verschiedenen Graden der Klarheit auftritt (KrV B 415 Anm.). Es ist unterschieden vom >transzendentalen B.< (>ursprüngliche Apperzeption<, Bewusstsein überhaupt), das aller Erfahrung vorhergeht und oberster einheitsstiftender Bezugspunkt auch des >empirischen B.< ist

(KrV A 118). Für die an Kant anschließende idealistische Philosophie tritt die Selbstbewusstseinsproblematik (Selbstbewusstsein) in den Vordergrund des Interesses, G.W.F. Hegel gebraucht den Ausdruck >B.< in der „Phänomenologie des Geistes“ grundstuflich als >sinnliches<, >wahrnehmendes< und >verständiges B.<. Im Rahmen der Selbsterfahrung des B.s (>Selbstbewusstsein<) werden verinnerlichte Zuständlichkeiten etwa als >knechtisches B.< (Herr und Knecht), >unglückliches B.< (Bewusstsein, unglückliches) etc. ausgegrenzt. Bei K. Marx ist B. umfassender Ausdruck für die geistige Tätigkeit des Menschen. Es ist >bewusstes Sein< und so unhintergebar fundiert. Die Sprache ist das „für andere Menschen existierende, wirkliche B.“ (Deutsche Ideologie, MEW III, 26-31). Nach Diskussionen um die Funktion des B.s im Neukantianismus vor allem der Marburger Schule (H. Cohen, P. Natorp) bekommt der Bs-begriff bei E. Husserl eine kategoriale Bedeutung. Das B. ist als >B. von etwas< (>Intentionalität<) der transzendente Erfahrungsrahmen, der in noetischer und noematischer Hinsicht analysiert wird. Seine Entdeckung erfolgt durch die reflexiv verfahrenende >phänomenologische Reduktion< (Reduktion, phänomenologische, [Epoche](#)); seine Analyse ist von der >Gründerkenntnis< geleitet, dass jedes B. stets innerhalb eines offenen Horizonts mehr meint, als jeweils unmittelbar explizit ist. In der modernen, an L. Wittgenstein anschließenden Tradition wird der Begriff des B.s im Rahmen einer umfassenden sprachanalytischen Geistphilosophie diskutiert (philosophy of mind). Ihr Interesse gilt der Analyse der Verwendungsweisen des Wortes >B.< (vgl. G. Ryle, *The Concept of Mind*, London 1949, 156-163 (dt. *Der Begriff des Geistes*, Stuttgart 1969, 209-219). (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 307-308)

[bevis](#)

1. i almindelighed kaldes ethvert [holdbart](#), [deduktivt](#) argument for et b. for argumentets konklusion. Argumentets holdbarhed består i: 1) at det er gyldigt, (dvs. at præmissernes sandhed med logisk nødvendighed medfører konklusionens sandhed), og 2) at præmisserne (og dermed konklusionen) faktisk er sande. 2. I metamatematikken. eller [bevisteorien](#), som er det eksakte studium af formelle systemers syntaktiske egenskaber, defineres det syntaktiske begreb om b. således: Et b. for en formel p i et system S er en endelig sekvens (ordnet række) af velformede formler med p som sidste element, således at hver formel enten er et aksiom i S eller følger i kraft af S's slutningsregler fra tidligere formler i sekvensen. Begrebet om logisk følge skal her opfattes syntaktisk: En formel følger syntaktisk fra andre formler, hvis den kan deduceres derfra i systemet. (Lübcke 1996, 55)

[bit](#)

informationsmål ifølge Hartley: Hartley definerede en kildes informationsflow H som logaritme til basis 2 af et antal differentierbare signaler (Cherry 1963, 18). Hartleys mål for informationsflowet skal hermed forstås som antallet af de ja-nej-afgørelser der er nødvendige for at identificere de fra en kilde udsendte ... tegn. Da der ikke findes en simple afgørelse end mellem to valgmuligheder, var det nærliggende at bruge den binære valgmulighed (binærafgørelse) som informationsenhed. (jf. [Krallmann & Ziemann 2001](#), 26)

[Boole](#), George

(1815-64) English mathematician and logician. Born in Lincoln and educated locally, Boole worked as a schoolmaster until he gained recognition as a mathematician, and became professor at Queen's College, Cork, Ireland, in 1849. His pamphlet *The Mathematical Analysis of Logic* (1847) pioneered the assimilation of logic to mathematics, or the algebra of classes. The work was continued in *An Investigation of the Laws of Thought* (1854). Boole also published many works in pure mathematics, and on the theory of probability. His name is remembered in the title of Boolean algebra, and the algebraic operations he investigated are denoted by Boolean operators. (Blackburn 1996, 46)

[budskab](#)

(eng. *message*, dt. *Botschaft*, *Meldung*) *Message* in its most general meaning is an object of [communication](#). Depending on the context, the term may apply to both the [information](#) contents and its actual presentation.

In the communications discipline, a *message* is information which is sent from a [source](#) to a [receiver](#). Some common definitions include:

- Any [thought](#) or [idea](#) expressed briefly in a plain or secret [language](#), prepared in a form suitable for [transmission](#) by any means of communication.
- An arbitrary amount of [information](#) whose beginning and end are defined or implied.
- [Record information](#), a [stream](#) of [data](#) expressed in plain or encrypted language ([notation](#)) and prepared in a [format](#) specified for intended transmission by a [telecommunications system](#). (<http://en.wikipedia.org/wiki/Message>)

causa

(lat. [årsag](#); grund). Den skolastiske lære om de forskellige årsager (causae) bygger videre på Aristoteles' inddeling af disse. Et værende (f.eks. en bronzestatue) har såvel interne (indre) som eksterne (ydre) årsager: 1. causa materialis (den materielle årsag) er en indre årsag, idet den udgør det stof (gr. hyle), ”hvoraf noget bliver til, og som er i dette noget, f.eks. er bronzen årsag til statuen” (Aristoteles). - 2. causa formalis (den formelle årsag) er en anden indre årsag, idet den udgør den form (gr. *idea* eller *eidos*), den struktur eller det mønster, der findes i noget. F.eks. er bronzen formet således, at der er kommet en bronzestatue ud af det. I skolastisk fil. identificeres c. f. ofte med causa exemplaris (den eksemplariske årsag), der nærmest er synonym med en platonisk idé (gr. *idea*). Det bemærkes, at skellet mellem c. materialis og c. formalis er et relativt skel. Således er bronzen selv sammensat af et stof og en særlig bronze-form, ligesom bronzestatuen kan tjene som materie, f.eks. ved fremstilling af smykker. I skolastikken er der dog en tendens til på uaristotelisk vis at betragte skellet som et absolut skel. - 3. causa efficiens (virkeårsagen) er en ydre årsag, idet den er ”den kilde, hvorfra forandringen eller roen har sit udspring” (Aristoteles).

Dvs. c.e. er det, der bevirker, at noget frembringes. F.eks. er smedens hamren på bronzen en af de virkeårsager, der frembringer bronze-statuen. - I skolastisk fil. er c. e. blevet inddelt på flere måder: 3 a. causa prima (den første årsag = Gud)/causa secunda (den anden årsag): I en endelig årsagskæde, a, b, c,... n, siges n at være ”den første årsag” hvis n er den årsag, der har sat hele kæden i gang. Alle andre årsager kan omtales som ”den anden årsag”. - 3.b causa proxima (den nærmeste årsag)/causa remota (den fjernere årsag): I en årsagskæde er c. p. den årsag, der kommer umiddelbart før virkningen, medens c. r. ligger længere tilbage, således at der er nogle mellemliggende årsager mellem c. r. og virkningen.

- 3.c. causa deficiens (utilstrækkelig årsag)/causa sufficiens (tilstrækkelig årsag); Hvis en årsag i sig selv er i stand til at fremkalde en bestemt virkning, men forhindres deri af ugunstige omstændigheder, tales der om c. d. Modsætningen hertil er c. s. - 3.d. causa instrumentalis (instrumental årsag)/causa principalis (oprindelig årsag): c. i. er de årsager, der benyttes af c. p. til at frembringe virkningen med. (Det følger heraf, at enhver causa secunda også er en c. i.) - 3.e. causa moralis (’moralisk’ årsag)/causa physica (naturlig årsag). Den virkning, der f. eks. udgår fra en rådgiver, anfører eller forfører, siges at være forårsaget af en c. m.. Denne står i modsætning til c. p., der som naturårsag ikke indebærer personers medvirken. - 4. causa finalis (formålsårsagen) er en ydre årsag, der angiver hensigten med at gøre noget. ”F.eks. er sundhed årsag til det at gå en tur. For ’Hvorfor går man en tur?’ siger vi. ’For sundhedens skyld’. Og når vi siger det, mener vi, at vi har angivet årsagen” (Aristoteles). C. f. var for Aristoteles og skolastikerne et naturvidenskabeligt princip. - 5. causa cognoscendi (årsagen til erkendelsen)/causa essendi et fiendi (årsagen til et værendes væren og bevægelse), et skel, der navnlig findes hos Aristoteles og Thomas Aquinas. C. e. er årsag til formen, medens c. f. er årsag til forbindelsen mellem form og materie - 6. causa adaequata (den adækvate årsag; af lat. adaequare, ligne, gøre lig med), en årsag, der svarer til virkningen. - 7. causa sui (årsag til sig selv), betegnelse for dette, at et værende ikke er bestemt af noget andet, men udelukkende af sig selv.

Udtrykket ‘c. s.’ er i fil. hist. blevet brugt på en dobbelt måde. For det første kan c. s. betyde det, hvis væsen (essens) indebærer, at det nødvendigvis må eksistere, hvilket medfører, at det er udelukket at tænke sig, at det ikke eksisterer. Et sådant begreb om c. s. findes bl.a. hos Plotin, Descartes, Spinoza og Hegel, medens Thomas Aquinas afviser det. For det andet kan c. s. betyde det, der er radikalt frit, for så vidt som det forårsager sig selv. Et sådant begreb om c. s. findes bl.a. hos Aristoteles og Thomas Aquinas og hos Plotin, Descartes, Spinoza og Hegel. 8. causa occasionalis (anledningsårsagen); hos Malebranche betegnelse ‘c. o.’ en række omstændigheder, der ikke selv er egentlige årsager, men som giver Gud anledning til (lat. occasio) at frembringe en eller anden virkning. If. M. er legemlige tilstande c. o. til tilstande i bevidstheden og omvendt. Jf. okkasionalisme. (Lübcke 1996, 69-70)

ceteris paribus

(lat.), alt andet lige. Naturlove hævdes ikke at gælde uindskrænket, men kun c., dvs. under forudsætning af, at ingen ”forstyrrende” faktorer (som det ville fære for vidt at udelukke tilstedeværelsen af i formuleringen af lovene) er til stede. Dette er ensbetydende med, at naturlovene kun hævdes at gælde i idealiserede tilfælde. C.betingelser optræder også andetsteds, f.eks. i formuleringen af moralregler. (Lübcke 1996, 70)

circulus vitiosus (jf. petitio principii)

(lat. ’forkert cirkel’), cirkelslutning. Bevis, hvor sandheden af det, der skal bevises (konklusionen), allerede er forudsat i bevisets udgangspunkt (præmiserne.). I det følgende simple eksempel er konklusionen ligefrem indholdsmæssigt sammenfaldende med bevisets eneste præmis ‘At tillade ethvert menneske uhindret talefrihed må altid i det store og hele være fordelagtigt for staten; for det bidrager i høj grad til samfundets interesser, at enhver person nyder en fuldkommen ubegrænset frihed til at udtrykke sine meninger’ (Ærkebiskop Whateley: *Elements of Logic*, 1843).

Kaldes også: at bevise tesen med tesen. (Lübcke 1996, 72)

conditional probability

is the probability of some event A , given the occurrence of some other event B . Conditional probability is written $P(A|B)$, and is read ”the probability of A , given B ”.

data (se også datum)

1. kendsgerninger, sikre oplysninger ... 2. om de oplysninger, hvormed man ’fodrer’ datamaskiner [fra latin, plur. af *datum* ...]. (Nudansk Ordbog 1993).

oplysninger, givet på symbolsk form, f. eks. som tal. Bruges især i forbindelse med datamater, dvs. elektronregnemaskiner. Datalogi er læren om opbevaring og omformning af givne data, databehandling. (Karush 2000, 46)

Data is the plural of datum. A datum is a *statement accepted at face value* (a ”given”). A large class of practically important statements are measurements or observations of a variable. Such statements may comprise numbers, words, or images. [...]

Raw data are numbers, characters, images or other outputs from devices to convert physical quantities into symbols, in a very broad sense. Such data are typically further processed by a human or input into a computer, stored and processed there, or transmitted (output) to another human or computer. *Raw data* is a relative term; data processing commonly occurs by stages, and the ”processed data” from one stage may be considered the ”raw data” of the next. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Data>)

Der ligger i datalogien en bestemt opfattelse af sammenhængen mellem data og information. Opfattelsen formuleres allerede tidligt i datalogiens (korte) historie f.eks. af Peter Naur i ”Concise Survey of Computer Methods” (Naur 1974). Her siger han, at data er hændelser eller fænomener, som folk har valgt at bruge på en specifik måde. Ved information forstår han den personlige bevidsthed om data og deres betydning. Folk kan f.eks. føle sig informeret af data, men hvis folk ikke kan tolke data, føler de sig ikke informeret. Den opfattelse af sammenhængen mellem data og information er gængs inden for datalogi. Og jeg mener, den er et problem.

...

Jeg ser det sådan, at computeren processerer, lagrer, kommunikerer og præsenterer ”rå information”, og at den information, hvor det er relevant, kan tolkes som sproglige tegn, der i nogle tilfælde kan siges at repræsentere viden om noget. Data udgør i den sammenhæng en mulig tolkning af tegnene som objektive kendsgerninger om virkeligheden. Som eksempel på informationsprodukter, der kan karakteriseres udelukkende som sproglige tegn, kan jeg nævne tekster, billeder, videosekvenser og computerspil. Som eksempel på vidensrepræsentation kan nævnes, at den algoritmiske proces, som beregner kvadratroden af et tal, repræsenterer viden om, hvordan det kan gøres, og at et ekspertsystem om Europas geografi repræsenterer viden om geografiske forhold i Europa. (Lytje 1995, 24-25)

1) bruges som regel synonymt med information, men egentlig er data rå fakta og tal, som herefter behandles. Resultatet af behandlingen er informationer. Data i sig selv har ingen mening, men får mening, når dataene bliver behandlet af et databehandlingssystem og bliver til informationer. Eksempel: Tallet 5.955, 50 er data, men hvis dette tal vises på skærmen som saldoen på din bankkonto, så er dette information. Det er en almindelig misforståelse at tro, at software er data. Software køres på computeren, mens data behandles af softwaren. 2) informationer i elektronisk form eller papirform. I elektronisk form refererer data til filer, databaser, tekstdokumenter, billeder/grafik og digitalt kodet lyd og video. ([Lekanger 2000, 28](#))

database

en samling data struktureret og organiseret på en måde, så det er enkelt at hente de ønskede data. En database består af to elementer; poster og felter. En post kan være fx alle informationer, som er registreret om en person, mens et felt fx kan være personens telefonnummer. Hvis en database har flere registre (fx et postnummerregister og et kunderegister), kaldes den som regel for en relationsdatabase.

Der er så defineret visse relationer mellem posterne i de forskellige registre. Man forsøger i en relationsdatabase at nå frem til, at feltværdier kun findes et sted i databasen. Det reducerer behovet for lagerplads og forøger hastigheden. ([Lekanger 2000, 28](#))

A database is a collection of data elements (facts) stored in a computer in a systematic way, such that a computer program can consult it to answer questions. The answers to those questions become information that can be used to make decisions that may not be made with the data elements alone. The computer program used to manage and query a database is known as a database management system (DBMS). The properties of database systems are studied in information science.

At the core of the concept of a database is the idea of a collection of generic facts, or pieces of knowledge. Facts may be structured in a number of ways, known as database models. For instance, one database model is to associate each fact with a record representing an entity (such as a person), and to arrange these entities into trees or hierarchies -- the hierarchical database model. Another model is to arrange facts into sets of values which satisfy logical predicates -- the relational database model.

Strictly speaking, the "database" is the collection of facts and the software is the "database management system" or DBMS. However, in practice, many database administrators and programmers use the term "database" to cover both meanings.

Database management systems range from the extremely simple to the highly complex. Differences among DBMSes include whether they are capable of ensuring the integrity of the data; whether they may be used by many users at once; and what sorts of conclusions they can be programmed to compute from a set of data.

The first database management systems were developed in the 1960s. A pioneer in the field was Charles Bachman. Two key data models arose at this time: the network model (developed by CODASYL) followed by the hierarchical model (as implemented in IMS). These were later usurped by the relational model, which was contemporary with the so-called flat model designed for very small tasks. Another contemporary of the relational model is the object-oriented database (OODB).

While the relational model is based on set theory, one proposed modification suggests fuzzy set theory (based on fuzzy logic) as an alternative. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Database>)

datum

(Lat. what is given) A piece of evidence considered as fixed for the purpose in hand. What is taken as a datum may change as changes of theory and evidence arise. Something would be absolutely a datum if it were incorrigible, but many theorists of knowledge tend to be nervous about regarding anything as absolutely given, for although some things may serve as a basis for particular enquiries, this does not protect them from eventual challenge. See epistemology, protocol statements, verification; see also sense datum. ([Blackburn 1996, 94](#))

deducere/deduktion

(lat. føre bort, lede hen). 1 I formel logik er dette at d. identisk med dette at foretage en deduktion, dvs. udlede et udsagn (en dom) fra andre udsagn (domme) i overensstemmelse med logiske slutningsregler.

‘deducere’ og ‘deduktion’ er syntaktiske begreber, eftersom det er muligt at følge slutningsreglerne og at kontrollere følgerigtigheden af deduktionen, uden at man behøver at kende den mening, vi forbinder med de ord, som optræder i [præmisser](#) og [konklusion](#). 2. I bredere forstand omtales også [slutninger](#), som ikke (udelukkende) hviler på et komplet sæt af slutningsregler, som deduktioner. Se [argument](#) og [bevis](#). 3. Hos skolastikerne og bl.a. Descartes bet. ordet ‘deduktion’ undertiden en slutning fra det almene (generelle, universelle) til det specielle. 4. Et deduktivt system (også kaldet et formelt system) er et sæt af [aksiomer](#) og [slutningsregler](#). (Lübcke 1996, 78)

[definition](#)

(af lat. *definire*, afgrænse, bestemme). 1. Begrebsbestemmelse; redegørelse for et begrebs indhold. Se [begreb](#). 2. Sagforklaring, angivelse af et emnes kendetegn:

En analytisk d. angiver, hvordan et emne er sammensat af sine bestanddele, f.eks. ‘Et jakkesæt er en jakke og et par benklæder syet af samme stof’, medens en syntetisk d. angiver emnets forhold til andre emner som del af en helhed, f.eks. ‘Hjertet er blodkredsløbets pumpeværk’.

En genetisk d. angiver, hvordan et emne er opstået el. frembringes, f.eks. ‘En cirkel fremkommer ved et punkts bevægelse i fast afstand omkring et andet punkt’.

En d. per genus proximum et differentiam specificam er i skolastisk fil. d. ved den nærmeste overordnede slægt (genus) og den særlige artsdannende forskel (differentia specifica), f.eks. ‘En måne er et himmellegeme i bane omkring en planet’. jf. genus/species).

En nominal d. er i traditionel logik en brugsdefinerende ordforklaring i mods. til en reald. (væsennd.), der er en sagforklaring med angivelse af det betegnede emnes væsentlige kendetegn, f.eks. ‘Mennesket er et fornuftigt dyr’. Talen om reald. forudsætter en metafysisk teori om væsenet (essensen). Spørgsmålet om reald. er i nyere tid taget op af Husserl (VTF. I, s. 53-58) og i forbindelse med diskussionen omkring naturlige klasser jf. Kripke).

3. En tredje type af d. har karakter af ordforklaringer. Der er flg. hovedtyper:

betydningsdefinitioner har alm. formen “U₁ betyder (det samme som) U₂”, hvor det definerede udtryk på definitionsligningens venstreside kaldes definiendum (‘det der skal defineres’), og det definerende udtryk på højresiden kaldes definiens (‘det, der definerer’). Definitioner af denne type kan ordnes efter forsk. opdelinger, der krydser hinanden. (a). En leksikalsk definition (beskrivende verbaldefinition) angiver det definerede udtryks faktiske betydning i den gældende sprogbrug, f.eks. ”ungkarl’ betyder ugift mand. Definiens hævdes at være synonym med definiendum, og definitionen vil være sand el. falsk som beskrivelse af den foreliggende brug. Kontrasten hertil er den regelgivende d. (foreskrivende el. stipulative d.), som fastsætter, at definiendum fremover skal bruges i den af definiens angivne betydning. Formålet med en sådan d. kan være at præcisere betydningen af et allerede eksisterende udtryk, f.eks. ‘ungkarl’ skal, her betyde ‘mand, der aldrig har været gift’, eller at indføre et nyt udtryk, f.eks. ‘Med ‘blød socialisme’ menes i det følgende ‘ikke-revolutionær socialisme’’. Definitionen kan da bedømmes som mere el. mindre hensigtsmæssig, ikke som sand el. falsk. (b). Medens en eksplicit d. har form af en d. ligning med definiendum stående alene på venstresiden, består en implicit d. i en række sætninger, der alle på en el. anden måde indeholder definiendum, og som tilsammen fastlægger dette udtryks betydning uden at sætte det lig med noget bestemt udtryk.

F.eks. indeholder geometriens forsk. aksiomer. udefinerede udtryk som ‘punkt’ og ‘linje’, idet hele sættet af aksiomer siges at definere disse udtryk implicit, nemlig som de udtryk, der tilfredsstiller aksiomerne. (c). En anden kontrast til eksplicit d. er kontekstuel d. (eng. “definition in use”). Et udtryk, der ikke har mening isoleret, defineres her ved angivelse af, hvordan udtrykkssammenhænge, hvori udtrykket forekommer, kan erstattes af andre udtrykkssammenhænge, hvori det ikke forekommer. F.eks. er “x - y = z” =_{af} “x = z - y” en k.d. af subtraktionstegnet ‘-’. (d). Medens en verbal d. anvender rent sproglige midler, består en ostensiv d. (udpegende, henvisende d.) i udpegning el. fremvisning af et el. flere eksempler på det, som det definerede udtryk anvendes om, f.eks. ‘Kongeblå er den farve der’. Da en pegehandling ikke i sig selv er tilstrækkelig til at angive, hvad der udpeges (er det formen? farven? osv.), forudsætter en o.d. altid en nærmere bestemt sproglig ramme (i eksemplet beherskelse af begrebet ‘farve’) Jf. VTF II, s. 185-86).

ekstensionsdefinitioner forklarer udtryk ved angivelse af udtrykkets reference (singulære termer) el. ekstension (generelle termer). For singulære termers vedkommende kan de have form af o.d. el. af d. vha. bestemt beskrivelse. Et eksempel på det sidste er ‘Månen er Jordens naturlige drabant’, hvori den bestemte

beskrivelse 'Jordens naturlige drabant' entydigt udpeger referencen a navnet 'Månen'. For generelle termers vedkommende kan de have form af o.d. el. af opregningsd., hvori termens ekstension angives ved opregning af dens medlemmer, f.eks. 'Planeterne er Venus, Mars...'. Endvidere kan de (som f.eks. 'Vand er H₂O') bestå i anvendelse af et andet udtryk med samme ekstension som definiendum, dvs. have formen "U 1 har samme ekstension som U2". E.-definitioner er enten stipulative el. beskrivende I sidste tilfælde har definitionsligningen ikke som ved betydningsd. status af en analytisk., men af en syntetisk dom.

En operationel d. (P. Bridgman, *The Logic of Modern Physics*, 1927) fastlægger et udtryks betydning ved henvisning til en bestemt operation el. metode, der angiver et kriterium for udtrykkets anvendelse i konkrete tilfælde. Et eks. er den flg. d. af 'syre' 'For at fastslå, om udtrykket 'syre' har anvendelse på en given væske, skal man nedsænke et stykke blåt lakmus-papir i væsken.

Væsken er en syre, hvis, og kun hvis, lakmus-papiret farves rødt'. Et andet eks. e, 'Intelligens er det hos en person, der måles vha. Stanford-Binet intelligensprøven'.

persuasiv d., overtalelsesd. (eng. persuasive d.), begreb indført af Stevenson (*Mind*, bd. 47, 1938) til redegørelse for et hyppigt optrædende fænomen i etisk argumentation 0.1.. Fænomenet er knyttet til udtryk med de to egenskaber dels at have - positive el.

negative - følelsesmæssige overtoner (Stevenson: emotiv mening), dels at være vage. i deres beskrivende indhold. F.eks. 'demokrati', 'frihed', 'undertrykkelse' og 'terrorist'. Udfaldet af en diskussion afhænger ofte af hvilken af parterne, der har held til at hæfte et positivt udtryk på sin egen sag el. hæfte et negativt udtryk på modpartens. Den p.d. udnytter udtrykkenes beskrivelsesmæssige vaghed, som giver spillerum for mange definitioner. Ved definitionen forandrer man under foregivelse af, at der blot foretages en præcisering - udtrykkets beskrivende indhold, sådan at modparten bringes til at acceptere dets anvendelse på det, man ønsker belyst positivt el. negativt. I et af eksemplerne siger A til B, at C ikke er kultiveret A påpeger, at C har dårlige manerer, er ubelæst, uinteresseret i åndelige værdier mv.. B. bestrider ikke disse sidste punkter, men anfører, at C ikke desto mindre er kultiveret, for han er følsom, selv-realiserende og fantasifuld - og det virkelig kultiverede menneske er jo netop det, der har fantasi, følsomhed og skabende realiserer sig selv Eksemplet illustrerer også det yderligere kneb ved p.d., at man siger, at det beskrivende indhold, man tillægger ordet, er dets 'sande', 'fulde', 'virkelige', 'egentlige' mening. tilhøreren vil da lettere opgive eventuelle forbehold over for definitionen og indrømme, at hans forståelse af ordet måske var noget overfladisk.

En rekursiv d. (af lat. recursus, tilbagevenden) er en i logik og matematik hyppigt anvendt fremgangsmåde til at fastlægge betydningen (ekstensionen) af funktionsudtryk.. Der indledes med at give eksempler på emner tilhørende ekstensionen af definiendum, og dernæst angives en generel fremgangsmåde til at frembringe nye eksempler. F.eks. kan additionstegnet '+' defineres på denne måde. (1) $x + 0 = x$, (2) $x + n' = (x + n)$, hvor x' betegner den umiddelbare efterfølger i talrækken til x .

Litt.: J. Espersen, *Logik og argumenter*, kap. 5, Kbh. 1969. A. Næss, *En del elementare logiske emner*, kap. 2, Oslo 1961, 1971¹⁰. R. Robinson, *Definition*, Oxford 1950. (Lübcke 1996, 78-80)

En definition er et udsagn, der afgrænser og forklarer et ords eller udtryks betydning. (<http://da.wikipedia.org/wiki/Definition>)

deontisk, se deontisk modalitet

deontisk logik

(af gr. (to) deon, det, som bør gøres, pligt, og logos, lære), teorien om de logiske relationer mellem sætninger, som udtrykker forpligtelser, påbud, forbud, tilladelser o.l.. Det første system ford.o. skyldes von Wright (*Mind*, 1951).

Litt.: M. Blegvad, *Den naturalistiske fejlslutning*, s.152-58, Kbh.1959. J. Hintikka, *Models for Modalities*, Dordrecht 1969, s. 184-214. (Lübcke 1996, 81)

deontologi

(af gr. *deon*, det fornødne, pligt, og *logos*, lære), pligtlære. (Lübcke 1996, 81)

deontologisk etik

(af gr. deon, det fornødne, pligt, logos, lære, og ethos, sædvane), pligtetik. 1. En normativ [etik](#), der fører en handling moralske [værdi](#) tilbage til, om den bliver udført af pligt el. ej. Det er ikke nok, at man overholder de moralske regler. For at handlinger kan have moralsk værdi, må de være motiverede af en pligtfølelse over for de moralske regler. 2. Alle former for normativ etik, der hævder, at en handling moralske værdi ikke udelukkende afhænger af dens faktiske konsekvenser. F.eks. kan sindelaget bag handlingen eller de pligter, den søger at udføre, være af betydning for handlingens moralske værdi. Den d. e. står derved i modsætning til den teleologiske etik. Der skelnes mellem handlings-deonologi, hvor forpligtelsen er knyttet til den enkelte bestemte situation (eks. Løgstrups etik), og regel-deonologi, hvor der er tale om en forpligtelse over for et moralsk princip (eks. Kants etik). Litt.: VTF. I, s. 90;II, s. 271. C. D. Broad, *Five Types of Ethical Theory*, 1930. W. K. Frankena, *Ethics*, 1963. (Lübcke 1996, 81-82)

[destination](#)

for en meddelelse ifølge Shannon/Weaver: både levende væsener eller maskiner – Shannon siger: ”a person or a thing” - kan være destination for en meddelelse; det er altså den person eller ting meddelelsen var rettet imod. (Krallmann & Ziemann 2001, 25)

[determinisme](#)

(lat. determinare, afgrænse, bestemme). 1. Den opfattelse, at enhver begivenhed er årsagsbestemt på en sådan måde, at den indtræder som det uundgåelige udfald af forudgående betingelser. D. udlægger således årsagssætningen ”Enhver begivenhed har sin årsag” således, at der ikke blot er en [forklaring](#), men netop en årsagsforklaring (se [årsag](#)) på hvad som helst. Der skelnes mellem metafysisk d. og videnskabelig d.. Medens den første hævder, at virkeligheden er kendetegnet ved en altomfattende årsagssammenhæng (kausalitet), udtaler den sidste sig først og fremmest om vores viden. Videnskabelig d. hævder, at givet et kendskab til de love, der gælder for en bestemt type begivenheder, samt en beskrivelse af det undersøgte virkelighedsudsnits (systems) tilstand til en bestemt tid, er det principielt muligt at forudsige el. tilbagebestemme begivenhederne til en hvilken som helst anden tid. Videnskabelig d., som i den moderne diskussion har været anført som begrundelse for metafysisk d., støtter sig på det forhold, at - måske med undtagelse af kvantemekanikken - den klassiske og moderne fysiks teorier if. deres logiske struktur er deterministiske. 2. Benægtelsen af, at mennesket har en fri vilje forstået som en evne til at foretage et på forhånd uafgjort valg mellem flere forsk. handlemuligheder. Se frihed, liberum arbitrium, libertas indifferentiae, [vilje](#), vilkårlig. 3. Angående den såk. logiske d. se frihed 1.

Litt.: B. Berofsky (red.), *Free Will and Determinism*, New York 1966. S. Hook (red.), *Determinism and Freedom in the Age of Science*, New York 1958. E. Nagel, *The Structure of Science*, kap. 4, London 1961, K. Popper, *Objective Knowledge*, kap. 6, Oxford 1962. (Lübcke 1996, p. 87)

[diagram](#)

(gr. *diagramma*, tegning, skema), skematisk tegning til anskueliggørelse af ikke-anskuelige forhold, f.eks. relationer mellem abstrakte størrelser såsom mængder og domme. (Lübcke 1996, 88)

[dialektik](#)

(gr. dialektiké téchne, samtalekunst). D. er et af de vanskeligst håndterlige og samtidig mest brugte fil. ord. Det har i tidens løb været udsat for markante betydningsskift;

Det er hos Platon, at 'd.' præges som systematisk begreb. Platon betoner d.s binding til samtalen (dialogen). D. vil sige kunsten at føre en samtale, men - understreger Platon mod sofistene - i sagens tjeneste.

Den kunst at kunne modsige et hvilket som helst synspunkt forfalder til et spil om ord ([eristik](#)). Mods. er d. if. Platon en metode, der består igennem samtalsens bevægelse (spørgsmål - svar) mellem deltagerne at nedbryde og overskride de modstridende meninger som middel til at erkende virkeligheden ([ideerne](#)). I anden omgang bestemmer Platon d. som en disciplin, der undersøger denne virkeligheds struktur ved at skelne de forskellige begreber og dermed samtidig sammenholde dem under et mere alment, omfattende begreb. Som sådan er d. den disciplin, der kan lede samtalen (jf. Sofisten 253 B ff.).

Hos Aristoteles har d. som udgangspunkt de meninger, der er sandsynlige. Den har med spørgsmål at gøre, som man kan have modstridende meninger om, og som man kun kommer frem til en afgørelse af ved at argumentere for og imod. D. vil hos Aristoteles sige en metode til at afgøre sådanne spørgsmål ved

at inddrage almene synspunkter (topoi). D. kan derved opfattes som en særlig del af logikken, nemlig [topikken](#), idet den modstilles den såkaldte analytik (= den formelle, klassiske logik). Det bliver derfor et spørgsmål efter Aristoteles, hvilket forhold der er mellem d. og logik. I middelalderens skolastiske fil. er der således en tendens til at identificere d. med formel logik.

Kant genoptager skellet mellem analytik og d. i Kritik der reinen Vernunft (1781). Men modsat Aristoteles (og Platon) opfatter han d. som en "skinnets logik" (Logik des Scheins), dvs. en illusionskunst i stil med sofisternes.

Idet et fornuftbegreb (f.eks. 'verden') anvendes ud over grænserne for mulig, menneskelig erfaring, opstår der et "[transcendentalt](#) skin". Hvis vi tror, at vi kan udtale os om det, der ligger uden for erfaringens grænser, vikler vi os ind i (selv)modsigelser.

F.eks. kan vi i så fald "bevise" såvel påstanden (tesen), "verden har en begyndelse i tid og rum", som modpåstanden (antitesen), "verden har ikke en begyndelse i tid og rum". Det er opgaven for den transcendentale d. at afdække sådanne illusioner, som den menneskelige fornuft if. Kant har en naturlig tilbøjelighed til at rode sig ud i, idet den stræber imod en erkendelse af en ubetinget (absolut) enhed som grundlag for alle sine erfaringer.

I sin kritik af fornuftens d. bliver Kant stående ved sin påvisning af, at der er en række teser og anti-teser, der begge kan bevises, når fornuften går ud over grænserne for enhver mulig erfaring. Han afviser således muligheden af en forsoning - en syntese - af de modstridende påstande. Fichte taler derimod om en "syntetisk metode", der har til opgave at forene modsætningerne i noget tredje. Hos den unge Schelling bliver "triaden" (treheden), tese-antitese-syntese, til mere end en metode, idet han hævder, at denne trehed svarer til en udvikling i såvel naturen som i historien.

Hegel afviser derimod allerede i 1807 triade-skemaet, tese-antitese-syntese, som et "ydre", "livløst skema" (og det er følgelig en myte opstået i 1830'erne, at Hegels d. skulle bygge på denne triade). I stedet søger han at nå frem til et nyt begreb om d.. Han griber tilbage til Platon, idet han betoner, at d. ikke blot er en skinlogik (som Kant ville mene). I lighed med Kant mener Hegel, at dialektisk tænkning bygger på fornuften, men modsat Kant mener han, at de dialektiske fornuftsmodsætninger kan ophæves gennem en spekulativ d.. Hegel vil mene, at fornuften kun tilsyneladende vikler sig ind i (selv)modsigelser, og at Kant betragter disse modsigelser alt for abstrakt, idet han bliver stående ved dem. De tilsyneladende modsigelser er kun momenter i en større sammenhæng, hvori de ophæves (medieres). Den konsekvente brug af fornuften uden for (sans)erfaringens område fører ikke blot til illusioner, men til en indsigt i en række strukturer og former, som ikke kan tænkes at være anderledes, og som følgelig må bygge på en egentlig erkendelse. Hegel er derfor enig med Schelling i, at d. ikke er en blot og bar metode. De forskelle og sammenhænge, som fornuften ikke kan tænke anderledes, må være nødvendige (ontologiske) træk ved virkeligheden (sagen) selv. Hegel ynder at kalde en sådan fornuftsmæssig, nødvendig række af forskelle og sammenhænge for en "dialektisk bevægelse, proces el. vorden", uanset om denne række udgør et tidsligt forløb el. ej. Hele virkeligheden er struktureret af forskelle og sammenhænge, og i den spekulative d. kan vi se, hvorledes sådanne forskelle og sammenhænge "vorder" ud af hinanden. Ved fornuftens brug søger vi at begribe de nødvendige strukturer i virkeligheden, og den spekulative d. består da i, at vi indser at vore første, foreløbige begreber om virkeligheden ikke er omfattende nok til at begribe virkeligheden på en modsigelsesfri måde, hvorved vi føres over til at erkende nye og mere omfattende forskelle og sammenhænge.

Schleiermacher går i sine forelæsninger fra 1820'erne i lighed med Hegel tilbage til Platon for på ny at præge d.-begrebet. I langt højere grad end Hegel betoner han imidlertid, at d. først og fremmest er en teori om samtalsituationen, altså en kommunikationsteori, hvor formålet består i at overvinde de modstridende meninger hos de diskuterende parter. Schleiermachers d.-teori har imidlertid kun haft ringe indflydelse på den senere udvikling, der helt og holdent er præget af opgøret med Hegel.

I anden halvdel af det 19. årh. og i det 20. årh. har spørgsmålet om, hvad d. er, spillet en rolle hos så forskellige fil. som f.eks. Kierkegaard, Marx, Engels, Sartre, Merleau-Ponty og Adorno. Diskussionen har taget sit udgangspunkt i Hegel, men man har i alle de nævnte tilfælde enten korrigeret el. gjort op med ham.

Litt.: VTF. I, s. 191-94 (Theunissen), 212-18 (Engels o.a.), 247-55 (Adorno), 351 ff (Sartre). J. Elster, Forklaring og dialektikk (med bibl.), Oslo 1979. W. Rod, Dialektische Philosophie der Neuzeit, bd. 1-2, München 1974. (Lübcke 1996, 88-89)

digitalisering

I will say that a signal (structure, event, state) carries the information that s is F in *digital* form if and only if the signal carries no additional information about s , no information that is not already nested in s 's being F . If the signal *does* carry additional information about s , information that is *not* nested in s 's being F , then I shall say that the signal carries this information in analog form. When a signal carries the information that s is F in analog form, the signal always carries more specific, more determinate, information about s than that it is F . Every signal carries information in both analog and digital form. The most specific piece of information the signal carries (about s) is the only piece of information it carries (about s) in digital form. All other information (about s) is coded in analog form.

To illustrate the way this distinction applies, consider the difference between a picture and a statement. Suppose a cup has coffee in it, and we want to communicate this piece of information. If I simply *tell* you, "The cup has coffee in it," this (acoustic) signal carries the information that the cup has coffee in it in digital form. No more specific information is supplied about the cup (or the coffee) than that there is some coffee in the cup. You are not told *how much* coffee there is in the cup, how large the cup is, *how dark* the coffee is, what the shape and orientation of the cup are, and so on. If, on the other hand, I photograph the scene and show you the picture, the information that the cup has coffee in it is conveyed in analog form. The picture tells you that there is some coffee in the cup by telling you, roughly, how much coffee is in the cup, the shape, size, and color of the cup, and so on. ([Dretske 1981](#), 137)

digitalt tegn

(symbol, sprogtegn) tegn der henviser, ikke ved lighed (som analoge tegn), men arbitrært, ved konvention fordi det har dobbelt artikulation, dvs. at det både står i veldefineret opposition til andre tegn, indgår i syntaktisk regulerede kombinationer med andre tegn og er sat sammen af dele (fonemer, grafemer) som ikke er tegn.

Ordet *hest* ligner fx ikke en hest, det indgår i systemer af modsætninger, fx til ordene *hoppe* og *ko*, det kan indgå i sætninger som *besten vrinskede*, og det er sammensat af bogstaverne h + e + s + t, som ikke selv er tegn.

Der er på grund af denne dobbelte artikulation i sprogbrugernes bevidsthed (både i systemet og forløbet) en skarp grænse mellem de enkelte digitale tegn, både på udtrykssiden og indholdssiden. Det er der ikke mellem to analoge tegn. Den dobbelte artikulation betyder også at der er et arbitrært forhold mellem udtryk og indhold i det digitale tegn, mens forholdet hovedsagelig hviler på lighed i det analoge tegn.

Et digitalur hvor der ikke er nogen lighed mellem forskellen på tallene 11 og 12 og så det at tiden går, er et eksempel på digitale tegn. Alle tegn der består af bogstaver (eller fonemer) og tal, er digitale tegn. Alle sproglige tekster er således opbygget af overvejende digitale tegn, men der kan være analoge elementer i og aspekter ved sproglige tekster. ([Cramer m.fl. 1996](#), 32-33)

diskurs

(lat. discursus, af discurrere, løbe frem og tilbage), tale, samtale, drøftelse. 1. Diskursiv fremstilling, dvs. udtryk af en tankegang gennem en kæde af udsagn. 2. Kæde

af udsagn el. ytringer; kæde af udtryk. 3. Den form, en kæde af udsagn el. udtryk har, og dermed den måde, de er frembragt på. Således kan man tale om videnskabelig, poetisk, religiøs d.. 4. Regelstyret praksis, der frembringer en kæde el. sammenhængende række af udsagn, altså former for viden. F. eks. medicinen, psykiatrien, biologien (Foucault). 5. Sproget som begivenhed el. brugen af sproget; sproget som brugt (talt). Mods. sprogsystemet el. koden (Ricoeur). 6. Sproget som totalfænomen; sproguniverset. 7. Problematiserende diskussion af gyldighedskrav (Habermas). ([Lübcke 1996](#), 92)

diskursanalyse, tekstvidenskab

(eng. discourse analysis, fr. science du texte, ty. Textwissenschaft)

is a general term for a number of approaches to analysing language use beyond the sentence or clause level. The language in question can be written or spoken texts or systems of texts. The term discourse analysis first entered general use in a paper published by [Zellig Harris](#) in [1952](#).

The concept of discourse analysis has been taken up in a variety of disciplines, including linguistics, anthropology, sociology, and social psychology, each of which is subject to its own assumptions and

methodologies. The following are some of the specific theoretical perspectives and analytical approaches used in linguistic discourse analysis:

- [Interactional sociolinguistics](#)
- [Ethnography of communication](#)
- [Pragmatics](#), particularly [Speech act theory](#)
- [Conversation analysis](#), which is based on the theories of [Harvey Sacks](#)
- Variation analysis
- [Discursive Psychology](#), particularly as developed by [Jonathan Potter](#).
- [Critical Discourse Analysis](#), which combines discourse analysis with critical theory (particularly that of the [Frankfurt School](#) and [Michel Foucault](#), as well as literary, semiotic and psychoanalytic influences from [Julia Kristeva](#), [Roland Barthes](#), and [Jacques Lacan](#)), to create a politically engaged form of linguistic discourse analysis.

Although each approach emphasizes different aspects of language use, they all view language as social interaction, and are concerned with the social contexts in which discourse is embedded. (<http://www.answers.com/discourse%20analysis>)

[diskursiv](#)

(af lat. discurrere, løbe frem og tilbage), middelbar, begrebsmæssig. En d. erkendelse vil sige en, som nas gennem mellemed, ved slutninger, og ikke direkte el.

umiddelbart. Den er en erkendelse gennem begreber. En tænkning er d. , idet den gennemløber forskellige momenter el. nærmere bestemt sker ved logiske overgange mellem forskellige bestemmelser. Den er en tænkning 'i begreber'. Den ytrer sig i en tankegang, som kan udfoldes led for led og dermed fremstilles sprogligt i en kæde af udsagn (diskurs). - Mods. intuitiv, se [intuition](#). (Lübcke 1996, 92)

[disposition](#)

(lat. dispositio, ordning, inddeling). 1. Systematisk ordning af stoffet i en fremstilling. 2. I psyk. bet. for modtagelighed, tilbøjelighed, anlæg, adfærds- el. reaktionsmønster, se også behaviourisme. 3. Anlæg el. tilbøjelighed. F.eks. er koppens skørhed en d. hos koppen til at gå i stykker, hvis den støder imod et el. andet hårdt materiale. Jf. [dynamis/energeia](#).

Litt.; VTF II, s. 208, 219. (Lübcke 1996, 92)

[dom \(udsagn\)](#)

(eng. judgment, statement; fr. jugement; ty. Urteil). Som fil. fagudtryk betegner 'dom' det, der udtrykkes af indikative (fremsættende) sætninger som f.eks. 'Århus er en havneby'. En dom er mao., hvad man fatter i og med at forstå en sådan [sætning](#), og domme er således alt, der kan hævdes, benægtes, begrundes, bevises, antages, formodes, forudsættes, underforstås mv.. To eller flere forskellige sætninger fra samme eller forskellige sprog kan udtrykke den samme dom, f.eks. 'Per slår Povl', 'Povl bliver slået af Per' og 'Per strikes Povl' -: ligesom den samme sætning ved forskellige ytringslejligheder kan udtrykke forskellige domme, f.eks. sætningen 'Jeg spiser nu' som udtalt af to forskellige personer eller som udtalt af den samme person til to forskellige tider. En dom går altid ud på, at noget nærmere bestemt er tilfældet, hvorfor det almindeligvis antages, at enhver dom er enten [sand](#) eller falsk. I den forstand siges domme at have sandhedsværdi, i modsætning til f.eks. befalinger og spørgsmål.

I logikken siges en dom at være en kategorisk dom, hvis den ikke indeholder andre d.

og alene består i, at et [prædikat](#) udsiges om et [subjekt](#). Kategoriske d. opdeles i singulære domme, hvori subjektsudtrykket er et [navn](#) el. en [bestemt beskrivelse](#) for en enkelting, f.eks. 'Oslo er Norges hovedstad' og 'Norges hovedstad er en havneby', og generelle d., der indeholder generalitetsudtryk såsom 'alle', 'ingen' og 'nogle'. Generelle domme falder i universelle (almene) domme (udtrykt vha. 'alle' el. 'ingen') og i partikulære (delvise) domme ('nogle'). Modsætningen til kategoriske d. er de d., som indeholder en el. flere d. i forbindelse med en el. flere logiske [konstanter](#). Her skelnes mellem negationer ('Det regner ikke'), konjunktioner ('Det regner og gaden er våd'), disjunktioner ('Det regner eller det sner'), hypotetiske domme (betingelsesdomme, konditionaler, 'Hvis det regner, så er gaden våd') og ækvivalenser ('Hvis, og kun hvis, det regner, så er gaden våd'). I moderne logik udlægges universelle d. som en form for hypotetiske d., se [kvantor](#).

Uden for logikken siges en d. undertiden at være kategorisk, blot den på en el. anden måde tjener til at hævde, at noget bestemt er tilfældet. I den forstand er både 'Peter er soldat' og 'Peter er sodat, og Lise er baker' kategoriske d., idet modsætningen til en kategorisk d. her først og fremmest er hypotetiske d., dvs. d. der tjener til at hævde noget om, hvad der vil være tilfældet under bestemte betingelser.

I den nyeste sprogfilosofi er det et omstridt spørgsmål, hvorvidt domme kan siges at eksistere i streng forstand. Bl.a. Frege og Moore har anset det for uomgængeligt at postulere eksistensen af domme forstået som abstrakte størrelser, der forefindes uafhængigt af såvel deres sproglige udtryk som personers begribelse af dem. If. den opfattelse er domme på en gang de størrelser, der er genstande for bevidsthedens intentionale rettedhed i de forskellige bevidsthedsakter, og som udgør indikative sætningers meninger. Nominalistisk orienterede filosoffer, ikke mindst Quine, har argumenteret imod, at domme tillægges en sådan selvstændig ontologisk status. Ud over almindelige indvendinger mod abstrakte størrelser er hovedindvendingen, at domme er overflødige. At sige om to sætninger, at de udtrykker den samme dom, er ikke at sige, at de forholder sig til det samme tredje, dommen, men vil sige, at de forholder sig til hinanden på en bestemt måde, nemlig at de er ensbetydende (synonyme) - har samme plads i sprogsystemet.

Et andet omdiskuteret punkt er, hvorvidt indikative sætninger altid udtrykker domme. I engelsksproget moralfilosofi er det en grundpåstand for non-kognitivismen i dens forskellige former, at skønt moralske udtalelser typisk fæmsættes ved brug af indikative sætninger, er de ikke domme i streng forstand. De har således ingen sandhedsværdi og er logisk set følelsesudtryk (emotivisme) el. forskrifter (præskriptivisme).

Litt.: VTF. I, s. 81-85 (Ingarden); II, s. 53-54 (Moore), s. 68 ff (Frege), s. 183 ff (Wittgenstein), s. 286 ff (Quine). R. Cartwright, "Propositions", i R. J. Butler (red.), *Analytical Philosophy*, Oxford 1962. G. Ryle, "The Theory of Meaning", i C. A. Mace (red.), *British Philosophy in the Mid-Century*, London 1957. W. V. O. Quine, *Philosophy of Logic*, Englewood Cliffs 1970, kap. 1. (Lübcke 1996, 93-94)

dynamik

læren om bevægelsen; også i almindelighed om bevægelse, kraftudfoldelse (Becker-Christensen 1992, 291)

dynamis/energeia

(gr. formåen/virksomhed; mulighed/virkelighed), skel indført af Aristoteles. I skolastisk fil (bl.a. hos Thomas Aquinas) oversættes dette til skellet mellem potentia (potens) og actus (akt).

Aristoteles bruger skellet mellem d. og e. i sin redegørelse for bevægelse (gr. kinesis), forandring (gr. metabole) og vorden i almindelighed. Alt efter sammenhængen kan d. og e. betyde noget forskelligt: 1. d. kan betyde den kraft eller formåen, som noget har, medens e. da er den virksomhed, der virkeliggør denne formåen. F.eks. kan det høre med til et menneskes d., at det formår at bygge et hus, og e. vil da være den virksomhed, mennesket udviser, når det faktisk bygger huset.

Det ligger således i dette begreb om d. og e., at grundlaget for virkeliggørelsen ligger hos den virksomme selv. - 2. Men d. kan også betyde det at være materie (gr. hyle) for en formgivning. Dvs. formen (gr. eidos) er da det, der udvirker forandringen, og d. betegner derved en blot passiv modtagen, der ikke i sig selv indeholder nogen kraft til forandring. D. betegner da det, at være formbar, at kunne modtage nye bestemmelser.

F.eks. hører det med til et stykke lers d., at det kan formes på mange måder, men leret indeholder ikke i sig selv nogen kraft eller formåen til at kunne forandre form.

Begge betydninger af skellet d./e. står i modsætning til den modallogiske brug af skellet mulighed/virkelighed. I modallogikken betyder 'det er muligt at p', at 'p' er sand i mindst en mulig verden. Der tages ikke nødvendigvis stilling til, hvad en mulig verden er, eller hvorledes mængden af mulige verdener skal afgrænses. Dvs., der er tale om et rent formalt mulighedsbegreb. Derimod er d. (enten som formåen eller som formbarhed) altid knyttet til bestemte muligheder, afhængigt af hvilket værende, der er tale om. Et værendes d. peger derimod altid i bestemte retninger og udelukker andre muligheder, hvilket hænger sammen med, at Aristoteles (og skolastikerne) går ud fra et formålsrettet (teleologisk) natursyn. (Lübcke 1996, 99)

dynamics

branch of physical science and subdivision of mechanics that is concerned with the motion of material objects in relation to the physical factors that affect them: force, mass, momentum, energy.

Dynamics can be subdivided into kinematics, which describes motion, without regard to its causes, in terms of position, velocity, and acceleration; and kinetics, which is concerned with the effect of forces and torques on the motion of bodies having mass. The foundations of dynamics were laid at the end of the 16th century by Galileo Galilei who, by experimenting with a smooth ball rolling down an inclined plane, derived the law of motion for falling bodies; he was also the first to recognize that force is the cause of changes in the velocity of a body, a fact formulated by Isaac Newton in the 17th century in his second law of motion. This law states that the force acting on a body is equal to the mass of the body multiplied by the acceleration. (Encyclopædia Britannica, Deluxe Edition, 2002)

dømmekraft

(ty. *Urteilskraft*), evne til at dømme (jf. dom). 'D.' som fil. begreb bliver først og fremmest præget af Kant. Det problem, Kant søger et svar på med bl.a. begrebet om d., er, hvorledes det særlige (das Besondere), som er givet i anskuelsen, forbindes med det almene, nemlig forstandens begreber. Problemet er med andre ord, hvorledes og hvorvidt vore begreber kan bruges på givne fænomener. Kant definerer 'd'. generelt som evnen til at dømme i betydningen "at tænke det særlige som indeholdt under det almene". Han skelner så mellem to former for d.: 1. Evnen til at subsumere (underordne) et særskilt fænomen under et allerede givet begreb, dvs. at bestemme fænomenet som det og det (subsumerende el. bestemmende d.); 2. Evnen til at finde et begreb svarende til et givet fænomen (reflekterende d.). I begge tilfælde er spørgsmålet altså anvendelsen af det almene (begrebet, reglen, loven) på det særskilte fænomen. I det første tilfælde forudsætter anvendelsen af forstandens begreber imidlertid indbildningskraftens aktivitet (jf. skema). Og i det andet tilfælde stiller der sig et særligt problem. Vi står her over for et fænomen, som vi ikke umiddelbart el. uden videre har begreb for. Begrebet er ikke givet el. giver sig ikke af sig selv. Der kræves tværtimod en særlig aktivitet, refleksionen. De begreber, vi har, dækker ikke uden videre det givne fænomen. Og dog må vi forstå det ud fra vore begreber. D. drejer sig følgelig om forståelsen af fænomener, som stiller et problem om forståelse.

Dette begreb om d. tages op i den fil. hermeneutik. (Gadamer), men formidlet gennem Hegel. I sin Logik indvender Hegel mod Kant, at distinktionen mellem subsumerende og reflekterende d. er en abstraktion. D. er begge: Idet man underordner noget særligt (et givet fænomen) under et begreb (bestemmer det), bestemmes dermed omvendt også begrebet selv. Det almene tænkes selv som konkret i anvendelsen.

Litt.: J. Hass, "Reflexion og dialektik hos Kant", Filosofiske studier, bd. I, s. 111-48, Kbh.1978. (Lübcke 1996, 100)

egenskab

(eng. *property*, fr. *propriété*, ty. *Eigenschaft*), hvad der tilhører el. karakteriserer en ting i kraft af dens natur el. væsen (essentiell e.) el. som følge af kontingente forhold (accidentel e.). Der skelnes mellem en relationel e. f.eks. det at være højere end noget andet, og en ikke-relationel e., f.eks. det at være rød. Begrebet 'e'. er nøje samørende med det logisk-semantiske begreb 'prædikat', idet en ting siges at have egenskaben E, hvis og kun hvis prædikatet 'E' kan anvendes korrekt om den. (Lübcke 1996, 101)

eksistens/eksistere

(eng. *existence*; fr. *existence*; lat. *existentia*; ty. *Dasein*, *Existenz*, *Vorhandensein*). 1. Det lat. ord 'existentia' dukker op allerede i midten af det fjerde årh. e. Kr. som oversættelse af det gr. ord 'hyparxis'.

Det er imidlertid først relativt sent i middelalderen (i den skolastiske fil. efter Thomas Aquinas), at ordet 'existentia' får en fast, teknisk betydning, idet det står for dette, at noget faktisk forekommer (i modsætning til hvad noget er - specielt hvad noget er if. sit væsen (lat. *essentia*). Emnet har imidlertid været diskuteret tidligere, navnlig i forbindelse med det såkaldte 'ontologiske gudsbevis', idet det er stærkt omstridt, hvad det vil sige, at noget faktisk forekommer. (a) If. f.eks. Kant, Kierkegaard, Frege og den moderne logiks brug af den eksistentielle kvantor (eksistenskvantoren) må der skelnes skarpt mellem dette, at noget er til (eksisterer), og hvad noget er. Jf. eksistensdom. (b) If. andre fil. (f.eks. Anselm) er det derimod meningsfuldt at tale om grader af væren, idet væsenet (ideen, tilværelsens grund, det absolutte, Gud) ytrer (ty. *sich entäußert*) sig mere el. mindre i et givet fænomen. Derfor kan man slutte fra, hvad

Gud er, til at Gud også nødvendigvis må eksistere. If. Hegel er Gud derfor den højeste virkelighed, idet Hegel bestemmer virkeligheden som ”den umiddelbare enhed af væsen og eksistens, el. af det indre og det ydre”. Alle andre former for e. er mere el. mindre væsentlige (mere el. mindre tilfældige) alt efter det eksisterendes delagtighed i virkeligheden.

2. I den moderne eksistensfil. og i Heideggers såk. værenfil. bet. ordet ‘e.’ specielt menneskets (subjektets el. tilværens) e.. Hos Heidegger skelnes endog terminologisk mellem tilværens e. og tingenes forhåndenværen (ty. Vorhandensein; jf. [forhåndenhed/vedhåndenhed](#); VTF I, s. 123ff). - Se i øvrigt [væren](#). (Lübcke 1996, 102)

eksistensfilosofi

en fil. om den menneskelige eksistens. Bet. ‘e.’ dækker over forskellige, indbyrdes ofte modstridende positioner. Den må derfor tages i en bred, forholdsvis ubestemt betydning. Fælles for de forskellige e. er for det første, at de spørger efter det, som grundlæggende karakteriserer menneskets måde at være på. Dette karakteristiske angives med et betonet begreb om eksistensen. Dels er eksistensen som den specifikt menneskelige eksistens afgørende forskellig fra andre former for væren. Dels tager e. udgangspunkt i den menneskelige eksistens som faktisk, konkret el. levet eksistens. Dette hænger for det andet sammen med det fælles svar, de forskellige e. giver, nemlig at den menneskelige eksistens er en frihed i en situation (verden). E. præges af denne dobbelte betoning, på den ene side af menneskets frihed, på den anden side af dette, at det er stillet i en situation. At den menneskelige eksistens er frihed vil sige, at den ikke er noget blot foreliggende el. givet.

Som eksisterende forholder mennesket sig til sig selv, til sine muligheder, til verden. Der er tale om et betonet begreb om eksistens også i den forstand, at eksistensen er noget, der først skal virkeliggøres. Mennesket har muligheden for en usand, uegentlig eksistens. Heraf følger et vist fællesskab mht. de temaer, som den menneskelige eksistens bestemmes igennem (f.eks. valget, angsten, forholdet til døden). Men med den nærmere bestemmelse af den menneskelige eksistens som frihed skilles vejene.

Den klassiske form for e. er Kierkegaards eksistensdialektik, dvs. en litterær-fil. undersøgelse af forudsætningerne for og konsekvenserne af forskellige måder at leve på (eksistere på) som menneske. Det udelukker dog ikke, at der kan findes eksistensfil. træk hos tidligere fil.. Det gælder først og fremmest den sene Schelling, men f.eks. også Pascal og Augustin. Endvidere står Kierkegaards eksistenstænkning i afgørende gæld til Hegel midt i opgøret med ham.

E. hos Jaspers ligger i forlængelse af Kierkegaard, idet den menneskelige eksistens if.

begge grundlæggende er stillet i forhold til noget, der overskrider det endelige, faktiske liv, (transcendensen.). Mennesket forholder sig til sig selv gennem dette forhold til den transcendent instans (livets mening, Gud). Både Kierkegaards eksistensdialektik og Jaspers’ ”eksistensoplysning” er en eksistentiel tænkning, der sigter på at opklare de eksistentielle muligheder som muligheder for den enkelte. Hos Heidegger er spørgsmålet om den menneskelige eksistens underordnet spørgsmålet om værens mening. For så vidt e. vil sige en selvstændig analyse af den menneskelige eksistens, er der ikke tale om en e. hos Heidegger. Den ”eksistentiale” analyse af den menneskelige ”tilværen” (Daseinsanalyse) tjener hos ham netop grundlæggelsen af ontologien. Den er en fundamentalontologi.

If. Sartres eksistentialisme er mennesket radikalt frit i den forstand, at det skaber sig selv gennem sine valg.

E. bliver her en udpræget subjektivisme.

Merleau-Ponty udformer en e., der netop kritiserer denne løsrivelse af subjektet og den tvedeling mellem to former for væren, væren-i-sig og væren-for-sig, som den er begrundet i. I stedet betoner han eksistensen som en kropslig væren i verden.

Hos Marcel er der tale om en e., der har lighedspunkter med Jaspers og Heidegger, men som ikke er formet i traditionen fra Kierkegaard. E. i fr. sammenhæng, som Marcel indvarsler, betoner eksistensen som en kropslig eksistens, som en eksistens i forhold til en anden eksistens (jf. den anden) og som en engageret eksistens (jf. engagement).

De forskellige former for dialogfil. (f.eks. Ebner, Buber, Rosenzweig, Marcel, Grisebach) er også former for e.. De fremhæver menneskets eksistentielle virkelighed som en virkelighed i forholdet til den anden som et ”du”. Forbundet hermed kan personalismen (f.eks. Mounier) ses som en e.. Den betoner, at den egl., menneskelige eksistens er eksistensen som person.

E. har spillet en central rolle for moderne protestantisk teol.. Jf. eksistensteol..

Litt.: VTF. I, s. 107-17, 118-53, 155-58, 294-97, 298-306, 308-14, 315-28, 329-38, 339-48, 349-51, 386, 403-404 (bibl.), 406-407, 420-24. (Lübcke 1996, 102-103)

eksperiment

(lat. *experimentum*, forsøg), metodisk forsøg, ofte som led i videnskabelig forskning. Formålet med et e. kan være at afprøve en teori el. hypotese, el. at afdække upåagtede årsagssammenhænge. I et typisk e. påvirker undersøgeren et veldefineret undersøgelsesemne og registrerer derefter emnets forandring som følge af påvirkningen. Eksperimentets rolle ved teoridannelse er omstridt i videnskabsfil.. Empiristisk orienterede fil. anser udførelsen af eksperimenter og fortolkningen af resultaterne for forholdsvis uproblematisk og sidestillet med indsamling af observationer. Andre fil.

har derimod påpeget, at hvor der er flere konkurrerende teorier for et bestemt område, vil det altid være muligt at fortolke udfaldet af et e. på forskellige måder. Fortolkningen af et e. vil således typisk afhænge af den teori, der er lagt til grund for analysen, og i den forstand hævdes eksperimentelle data at være teoriladede. Se også ... observationsterm." (Lübcke 1996, 104)

ekstension

ifølge Faye 2000 er ekstensionen af betegnelsen for en naturlig klasse: "Alle de individer, som har egenskaberne, intensionen fastlægger" (o.c., 68). Ekstensionen af ordet 'tiger' er derfor "samtlige tigre i verden – levende såvel som døde og endnu ufødte" (o.c., 69).

ekstension/intension

(af lat. *extendere*, udstrække), e. = begrebsomfang, i mods. til i. = begrebsindhold. I moderne logik og fil. semantik er sondringen mellem e. og i. ikke begrænset til generelle termer, men anvendes også på singulære termer og sætninger.

I. forstås da generelt som mening, e. som reference. En (fremsettende) sætnings i. er den dom, den udtrykker, og sætningens e. er dommens sandhedsværdi (sandhed, falskhed). En generel terms i. er det (almen) begreb, den udtrykker, og dens e. er mængden af de genstande, termen er sand for. En singulær terms i. er det singulære begreb (individualbegreb), den udtrykker, og dens e. er den genstand, hvortil den refererer. Sådan anvendt er sondringen mellem i. og e. en tilnærmelse til Freges sondring mellem mening (Sinn) og reference (Bedeutung). Se også ekstensionel, denotation.

Litt.: R. Carnap, *Meaning and Necessity*, 1947, 1956². A. Church, *Introduction to Mathematical Logic*, bd. I, 1956, "Introduction". C. H. Koch, *Logik*, 1968, 1970². (Lübcke 1996, 105)

ekstensionalitetsprincippet

lyder, at enhver kontekst er ekstensionel, eller m.a.o. at et sammensat udtryks ekstension alene afhænger af ekstensionerne af de udtryk, der har forekomst i det. Princippet betegner forudsætningen for logisk analyse ved hjælp af standardlogikken (prædikatslogikken, den ekstensionelle logik), men dets begrænsninger er efterhånden almindeligt anerkendt, idet det har vist sig umuligt at bortforklare eksistensen af intensionelle kontekster (se ekstensionalitetstesen). Princippet gælder generelt ikke for udtrykssammenhænge med 'fordi' eller andre ord for årsagssammenhænge, for sætninger, der udsiger noget om mulighed eller nødvendighed, og for sætninger, der tillægger personer domsholdninger (eng. *propositional attitudes* som behandles i en logisk specialafdeling kaldet epistemisk logik, JZ) eller handlinger (behandles også i en speciel logik, kaldet handlingslogik). (Se modallogik). (Lübcke 1996, 105)

emergens

(af lat. *ex-*, ud af, fra, og *mergere*, sænke ned, opdukke). Det forhold, at der ved en helhed fremkommer egenskaber, der ikke kan forklares ud fra de enkelte deles egenskaber; opståen af fænomener, der udgør et højere niveau, og som ikke kan forklares ud fra det lavere niveau, hvori de har deres oprindelse. If. emergensteorien er bevidsthed en egenskab, der pludselig dukker op, når en organisme er blevet tilstrækkeligt kompliceret. Teoriens fortalere, bl.a. den eng. psyk. og biol. Lloyd Morgan (1852-1936) og den australsk-eng. fil. Samuel Alexander anser den for at gælde ikke blot i artens, men også i det enkelte individs udvikling. De fremkomne strukturer omtales på engelsk som emergents. (Lübcke 1996, 106)

Emergens betegner dannelsen af niveauhøjere entiteter, dvs. det generelle fænomen, at der opstår entiteter, som ikke umiddelbart kan reduceres til at lavere niveau. Begrebet har en meget lang forhistorie og er oftest anvendt inden for biologien, specielt som betegnelse for livets opståen, men også inden for kemien og ... neuropsykologien. (Køppe 1990, 281)

in evolutionary theory, the rise of a system that cannot be predicted or explained from antecedent conditions. George Henry Lewes, the 19th-century English philosopher of science, distinguished between resultants and emergents—phenomena that are predictable from their constituent parts and those that are not (e.g., a physical mixture of sand and talcum powder as contrasted with a chemical compound such as salt, which looks nothing like sodium or chlorine). The evolutionary account of life is a continuous history marked by stages at which fundamentally new forms have appeared: (1) the origin of life; (2) the origin of nucleus-bearing protozoa; (3) the origin of sexually reproducing forms, with an individual destiny lacking in cells that reproduce by fission; (4) the rise of sentient animals, with nervous systems and protobrain; and (5) the appearance of cogitative animals, namely humans. Each of these new modes of life, though grounded in the physicochemical and biochemical conditions of the previous and simpler stage, is intelligible only in terms of its own ordering principle. These are thus cases of emergence. (Encyclopædia Britannica 2002)

emergentisme

... det emergentistiske synspunkt [benægter, JZ], at helheden såvel som delene forklarer de enkelte niveauer (jf. holisme). (Faye 2000, 25)

empiri

(gr. *empeiria*), erfaring; empirisk, erfaringsmæssigt; som angår erfaringen (specielt sanseerfaringen). En e. teori er en teori, der enten bygger på viden, indhøstet gennem sanseerfaringen, eller som indeholder påstande (domme), der (hvis de i det hele taget er sande) må kunne underbygges vha. sanseerfaringen. Ordet 'e.' er synonymt med udtrykket 'a posteriori' (jf. a priori/a posteriori). En e. orienteret fil. er en fil., der hævder, at vor erkendelse helt el. hovedsageligt må bygge på (sanse)erfaringen. (Lübcke 1996, 107)

emotion

(lat. bevægelse). Følelse, sindsbevægelse. Et af de mest grundlæggende og brede begreber i psyk. og dermed også et af de vanskeligste at definere. Et forsøg på en definition kunne lyde: Kortvarige ændringer fra den normale grundstemning. Der sker noget for os. Vi oplever det med vore sanser; samtidig ændrer det noget i vores organisme, og ud fra denne fornemmelse reagerer vi. Oplevelsen giver retning og mening til vore handlinger. *E* fremtræder altså samtidig på tre måder: som en oplevelse, som en kropslig reaktion (arousal) og som igangsætter af handlinger.

Eksempler på *e* er dels grundlæggende *e* som frygt, vrede, glæde, afsky, overraskelse og sorg. Dels sammensatte *e* som interesse, begejstring, forlegenhed, angst, skam, skyld, stolthed. Som regel skelner man mellem *e* og følelser ved at sige, at de sidste også indeholder de grundlæggende oplevelser af lyst eller ulyst. Normalt regner man heller ikke almindelige kropsreaktioner som sult, tørst, kulde, smerte, træthed eller mæthed, fysisk velvære og seksuel opstemthed med til *e*. Værdier og sociale holdninger, baseret på indlæring og erfaring regner man heller ikke til *e*, ligesom vedvarende sindsstemninger eller temperament også holdes udenfor: optimisme, godmodighed, livlighed, depression, sløvhed. Se motivation. (Abrahamowitz 2001, 61-62)

empirisme

(af gr. *empeiria*, erfaring). Erkendelsesteoretisk hovedretning, som mods. rationalismen hævder, at al viden om virkeligheden stammer fra sanseerfaringen. Den klassiske version af e. skyldes en række britiske fil., først og fremmest Locke, Berkeley, Hume og J. S. Mill. Kernen er to teser, der begge modsiger grundteser i rationalismen: 1. Den første hævder, at alle begreber er afledt af sanseerfaringen, eller m.a.o., at et udtryk kun er meningsfuldt, hvis sprogets regler enten direkte el. indirekte (via andre udtryk) forbinder det med noget i erfaringen givet. Tesen - kaldet begrebs-e. el. menings-e. - udelukker eksistensen af aprioriske begreber (jf. endv. medfødte ideer) forstået som begreber, der har gyldig anvendelse på erfaringen, men foreligger i bevidstheden (sproget) uafhængigt deraf. Den er grundlaget for programmet om at vise, at

angiveligt aprioriske begreber enten kan analyseres ud i mere enkle begreber, der er afledt af erfaringen, eller slet og ret er indholdsløse.

2. Den anden tese - videns-e el. bevis-e hævder, at ethvert udsagn, der udtrykker en viden om faktiske forhold, er begrundet i sanseerfaringen. Enten er udsagnet selv en beskrivelse af noget erfaringsgivet, eller det har logiske relationer til sådanne beskrivelser. I sidste tilfælde er der to muligheder, nemlig dels at udsagnet følger logisk af erfaringsbeskrivelser, dels at det logisk medfører erfaringsbeskrivelser, sådan at disses sandhed [induktivt](#) afgiver udsagnet sandsynlighed el. sikkerhed. Tesen udelukker eksistensen af (såkaldt syntetisk apriori) sandheder, der på en gang er oplysende om virkeligheden og logisk uafhængige af erfaringen. Enhver sandhed, der står fast uafhængigt af erfaringen og i den forstand er nødvendig, er [analytisk](#), dvs. er en definitionsmessig sandhed, der som f.eks. 'Alle ungarle er ugifte' alene beror på vilkårligt fastsatte relationer mellem ords betydninger og intet oplyser om virkeligheden. Matematikkens og logikkens formelle sandheder er således if. e. analytiske.

Vores viden om virkeligheden er sammenfaldende med vores empiriske viden, der kommer i stand ved iagttagelse, erindring og induktiv slutning. De to første erkendelsesmidler leverer erkendelsens givne grundlag, og den tredje tillader overskridelsen deraf, idet den berettiger udtalelser om, hvad der engang var, engang vil være, el. altid er tilfældet. E. afviser metafysiske spekulationer som i bedste fald frugtesløse, i værste meningsløse, og opvurderer i stedet de eksperimentelle videnskaber. Den klassiske e.s historiske opståen er da også nært knyttet til den udvikling, hvorigennem naturvidenskaberne vandt deres egen identitet i forhold til matematikkens og metafysikkens tidligere dominans og eneret på at udgøre viden.

Den klassiske e. udlægger erfaring subjektivistisk, dvs. som det enkelte menneskes opfattelse af sine egne private oplevelser. Derved rejstes de klassiske begrundelsesproblemer med at vise, hvordan objektiv erkendelse (af ydre genstande, andre personer mv.) kan komme i stand på grundlag af en rent subjektiv erkendelse. Med Humes skærpelse af positionen forekommer disse problemer uløselige, således at e. i konsekvent udformning fører til subjektiv idealisme el. skepticisme. I det 20. årh. har e. delt sig i to grene, hvoraf den fænomenalistiske e. (Avenarius, Mach, Russell, Schlick) viderefører den subjektivistiske erfaringsudlægning. Den anden gren, ofte kaldet moderne e., udlægger derimod erfaring på realistisk måde, dvs. som individets (sanseformidlede) konfrontation med offentligt iagttagelige, objektive genstande i rum og tid (jf. [subjekt/objekt](#)). Hertil hører bl.a. Moores common sense-fil. samt Neuraths og Carnaps fysikalistiske version af den logiske positivisme.

E. har på forskellig vis begrundet positioner inden for andre fil. områder end erkendelsesteorien. I moralfil. har Hume m.fl. udarbejdet den såk. moralsans-teori til at redegøre for moralske begrebers oprindelse i den indre erfaring (følelseslivet), og ligeledes er dette århundredes emotivisme udtryk for e.. I videnskabsfil. er [instrumentalisme](#) og scientisme de fremtrædende udformninger af e.. I bevidsthedsfil. har e. begrundet behaviourisme, bl.a. Ryles version deraf.

Litt.: VTF. II. B. Aune, Rationalism, Empiricism, and Pragmatism, New York 1970. N.E. Christensen, D. Hume, Kbh. 1966. B. Russell, Filosofiens problemer (1912), Kbh. 1974. D. Favrhøldt, John Locke, Kbh. 1965. J. H. Olsen, Erkendelsesteori, Kbh. 1982. (Lübcke 1996, 108-109).

[entitet](#)

(lat. entitas, væsen, værende), udtryk indført i skolastikken som oversættelse af det gr. on. 1. En tings el. arts [væsen](#). 2. Noget [værende](#), en genstand. 3. I videnskabsfil. omtales de teoretiske videnskabers uagttagelige størrelser, f.eks. atomer, som teoretiske entiteter. (Lübcke 1996, 112)

[entropi](#)

inden for termodynamikken et mål for blanding eller orden af elementer i en mængde, hvor den højeste entropi svarer til elementernes lige fordeling, dvs. deres lige sandsynlighed eller maksimale uorden.

(information): den informationsteoretiske entropi er et mål for orden af elementerne i en informationsmængde i sammenhæng med informationsbegrebets formale konstruktion ser Shannon en parallel mellem en kildes informationsmængde og den termodynamiske *entropi*. (Krallmann/Ziemann, 2001, 29). "Den størrelse som svarer på en enestående måde til de naturlige krav, der stilles til informationsbegrebet, er den samme som er kendt som *entropi* i termodynamikken" (Shannon/Weaver 1976, 19). Højere informationsentropi betyder højere uorden eller en større grad af ligefordeling eller lige sandsynlighed af informationens enkelte elementer. Uorden eller kaos er mere sandsynligt end orden i

naturen, uorden tiltager af sig selv – så at sige i naturens løb -, mens orden eller *struktur* kræver en ekstra energitilførsel. Noget lignende gælder ifølge Shannon/Weaver for information: ”Det har vist sig at informationsbegrebet er underkastet en lignende lov [som entropiloven i termodynamikken, JZ], nemlig den, at en meddelelse under transmissionsprocessen kan tabe sin orden, men ikke vinde den” (Shannon/Weaver 1976, 12)

epigenese

In biology, *epigenesis* has at least two distinct meanings:

- the unfolding development of an organism, and in particular the development of a plant or animal from an egg or spore through a sequence of steps in which cells differentiate and organs form;
- the theory that plants and animals develop in this way, in contrast to theories of preformation.

Epigenesis is also the philosophical/theological/esoteric idea that since the mind was given to the human being, it is this original creative impulse, epigenesis, which has been the cause of all our development. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Epigenesis>)

(gr. *epigenesis*, senere eller efterfølgende tilblivelse). Organismers udvikling ved nydannelser fremkaldt ikke bare af indre, anlægsmæssige, men også af ydre forhold. *E.-teorien*. Biol. Teori, hvorefter en organismes blivende organer anlægges successivt i løbet af udviklingen af det oprindeligt udifferentierede æg el. kim. Mods. præformationsteorien. (Lübcke 1996, 112)

episteme

(gr. kundskab, viden, videnskab). I gr. fil. betegner e. den sikre viden i modsætning til doxa, den blotte antagelse eller mening. Ofte siges e. at bero på en fornuftserkendelse, medens doxa siges at stamme fra sanseerfaringen. (Lübcke 1996, 113)

epistemologi

(af gr. episteme, kundskab, viden, videnskab og logos, læren om). 1. Erkendelsesteori. 2. videnskabsteori. (Lübcke 1996, 113)

epoché

(gr. *holden tilbage, standsning*). 1. I gr. skepticisme (Pyrrhon) betegner ‘e.’ dette at undlade at udtale sig bekræftende eller benægtende om det, som man ikke kan vide noget sikkert om. Med platonikeren Arkesilaos går udtrykket over i stoicismen, hvor det bliver til et etisk bud om, at man skal afholde sig fra at udtale sig om det usikre. 2. Hos Husserl betegner ‘e.’ den tilbageholdenhed, som vi udøver over for den naturlige indstilling. Vi udøver e., idet vi ”sætter parentes” om den naturlige indstillings tro på at verden eksisterer, samt om alle de meninger og teorier, som vi har om verden. Vi står derved tilbage med de rene fænomener, som vi kan beskrive enten i deres individualitet eller under hensyn til deres universelle væsen (jf. væsensskuen). (Lübcke 1996, 113-114)

erfaring

viden som bygger på at man har gjort el. oplevet noget før. (Becker-Christensen 1999)

(eng. experience, fr. expérience, gr. empeiria, ty. Erfahrung). 1. Det dagligdags begreb om e. betegner en fortrolighed med et emne eller en bestemt art handlinger, uden at denne fortrolighed behøver at være forbundet med en teoretisk viden. F.eks. taler man om en erfaren snedker, uden at snedkeren behøver at kunne gøre teoretisk rede for sit håndværk. Denne dagligdags betydning af e. findes hos Aristoteles, der knytter e. sammen med vort fortrolige kendskab til det særegne. Dette begreb om e. var dominerende i antikken og middelalderen. 2. Med fremkomsten af et nyt videnskabsideal i renæssancen ophører e. med at betegne besiddelsen af bestemte evner og bliver i stedet navnet på den proces og de måder, som giver os en e.-viden. Hos Bacon og Galilei er e. lig de metodisk kontrollerede observationer og eksperimenter, som vi udfører for at erhverve os en større, samlet viden om verden. 3. Det empiristiske begreb om e. hos de

engelske empirister (Locke, Berkeley og Hume) indebærer et brud såvel med antikkens som med renæssancens opfattelse af e., idet e. løsriveres fra sin tidligere forbindelse med menneskelige arbejds- og handlingssammenhænge. I stedet identificeres e. med de sanseindtryk (jf. [sensedata](#)), der if. empiristerne udgør erkendelsens grundlag. Det yderste e.-grundlag for al erkendelse er i sidste instans det sansemæssigt "givne", dvs. en række enkeltstående, "rene" (dvs. teorifri) sanseoplevelser: Locke illustrerer dette med billedet af bevidstheden som et ubeskrivet, hvidt papir, der venter på at blive beskrevet af en række påvirkninger af sanserne. For empiristen bliver det derfor fil.s opgave at føre al e.viden tilbage til det sansemæssigt "givne". Hos de klassiske empirister (fra Locke til Stuart Mill) indebærer dette, at vore teorier om verden skal kunne efterprøves gennem et direkte møde med de rene sanseindtryk. Hos moderne empirister (f.eks. Carnap) erstattes dette projekt af et forsøg på at føre alle (videnskabelige) teorier tilbage til en række simple udsagn (basissætninger), der på teorifri måde udtaler sig om vore simple e. (f.eks. 'Den 28.9.1930 klokken 22.00 ses en viser at stå ud for tallet tre'). Man søger derfor at skelne skarpt mellem det teoriladede teorisprog, der skal begrundes, og det rene (teorifri) iagttagelsessprog, igennem hvilket vore e. kommer til orde, og som fungerer som grundlag for alle vore teorier. Denne skelnen er senere blevet kritiseret (bl.a. af Popper og Kuhn), idet det hævdes, at alle udsagn er teoriladede, og det derfor er en illusion at tro, at der eksisterer teorifri udsagn, der gengiver en ren erfaring. Et andet problem, der opstår som følge af empirismens begreb om e., er det såkaldte induktions-problem; Hvis al e. er knyttet til enkeltstående sanseoplevelser, hvordan kan vi da have en e.-viden om universelle sammenhænge, f.eks. de fysiske love, der gælder overalt i naturen? Den empiristiske opfattelse af e. fører derved ofte til skepticisme. Se empirisme.

Litt. : VTF. II, s. 124-31, 143 ff, 156-61. (Lübcke 1996, 114-115)

[eristik](#)

(gr. *eristikè téchne*, stridens og disputerens kunst), mest af Plato og Aristoteles brugt betegnelse for den videnskabelige ... meningsstrid, historisk frem for alt af sofisternes udviklet dialogteknik, hvormed alt kunne lade sig bevise eller gendrive (hyppigt brugt i forbindelse med retsstridigheder). Plato erstatter den gennem den af Zenon fra Elea udviklede og før ham allerede af pytagoræerne og siden af Sokrates brugte og 'dialektik' kaldte *reductio ad absurdum* metode som begrundet argumentationsprocedure. Aristoteles vurderer e. negativt og opfatter den 'eristiske syllogisme' som fejlslutning. (Mittelstraß 1995, bd. 1, 574)

[erotetisk logik \(spørgelogik, interrogativlogik\)](#)

Erotetics (Greek, *erōtēsis*, that which pertains to questions) is a part of logic that is devoted to the logical and pragmatic analysis of questions and their answers.

Erotetic logic evaluates the principles that guide the presuppositions at the root of questions such as ... When does a proposition answer a question (correctly or incorrectly)? What's wrong with questions that presuppose false propositions (such as "Have you stopped beating your spouse?")? Do questions bear truth-values? Or the question I hear from abortion minded women only steps away from the door of an abortion clinic ... Will you take care of me and my baby?

(<https://www.scribd.com/document/78998477/Erotetic-Logic>)

Interrogativlogik, auch. Fragelogik, erotetische Logik, Logik der Frage (engl. erotetic logics, analysis of questions, logic of interrogatives etc.), die systematische Analyse und Rekonstruktion von Fragen, Fragesätzen und Frageäußerungen ... mit Mitteln der formalen Logik und der (theoretischen) Linguistik, die meist für die speziellen Aufgaben der I. erweitert werden. Zur I. wird in der Regel auch die Untersuchung der formalen Eigenschaften von Frage-Antwort-Beziehungen gerechnet, ohne daß durchgängig Kalkülisierungen angestrebt würden. (Mittelstraß 1995, bd. 2, 278)

[erkendelse](#) (se [erkendelsesteori](#))

[erkendelsesform](#)

(ty. Erkenntnisform), en [a priori form](#) el. [struktur](#), der kendetegner al erkendelse (på såvel bevidstheds- som på genstandssiden). Bl.a. Kant, Husserl og Strawson har hævdet eksistensen af sådanne e. (Lübcke 1996, 118)

[erkendelsesteori](#)/erkendelse (jf. [kognition](#))

(eng. knowledge/theory of knowledge eller epistemology; fr. connaissance/théorie de la connaissance; gr. episteme; lat. cognitio; ty. Erkenntnis/ Erkenntnistheorie).

'Erkendelsesteori' er navnet på en række fil. undersøgelser af den menneskelige erkendelse, dens betingelser, muligheder, natur og grænser. If. den traditionelle analyse af erkendelse eller [viden](#) ved en person, at 'p' (hvor 'p' er en påstand udtrykt i en sætning), hvis og kun hvis: (1) 'p' er sand; (2) personen er overbevist om, at 'p' er sand; (3) personen har gode eller fyldestgørende eller tvingende grunde til at mene, at 'p' er sand. De tre krav er hver for sig en nødvendig betingelse for viden eller erkendelse. Erkendelse (viden) er således if. den klassiske analyse identisk med sand, begrundet overbevisning. Denne opfattelse findes f.eks. hos Platon, [Aristoteles](#), Descartes, empiristerne, Kant, Husserl, Hartmann og Ingarden.

Denne analyse er blevet angrebet fra flere sider. Nogle, f.eks. Dummett, mener, at det ikke er muligt at angive nødvendige og tilstrækkelige betingelser, fordi viden eller erkendelse er vage størrelser. Andre, f.eks. Cook Wilson og Prichard, hævder, at viden er undefinerbar. Fra skeptisk side er det blevet fremhævet, at ethvert forsøg på at finde kriterier (herunder [definitioner](#)) på viden må strande, fordi det fører ud i en uendelig regres eller en [circulus vitiosus](#). De grunde, man skal have for at mene, at 'p' er sand, må også selv udtrykke erkendelse, og følgelig kan man ikke redegøre for eller forklare erkendelsen uden at forudsætte den (Sextus Empiricus, Nelson). Andre accepterer problemstillingen, men kritiserer den traditionelle udformning af kravene, især overbevisning og begrundelse. Kravet om sandhed er uproblematisk, medens analysen af sandhed er kontroversiel (jf. [sandhedsteorier](#)). Erkendelse kan ikke være en særlig psykologisk tilstand eller tilbøjelighed - overbevisning - hvis karakter endnu er helt uafklaret. Begrundelsen for dette er, at noget godt kan være viden, f.eks. videnskabelig erkendelse, uden at nogen er overbevist om det (Popper). Hertil er det traditionelle svar, at hvis noget er erkendelse, så må det også kunne begribes eller forstås - og at dette i virkeligheden er indholdet i kravet om overbevisning. Erkendelsesproblemet er netop, hvordan vi med vor bevidsthed og vort sprog kan begribe og beskrive en verden, der findes hinsides bevidsthed og sprog.

Analysen af begrundelseskravet er omstridt (Gettier, Lehrer). Det, der skal begrundes er påstande, og en påstand, 'p', begrundes af en anden påstand, 'o', hvis 'p' følger logisk af 'o'. Begrundelse som logisk følge er det stærkeste begrundelseskrav. Der er også udkastet en række svagere begrundelseskrav - gode eller rimelige eller fyldestgørende grunde. Begrundelsesrækken består af en kæde af påstande. Kan begrundelseskæden afsluttes eller ej? Blandt dem, der mener, at rækken af begrundelser ikke kan afsluttes, kan man skelne mellem pessimister og optimister. Pessimisterne eller skeptikerne hævder, at begrundelseskæden er en uendelig regres, der kun kan afbrydes i kraft af en [circulus vitiosus](#) eller en vilkårlig beslutning. Da alle tre muligheder er lidet opløftende, mener skeptikerne, at erkendelse ikke er mulig (Agrrippa, Sextus Empiricus, Bayle, Fries, Unger). For optimisterne, (f.eks. Peirce, Popper og Apel) er der ingen grund til skeptisk desperation. De postulerer, at selvom vi ikke positivt kan begrunde vor erkendelse, kan vi godt nærme os sandheden, idet vi i vor løsning af problemer kan lære af vore fejltagelser.

En stor gruppe fil. mener, at begrundelseskæden kan afsluttes, fordi erkendelsen har et sikkert grundlag. Striden handler om, hvad grundlaget er, og hvilket forhold, der består mellem grundlag og virkelighed. If. empiristerne (f.eks. Locke, Berkeley, Hume, Russell, Ayer) består erkendelsens grundlag af ubetvivlelige sansefænomener - sansedata - som er private, og som kun den enkelte har adgang til (jf. fænomenalisme). Al viden om verden stammer fra sanseerfaring, sansedata, som udtrykkes i sætninger i første person ental. Empirismens centrale problem er at komme hinsides første person ental. Omverdensproblemet, problemet om det fremmedpsykiske, erindringsens problem og induktionsproblemet kan alle opfattes som empiristiske variationer over samme tema - som bunder i forskellen mellem, hvad en række påstande hævder om verden, andres bevidsthed, fortiden og naturlove, og deres empiriske begrundelse i form af sansedata. Hvad påstandene hævder, går langt ud over, hvad begrundelsen dækker. Et af forsøgene på at komme hinsides første person ental er den kausale perceptionsteori. Vi kan ikke have skabt alle vore erfaringer selv, og da alt må have en årsag, så må nogle af vore erfaringer have en årsag, der ligger uden for os selv. Følgelig stammer nogle af vore erfaringer fra den ydre verden (jf. Descartes, Locke). Kausalteorien kan også formuleres som en særlig betingelse for erkendelse. Den kendsgerning, at 'p' er sand, (1), er en del af årsagen til, at personen er overbevist om 'p', (2), dvs. den tredje erkendelsesbetingelse handler om en årsagsforbindelse mellem (1) og (2), og ikke om et begrundelsesforhold (Nozick). Begge varianter er blevet kritiseret af fænomenalister og skeptikere.

En anden grundlagsskole er den aprioriske, (f.eks. Platon, Leibniz, Kant). Den menneskelige erkendelse har et solidt grundlag i fornuftsprincipper og fornuftssandheder, som går forud for (a priori) eller er uafhængige af sanseerfaringen. Verden kan erkendes i kraft af den menneskelige fornuft. De radikale apriorister, (f.eks. Platon), mener, at sanseerfaringen ikke har nogen afgørende betydning for den menneskelige erkendelse, der alene hviler på fornuften. De moderate apriorister, (f.eks. Kant), hævder derimod, at erfaringen spiller en vis rolle, som imidlertid må suppleres af fornuften gennem syntetiske, apriori påstande, der handler om de nødvendige grundtræk ved den erfarede virkelighed, f.eks. ting, årsag og tid.

På tværs af skellet mellem empirister og apriorister går diskussionen mellem realister og idealister (antirealister). Denne diskussion drejer sig om, hvorvidt og på hvilken

måde den menneskelige erkendelse kan handle om en verden, der eksisterer uafhængigt af mennesker og deres sprog. If. realisten består verden af ting og begivenheder, som eksisterer uafhængigt af mennesker og deres erkendelse, men som kan gøres til genstand for menneskelig erkendelse, f.eks. forsøger videnskabelige teorier at blotlægge naturens bagvedliggende mekanismer (jf. Hartmann, Ingarden, Popper, Putnam). Idealismen kan formuleres på forskellig vis. I den hårde version hævdes det, at den erkendende person kun er i stand til at erkende sine egne mentale erfaringer, (f.eks. Berkeley). Den blødere udgave hævder, at den menneskelige erkendelse kun kan handle om genstande, der er konstitueret af menneskets erkendeevne eller sprog, (f.eks. Kant, Husserl, Heidegger, Gadamer og den ældre Wittgenstein). Realisten hævder, at vore påstande har en (objektiv) sandhedsværdi, som beror på kendsgerninger, der eksisterer uafhængigt af vore muligheder for at erkende dem. Påstande er sande eller falske i kraft af en virkelighed, der eksisterer uafhængigt af os. Derimod hævder antirealisten, at påstande kun kan forstås ved henvisning til det, som vi regner som vidnesbyrd for påstandene (jf. Dummett). En påstand er sand eller falsk, hvis og kun hvis, der er en for os principielt erkendbar situation, der, hvis vi havde kendskab til den, ville give os grundlag for at acceptere eller forkaste påstanden. At en påstand er sand, kan kun betyde, at vore kriterier for at anse påstanden for sand er opfyldt

Litt.: M. Schlick, *Allgemeine Erkenntnislehre*, Berlin 1925. A. D. Woozley, *Theory of Knowledge*, London 1949. J. Hartnack, *Tænkning og virkelighed*, Kbh 1959. R. M. Chisholm, *Theory of Knowledge*, Englewood Cliffs, N. J. 1966. D. W. Hamlyn, *Theory of Knowledge*, London 1970. H. Olsen, *Erkendelsesteori*, Kbh. 1982. Disse bøger er generelle introduktioner til emnet, og Hamlyn og Olsen rummer udførlige litt.-henvisninger.

Endvidere kan man finde en række oplysninger i litt.-angivelserne i artiklerne om de oven for nævnte fil. Af nyere, mere dybtgående litt. kan nævnes: K. O. Apel, *Transformation der Philosophie*, bd. 1-2, Frankfurt a.M. 1973. D. M. Armstrong, *Belief, Truth and Knowledge*, Cambridge 1973; J. L. Austin, *Philosophical Papers*, Oxford 1960; *Sense and Sensibilia*, Oxford 1962. N. O. Bernsen, *Viden En afhandling om vor erkendelsessituation (disp.)*, Odense 1976. R. Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*, Berlin 1928; dele deraf er oversat i Marc-Wogau, FGT bd. 4. M. Dummett, *Truth and Other Enigmas*, London 1978. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt a.M. 1968; om da. oversættelse se VTF I, s. 416; *Theorie des kommunikativen Handelns*, bd. 1-2, Frankfurt a.M. 1981. G. Harman, *Thought*, Princeton 1973. N. Hartmann, *Metaphysik der Erkenntnis*, 1921, Berlin 1965⁵. M. Heidegger, *Die Grundprobleme der Phänomenologie (1927)*, Gesamtausgabe bd. 24, Frankfurt a.M. 1975. E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, Tübingen 1900-1. K. Lehrer, *Knowledge*, Oxford 1974. C. I. Lewis, *Mind and the World Order*, N. v. 1929; *An Analysis of Knowledge and Valuation*, La Salle 1946; N. Malcolm, *Knowledge and Certainty*, N. J. 1963. L. Nelson, *Über das sogenannte Erkenntnisproblem*, Göttingen 1908. G. S. Pappas & M. Swain (udg.), *Essays on Knowledge and Justification*, Ithaca 1978. K. R. Popper, *Conjectures and Refutations*, London 1963; *Objective Knowledge*, Oxford 1972; *Kritisk rationalisme*, Kbh. 1973. W. V. Quine, *Ontological Relativity and other Essays*, N. y 1969. A. Quinon, *7ne Nature 01 Things*, London 1973. H. Reichenbach, *Experience and Prediction*, Chicago 1938. R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, N.J. 1979. G. Ryle, *The Concept of Mind*, London 1949; dele deraf oversat i Marc-Wogau, FGT bd. 4. W. Sellars, *Science, Perception and Reality*, London 1963. R. J. Swartz (udg.), *Perceiving, Sensing and Knowing*, N. v. 1965. A. Thing Mortensen, *Perception og sprog (disp.)*, Kbh 1972. P. Unger, *Ignorance. A Case for Scepticism*, Oxford 1975. F. L. Will, *Induction and Justification*, Ithaca 1974. P. Zinkernagel, *Omverdensproblemet*, Kbh. 1957." (Lübcke 1996, 116-118)

Erkenntnistheorie

(engl. epistemology, theory of knowledge; franz. théorie de la connaissance), filosofiske Grunddisziplin, deren Gegenstand die Beantwortung der Frage nach den Bedingungen begründeten Wissens ist. Im klassischen Sinne schloss dies die Fragen nach der Entstehung, dem Wesen und den Grenzen der Erkenntnis ein („die Wissenschaft vom Wesen und der Prinzipien der Erkenntnis, vom [logischen] Ursprung, den Quellen, Bedingungen und Voraussetzungen, vom Umfang, von den Grenzen der Erkenntnis...“).

Ihren historischen Ursprung haben erkenntnistheoretische Bemühungen in der zuerst von Platon unter der Titelfrage >was ist Erkenntnis/Wissen (epistémé)?< (Theait. 145e) diskutierten Unterscheidung zwischen Wissen, Glauben (Glaube (philosophisch)) und Meinung. Im modernen Sinne besteht E. im wesentlichen aus den Teilbereichen Logik, Sprachphilosophie, allgemeiner Wissenschaftstheorie und Hermeneutik (als Theorie des Verstehens). Von dem Teilaspekt der Entstehung der Erkenntnis handelt dabei die Psychologie, die im Gegensatz zur E. keine Kriterien der Beurteilung von Sachverhalten formuliert, sondern rein genetisch erklärt (psychologische Formen der E., die in diesem Sinne zwischen Genesis und Geltung der Erkenntnis nicht trennen, z.B. bei J. Locke [Essay I 1, § 2] und J.F. Fries [Vernunftkritik und E. als auf Selbstbeobachtung beruhende Erfahrungswissenschaft]). Die Fragen nach dem Wesen und den Grenzen der Erkenntnis werden entweder wissenschaftstheoretisch als Abgrenzungsproblem (Abgrenzungskriterium) hinsichtlich wissenschaftlicher und nicht-wissenschaftlicher Sätze oder in Fortsetzung der transzendentalen Analysen I. Kants als Fundierungsproblem von Wissenschaftskonstruktionen behandelt (Mittelstraß 1995, bd. 1, 576-577)

etik

(af gr. ethos, sædvane, sæder), moralfil., den gren af fil., som beskæftiger sig med moralske fænomener. Inden for e. kan man skelne mellem tre emner eller problemkredse. 1. Normative, der undersøger, hvilken moral der er den rette. 2. Moralvidenskab, der undersøger de moralske fænomeners psykologiske, biologiske og historiske grundlag. Moralvidenskab er blevet bedrevet af en lang række fil.; men det er ikke et specielt fil. emne. Det hører med rette hjemme under de forskellige fagvidenskaber som f.eks. biologi, psykologi, sociologi og historie. 3. Metaetik, der vedrører, hvorledes moralske fænomener skal afgrænses fra ikke-moralske, og hvad der er det erkendelsesteoretiske, sprogfil. og ontologiske grundlag for moralske vurderinger. Det er dog langt fra alle fil., der skelner skarpt mellem disse tre emner. I visse tilfælde anvendes ‘e.’ som betegnelse for hele den praktiske fil.

Den normative etik foreskriver moral. Det er dog ikke kun fil., der giver sig af med at foreskrive moral; det gør vækkelsesprædikanter, politikere, pædagoger osv. også. Det kendetegner den fil. e., at den foruden at foreskrive også bestræber sig på at begrunde og systematisere sine moralske vurderinger.

På moralens område hænger begrundelse og systematisering ofte intimt sammen. Begrundelsen består for det meste i, at alle moralske vurderinger bliver ført tilbage til et eller flere fundamentale principper, som igen underbygges ved henvisning til deres selvindlysende karakter og/eller deres evne til at indfange alle de relevante træk ved menneskers moralske vurderinger. Mange moralfil. hævder, at de ikke foreskriver nogen ny moral, men blot begrunder og systematiserer den allerede gældende moral (Aristoteles, Kant, Stuart Mill); medens andre bevidst gør op med den gældende moral og foreslår en anden i stedet (Platon, Nietzsche).

Moralske vurderinger kan være af to forskellige typer; de kan enten foreskrive pligter (‘Man bør eller skal gøre...’), eller de kan foreskrive, hvilke handlingsmål der er gode eller attråværdige (‘... er godt eller værd at stræbe efter’). Det er muligt at dele fil. op efter, hvilket af de to spørgsmål de anser for at være det fundamentale. De fil., som hævder, at handlinger udelukkende skal vurderes efter, hvor gode eller attråværdige deres konsekvenser er, kaldes for konsekvensetikere el. teleologer (af gr. telos, formål). De fil., som derimod hævder, at menneskelige handlinger ikke udelukkende skal vurderes efter hvilke konsekvenser, de resulterer i, kaldes sindelagsetikere el. deontologer. (af gr. deon, pligt). Deontologer kan f.eks. betragte den overvejelse, der ligger til grund for en handling, som afgørende, medens teleologer vil hævde, at en rigtig overvejelse i sig selv aldrig kan gøre en handling god (men muligvis ros værdig). En teleologisk etik må knyttes sammen med en teori om, hvad der er godt i sig selv, dvs. en værdifil. (f.eks. hedonisme. el. eudaimonisme.), medens en delontologisk etik også må indeholde en pligt-lære. Den mest udbredte form for teleologisk etik er utilitarismen. (Bentham, Stuart Mill). Blandt teleologer skelner man ofte mellem, om det er de enkelte handlinger, der skal måles på deres konsekvenser, eller om det er generelle handlingsregler.

Når man f.eks. i en given situation overvejer, om det er rigtigt at lyve, kan man enten se på konsekvenserne af i det givne tilfælde at lyve eller på konsekvenserne af at opgive den generelle regel, at det er forkert at lyve.

De, der hævder, at det er konsekvenserne af den enkelte handling, som tæller, kaldes for handlings-(etikere), medens de, der mener, man skal se på konsekvensen af at bryde reglen, kaldes regel-(etikere). På tilsvarende måde kan man blandt deontologer skelne mellem, om de mener, pligterne kan gives i almene regler (Kant), eller om de mener, ens pligt viser sig i den enkelte handlingssituation (Smith, Løgstrup).

I forlængelse af de forskellige modstridende forsøg på at begrunde en almengyldig moral, er fil. i de sidste hundrede år systematisk begyndt at undersøge, hvad det overhovedet vil sige at begrunde en moralsk vurdering. Det mest fundamentale spørgsmål er her, om en moralsk vurdering overhovedet kan besidde objektiv gyldighed. De fil., som hævder, at en moralsk vurdering kan besidde objektiv gyldighed, kaldes kognitivister, medens de, som benægter dette, kaldes non-kognitivister. If. kognitivismen ligner moralske vurderinger almindelige påstande (som f.eks. at Jorden er rund) derved, at de kan være sande eller falske og altså kan udtrykke erkendelse. Givet at moralske vurderinger kan være sande eller falske, rejser der sig spørgsmålet, hvad det er, der gør dem sande eller falske? Nogle fil. svarer hertil, at sande, moralske vurderinger gengiver særlige moralske kendsgerninger, der adskiller sig fra alle andre former for kendsgerninger (Moore, Ross). For disse fil., der ofte kaldes for non-naturalister eller intuitionister, er det ikke muligt at udlede moralske vurderinger af udsagn, som ikke udtrykker moralske vurderinger. Andre fil. (Searle, Foot, Toulmin) hævder derimod, at det er muligt at give en tilstrækkelig begrundelse for en moralsk vurdering ved hjælp af udsagn, som ikke udtrykker moralske vurderinger. Disse fil. kaldes for (etiske) naturalister. For non-kognitivisterne tjener moralske vurderinger derimod ikke til at hævde, at noget er tilfældet, men udelukkende til at udtrykke holdninger, anbefalinger, følelser el.

lign. Uf. emotivisme). Nogle non-kognitivister hævder, at moralsk diskussion blot er udtryk for gensidig følelsespåvirkning (Ayer, Stevenson), medens andre (Hare) mener, at det moralske sprog er styret af en række logiske regler, som i et vist omfang muliggør en rationel diskussion af moralske spørgsmål.

Litt.: W. K. Frankena, *Ethics*, Englewood Cliffs, N. J. 1963, 1973², sv. oversættelse, Etik, Lund 1968. G. Harman, *The Nature of Morality*, New York 1977. H. v. Hiemcrone, *Etisk argumentation*, Kbh. 1970. S. E. Nordenbo, *Moral og samfund*, Kbh. 1978.

Disse fire bøger er generelle introduktioner til emnet, og de indeholder udførlige litt. Henvisninger. Af yderligere værker kan her nævnes (se endvidere litt. under de fil., som er nævnt ovenfor). M. Blegvad, *Moral og samvittighed*, Kbh. 1963, og *Den naturalistiske fejlslutning*, Kbh. 1959 (disp.). R. B. Brandt, *Ethical Theory*, Englewood Cliffs, N. J., 1959. H. Fink, *Moralbegrundelse og logik*, Kbh. 1970. J. Glover, *Spørgsmål om liv og død*, Kbh. 1979. C.H. Grenholm m.fl. (udg.), *Etiske tekster*, Stockholm/Lund 1972. K. Grue-Sørensen, *Vor Tids Moralskepticisme*, Kbh 1937. I. Hedenius, *Om människans moraliska villkor*, Stockholm 1972. S. Holm m.fl. (udg.), *Ethisk antologi*, Kbh. 1972. H. Høffding, *Etik*, Kbh. 1926⁵. A. MacIntyre, *Moralfilosofiens historie*, Oslo 1969. J. L. Mackie, *Ethics*, Harmondsworth 1977. H. Ofstad, *Ansvar og handling*, Oslo, Bergen & Tromsø 1980. H. Sidgwick, *The Methods of Ethics*, London 1907⁷. T. Tannsjö, *Betrakta det goda*, Stockholm 1979. G. J. & M. Warnock, *Nutida moralfilosofi. Existentialistisk etik*, Stockholm 1970. M. Warnock, *Nyere etik*, Kbh. 1971. J. Wetlesen, *Praktisk argumentasjon*, 1-2, Oslo 1973 & 1976². B. Williams, *Morality*, Cambridge 1972. (Lübcke 1996, 120-122)

evidens

(lat. *evidentia* af *ex-*, ud af, og *videre*, se; eng. *evidence* eller siden 1600-tallet, *selfevidence*; fr. *évidence*; ty. *Evidenz*), betegnelse for en direkte indsigt i modsætning til en formidlet (diskursiv) indsigt. Den nærmere betydning af ordet 'e.' varierer inden for de forskellige fil. retninger, bl.a. fordi der er fil. uenighed om, hvorvidt e. knytter sig til oplevelser, udsagn eller genstande i verden. 1. Traditionelt betegner 'e.' vores umiddelbare oplevelse af sikkerhed, når noget forekommer os at være 'selv-indlysende'. F.eks. taler Locke om "an evidence, that puts us past doubting". Navnlig i det 19. og i begyndelsen af det 20. årh. er det med udbredelsen af den psykologiske logik blevet almindeligt at forstå e. som et psykologisk kriterium på, at noget er sandt og hævet over al tvivl. 2. Brentano (og senere Husserl) vender sig skarpt imod identifikationen af e. med en psykologisk tilstand. If. Brentano er e. hverken en psykologisk tilstand eller et kriterium på sandhed. E. er derimod et grundtræk ved sandheden selv (jf. evidens-teorien for sandhed). Brentano benægter, at det skulle være muligt at opstille en 'e.-teori', der kan forklare, hvori e. består, thi

enhver sådan teori vil selv stille krav om at være e. og således forudsætte, at vi allerede ved, hvad det vil sige, at noget er e.. I stedet henviser Brentano til en række eksempler på e., dels fornuftssandheder (f.eks. indsigten i kontradiktionsprincippet) og dels faktiske sandheder om vore egne bevidsthedstilstande (f.eks. min viden om min egen tandpine). - I delvis forlængelse af Brentano bliver 'e.' fra og med Husserl et grundbegreb i fænomenologien. If. Husserl er e. en erfaring af, at der er fuld overensstemmelse mellem det, vi mener om en sag, og den måde, hvorpå sagen er givet. For ethvert emneområde findes der særlige former for e., idet f.eks. en e.-erfaring af, at jeg har tandpine, er forskellig fra min e.-erfaring af, at $2 + 2 = 4$. Husserl benægter, at hans lære om e. skulle føre til dogmatisme, idet han er villig til at efterprøve enhver e.. Det er imidlertid hans pointe, at skal skepticismen undgås, må kritikken af gamle e. selv forudsætte, en anden e. (jf. VTF, bd. 1, s. 46 ff).

Den ældre Husserl foretager endvidere en skelnen mellem adækvat og apodiktisk e.; jf. apodiktisk. 3. De logiske positivister (f.eks. Schlick) og disses efterfølgere vil ganske vist anerkende, at vi til tider har en stærk oplevelse af sikkerhed, men de afviser, at en sådan oplevelse af sikkerhed også skulle kunne sikre os, at vi faktisk har ret. Deres argumenter herfor minder meget om Brentanos og Husserls afvisning af det psykologiske begreb om e.. De går imidlertid et skridt videre end disse og afviser enhver form for e., idet de henholder sig til, at e. dels er noget privat (modsat egentlig erkendelse, der er intersubjektivt kontrollerbar) og dels er af en sådan art, at enhver redegørelse for e. nødvendigvis må blive cirkulær. Endeligt mener specielt Popper, at selve muligheden for at tage fejl taler imod eksistensen af e., og at troen på eksistensen af e. er et udslag af dogmatisme. 4. Stegmüller argumenterer for en særlig agnosticisme angående e., idet han hævder at "alle argumenter for e. ender i en ond cirkel, og alle argumenter imod e. er selvmodsigende". 5. Helt uafhængigt af ens stillingtagen i øvrigt til de fire oven for nævnte meninger om e., er det blevet almindeligt i angelsaksisk fil. at tale om, at et faktum giver e. for et eller andet, hvis det pågældende faktum underbygger eller giver en god grund for at antage et eller andet. F.eks. kan en blodplet på noget tøj give evidens for, at det er sandt, at 'denne person er morder'. Ordet 'e.' bliver derved synonymt med Carnaps 'bekræftelse' (eng. confirmation; ty. Bestätigung) og Poppers 'corroboration'. - Jf. også [anskuelse](#) og intuition. (Lübcke 1996, 123)

[familielighed](#)

(eng. *family resemblance*; ty. *Familienähnlichkeit*), begreb indført af den senere Wittgenstein (*Filosofiske undersøgelser*, § 66) om en type relation, der ofte består mellem forsk. ting samlet under et begreb. F.eks. er de aktiviteter, som kaldes 'spil' - skak, fodbold, bridge m.v. -, ikke fælles om nogen bestemt definatorisk egenskab, men snarere bundet sammen af beslægtede egenskaber, som forekommer og går igen på forsk. måder. W. sammenligner her med den lighed, man finder inden for en familie: børnene har måske faderens næse, moderens mimik, og det ene barn har faderens holdning, medens det andet ikke har den, medens det til gengæld har hans benbygning og stemmeføring osv.: familiemedlemmerne ligner hinanden, skønt de ikke ligner hinanden mht. någon bestemt egenskab.

Litt.: VTF, II, s. 186-88. (Lübcke 1996, 124-125)

[faktisk/fakticitet](#)

fakticitet (af lat. factum, dannet, gjort). 1. Dette at noget, der ikke er logisk nødvendigt, faktisk foreligger; eksistens; kendsgerning; jf. varen. 2. Hos Heidegger og Sartre betegner 'f.' for det første, at vi faktisk eksisterer som forstående og handlende individer, og for det andet, at vi ikke selv er herrer over denne faktiske eksistens, men tværtimod er 'kastet' ind i den. F. indebærer derfor, at vor forståelse og frihed er begrænset (endelig). Da f. præger al vor forståelse, kan vi aldrig komme 'bagom' den og gøre den til genstand for undersøgelse eller manipulation. Heidegger og Sartre mener derfor, at vor egen f. adskiller sig radikalt fra den måde, hvorpå en genstand faktisk foreligger.

Litt.: VTF, I, s. 138-39 (Heidegger), s. 321-22 (Sartre).

[faktum](#)

(eng. (matter of fact; fr. fait; lat. factum, gjort, frembragt; ty. Faktum, Tatsache), [kendsgerning](#)).

[falsificere](#)

(af lat. falsus, falsk, facere, gøre), gendrive et udsagn el. en teori ved at påvise, at udsagnet el. teorien (enten alene el. i fællesskab med andre udsagn, der formodes at være sande) medfører en falsk sætning. En sådan gendrivelse kaldes en falsifikation.

En teori el. et udsagn siges at være falsificerbar(t), hvis det er muligt at angive nogle betingelser under hvilke, at teorien el. udsagnet vil være falsificeret. Man taler endvidere om falsifikationisme i flere betydninger: 1. En videnskabsteoretisk position, der opstiller det metodologiske krav, at fagvidenskabelige teorier (bortset fra matematik og geometri) skal være falsificerbare. Dette metodekrav kan igen formuleres stærkere el. svagere (if. Popper og Lakatos). 2. I en bredere betydning er falsifikationisme = fallibilisme. Litt.: Se fallibilisme og Lakatos. (Lübcke 1996, 124)

feedback

(eng. 'tilbagekobling, tilbagemelding'), tilbagekobling, princip i processtyring, hvor et senere trin i en proces virker tilbage på et tidligere trin og påvirker dets aktivitet. Hvis virkningen på det tidlige trin resulterer i, at en ændring på det senere trin modvirkes, kaldes det negativ feedback eller feedback-hæmning; hvis ændringen derimod forstærkes, kaldes det positiv feedback eller feedback-aktivering. Negativ feedback virker således stabiliserende på et procesforløb, mens positiv feedback forstærker et udsving. Modsætningen til feedback er feedforward, hvor et tidligt procestrin påvirker (forbereder) forløbet på et senere procestrin, før processen har nået dette. Dette kan fx opnås indirekte ved at påvirke konkurrerende processer. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

felt

tilstand ved rummet, hvor der til alle punkter i et større eller mindre område er knyttet en fysisk størrelse. Fx kan man tale om temperaturfeltet i atmosfæren, idet denne i alle punkter har en temperatur. Dette er et skalarfelt, da der i hvert punkt kun angives en størrelse, temperaturen. Vindhastigheden i alle punkter af atmosfæren er ligeledes et felt. I et givet øjeblik behøves der i hvert punkt såvel en størrelse som en retning; feltet er et vektorfelt.

Feltbegrebet optræder inden for alle områder af fysikken, hvor man taler om gravitationsfelter, elektriske felter, magnetiske felter osv. Der er udviklet specielle matematiske metoder, feltteorier, til behandling af feltstørrelser.

Felter kan anskueliggøres på flere måder. Velkendt er vejrkort, hvor temperaturfeltet vises ved isotermer, som er kurver, der forbinder steder med samme temperatur. Elektriske, magnetiske og andre vektorfelter kan vises ved feltlinjer, som er linjer, der i ethvert punkt er tegnet i feltets retning med en tæthed proportional med feltets styrke, se elektrisk felt.

I 1800-t. mente man, at et medium, kaldet æteren, var nødvendigt for at elektriske og magnetiske felter kunne forekomme. Æteren skulle bære felterne, som luften bærer sit temperaturfelt. Men alle forsøg på at bevise æterens fysiske realitet slog fejl, og med Einsteins specielle relativitetsteori fra 1905 blev det klart, at felter kan eksistere uafhængigt af et bærende medium. Se også feltteori og kvantefeltteori. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

feltteori

begrebsramme i fysikken til opstilling af fysiske teorier. I feltteorien påvirker fysiske fænomener kun hinanden gennem den umiddelbare nabovirkning mellem felter. Denne virkning kan så forplante sig. Feltteorien står således i modsætning til fx Newtons forestilling om en tyngdekraft, der virker øjeblikkelig over store afstande. I Einsteins almene relativitetsteori er denne forestilling erstattet af en formulering baseret på tyngdefelter (se relativitetsteori).

Feltteori har vist sig at være den perfekte begrebsramme til formulering af naturlovene på deres mest fundamentale niveau. Den første store succes for feltteori var teorien for elektriske og magnetiske felter, som blev udviklet i 1800-t. og endeligt formuleret af J.C. Maxwell omkring 1870. Siden 1930'erne har der været særlig interesse for at udvikle kvantefeltteorier til beskrivelse af naturkræfterne for elementarpartikler. Det førte i 1970'erne til formuleringen af standardmodellen for elementarpartikler. Se elementarpartikler, felt og kvantefeltteori. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

fiktiv/fiktion

”fiktion (af lat. fingere, danne, tillave, forarbejde). 1. Noget opdigtet, der ikke svarer til noget i virkeligheden. 2. En forestilling i videnskaberne, der bibeholdes af metodiske grunde på trods af, at den betragtes som falsk, men som har vist sig praktisk at arbejde med (f.eks. forestillingen om det tomme rum). 3. Hos Vaihinger er f. et grundbegreb i hans såkaldte fikcionalisme.” (Lübcke 1996, 129)

flowchart

a diagram that shows step-by-step progression through a procedure or system esp. using connecting lines and a set of conventional symbols. ([Encyclopædia Britannica 2002](#))

filosofi

(gr philosophia, 'kærlighed til visdom' el. 'ven af indsigt'; af gr. philia, kærlighed (el. philos, ven), og sophia, dygtighed, indsigt, visdom). Der er ingen alment accepteret definition af ordet 'f', men følgende afgrænsninger kan tjene som orienteringspunkter. 1. F. kan dels opfattes som en lære el. teori og dels som en livsmåde el. aktivitet særegen for filosofen. Lægges hovedvægten på f. som aktivitet, kan f. bestemmes som stræben efter visdom, dvs. en bestemt indsigtfuld og afklaret livsform. I indisk og kinesisk f. samt i store dele af den europæiske f. betragtes dette begreb om f. som det basale, og f. glider derved i et med en bestemt etisk livsholdning, religiøsitet el. terapi.

Omvendt kan man se helt bort fra bestemmelsen af f. som livsmåde og skelne skarpt mellem filosofi som en særlig lære på den ene side og filosofens liv på den anden side.

Filosoffen opfattes da som fagfilosof, dvs. som en lønarbejder el. fri skribent, der beskæftiger sig med en bestemt form for teoretisk arbejde. En kritik af hans personlige holdning til jobbet og hans filosofi vil blive afvist som et blot argumentum ad hominem De fleste filosoffer befinder sig i deres selvforståelse et sted mellem disse to ekstremer. 2. Som lære betraget er f. i videste forstand identisk med en el. anden form for verdensanskuelse. If et snævrere begreb om f. har en f. og en verdensanskuelse nok det samme emne, men forskellig tilgang dertil Emnet er i begge tilfælde virkeligheden som helhed betraget, spørgsmålet om virkelighedens grundlag, værdierne, menneskets placering i virkeligheden, dets erkende- og handlemuligheder samt dets pligter og rettigheder. Men medens en verdensanskuelse blot fremsætter et helhedssyn, er en f. forpligtet til at argumentere for sine teorier. Dette betyder en afgrænsning af det emneområde, som filosofen kan udtale sig om i sin egenskab af filosof. Hvor grænsen går, og hvad der er et holdbart argument, er et af erkendelsesteoriens grundprob. If skepticisismen betyder kravet om filosofiske argumenter, at det meste af den traditionelle f. må opgives. I det 20. årh. har bl.a. Wittgenstein og senere Rorty hævdet noget sådant. - Kravet om argumentation betyder, at f. betragtes som en form for videnskab. I oldtiden kunne f. således dels være videnskab overhovedet, dels en speciel videnskab om alle tings grund. (Jf. Aristoteles' lære om prote philosophia, 'den første f.' = metafysikken.)

Med fremkomsten af egentlige fagvidenskaber (udover matematikken, der allerede i oldtiden havde skilt sig ud som selvstændigt fag) i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet bliver det en påtrængende opgave at skelne mellem f. og fagvidenskab. Traditionelt skelnes mellem matematik og empiriske fagvidenskaber på den ene side og a. priori f. på den anden side, hvilket imidlertid rejser spørgsmålet om, hvad det vil sige, at noget er a priori erkendelse. Ofte søger man at undgå problemet ved at bestemme f. som en refleksion. over fagvidenskaberne og tilværelsen i øvrigt 3. F. kan inddeles på forskellige måder. Stoikerne og Epikur foretager en inddeling i logik (inklusive erkendelsesteori), fysik (inklusive naturvidenskab og metafysik), dvs. det, der senere er blevet kaldt naturf. og etik (inklusive bevidsthedsf. og psykologi). If. en anden gængs opdeling består f. af logik., erkendelsesteori., metafysik.

(herunder ontologi og filosofisk antropologi) samt etik.. Endvidere skelner mange filosoffer (bl.a. Aristoteles og Kant) mellem teoretisk f. (logik, semantik., videnskabsteori. og erkendelsesteori) og praktisk f. (værditeori, etik, æstetik., retsf. og religionsf.). Denne sidste skelnen har i Skandinavien navnlig haft stor betydning for svensk universitetsfil., og den benyttes også (omend i afsvækket form) ved danske og norske universiteter.

Litt.: Af generelle introduktioner og oversigter kan nævnes: N. O. Bernsen, ”Hvad er f?”, Studier il, Odense 1981. J. Hartnack, Filosofiske Problemer, Kbh. 1956. K. Jaspers, F.s Grundbegreber (1949), Kbh. 1953. K. Marc-Wogau, Alt studeral, Stockholm 1961. A. Næss Hvad f. er (Oslo 1965), Kbh. 1966. B. Russell, F.s problemer (1912), Kbh. 1975. A. Stigen (red.), Generasjoner i norsk fil., Oslo 1973. Endvidere findes en række litt.-henvisninger i det systematisk anlagte lærebogssystem, Introduktion til f. 1-4, Kbh.

1978 ff (hvoraf i 1983 de to første bind er udgivet). Derudover henvises til litt.angivelserne under erkendelsesteori, etik og metafysik samt til oversigten side 470. (Lübcke 1996, 129-130).

fonem

lydligt distinktivt udtrykselement der kan adskille ord, fx /k/ : /n/ i kat: nat. Man finder fonemer ved kommutationsprøven (...). To lyd der er kommutable, er to fonemer som k og n ovenfor. Fonemet er en klasse af lyd der enten er frie eller bundne varianter i forhold til hinanden.

To lyd der ikke er kommutable, er varianter af et fonem som a og a i /nat/ og /nat/ eller som s og stemt s i /sat/ og /zat/. På dansk findes der efter en teori 40 fonemer, nemlig:

/i/, /i'/, /e/, /e'/, /æ/, /æ'/, /a/, /a'/, /y/, /y'/, /ø/,
/ø'./, /ö/, /ö'./, /u/, /u'./, /o/, /o'./, / /, /å'./, /θ/, /p/, /t/,
/k/, /b/, /d/, /g/, /ð/, /g/, /j/, /l/, /r/, /s/, /f/, /v/,
/h/ , /m/ , /n/ , /ŋ/, /ʌ/, ʌ = ”stød”.

Disse fonemer gengives i skriften ved hjælp af 29 bogstaver eller ”grafemer”. (Cramer m.fl. 1996, 43-44)

(af fr. phonème, af gr. phonema ‘lyd, tale’), sproglyd med distinktiv, dvs. betydningsadskillende funktion. Alle sprog har et begrænset, i praksis tocifret antal fonemer, der findes vha. minimale ordpar eller ordserier, dvs. ord, der kun i én lydsammenhæng er forskellige. Dette sker ved brug af den såkaldte kommutationsprøve, hvor en sproglyd ombyttes med en anden. Forandrer denne ombytning ordets betydning, er der tale om forskellige fonemer. Fx viser ordene skylde, skylle, skulle, at /y, ø, u/ er forskellige fonemer i dansk. Fonemskrift angives i skråklammer, mens den mere detaljerede lydskrift står i skarpe parenteser.

Alfabetiskrift bygger på fonemprincippet, hvor hvert bogstav svarer til et af sprogets fonemer, og hvor der kun noteres lydforskelle, der er betydningsadskillende. I fx dansk er der dog mange afvigelser fra dette princip: Ordene vejr, vær, værd, hver udtales alle VæR{, mens lyst står for tre ord med forskellig udtale alt efter ordets betydning: ‘ikke mørkt’, ‘kastet lys på’ eller ‘glæde’. Nogle sprog har bedre overensstemmelse mellem bogstav og fonem end dansk, fx tysk og spansk. ([Den Store Danske Encyklopædi, 2004](#))

fonetik

læren om de lydige (hørlige) udtryksmidler som vi bruger i talesproget; læren omfatter både sproglyd, beskrivelsen af deres fysiske træk og artikulationen af sproglyd uden hensyn til deres betydningsdannende funktion, som beskrives i ”fonologien”. (Cramer m.fl. 1996, 44)

fonologi

læren om lydenes betydningsdannende funktion i sproget. Her behandles sproglyd som [fonemer](#) og varianter uden hensyn til deres artikulation eller fysiske træk, som beskrives i [fonetikken](#). (Cramer m.fl. 1996, 44)

fordom

Vorurteil (lat. praejudicium, engl. prejudice, franz. préjugé), Terminus der Jurisprudenz, Logik, Ethik und Sozialpsychologie. Das Römische Recht bezeichnet als praejudicium oder V. eine rechtliche oder richterliche Entscheidung, die zeitlich dem definitiven Gerichtsurteil vorausgeht. Außerhalb der Jurisprudenz tritt der Ausdruck >V.< seit dem Ende des 16. Jhs. auf und ist spätestens seit Beginn des 18. Jhs. allgemein verbreitet.

Wichtige Impulse zur Formulierung eines logischen V.sbegriffs gehen, wenn man vom antiken Begriff der Prolepsis (vgl. K. Hülser, Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker I, Stuttgart 1987, 311-316) absieht, von F. Bacon und R. Descartes aus. Die Idolenlehre Bacons wendet sich kritisch gegen Denkgewohnheiten, die die Erkenntnis der Natur behindern und Quellen des Irrtums in den Wissenschaften sind. Obwohl im Werk Descartes’ die Termini >praejudicium< und >prejuge< keine wesentliche Rolle spielen, ist die Cartesische Kritik an tradiertem und nicht streng begründetem Wissen der Sache nach eine wesentliche Voraussetzung für die Entwicklung des V.sbegriffs der Aufklärung. Die V.stheorien der Aufklärer behandeln das V. im Rahmen der Logik oder Vernunftlehre als ein Problem der [Urteilkraft](#). Wenn ein Urteil als V. bezeichnet wird, wird damit nicht die sachliche Falschheit behauptet, sondern festgestellt, daß das Urteil nicht gut begründet, vorschnell gefällt und potentiell sachlich falsch ist.

Der Begriff hat somit - im Gegensatz zum juristischen V.sbegriff - eine pejorative Bedeutung. Einige Autoren gehen allerdings davon aus, daß außerhalb des Bereichs wissenschaftlicher und philosophischer Wissensbildung die Forderung nach vollständiger V.sfreiheit nicht ohne Einschränkung erhoben werden kann (G. F. Meier, I. Kant).

Bei F. Nietzsche wird das V. im Rahmen einer erkenntnis- und moralkritischen Fragestellung untersucht, wobei die Frage nach der „Herkunft unserer moralischen Vorurtheile“ in den Mittelpunkt rückt (Zur Genealogie der Moral [1887], Werke. Kritische Gesamtausgabe VI/2, ed. G. Colli/M. Montinari, Berlin 1968, 260). Im 20. Jh. wird der Begriff des V.s meist als soziologischer oder psychologischer Begriff verwendet. Als solcher bezeichnet er stereotype Wahrnehmungsmuster, Einstellungen und Verhaltensweisen, die der (meist negativen) Diskriminierung gesellschaftlicher Minderheiten zugrunde liegen. Die Arbeiten von T. W. Adorno u. a. (1950) stellen in diesem Zusammenhang einen wichtigen Beitrag für die empirische Sozialforschung dar. V.sforschung fragt nach Entstehungsbedingungen, Ausbreitungsformen, Funktionen von V.en und sucht nach Mitteln, um diese zu beseitigen.

In Antithese zum sozialwissenschaftlichen und ideologiekritischen V.sbegriff steht die Auffassung der philosophischen Hermeneutik H.-G. Gadamer, der eine „Diskreditierung des V.s durch die Aufklärung“ feststellt (Wahrheit und Methode, Tübingen 1972, 256-261). Gadamer weist auf die Bedeutung von Vorwissen, Vorverständnis und vorgängigen Orientierungen hin, um die Bedeutung von Traditionen zu betonen. Kritik (von J. Habermas u. a.) richtet sich auf den Umstand, daß Gadamer dabei die neuere Begriffsgeschichte übergeht und die Verbindung der V.sdiskussion mit den Begriffen der Diskriminierung und der sozialen Gerechtigkeit unbeachtet läßt.

Literatur: T. W. Adorno u. a., *The Authoritarian Personality*, New York 1950, 1969, 1982 (dt. [Teilausg.] *Studien zum autoritären Charakter*, Frankfurt 1968, 1989, 1991); G. W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Cambridge Mass, 1954 (dt. *Die Natur des V.s*, Köln 1971); A. Baier, *Moral Prejudices*, Cambridge Mass. 1994; R. Bergler/B. Six, *Stereotype und V.e*, in: C.F. Graumann (ed.), *Sozialpsychologie*, Göttingen 1972 (Handbuch d. Psychologie VII/ 2), 1371-1432 (mit Bibliographie, 1419-1432); B. Estel, *Soziale V.e und soziale Urteile. Kritik und wissenssoziologische Grundlegung der V.sforschung*, Opladen 1983; J. Habermas, *Der hermeneutische Ansatz*, in: ders., *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Philos. Rdsch. 14 (1967), Beih. 5, 149-176, Neudr. In: ders., *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Frankfurt 1982, 1985, 271-305; ders. *Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik*, in: R. Bubner/K. Cramer/R. Wiehl (eds.), *Hermeneutik und Dialektik I*, Tübingen 1970, 73-103, Neudr. In: J. Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften* [s. o.], 331-366; ders., *Zu Gadamer's „Wahrheit und Methode“*, in: ders., *Hermeneutik und Ideologiekritik*, Frankfurt 1971, 45-56; M. Horkheimer, *Über das V.*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* Nr. 116, 20 Mai 1961, Neudr. In: ders., *Gesammelte Schriften VIII*, ed. G. Schmid Noerr, Frankfurt 1985, 194-200; W.-G. Jankowitz, *Philosophie und V.. Untersuchungen zur V.shaftigkeit von Philosophie als Propädeutik einer Philosophie des V.s*, Meisenheim 1975; A. Karsten (ed.), *V. Ergebnisse psychologischer und sozialpsychologischer Forschung*, Darmstadt 1978; R. Miles, *Racism*, London/New York 1989, 1993 (dt. *Rassismus. Einführung in die Geschichte und Theorie eines Begriffs*, Hamburg 1991, Hamburg/Berlin 21992); L.M. Palmer, *Gadamer and the Enlightenment's Prejudice Against All Prejudices*, *Clio* 22 (1993), 369-376; W. Schneiders, *Aufklärung und V.skritik. Studien zur Geschichte der V.stheorie*, Stuttgart, Bad Cannstatt 1983; R. I. Sugarman, *Rancor Against Time. The Phenomenology of >Ressentiment<*, Hamburg 1980; H. E. Wolf, *Kritik der V.sforschung Versuch einer Bilanz*, Stuttgart 1979. (Mittelstraß 1996, Bd. 4, 571-572)

forestilling

(eng. *idea, conception, notion*; fr. *idée, conception, notion*; ty. *Vorstellung*). 1. Snæver betydning: (a) en oplevelse af en tidligere sanset genstand efter at den er ophørt med at være nærværende. (b) den pågældende genstand. 2. Videre betydning: (a) En anskuende oplevelse af et eller andet. (b) det anskuelige bevidsthedsindhold. 3. Videste betydning: Et begreb, en teori el. en mening om noget; jf. f.eks., 'det har jeg ingen f. om'. - En f. i betydning 1. el. 2. kaldet også et forestillingsbillede, navnlig hvis man har en teori om, at en f. er et 'billede' i bevidstheden af en genstand 'uden for' bevidstheden. (Lübcke 1996, 132)

1. Noget der 'stiller sig for', en oplevelse eller opfattelse, der fremkommer i sindet *som et billede*. Det adskiller sig fra en hallucination ved at være svagere og ved, at man er klar over, at det er noget, der

stammer fra én selv, og ikke noget der kommer til en gennem sanserne. Hvis det ikke er som et billede, men kun som tanker, vil man snarere kalde det et begreb, en mening eller en teori. 2. En afsvækket form for et begreb eller en teori. [...]

Man kan gøre sig billeder af noget, man har oplevet før (eventuelt som flashbacks). Det kalder man erindringsforestillinger. Eller som noget som tilhører fremtiden, måske som ønsker: fantasiforestillinger. Freud studerede kun de f., der stammede fra tidligere sanseindtryk (erindrings-f.), men udvidede begrebet til at f. også kunne være ubevidste. Tanken er den, at de tidligere indtryk undergår forandringer, idet de bearbejdes af ønsker og drifter. F. kan optræde som tingsforestillinger, der er de ovennævnte billeder - og ordforestillinger, der er bearbejdet af bevidstheden og som ledsager erindringen med ord. (Abrahamowitz 2001, 75)

Ifølge [Piaget 2001](#) er intuition (= forestilling?) ”always in the first place a kind of action carried out in thought; pouring from one vessel to another, establishing a correspondence, joining, serialising, displacing, etc. are still response-schemata to which representation assimilates reality. But the accomodation of these schemata to objects, instead of remaining practical, provides imitation or imaginal significants which enable this same assimilation to occur in thought. So in the second place, intuition is an imaginal thought, more refined than that of the previous period [symbolsk dvs. ikonisk eller billedmæssig tænkning, JZ], since it concerns complex configurations and not merely simple syncretic collections symbolized by type-individuals [individuelle repræsentanter for en bestemt genstandstype, JZ]; but it still uses representativ symbolism [forestillingsbilleder, JZ] ...” (o.c., 151).

forestillingsbilleder.

Da forestillinger er billeddannelser, kan dette ord synes dobbeltbelagt, men sådan har det været brugt i hele psykologis moderne historie fra Wilhelm Wundt i 1870'erne. Wundt ønskede at undersøge den umiddelbare erfaring, bevidsthedens grundbestanddele. Sanseindtryk kan genkaldes i afsvækket form som f., sagde Wundt. Hans ide var, at tænkning ikke kunne finde sted uden disse indre billeder. Hans metode var introspektion, indadskuen, hvor man spurgte begavede mennesker, hvad de oplevede. Denne forskningstradition gik til grunde omkring første verdenskrig, da behavioristen John B.

Watson sagde: Bevis dem for mig, disse f. og alle andre slags ulegemlige foreteelser. Det kunne man ikke; man havde selv observeret dem, og man havde andres rapporter om dem, men bevise dem kunne man ikke. Den kognitive psyk. kunne så i 1940'erne sætte lige så hårdnakkede spørgsmålstegn ved behaviorismen, og forskningen af f. tog fart igen. Men stadig er det kun i form af erindringsforestillinger ..., dvs. genkaldelser af tidligere sanseoplevelser. (Abrahamowitz 2001, 75)

forforståelse

(ty. Vorverstehen), den forudgående forståelse, som leder udlægningen af meningen med en tekst el. noget andet meningsfuldt. Ordet bruges sjældent af Heidegger, der i stedet taler om [forståelse](#), hvorved han imidlertid betegner det samme fænomen, som hos senere hermeneutikere kaldes f.f. If. Heidegger (Sein und Zeit § 32) er al udlægning bestemt af (1) Vorhabe, dvs. en konkret henvisningshelhed, som jeg befinder mig i uden at have tematiseret denne; (2) Vorsicht, dvs. et bestemt aspekt el. perspektiv på den sag, som jeg er i færd med at udlægge; (3) Vorgriff, det sæt af begrebslige bestemmelser, som jeg råder over, og som jeg er villig til at anvende i den konkrete situation i den konkrete sag. - Det er opgaven i udlægningen dels at artikulere den forudsatte f. og dels at korrigere denne. (Lübcke 1996, 132)

forhåndenhed/vedhåndenhed

(ty. Vorhandenheit/Zuhandenheit el. Vorhandensein/Zuhandensein), neologismer dannet af Heidegger sam betegnelser for to forskellige værensarter:

det værende (*das Seiende*) værensarten (*die Seinsart*)

det forhånden-værende forhåndenhed (*Vorhandenheit*) el.
(*das Vorhandene*) forhåndenværen (*Vorhandensein*) = *existentia*.

det vedhånden-værende tøj vedhåndenhed (*Zuhandenheit*) el.

Heidegger søger at præcisere skellet på forskellig måde: 1. Det forhåndenværende er noget tingsligt, og forhåndenhed er den måde, en ting (substans.) er på. Et vedhåndenværende tøj er en brugs-ting el. et instrument, såsom Sko-tøj, strikketøj el. værk-tøj, og vedhåndenhed er den måde, hvorpå noget sådan er på. Til tider synes skellet endog at betegne forskellen på naturlige el. fysiske ting over for alt det kulturskabte. 2. Det forhåndenværende er det, der viser sig på mest oprindelig måde i en (uinteresseret) anskuende betragten (jf. anskuelse) og forhåndenhed er det nærvær (ty. Anwesenheit), som kendetegner det, der er givet i anskuelser. Det vedhåndenværende tøj er omvendt det, der viser sig på mest oprindelig måde i en brugende, interesseret omgang med dette tøj, og vedhåndenhed er selve dette 'at være ved hånden' i en brugende omgang. - Det er et fortolkningsspørgsmål, om Heidegger betragter skellet mellem f. og v. som et absolut skel, således at et værende altid er enten det ene el. det andet, el. om skellet skal forstås relativt, således at et værende er f. el. v. alt efter sammenhængen. Derudover er det et problem, om Heidegger mener, at der kan være forskellige grader af f. og v., og om f. i så fald skal opfattes som et grænsebegreb, der strengt taget ikke svarer til noget i virkeligheden, fordi alt det værende, der omgiver os til syvende og sidst er vedhåndenværende tøj, der giver sig i forskellige grader af interesseret omgang. Endelig er det uafklaret, om skellet (menneskelig) eksistens, f. og v. er udtømmende, eller om f.eks. kunstneriske værender har en særegen status, som går ud over de nævnte. Litt.: VTF I, s. 131-36, 405. (Lübcke 1996, 132)

forklaring

(eng. *explanation*; fr. *explication*; lat. *explanatio*; ty. *Erklärung*), centralt begreb i fil. og videnskabsteori. Der skelnes mellem forskellige teorier om f.: 1. *deduktiv-nomologisk forklaring* (af lat. *deductio*, afledelse, og gr. *nomos*, lov); en begivenhed er forklaret, hvis det kan vises, at den er en konsekvens af en almen lov og en række specielle omstændigheder (initialbetingelser). En sådan f. har følgende struktur:

en almen lov

Hvis der indtræder begivenheder *a* af typen *A*, *b* af typen *B*... og *n* af typen *N*,
så vil der indtræde en begivenhed *x* af typen *X*.

Initialbetingelser

Der indtræder begivenheder *a* af typen *A*, *b* af typen *B*...
og *n* af typen *N*.
Der indtræder en begivenhed *x* af typen *X*.

Da forklaringen består i, at man viser, at en række begivenheder *a*, *b*... *n* er knyttet sammen med en anden begivenhed *x*, idet forbindelsesleddet er en lov, der 'dækker' (eng. 'covers') begivenheder af den pågældende type, taler man også om "The covering law model for forklaringer". Endelig tales der om Hempel-Oppenheim- eller Hempel-Poppermodellen for forklaring efter teoriens moderne fortalere. Litt. VTF., II, s. 132-35, 212-25 og derudover, Marc-Wogau FGT. 5.

2. *statistisk forklaring*: Her erstattes den almene lov i den deduktiv-nomologiske f.model med en statistisk lov. - 3. Medens begivenheder if. de ovenstående to forklaringsmodeller forklares ved, at man ser dem som specialtilfælde af almene eller statistiske love forklares love ved, at lovene ses som specialtilfælde af mere omfattende love. - 4.

årsagsforklaringer: En begivenhed *x* kan forklares ved, at *x* betragtes som en virkning forårsaget af en række årsager, *a*, *b*... *n*. Siden Hume har det været almindeligt blandt empirister og positivister at identificere årsagsforklaringer med deduktiv-nomologiske f.. I moderne videnskabsteori er det imidlertid blevet almindeligt at skelne de to f.-typer fra hinanden, idet henvisningen til regelmæssige lov-sammenhænge nok kan betragtes som et godt kriterium på, at der foreligger en årsagssammenhæng, men ikke er i stand til at redegøre for, hvad det nærmere vil sige, at der foreligger en sådan årsagssammenhæng. Jf. årsag-virkning. - 5. dispositionsforklaringer (af eng. *disposition*, tilbøjelighed). En begivenhed forklares ud fra, at et eller andet har et anlæg for (en disposition til), at en begivenhed af den pågældende type kan indtræde, f.eks. når vi siger, at 'glaset gik i stykker, fordi det var skørt'.

Litt.: VTF., II, s. 207 f (Ryle).

6. *motivforklaringer*: En forklaring af en persons (eventuelt et dyrs) handlinger ud fra hans motiver, formål eller hensigter (*intentioner*). Det er et stridsspørgsmål, om motiv-f.

kan opfattes som årsags- eller dispositions-f.. Der findes en række mere eller mindre vidtgående argumenter imod dette, hvor det mest radikale går ud på, at fordi mennesket har en fri vilje, er det umuligt at give en årsags- eller en dispositions-f. af dets handlinger.

Litt.: VTF.: I, s. 112 ff (Jaspers), 317 ff (Sartre); II, s. 212-25.

7. *forklaringer af meningssammenhænge*: En forklaring af noget under henvisning til, at det ud fra sammenhængen er meningsfuldt. Denne forklaringsform benyttes ofte i litteratur- og historievidenskab, hvor man forklarer en bestemt passage i en tekst eller en historisk foreteelse ud fra den meningssammenhæng, den indgår i. Ligesom med motivforklaringer er det omstridt, om forklaringer ud fra meningssammenhænge kan erstattes af eller i det hele taget er forenelige med årsags- og dispositions-f. Jf. *fortolkning*; situationslogik. –

8. *forklaring/forståelse* (ty. Erklärung/Verstehen) Skel indført af *Dilthey*. If. Dilthey benytter naturvidenskaberne sig af forklaringer, idet de på baggrund af en række spredte iagttagelser konstruerer en teori om en altomfattende, årsagsbestemt natursammenhæng. Humanvidenskaberne behøver ikke gå denne omvej, men har i kraft af, at vi forstår vort eget bevidsthedsliv og vore egne kulturfrembringelser 'indefra', en direkte tilgang til bevidsthedslivets og kulturens sammenhænge.

Litt.: VTF., I, s. 30 (Dilthey), 166 (Gadamer).

9. *model-forklaringer*: Hvis noget anses for at være forklaret, hvis det kan indpasses i en forud antaget model af en bestemt del af virkeligheden (f.eks. en atom-model eller en model for det danske samfund i perioden 1980-2000), taler man om model-f. Den forudsatte model er således afgørende for, hvilke f., der kan accepteres. (Lübcke 1996, 132-133)

form/indhold (jf. også dynamis/*energeia*)

(eng. *form/content*; fr. *forme/contenu*; ty. *Form/Inhalt*), et begrebspar, der siden 1700-tallet har haft stor betydning inden for æstetikken samt for kunst- og litt.- forståelsen. Senere er skellet blevet overført til andre områder. 1. Ofte identificeres skellet form/indhold med sontringen form/materie. Indholdet er da et materiale (af lyd, farve, træ, sten el. begivenheder, handlinger, kendsgerninger), som skal have en bestemt (kunstnerisk el. anden) form (skikkelse, udseende, måde at fremtræde el. blive sagt på, meningsindhold) 2. Hos Hegel o.a. identificeres indholdet derimod med den formede materie (Logik 2. bog, 1. afsnit, 3. kapitel, A.c.). Indholdet er da det formede materiale, og formen er et moment heri. Uanset om skellet form/indhold tolkes på 1. el. 2. måde, er det omstridt, om form og indhold kan adskilles i virkeligheden el. blot er to sider af samme sag, ligesom der er uenighed om, hvorvidt en ren formbetragtning er frugtbar, el. om et kunstværk, en videnskabelig el. fil. teori el. andet nødvendigvis kun kan forstås i sin konkrete forening af form og indhold. Har f.eks. et maleri en bestemt form uafhængigt af sine bestemte farver, el. har et digt en kunstnerisk form uafhængigt af det, som digtet siger? Kan fil. nøjes med at undersøge virkeligheden el. erkendelsens (*a priori*) form, el. må fil. også have et (*empirisk*) indhold?" (Lübcke 1996, 134)

form (grammatisk og logisk)

If. Russell er det ofte nødvendigt at skelne mellem grammatisk og logisk form, fordi den grammatiske form ikke altid afspejler den logiske form. I sin teori om bestemte beskrivelser (...) påviser han, at det grammatiske subjekt ikke nødvendigvis betegner det logiske subjekt, dvs. det hvorom noget siges.

Sætningen 'Det gyldne bjerg eksisterer ikke' er ikke en sætning i subjekt-prædikat form, hvis subjekt er 'det gyldne bjerg', men derimod en sætning af formen. 'Der findes ikke et og kun et x, således at x er et gyldent bjerg'.

Litt.: VTF II, s. 86-89.

formalisering

formalisere, gøre formal; udtrykke i en *formalisme*. Ved en formalisering forstås. 1. Dette at formalisere, dvs. den proces, der som resultat har en formalisme. 2. Resultatet af en sådan proces. (Lübcke 1996, 133-134)

Die Überführung einer axiomatischen oder konstruktiven Theorie, besonders der Mathematik, in einen Formalismus. Daneben auch verallgemeinert die Erzeugung einer Sprache als Klasse der syntaktisch oder semantisch korrekten Sätze durch einen [Kalkül](#). (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 695)

[formalisme](#)

(af lat. formalis, 'som vedrører [formen](#)'). 1. Et formelt logisk system kaldes ofte en f.. 2. F. udgør en hovedretning i mat. fil., som er grundlagt af D. Hilbert i dette (dvs. det 20., JZ) årh.s begyndelse, og som findes i sin mest radikale form hos H. B. Curry. (...)

3. F. benyttes ofte som betegnelse inden for forsk. områder for ethvert synspunkt, som betoner form og formelle studier på stoffets eller indholdets bekostning. Betydningen af 'form' og 'indhold' varierer fra område til område." (Lübcke 1996, 133-134) – (se også: [formalt sprog](#))

[formalt sprog](#)

A formal language is a set of expressions which is such that it is correlated to a vocabulary from which the expressions are constructed according to the rules of syntax and interpreted by the rules of semantics. ([Allwood & Anderson & Dahl 1997](#), 45).

In [mathematics](#), [logic](#) and [computer science](#), a *formal language* is a [set](#) of finite-length words (i.e. [character strings](#)) drawn from some finite [alphabet](#), and the scientific theory that deals with these entities is known as *formal language theory*. Note that we can talk about *formal language* in many contexts (scientific, legal, linguistic and so on), meaning a mode of expression more careful and accurate, or more mannered than everyday speech. (http://en.wikipedia.org/wiki/Formal_language)

[formalvidenskab](#)

Formalvidenskaber kan opfattes som teorier, der udelukkende består af interne love og altså mangler regler for tilordning til observationstermer. Euklids geometri kan f.eks. opfattes som et sådant logisk system. Systemet er bygget op på nogle få grundsætninger (aksiomer eller postulater). Ud over logiske termer indeholder disse grundsætninger kun termerne 'punkt', 'linie' og 'plan'. Når geometrien opfattes som en ren formel teori, har disse termer ingen mening og kunne lige så godt kaldes 'a', 'b' og 'c'. Aksiomerne udtrykker relationer mellem 'punkter', 'linier' og 'planer'. Alle andre udsagn i geometri udledes deduktivt af aksiomerne. Når vi anvender sætninger fra den matematiske (formelle) geometri i fysiske ræsonnementer (f.eks. i landmåling, astronomi og lign.), må vi lave tilordningsregler, der forbinder termerne 'punkt', 'linie' og 'plan' med noget, der kan observeres, f.eks. 'linie' med en lysstråle. Lovene i den fysiske geometri kan efterprøves eksperimentelt på samme måde som andre teoretiske love. ([Føllesdal & Walløe & Elster 1999](#), 67)

[formel \(velformet\)](#)

(lat. *formula*), en *velformet f.* er et udtryk, som er tilladelig i et [formelt system](#), dvs. som er dannet i overensstemmelse med systemets [syntaktiske](#) regler for udtryksdannelse (undertiden kaldt systemets formationsregler). Definitionen af et systems velformede f. gives ofte på [rekursiv](#) form. For det første slås det fast, at systemets simple sætningsudtryk, de atomiske formler, er velformede; dernæst opregnes tilladelige måder at danne sammensatte formler af simple formler, f.eks. 'Hvis p og q er velformede, da er 'p eller q' velformet'; endelig udelukkes udtryk, som ikke er velformede f. i kraft af de første to trin i definitionen, fra mængden af velformede f.

(Lübcke 1996, 134)

[formelt system](#)

I logik og mat. bet. for et sæt af [aksiomer](#) og/el. [slutningsregler](#) formuleret i et formaliseret sprog. (Lübcke 1996, 134)

[fornemmelse](#)

(eng. sensation; fr. impression, sensation; lat. sensatio; ty. Empfindung). 1. I dagligsproget er 'f.' ofte synonymt med 'følelse', f.eks.. 'Jeg fornemmer, at der er noget galt'. 2. I æstetikken benyttes ordet 'f.' ofte

synonymt med 'smag'. 3. I moderne [erkendelsesteori](#) (siden Descartes) betegner 'f.' det umiddelbart givne sansindtryk (jf. [sansedata](#)). (Lübcke 1996, 136)

[fornuft](#)

(eng. *reason*; fr. *raison*; gr. *dianoía*, *logos*, *nous*; lat. *intellectus*, *ratio*; ty. *Vernunft*). 1. den metafysiske el. kosmologiske f. er et kosmologisk princip, der giver kosmos, [virkeligheden](#) el. [verden](#) mening, struktur og orden. If. dette begreb om f. er den først og fremmest et ordnende (objektivt) princip (gr. *logos*) i kosmos, og kun fordi dette princip også findes i mennesket, kan mennesket nå til en erkendelse af verden. Dette kosmologisk-metafysiske begreb om f. kan findes i forskellige varianter allerede i den tidlige, gr. fil. (Anaxagoras, Heraklit, Platon, Aristoteles, stoikerne, osv.). På trods af at skeptikere og empirister i fil.hist.s løb gentagne gange har kritiseret den kosmologisk-metafysiske redegørelse for den menneskelige (formodede) evne til f.-erkendelse, har den ikke desto mindre haft en hårdnakket evne til at overleve frem til ca. 1800.

Hos Kant kritiseres det kosmologisk-metafysiske begreb om f. for at hypostasere menneskets f., dvs. løsrive f. fra den menneskelige erkendelse og give den en selvstændig, kosmologisk eksistens, som ikke tilkommer den. Hos de ty. Idealister findes en reaktion på Kants kritik. If. Hegel er det netop et træk ved den kosmiske f. (verdensånden), at den udvikler sig historisk, og at historiens endemål er en udvikling af den menneskelige f., således at mennesket indser, at dets egen f. er en del af den universelle, objektive f.. Hegel kan derfor sige, at f. el. ånden kommer til [bevidsthed](#) om sig selv igennem den menneskelige f.. Hegel er imidlertid den sidste store fortaler for det kosmologiskmetafysiske begreb om f., der stort set er opgivet i moderne fil..

2. Ved teoretisk f. forstås en erkendeevne hos mennesket og/el. Gud. Alt efter fil. ståsted er den teoretiske f. et moment i den kosmologiske f. el. udelukkende en erkendeevne.

Både i dagligsproget og i fil. benyttes talen om 'teoretisk f.' ofte synonymt med ordet '[forstand](#)'. Teoretisk f.s-erkendelse identificeres i så fald med *begrundet erkendelse* (viden) i almindelighed og sættes i modsætning til den blotte tro (jf. rationalisme 2 og 3). Siden Kant har det imidlertid være[t] almindeligt (navnlig i ty. fil.) at skelne mellem forstand og f.. Forstanden og forstandsbegreberne er if. Kant bundet til det sansemateriale, som sanseevnen (ty. *Sinnlichkeit*) tilvejebringer. Den teoretiske f. i snævrere betydning er overordnet forstanden, idet den er en evne til at drage slutninger og søge efter noget ubetinget (fornuftsiderne). Medens forstanden er bundet til noget sansemæssigt (empirisk-, a posteriori), stræber f. efter en erfaringsuafhængig ([a priori](#)) erkendelse. F. i snæver betydning er altså en ren f., dvs. en erkendeevne, der er 'renset' for ethvert sansemæssigt indhold. Det er de klassiske rationalisters drøm at opbygge al videnskab og al fil. på denne rene f. (jf. rationalisme 1; Descartes, Spinoza, Leibniz o.a.). Kant ser det som sin opgave at kritisere rationalisternes brug af den rene f.. If. Kant kan den rene f. aldrig sige os noget om virkeligheden selv. De ideer som den rene f. når frem til, er udelukkende regulative f.s-ideer, dvs. ideer, der regulerer vor erkendelsesproces, men som ikke svarer til noget i virkeligheden selv. Sådanne fornuftsider er ideen om sjælen, Gud og verden. Dvs., Kant danner primært begrebet om den rene f. for at kunne kritisere det. Der findes ganske vist hos Kant en a priori (erfaringsuafhængig) erkendelse, men den siger ikke noget om virkeligheden [i sig selv](#), men om betingelserne for enhver mulig erfaring af denne el. hin genstand (jf. transcendental).

I fil. efter Kant betegner ordet 'f.' i den ty. idealisme først og fremmest en erkendeevne, der kan give indsigt i det uendelige, absolutte og oversanselige. Med sammenbruddet af den hegelianske fil. og det dertil knyttede kosmologisk-metafysiske begreb om f., bryder også troen på en ren f. sammen. Historismen, psykologismen og nykantianismen er generelt kritisk indstillede over for talen om en ren f. (se kantianisme og VTF. I, s. 17-24). Det samme gælder venstrehegelianerne (Feuerbach, Bauer, Marx, Stirner), Schopenhauer og Nietzsche. I det 20. årh.s fil. er talen om en ren f. for det meste erstattet af en tale om muligheden af a priori erkendelse (specielt syntetisk, a priori erkendelse).

3. Ved praktisk f. forstås en evne hos mennesket og/el. Gud til at lede og bestemme viljen. Den praktiske f. stræber imod at opnå en formålsrettet enhed i handlingslivet. If. Kant er den praktiske f. derfor evnen til at opstille og følge almene, etiske principper. If. Kant har den praktiske f. en selvstændig status, idet det er umuligt at udlede etikens principper udelukkende ved hjælp af den teoretiske f.. Ty. idealister som Fichte og Hegel betoner derimod enheden af teoretisk og praktisk f.. I det 20. årh.s fil. er talen om praktisk f. ofte erstattet af en diskussion af problemet, om der findes karakteristiske handlingsvejledende måder at argumentere på. Dvs. spørgsmålet om, hvor vidt der findes særlige argumenttyper, hvis konklusion enten

er en handling eller en anvisning på, hvorledes man bør handle (bl.a. diskuteret hos Anscombe og von Wright). Derudover har man diskuteret, om etiske (normative) udsagn i det hele taget har en [sandsværdi](#) (jf. kognitivismen), el. om der findes etiske [intuitioner](#). Litt.: Iraz, *Practical Reasoning*, Oxford 1980.

4. Horkheimer, Adorno og Habermas har præget udtrykket instrumentel f., hvor ved menes en f., der udelukkende betragter verden som en genstand for teknisk manipulation i overensstemmelse med et mål-middel-skema. If. Habermas stræber den instrumentelle f. ensidigt mod at genstandsgøre og beherske virkeligheden. Den er derfor uacceptabel som grundlag for samfundsvidenskaberne, der i stedet må bygge på et ideal om gensidig anerkendelse.

Litt.: VTF I, s. 275 ff. (Lübcke 1996, 136-137)

[forstand](#)

(eng. *understanding*; fr. *entendement*; ty. *Verstand*), en erkendeevne, der tillægges mennesket (el. menneskelignende væsner), men traditionelt ikke dyrene, og som adskiller sig fra andre sider af den menneskelige [bevidsthed](#) ved: 1. at være begrebsmæssig modsat sansoplevelsen; 2. at være [diskursiv](#) og argumenterende modsat [intuition](#) og [fornuftsindsigt](#); 3. at være en form for erkendelse modsat [vilje](#) og [følelse](#).

Forstandsevnen har været kendt og diskuteret fil. siden oldtiden, men det er først i nyere tid, at den er blevet udskilt som en særlig erkendeevne. Terminologisk benyttes ordet 'f.' i tiden før Kant ofte som oversættelse af det lat. 'intellectus', og først fra og med Kant bliver ordet 'f.' til en betegnelse for den analyserende, diskursive tænkning, der i middelalderen var knyttet til ratio (fornuften). Hos Kant er f. evnen til at give begrebslige bestemmelser og fælde [domme](#), hvorved sansindtrykkene bliver forbundet ([syntetiserede](#)). Forstandsevnen er imidlertid if. Kant begrænset til det, der kan blive genstand for en sanseerfaring, modsat [fornuften](#), der går ud over enhver mulig sanseerfaring, idet den danner begreber som 'verden', 'sjælen' og 'gud'. Fornuften kan derfor kun have en rent retningsgivende (regulativ) funktion i forhold til forstandserkendelsen. - I den ty. [Idealisme](#) (Fichte, Schelling, Hegel) kritiseres Kant på dette punkt, og f. opfattes som et moment i fornufterkendelsen. (Lübcke 1996, 137)

[forståelse](#)

Det, der sker, når man går fra ikke at forstå til at forstå, er, at man opdager sammenhænge mellem fænomener, man tidligere opfattede som adskilte, at der bliver orden i kaos. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 41)

... forståelse, i en central betydning af ordet, har at gøre med *udtryk*. En *person* har noget at udtrykke. Det udtrykker han i en *handling*, f.eks. ved at sige eller skrive noget, at synge, eller at give sig til at løbe osv. *Produktet*, hvis der er et sådant af handlingen, f.eks. det sagte eller skrevne, er også et udtryk for det, personen ville udtrykke. Det, der således kommer til udtryk, kalder vi [mening](#), og alt, der udtrykker mening, hvad enten det er handlinger eller produkter af handlinger, kalder vi *meningsfuldt*. Vi vender tilbage til spørgsmålet om mening i kap. 6; her skal vi først se nærmere på forståelse. (Føllesdal & Walløe & Elster, 1999, 87)

Det, der kan forstås, er altså frem for alt:

- (A) personer (og visse dyr),
- (B) handlinger (og andre mere eller mindre bevidste aktiviteter, der udføres af disse personer og dyr), og
- (C) produkter af disse handlinger, som sproglige udtryk (i skrift og tale), meningen af disse udtryk, meningen af andre "åndsobjektivationer", for at bruge Diltheys udtryk, såsom malerier, skulpturer, kompositioner, sociale aktiviteter (spil, dans osv.) og institutioner (lovgivning, fængselsvæsen osv.). (Føllesdal & Walløe & Elster, 1999, 86)

[...] At forstå en handling (B) er at vide, hvad den udtrykker, dvs. at kende dens hensigt og de meninger, holdninger, værdier og følelser, der ligger bag den. Hvad angår handlinger, er der ikke nogen forskel mellem forståelse og forklaring.[...]

At forstå en person (A) er at vide, hvad vedkommende *kan* bringe til udtryk, at kende hans eller hendes personlighed, meninger, holdninger, værdier og følelser. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 87)
At forstå produkter af (menneskelige) handlinger er det, [hermeneutikken](#) frem for alt beskæftiger sig med.

(eng. *comprehension* el. *understanding*, eventuelt *interpretation*; fr. *compréhension*; ty. *Verstehen*), indsigt i meningen med noget. Eksempelvis kan nævnes: 1. F. af et tegns mening, f.eks. f. af meningen med et ord el. en skreven tekst (modsat den blotte sansning af en lyd el. af klatter på papir). 2. F. af formålet med en [handling](#) og derved meningen bag den (modsat sansningen af en blot fysisk bevægelse). 3. F. af meningen med en social institution (modsat den blotte iagttagelse af fysiske bygninger og mennesker i bevægelse). Da f. er indsigt i meningen med noget, vil en teori om f. nødvendigvis være knyttet snævert sammen med en teori om mening.

Bl.a. er det omdiskuteret, hvad forholdet er mellem tegns, handlingers og institutioners mening. Hvis man (som f.eks. Dilthey) benægter, at der findes mening i den fysiske natur, så kan man benytte dette som grundlag for et metodologisk skel mellem natur- og åndsvidenskabelig erkendelse. I åndsvidenskaberne forstår man meningen med noget, medens naturvidenskaberne forklarer os noget (jf. VTF I, s. 27 ff). Hævder man yderligere (som Dilthey o.a.), at mening ikke kan reduceres til en eller anden form for natur, så har man et skarpt skel mellem f. og [forklaring](#) - og derved også grundlaget for et skarpt skel mellem [natur-](#) og [åndsvidenskab](#). Omvendt vil naturalisten hævde, at mening er en speciel form for natur, og f. følgelig et specialtilfælde af forklaring - hvis han da ikke vil gå så vidt som f.eks. Quine, der direkte hævder, at vi kan undvære begreber som 'mening'.

Delvis uafhængigt af ovenstående problemstilling findes en række andre sammenhænge mellem teorier for f. og mening. 1. Identificeres mening med en bestemt form for psykiske processer el. liv, så er min f. af andres meninger identisk med en viden om deres psykiske processer el. liv. Tilhængere af en sådan teori om mening vil da ofte sige, at f. består i en *indføling* (ty. *Einfühlung*) i den andens psyke el. liv. En sådan opfattelse findes bl.a. hos psykologisterne og i visse passager hos Dilthey (jf. VTF I, s. 30 f). - 2. En anden mulighed består i at adskille meningen fra de psykiske processer el. det liv, som oprindeligt har dannet meningen, men alligevel fastholde, at vi kun forstår meningen ved at indleve (indføle) os i den psyke/det liv, som har frembragt meningen. En sådan teori findes hos Dilthey og i visse passager hos Husserl. - 3. Meningen kan også opfattes som en objektivt tilgængelig størrelse, som måske nok oprindeligt er skabt af en psyke el. udsprunget af en bestemt form for liv, men som er væsensforskellig fra sit ophav, og som derfor kan erkendes uden kendskab til dette. Specielt hvad angår tegns mening, kan dette synspunkt findes bl.a. hos Frege, delvis hos Husserl, hos Ingarden (VTF I, s. 82 ff) og hos Popper (hans lære om mening som den "tredje verden" ved siden af den fysiske og den psykiske verden). - 4. Den senere Wittgensteins diskussion (*Philosophische Untersuchungen*, del I) af hvad det vil sige, at nogen forstår et sprogligt udtryk (kender meningen med udtrykket), sammenfattes gerne med ordene "At forstå er at kunne". Wittgenstein kritiserer den opfattelse, hvorefter en persons praktiske beherskelse af et udtryks korrekte anvendelse blot er det ydre tegn på selve forståelsen af udtrykket, som for sit vedkommende er noget indre og privat - en bevidsthedsmæssig tilstand el. proces, et forestillingsbillede, en indre regeludlægning el. andet. Opfattelsen forsøger at forklare sammenhængen mellem på den ene side det sproglige udtryk med dets bestemte mening (som fastlagt af en [semantisk](#) regel) og på den anden side sprogbrugerens evne til at anvende udtrykket korrekt (følge reglen). Det er i kraft af forståelsen, at sprogbrugerens mestrer udtrykkets brug og således kan afgøre, om dets anvendelse ved en bestemt lejlighed er korrekt el. ikke. Imidlertid argumenterer W. for, at det angiveligt forklarende mellemlid - forståelsen udlagt som en indre tilstand el. andet - ikke løser problemet, men kun skubber det et trin tilbage. For uanset hvad mellemlidlet måtte være, f.eks. et forestillingsbillede af en terning associeret med ordet 'terning', opstår der hver gang et spørgsmål om, hvordan dette skal tydes. Er det f.eks. farven, formen el. noget helt tredje ved forestillingsbilledets terning, som er afgørende for, om ordet 'terning' korrekt kan anvendes om en given ting? Eftersom mellemlidlet således fører til præcis det samme tydningsproblem, som det var beregnet på at forklare, konkluderer W., at forståelse slet og ret må udlægges som beherskelse af udtrykkets korrekte anvendelse, en evne til at tage del i det relevante udsnit af den sproglige praksis. Se også [mening](#), privatsprogsargumentet, semantik og Kripke.

Litt.: VTF II, s. 188-91 J. Bennett, *Locke, Berkeley, Hume*, kap. I, Oxford 1971 K. Kvorning Hansen, "Om 'forståelse' hos H. G. Gadamer og den sene Wittgenstein", *Philosophia*, Århus 1982.

5. If. Heidegger og Gadamer er mening ikke noget, som specielt er knyttet til tegn el andre åndsprodukter. Mening er derimod et træk ved den verden, som jeg befinder mig inden for og kaster mig ud på, idet jeg forholder mig til mig selv, andre mennesker og mine omgivelser - de være sig kulturskabte el naturlige. F. er derfor et universalt træk ved min måde at være (eksistere) på - og ikke (som hos bl.a. Dilthey) en bestemt erkendeform ved siden af andre. Al erkendelse forudsætter, at det erkendte erkendes på baggrund af en meningshorisont, som jeg forstår mig på, idet jeg udlægger det erkendte som dette el. hint. Idet jeg specielt forstår en fremmed tekst, møder jeg der en fremmed meningshorisont, og forståelsen består i, at min og den fremmede horisont smelter sammen og danner en ny, fælles meningsramme for udlægning af teksten (jf. VTF I, s 138-43, 169 fl). - Se også [hermeneutik](#). (Lübcke 1996, 137-138)

understanding

To have a word, or a picture, or any other object in one's mind seems to be one thing, but to understand it is quite another. A major target of the later work of Wittgenstein is the suggestion that this understanding is achieved by a further presence, so that words might be understood if they are accompanied by ideas, for example; Wittgenstein insists that the extra presence merely raises the same kind of problem again. The better suggestion is that understanding is to be thought of as possession of a technique, or skill, and this is the point of the slogan that 'meaning is use'. The idea is congenial to [pragmatism](#) and hostile to ineffable and incommunicable understandings. See also meaning, private language, *verstehen*. (Blackburn 1996, 386)

frames

according to many psychologists, linguists and [cognitive scientists](#), are mental structures that are used to facilitate the thinking process. We use frames to provide categories and a structure to our thoughts. An example of this concept is [George Lakoff's](#) "Don't Think of an Elephant!" Lakoff, in teaching his Cognitive Science 101 course at the University of California, Berkeley gives his students a directive: DO NOT THINK OF AN ELEPHANT! According to Lakoff, it is impossible not to think of an elephant. The mere mention of the word "elephant" provokes an image and an accompanying frame. (http://en.wikipedia.org/wiki/Framing_%28psychology%29)

frase

1. A sequence of words intended to have meaning.
2.
 - a. A characteristic way or mode of expression.
 - b. A brief, apt, and cogent expression.
3. A word or group of words read or spoken as a unit and separated by pauses or other junctures.
4. *Grammar*. Two or more words in sequence that form a syntactic unit that is less than a complete sentence. (<http://www.answers.com/phrase>)

group of [words](#) that functions as a single unit in the [syntax](#) of a [sentence](#).

For example *the house at the end of the street* (example 1) is a phrase. It acts like a noun. It contains the phrase *at the end of the street* (example 2), which acts like an adjective. Example 2 could be replaced by *white*, to make the phrase *the white house*. Examples 1 and 2 contain the phrase *the end of the street* (example 3) which acts like a noun. It could be replaced by *the cross-roads* to give *the house at the cross-roads*.

Each phrase has a word called its [head](#) which links it to the rest of the sentence. In English the head is often the first word of the phrase.

Phrases may be classified by the type of head they take

[Prepositional phrase](#) (PP) with a [preposition](#) as head (e.g. *in love, over the rainbow*). Languages that use [postpositions](#) instead have [postpositional phrases](#). The two types are sometimes commonly referred to as [adpositional phrases](#).

[Noun phrase](#) (NP) with a [noun](#) as head (e.g. *the black cat, a cat on the mat*)

[Verb phrase](#) (VP) with a [verb](#) as head (e.g. *eat cheese, jump up and down*)

[Adjectival phrase](#) with an [adjective](#) as head (e.g. *full of toys*)

[Adverbial phrase](#) with [adverb](#) as head (e.g. *very carefully*)

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Phrase>)

fremmedpsykiske, problemet om det

De bevidsthedstilstande (mentale akter), som andre personer og dyr har - i modsætning til mine egne bevidsthedstilstande. Problemet om det fremmedpsykiske (eng. the problem of other minds) er det erkendelsesteoretiske problem om, hvorledes jeg kan vide noget om andres bevidsthedstilstande. Problemet opstår, hvis man anerkender et (cartesiansk) skel mellem min egen bevidsthed som noget, jeg har en direkte tilgang til, og alt andet i verden. Traditionelt søges prob. løst ved en teori om, at det ene menneske ved en analogi må slutte sig til, at det fremmede bevidsthedsliv minder om ens eget (jf. indføling). Jf. f.eks. Ayer, Dilthey (VTF. I, s. 29) og Husserl (VTF I, s. 67). I moderne fil. har hovedtendensen imidlertid været, at man har søgt at opløse p.o.d.f. som et skinproblem, der kun kan formuleres p.g.a. en fejlagtig cartesiansk metafysik. Jf. behavioristerne, Wittgenstein (VTF II, s. 191-94), Ryle (VTF. II, s. 208) og Strawson (VTF. II, s. 233-35). Hos Heidegger og Gadamer er problemet søgt opløst ved at henvise til, at vi altid allerede befinder os i en fællesmenneskelig verden. [...]. Se også privatsprogsargumentet. (Lübcke 1996, 141)

fuldstændig/ufuldstændig,

et formelt system er f. eller komplet, hvis enhver af systemets velformede formler kan bevises eller modbevises, dvs. hvis enten formlen eller dennes negation kan bevises. I modsat fald er systemet u.. (Lübcke 1996, 146)

fundamentale argument, det

argument som er fundamentalt i forhold til verbets betydning i den forstand at det semantisk er til stede når et verbum optræder som prædikat. Det fundamentale led er: (1) det grammatiske subjekt for intransitive verber i aktiv (herunder verber med middelbart objekt og verber der betyder 'at være lig med'), (2) det grammatiske objekt for transitive verber i aktiv eller (3) det grammatiske subjekt for transitive verber i passiv, fx *[Han]_F sover*; *Hun kastede [bolden]_F ud i vandet*; *[Bolden]_F blev kastet ud i vandet*; *De så [ham]_F ikke*; *Hun fortalte ham [at han straks skulle gå]_F*; *Hun gav [bogen]_F til ham*; *[De]_F var meget glade*; *[Hun]_F virkede træt*; *[Han]_F stolede ikke på hende*.

Det fundamentale argument kan have en af følgende semantiske roller: KONKRET OBJEKT, ABSTRAKT OBJEKT eller ORIGINAL. (Cramer m.fl. 1996, 51-52)

funktion

(af lat. *fungi*, udføre, fuldføre), i matematikken grundbegreb for bestemte afhængighedsforhold. Sammenhæng mellem elementerne i en mængde og elementer i en anden mængde, sådan at der til hvert element el. ordnet udvalg af elementer i den første mængde - funktionens definitionsmængde - svarer netop et element i den anden mængde - funktionens dispositionsmængde.

Funktionen betegnes alm. 'f', elementet (elementerne) fra *definitionsmængden* betegnes 'x' ('x', 'z', 'u'...), og elementet fra *dispositionsmængden* betegnes 'f(x)', 'f(x, z)', 'f(x, z, u)', osv.. I udtrykket 'y = f(x)' siges x at være den uafhængige variabel, y at være den afhængige variabel. f(x) benævnes funktionsværdien svarende til argumentet x (el. f.eks. til argumenterne x, y, hvor f er afhængig af to variable). To funktioner f og f₁ er identiske, hvis, og kun hvis, de har samme funktionsværdier for de samme argumenter.

I moderne logik opfattes siden Frege visse udtrykscategorier som funktionsudtryk. Udtrykket 'hovedstaden i' opfattes således således analogt med f.eks. '(x)²', idet det betegner en funktion, der med et land som argument bestemmer en by som værdi.

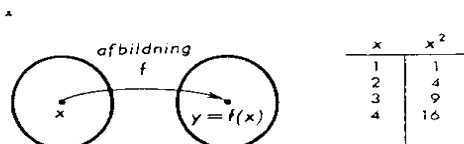
Tilsvarende opfattes prædikater, f.eks. 'er skaldet', som betegnelser for funktioner, der med genstande som argumenter bestemmer en sandhedsværdi (sandhed, falskhed) som værdi. Derfor omtales prædikater også som sætningsfunktioner (eng. sentential function) og prædikatslogikken som funktionslogikken.

Litt.: VTF II, s. 63-68. H. Meschkowski, Mathematisches Begriffswörterbuch, Mannheim 1966. P. Suppes, Introduction to Logic, kap. 11, London 1957. (Lübcke 1996, 146)

(Syn.: entydig korrespondance, entydig afbildning) En afbildning af mængden A ind i mængden B er en funktion, hvis den til ethvert element i A entydigt tilordner et element i B. Hvis for eksempel A er mængden af alle hele tal, og B er den samme mængde, så angiver det algebraiske udtryk x² en funktion fra

A til B, der med det hele tal x i A forbinder det hele tal x^2 i B; således forbindes 2 med 4, 0 med 0 og -3 med 9. Som et andet eksempel kan vi lade A være mængden af alle gifte mandlige indbyggere i Danmark og B være mængden af alle kvinder; en funktion fra A til B er da fastlagt ved, at ethvert element i A knyttes sammen med sin hustru (der er element i B).

Funktionsbegrebet er af fundamental betydning, og det kan være nyttigt at beskrive det på flere måder. Først og fremmest er der altså tale om en afbildning af en mængde A ind i en mængde B; hvis x er et element i A (hvilket kort skrives ' $x \in A$ ', siges funktionen at 'afbilde' eller 'overføre' x i dets billede $y \in B$). En funktion kan også opfattes som en samling elementpar (x, y) , hvor x gennemløber A, og y er det element i B, som er knyttet til x ; mængden af alle disse (x, y) kaldes funktionens *graf*. En funktion i tabelform, for eksempel en tabel over kvadrattal eller

over en trigonometrisk funktion, er en liste over sådanne sammenhængende elementpar; dette er illustreret i den viste tabel.” (Karush 2000, p. 83).

Lat. *functio* betød (ligesom *fungi*) enhver *udførelse/gøremål*, især udførelsen af tjenesteydelser, derudover muligheden for kvalitativt og kvantitativt at repræsentere en vare som gav anledning til at skelne mellem fungible og individuel bestemte ting. På fransk kan man meget godt skelne mellem *fonction*'s forskellige betydninger; *fonction* betyder (ifølge Littré) 1. den med et embede forbundne aktivitet ... 2. selve embedet... 3. de enkelte kropsorganers virkemåde ... 5. inden for matematikken kalder man en foranderlig størrelse, hvis forandring er afhængig af en anden foranderlig størrelse x , dens funktion.

(F. Mauthner 1910, 353-354, min overs., JZ)

In der Philosophie sind ältere Bestimmungen des Funktionsbegriffs wie diejenige Kants (Funktion sei „die Einheit der Handlung, verschiedene Vorstellungen unter einer gemeinschaftlichen zu ordnen“, KrV, H 93) heute nirgends mehr in Gebrauch. Verschiedene Neukantianer haben eine besondere Aufgabe der Philosophie darin gesehen, das Substanzdenken durch ein Funktionsdenken abzulösen, indem sie Gesamtheiten nicht als aus Dingen („Substanzen“) konstituiert auffassten, sondern als bestimmt entweder durch die von den zusammengefassten Dingen erfüllten Funktionen oder aber durch funktionale Zusammenhänge, in denen sie mit den übrigen Elementen der Gesamtheit stehen. Während diese Überlegungen bei H. Cohen, der die Funktion als ‚das Grundmittel der reinen Erkenntnis‘ bezeichnete, noch sehr allgemein blieben, konnte B. Bauch an Freges Erklärung des Begriffs als einer speziellen Funktion nämlich des Abstrakts von einer einstelligen Aussageform) anknüpfen und auf diesen Grundbegriff nicht nur eine Erkenntnis-, sondern auch seine ganze Wirklichkeitslehre errichten. E. Cassirer versuchte die von ihm ins Zentrum gestellte Scheidung von Substanzbegriff und Funktionsbegriff (seit seinem gleichnamigen Werk von 1910) für das philosophische Verständnis der exakten Wissenschaften, besonders der Mathematik und der modernen Physik, nutzbar zu machen. Er konnte sie damit

über die im älteren Neukantianismus zugewiesene Rolle hinaus fruchtbar machen, die auf den Übergang vom Gegenstand als einem (wie immer) Gegebenen zum ‚Gegenstand als Aufgabe‘ beschränkt gewesen war. Nach seinem ‚Reihenordnungsprinzip‘ werden Gegenstände nicht durch gemeinsame Eigenschaften zusammengefasst, sondern durch Bedingungen ihrer Aufeinanderfolge und Verknüpfung, wie sie eine Funktion gerade leistet. Eine etwas andersartige, aber weitreichende Anwendung dieses Gedankens machte Cassirer in seiner Philosophie der Kultur, wo er die verschiedenen Symbolgestalten (Wissenschaft, Sprache, Mythos, Religion, Kunst) aus entsprechenden ‚geistigen Funktionen‘ abzuleiten unternimmt.

Dies alles sind im wesentlichen philosophiegeschichtliche Nachträge. In der gegenwärtigen, zumal der methodisch orientierten Philosophie wird ‚Funktion‘ in keinem terminologischen Sinne gebraucht, der nicht mit einer der genannten einzelwissenschaftlichen Gebrauchsweisen zusammenfiele. Man wird jedoch sagen dürfen, dass das von diesen speziellen Verwendungsweisen aufgespannte Bedeutungsspektrum dem Funktionsbegriff heute eine höhere Relevanz auch für die Philosophie bescheinigt, als er in der Geschichte der Philosophie jemals beanspruchen konnte.“ (Thiel 1973, 518-519)

fysik

(græsk): den videnskab, der beskæftiger sig med den uorganiske naturs naturlove og alle stoffers fundamentale opbygning (atomfysik), idet dog grænsen til andre naturvidenskaber og til mere teknisk betonedede videnskaber, f.eks. mekanik, er ganske uskarp.

Oprindeligt omfattede fysikken alle naturvidenskaber; nu er kemi, biologi, astronomi, geologi, geofysik m.fl. udskilt af den. En række grænsevidenskaber er i dag betydningsfulde grene af fysikken, f.eks. fysisk kemi, kemisk fysik, astrofysik, geofysik, biofysik og fysisk teknik. I fysikken er der udviklet et samspil mellem opstilling af matematiske hypoteser eller naturlove (teoretisk fysik, matematisk fysik) og iagttagelse af naturen; da de sædvanlige naturfænomener følger mange naturlove på indviklet måde, udvælges bestemte eksperimenter til efterprøvelse af hypoteser og love (eksperimentalfysik). Til trods herfor er den klassiske fysik, som fra gammel tid deles i læren om legemer i ligevægt (statik) og i bevægelse (dynamik), lyslære, lyd lære, varmelære samt elektricitets- og magnetismelære, i det væsentlige en forfinelse og præcisering af dagliglivets iagttagelser og begreber. I det 20. årh. er man imidlertid, især med relativitetsteori og kvanteteori, gået videre; disse teorier, der underbygges af en stor mængde særlig forfinede eksperimenter, er ret uanskelige eller kan kun anskues i matematiske symboler.

(Lademanns 2000)

fysikalisme

1. Opfattelse if. hvilken fysikken er grundvidenskab. 2. Fil. teori, hvorefter alle meningsfulde domme både i dagligsproget og inden for empiriske videnskaber kan omformuleres som (oversættes til) domme, der alene omhandler offentligt iagttagelige, fysiske genstande, aktiviteter m.v.. I den senere periode af logisk positivisme fortrængte f. - foranlediget af især Neurath retningens opr. fænomenalistiske udgangspunkt. Neurath og Carnap anså f. for et springende punkt i forsøget på at føre bevis for teorien om empirisk videnskab som enhedsvidenskab I sin oprindelige form udlagde f. domme om personers sjæleliv på behaviouristisk vis, dvs. som domme om adfærd og dispositioner til adfærd. Endvidere gav den en instrumentalistisk fortolkning af videnskabelige domme om ikke-iagttagelige størrelser (teoretiske entiteter). I sin aktuelle skikkelse er f. - som fremført af bl.a. J. J. C. Smart - forbundet med den såk. materialistiske identitetsteori om bevidsthedsfænomener og med videnskabsfil. realisme (”scientific realism”).

Litt. VTF II, s. 131, 209-12. J. J. C. Smart, *Philosophy and Scientific Realism*, London 1963.”

(Lübecke 1996, 147)

fuzzy logic

The variant of set theory and logic that recognizes degrees of applicability of predicates. Thus although classical logic regards ‘this room is hot’ as either true or false, it may better represent the way we actually reason (or the way we ought to reason) to say that it is pretty much true, or truer than saying that the room is cold. In fuzzy logic a determinate quantity of merit (represented by 1) is shared between a proposition and its negation: if it becomes pretty much true that the room is hot (e.g. to degree $1 - n$) it becomes pretty much false (degree n) that it is not hot. Fuzzy logic has extensive application in artificial intelligence, and in the design of systems that control real events and which need to be responsive to changes of degree in important features. The first mathematical treatment is the paper ‘Fuzzy Sets’, *Information and Control* (1965), by L. A. Zadeh. (Blackburn 1996, 151).

fysiologi

(græsk): læren om organismernes liv og organernes funktioner under normale forhold. (Lademanns 2000)

(af gr. physis ‘natur’ og -logi), læren om den levende organismes funktioner; opdeles ofte i human fysiologi, zoofysiologi og plantefysiologi, men kan også opdeles i delområder efter integrationsniveau, fx

cellefysiologi i modsætning til organfysiologi. Faget, som bl.a. er et af lægestudiets biologiske fundamenter, har relation til såvel anatomi, der omhandler organismers struktur, som biokemi, der omhandler livsfunktioner på molekylært niveau. I praksis er grænsen mellem fysiologi på cellulært og subcellulært niveau og biokemi noget uskarp. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

fysiologisk psykologi

gren af psykologien, der forsøger at forklare de psykiske tilstande og funktioner med bagvedliggende fysiologiske processer. Den fysiologiske psykologi studerer med andre ord det fysiske grundlag for de psykiske processer. Forskningsområdet hviler på den arbejdshypotese, at der til enhver psykisk tilstand eller proces svarer en bestemt tilstand eller proces i hjernen, dvs. at alt psykisk liv er kædet sammen med hjerneaktivitet.

I studiet af, hvorledes de psykologiske fænomener er kædet sammen med hjerneprocesser, må fysiologisk psykologi støtte sig til de almene hjernevidenskaber, dvs. neurofysiologi (vedr. nervecellernes modtagelse og afsendelse af signaler, nerveimpulser), neuroanatomi (vedr. nervecellernes grupperinger i de forskellige hjerneafsnit) og neurokemi (vedr. de signalstoffer, nervecellerne udskiller og kommunikerer med i deres forbindelsesled, synapserne).

Fysiologisk psykologi omhandler endvidere samspillet mellem hjernens og resten af kroppens fysiologi. Dette forskningsområde kaldes psykofysiologi. Her studerer man, hvordan de hjerneprocesser, der ligger bag de psykiske funktioner, kan styre kroppens fysiologi (via det autonome nervesystem og via hormon- og immunsystemet). Fysiologisk psykologi og specielt den psykofysiologiske gren danner dermed basis for studiet af psykosomatisk sygdom, der omhandler, hvorledes psykosociale faktorer kan føre til forskellige sygdomstilstande.

Fysiologisk psykologi danner endvidere som grundvidenskab basis for neuropsykologien, som beskæftiger sig med psykologisk undersøgelse, diagnostik og genoptræning af personer med forskellige former for hjerneskade eller hjernesygdom. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

fænomen

(eng. *phenomenon* el. *appearance*; fr. *phénomène*; gr. *phainomenon*; ty. *Phänomen* el. *Erscheinung*), tilsynekomst, noget der viser sig, fremtoning. - 1. Platon skelner mellem f. og ide, f.eks. f. hest over for hestens ide. Ideen er det fælles væsen, som findes i alle de individuelle heste. Ideen er en evig enhed, medens f. er mangfoldige og udsprede i tid og rum. Medens f. er forskellige og i stadig forandring, er ideen uforanderlig og altid den samme. Ideen er det egentlig virkelige, medens f. kun er tilsyneladende virkelig. Ideen er mulig at skue ved fornuftens hjælp, hvorimod f. er knyttet til sansernes usikre vidnesbyrd. F. er således i platonismen betænkelig nær ved at være et blot og bart skin. Denne fortolkning af f. står og falder imidlertid med læren om de bagvedliggende, evige ideer som den egentlige virkelighed. Opgives denne teori, får f. også en anden status. 2. If. den naive realisme er de sansbare f. umiddelbart identiske med virkeligheden, sådan som den er i sig selv. 3. If. de kritiske realister er f. bevidsthedstilstande hos mig givet i og med, at jeg sanser. De gengiver ikke umiddelbart den bagvedliggende virkelighed, men er tegn på denne. Hvordan denne virkelighed egentlig er, kan jeg imidlertid slutte mig til på grundlag af f.s måde at optræde på. 4. Kant derimod benægter dette. For ham er et f. = en erfaret genstand = en blot og bar tilsynekomst (ty. *Erscheinung*) = tingen, sådan som den fremtræder for mig. Jeg kan ikke vide noget om, hvordan tingen er i sig selv (ty. *das Ding an sich*), eller hvilket forhold der er mellem tingen i sig selv og tingen som f. for mig. 5. Fænomenalisterne går et skridt videre og benægter eksistensen af en bagvedliggende ”ting i sig selv”. Virkeligheden er ikke andet og mere end de sansede (el. sansbare) f.. 6. Fænomenologerne i det 20 årh. sætter parentes om spørgsmålet, hvorvidt der findes noget udover f.. Samtidig udvides f. begrebet til at omfatte alt, hvad der kan være givet direkte for en bevidsthed. Se fænomenologi og intentionalitet. (Lübcke 1996, 147)

phenomenal

Strictly speaking, a phenomenon is that which is present to the mind when we exercise our senses. Put in a slightly different way, it is whatever is in consciousness when something is seen, touched, heard, etc. [...]. In the philosophy of mind, the adjectival form ‘phenomenal’ tends to be used in the strict sense to describe that which passes in our consciousness in perception, but there is no consensus at all about whether there really are such things as phenomenal states or events. [...]. Phenomenal states or events

often trade under other names: 'sensations', 'sense-data', 'qualia' (though many think of qualia as properties of phenomenal states and not the states themselves). ([Guttenplan 2000](#), 471)

fænomenalisme

(af gr. *phainomenon*, noget, der kommer til syne i erfaringen). Den opfattelse, at alt kan reduceres til sansbare [fænomener](#) eller [sensedata](#), dvs. noget som er umiddelbart givet i sansningen. Den klassiske udgave af f. (Berkeley, J. S. Mill, Mach) rummer to påstande. Dels en erkendelsesteoretisk påstand om, at det eneste, som vi kan erkende, er sansbare fænomener eller sensedata, dels en ontologisk påstand om, at materielle ting i virkeligheden er klasser af regelmæssigt forbundne sensedata. Den moderne, sprogf. udgave af f. (Ayer, Carnap) er en påstand om, at alle sætninger om materielle ting kan reduceres til eller oversættes til sætninger om sensedata.

Vejen til f. beredes af illusionsargumentet. Der argumenteres for, at sansbare fænomener eller sensedata er de eneste umiddelbare objekter eller genstande for sanseerfaring, idet man henviser til illusioner, hallucinationer og sanseerfaringens relativitet. (Lübcke 1996, 147)

fænomenologi

(af gr. *phainomenon*, det som viser sig, og *logos*, lære), læren om det, som viser sig (kommer til syne; fremtræder) for en [bevidsthed](#). - 1. Hegels *Phänomenologie des Geistes* ("Åndens f.", 1807) er en beskrivelse af, hvorledes ånden kommer til bevidsthed om sig selv igennem forskellige bevidsthedstrin. Hegel har som sin forudsætning, at han befinder sig i slutfasen af en lang hist. udviklingsproces, igennem hvilken verdensånden har manifesteret sig på forskellige niveauer. Disse manifestationer har ånden indoptaget som idealtypiske bevidsthedsformer. Da Hegels bevidsthed om sig selv og sin verdenshist. placering er resultatet af åndens proces, er han i stand til at beskrive disse idealtypiske bevidsthedsformer som trin på vejen mod en stadig højere selvbevidsthed og som forudsætning for al fil. og videnskab. -

2. Uafhængigt af Hegel og hegelianismen har Husserl i det 20. århundrede givet ordet 'f.' en særlig prægning. Det afgørende er her en lære om at al bevidsthed er kendetegnet ved [intentionalitet](#) (rettethed mod en genstand), og at det er f.s opgave at beskrive, hvorledes genstande af forskellige typer er knyttet sammen med bevidsthedsakter af bestemte typer. En genstand kan være [givet](#) mere eller mindre direkte i en bevidsthedsakt, men når en genstand er givet direkte i et anskueligt nærvær (f.eks. hvis en ting bliver perciperet i sit fulde sanselige nærvær), så tales der om, at genstanden foreligger som [fænomen](#), og der tales om den *fænomenologiske* akt. Se iøvrigt anskuelse, Husserl og intentionalitet.

Litt.: VTF I., s.38ff.

3. Der er uenighed mellem Husserl og hans elever angående f.s status. Husserl ønsker i sin tidlige periode at fastholde, at f. er rent beskrivende, og at spørgsmålet om eksistensen af det beskrevne er et ikke-fænomenologisk spørgsmål. I sine senere perioder uddyber Husserl dette med en lære om at alle erfaringer af genstande bygger på en selverfaring af det (transcendentale) jeg, som har erfaringerne. Husserls fænomenologi får derved tydelige idealistiske undertoner. Andre fænomenologer (f. eks. Hartmann og Ingarden) søger at forene f. med en realistisk metafysik. Dertil kommer fænomenologer som Heidegger, der mener, at Husserl ikke har været radikal nok i sin søgen efter fundamentet for alle vore erfaringer. Er f. en lære om det direkte givne, sådan som det direkte giver sig, så er den intentionale genstandserfaring ikke det grundlæggende træk ved fænomenerne. Det grundlæggende er derimod dette, at der er et erfarende og udlæggende værende, der eksisterer i en interesseret omgang med det værende og andre værender af samme type som den erfarende selv. Det, der viser sig i denne interesserede omgang, er ikke primært forhåndenværende genstande, men fænomener, der indgår i en struktureret henvisningshelhed, som den erfarende forstår.

Litt.: VTF I, s. 69- 76, 77 ff (Ingarden), 100 ff (Hartmann), 121 ff (Heidegger).

4. I fr. fil. sker der fra og med Kojève en sammenkædning af moderne, ty. f. (Husserl, Heidegger) og f. i Hegels betydning. Hos Sartre lægges hovedvægten på bevidsthedens intentionalitet. Merleau-Ponty udformer en perceptionsf., der betoner kropsligheden, sproget og historien, og som i sin konsekvens indebærer et opgør med idealismen. Hos Ricoeur bliver kritikken af idealismen (specielt hos Husserl) direkte. Ricoeur forsøger senere at forbinde f. med en fortolkningsteori (hermeneutik.).

Litt.: VTF I, s. 296, 307-14 (Kojève), 315 ff (Sartre), 329 ff (Merleau-Ponty) og 386 ff (Ricoeur).

5. Angelsaksiske dagligsprogsfil. i 1950'erne og 1960'erne omtaler til tider deres metode som lingvistisk f. (Austin). Herved menes, at den fil. metode består i en nøje beskrivelse af sproglige fænomener.

6. Endelig findes en ikke specielt fil. anvendelse af ordet 'f.', if. hvilken ordet bet. en teori, der beskriver overfladefænomener. Jf. f.eks. talen om 'fænomenologisk termodynamik' modsat 'statistisk termodynamik'. (Lübcke 1996, 148-149)

Phenomenology is an approach to philosophy that takes the intuitive experience of phenomena (what presents itself to us in conscious experience) as its starting point and tries to extract from it the essential features of experiences and the essence of what we experience. It stems from the School of Brentano and was mostly based on the work of the 20th century philosopher Edmund Husserl, and was developed further by philosophers such as Martin Heidegger, Maurice Merleau-Ponty, Max Scheler, Hannah Arendt, Dietrich von Hildebrand and Emmanuel Levinas. As such, phenomenological thought influenced the development of existential phenomenology and existentialism in France, as is clear from the work of [Jean-Paul Sartre](#) and [Simone de Beauvoir](#), and [Munich phenomenology](#) ([Johannes Daubert](#), [Adolf Reinach](#) in Germany and [Alfred Schütz](#) in Austria). (<http://en.wikipedia.org/wiki/Phenomenology>)

følelse, emotion

almen og meget bred betegnelse for psykologisk oplevelsesform; i en lang periode opfattet som varierende former for to grundfølelser: lyst og ulyst, som mentes at opstå ved begivenheder, der enten var i overensstemmelse med organismens ligevægt eller stred mod denne. I nyere psykologi opfattet som bevidsthedsfænomener, der forklares ud fra komplicerede funktioner i nervesystemet eller ud fra begreber som drift og motivation.

emotion (latin): sindsbevægelse, f.eks. vrede, glæde eller sorg.

(Lademanns 2000)

(eng. feeling, emotion; fr. émotion, sentiment; ty. Gefühl), 1. Bevidsthedstilstand. (el.

bevidsthedsakt) forskellig fra tænkning (forestillen, iagttagen) og villen. En f. viser et aspekt af jeg'ets tilstand uden nødvendigvis at afsløre kilden dertil. 2. Jeg'ets umiddelbare vurdering af oplevelser som lyst-el. ulystbetonede. 3. Tilbøjelighed til at have bestemte reaktioner over for en person el.a.. 4. Uklar erkendelse (f.eks. Spinoza). 5. Umiddelbar erkendelse (jf. intuition). (Lübcke 1996, 149)

emotion: The typical human emotions include love, grief, fear, anger, joy. Each indicates a state of some kind of arousal, a state that can prompt some activities and interfere with others. These states are associated with characteristic feelings, and they have characteristic bodily expressions. Unlike moods they have objects: one grieves over some particular thing, or is angry at something. Different philosophical theories have tended to highlight one or other of these aspects of emotion. Pure arousal theory imagines a visceral reaction triggered by some event, which stands ready to be converted into one emotion or another by contextual factors. Theories based on the feel or qualia of an emotion were put forward by writers such as Hume and Kant, but the approach meets difficulty when we consider that an emotion is not a raw feel, but is identified by its motivational powers, and their function in prompting action. The characteristic expression of emotion was studied extensively by Darwin, resulting in the classic *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872). In 1884 James published what became known as the James-Lange theory of emotion whose main contention is that we feel as we do in virtue of the bodily expressions and behaviour that we are prompted towards, rather than the other way round:

'our feeling of the changes as they occur is the emotion'. Again it is not clear how such a theory would accommodate the directed, cognitive side of emotions that have a specific object, rather than being simply the experience of bodily change. Other questions concern the cultural variability of emotion, and the dependence of some emotions, but not all, on the existence of linguistically adequate modes of expression and self-interpretation. (Blackburn 1996, 117-118)

emotive meaning

The emotive meaning of a term is the attitude or other emotional state that is conventionally taken to be expressed by a straightforward use of it. Thus a derogatory term conventionally expresses some kind of contempt or hostility to some class of people. Terms like 'super!' or 'wow!' have nothing but an emotive

function, but most terms with which we communicate approval or disapproval have descriptive aspects as well. (Blackburn 1996, 118)

A feeling can refer to:

- sensation related to one of several senses (tactition, thermoception, nociception, equilibrioception, proprioception);

See also: touch, qualia

- emotion;
- intuition;
- Myers-Briggs Type Indicator, "feeling" means you tend to put a higher priority on personal factors than impersonal factors; (<http://en.wikipedia.org/wiki/Feeling>)

emotion

Etymologically, the word emotion is a composite formed from two Latin words. *ex*/out, outward + *motio*/movement, action, gesture. This classical formation refers to the immediate nature of emotion as experienced by all, indeed living organisms.

In psychology and common use, *emotion* is an aspect of a person's mental state of being, normally based in or tied to the person's internal (physical) and external (social) sensory feeling. Love, hate, courage, fear, joy, sadness, pleasure and disgust can all be described in both psychological and physiological terms. Emotion is the realm where thought and physiology are inextricably entwined, and where the 'self' is inseparable from our individual perceptions of value and judgement toward ourselves and others.

Emotion is sometimes regarded as the antithesis of reason; as is suggested by phrases such as *appeal to emotion* or *don't let your emotions take over*. It must be recognized that emotional reactions often produce internal states and cognitive streams undesirable to the individual feeling them, which s/he may wish to control but often cannot, or at least produce consequences or thoughts which s/he may later regret or disagree with but during the emotional state, could not control with his/her other principles. Thus one of the most distinctive and perhaps challenging facts about human beings is this potential for both opposition and entanglement between will, emotion, and reason.

Some state that there is no empirical support for any generalization suggesting the antithesis between reason and emotion: indeed, anger or fear can often be thought of as a systematic response to observed facts. What should be noted, however, is that the human psyche possesses many possible reactions and perspectives in response to the internal and external world - often lying on a continuum— at one extreme lies pure intellectual logic (often called "cold"); at the other extreme is being purely emotionally unresponsive to logical argument ("the heat of passion"). In any case, it should be clear that the relation between logic and argument on the one hand and emotion on the other, is one which merits careful study. It has been noted by many that passion, emotion, or feeling can add backing to an argument, even one based primarily on reason - particularly regarding religion or ideology, areas of human thought which frequently demand an all-or-nothing rejection or acceptance, that is, the adoption of a comprehensive worldview partly backed by empirical argument and partly by feeling and passion. Moreover, it has been suggested by several researchers that typically there is no "pure" decision or thought, that is, no thought based "purely" on intellectual logic or "purely" on emotion - most decisions and cognitions are founded on a mixture of both. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Emotion>)

følge

(eng. *entailment*; *implication*; ty. *Folgerung*). 1. anvendes undertiden meget bredt, som f.eks. når en persons sygdom siges at være en f. af hans alkoholisme. 2. I bred, logisk forstand siges en påstand p at f. fra andre, såfremt der findes et gyldigt argument med disse andre påstande som præmisser og p som konklusion. Argumentets gyldighed består i, at hvis samtlige præmisser er sande, må konklusionen være sand. 3. I lidt snævrere forstand siges p kun at f. fra andre påstande, såfremt slutningen fra disse påstande til p er formelt

gyldig, dvs. er gyldig i kraft af den formelle logik, som gælder for det sprog, påstandene er formuleret i. 4. Dette begreb om logisk f. kan præciseres i to retninger: (a) I bevisteorien eller metamatematikken, som er det eksakte studium af formelle systemers syntaktiske egenskaber, defineres det [syntaktiske følgebegreb](#) på flg. måde. En formel p følger af andre formler i et system S, såfremt p ved hjælp af endelig mange anvendelser af S's slutningsregler kan udledes eller deduceres fra disse andre formler. Hvis samtlige disse formler er bevisbare i S, er denne deduktion et [bevis](#) for p i S. (b) I modelteorien eller den formelle [semantik](#), som er det eksakte studium af formelle sprogs semantiske egenskaber, defineres det [semantiske følgebegreb](#). En formel p følger i sproget S af andre formler, såfremt enhver tilskrivning af sandhedsværdier til S's formler, som gør disse andre formler sande, også gør p sand. Hvis p følger syntaktisk, hhv. semantisk, af en mængde af formler, siges disse at medføre p syntaktisk, hhv. semantisk. I almindelig 1. ordens [prædikatslogik](#), inklusive udsagnslogikken, harmonerer begreberne om syntaktisk og semantisk følge: Hvis p følger syntaktisk af en mængde formler, så følger den også semantisk, og omvendt.

Litt.: Flemming Steen Nielsen, Den logiske følgerelation, prisopgave, 1962. (Lübcke 1996, 149)

[gen](#)

[ge'n] (græsk): arveanlæg; bærer af en arvelig egenskab. Et gen er en udelelig enhed, der oftest findes i dobbelt besætning. Det kan lokaliseres til en bestemt plads på et kromosom.

Mennesket har ca. 40.000 gener. Omkring år 1900 blev Mendels love genopdaget af Hugo de Vries, K. E. Correns og E. V. Tschermak-Seysenegg. Da man samtidig havde fået indblik i cellernes finstruktur og især i kromosomernes forhold, skete der en hurtig udvikling af arvelighedsforskningen eller genetikken. Grundlaget for denne videnskab er erkendelsen af, at der til enhver egenskab hos et individ svarer to arveanlæg, som er bestemmende for, hvordan egenskaberne udvikles. Disse arveanlæg kaldes gener, et begreb, der er indført af den danske arvelighedsforsker Wilhelm Johannsen. De to samhørende gener kan have forskellig karakter, og individet kaldes da heterozygotisk med hensyn til den pågældende egenskab. Hvis det ene gen bestemmer, hvorledes individet udvikler sig med hensyn til den pågældende egenskab, kaldes det pågældende gen dominant, mens det andet kaldes recessivt (vigende). Såfremt de to gener er ens, kaldes individet homozygotisk med hensyn til den pågældende egenskab. Som eksempel kan nævnes øjenfarven hos mennesket. Genet for brun øjenfarve er dominant over for genet for blå øjenfarve. Hvis individet er heterozygotisk, har det både et gen for brun og et for blå øjenfarve. Da brun er dominant,

får den pågældende brune øjne (dominante gener skrives inden for genetikken med stort bogstav, recessive med lille). Er individet homozygotisk for blå øjenfarve, dvs. har to gener for blå farve, bliver øjenfarven blå, idet der her ikke er noget gen, der kan dominere over det blå. Er personen endelig homozygotisk for brun øjenfarve, bliver øjnene brune. Et individs gen-besætning kaldes dets genotype (anlægspræg); dets egenskaber, således som de fremtræder, kaldes dets fænotype (fremtoningspræg). Generne er ud fra et biologisk synspunkt overordentlig stabile, idet de kan videreføres gennem talrige generationer uden ændring. Undertiden optræder dog en ændring, en mutation. Herved forandres et gen, der har været bestemmende for et organs eller en egenskabs normale udvikling, til et sygdoms-gen; et sådant gen kan være recessivt eller dominant. Sker mutationen i kønscellerne, kan det sygdomsfremkaldende gen overføres til afkommet. Er genet dominant, bliver barnet sygt; er det recessivt, kan der gå mange generationer, før genet slår igennem; eventuelt slår det aldrig igennem. (Lademanns 2000)

[genom](#)

[ge#no'm] (dannet til gen): sæt af kromosomer; alle arveanlæg i en cellekerne under ét. (Lademanns 2000)

[genstand](#) (jf. [objekt](#))

Gegenstand, auch Objekt (engl. object, entity), das dem Menschen > Entgegenstehende <. In der Logik ist >G.< der allgemeinste und daher nicht mehr zur Unterscheidung geeignete Prädikator: für jeden Prädikator P ist die begriffliche Bestimmung $x \in P = x \in G$. (alles, was P ist, ist auch G) in Kraft.

Diese Erklärung ist gleichwertig damit, alles, was durch einen Eigennamen vertreten werden kann, einen >G.< zu nennen, anders ausgedrückt: to be is to be the value of a variable (W. V. O. Quine). Den Gen

stehen dann zunächst die Aussagen (über diese G.e) gegenüber, obwohl in einem zweiten Schritt auch Aussagen ihrerseits wieder als G.e neuer Aussagen, der Metaaussagen, auftreten können. Darüber hinaus ist gegenwärtig noch eine eingeschränktere Verwendung von >G.< üblich, bei der die G.e als konkrete G.e oder Individuen den abstrakten G.en oder Universalien., d.s. zum einen Klassen oder Relationen von G.en, zum anderen Eigenschaften oder Beziehungen von G.en, gegenübergestellt werden (Abstraktion). In der traditionellen Philosophie entspricht dem Wort >G.< in allgemeiner Verwendung unter anderem der Ausdruck >Seiendes< (Seiende, das) abgeleitet vom griechischen Terminus $\tau\alpha\ \omicron\nu\tau\alpha$, lat. entia (davon: Ontologie, d.i. Lehre vom Seienden, also von den G.en im allgemeinen). Die Opposition von G. und Aussagen (über ihn) tritt dabei seit R. Descartes meist im erkenntnistheoretischen Gewand auf, nämlich als Opposition von G. oder (erkanntem) Objekt zum Bewusstsein oder (erkennendem) Subjekt. So wird z.B. eine Handlung in einer Aussage über sie im Unterschied etwa zu ihrem praktischen Vollzug als >vergegenständlicht< angesehen (Vergegenständlichung). Auch in Redewendungen wie >der G. des Vortrags<, >der G. einer Wissenschaft<, wird >G.< in der Regel allein auf das, wovon etwas ausgesagt wird, bezogen, und z.B. >dem Stil des Vortrags<, >der Methode der Wissenschaft<, gegenübergestellt. In der Redeweise vom G. als demjenigen, worauf sich ein (psychischer) Akt als dessen Intention richtet, wird die Gegenstandstheorie bei F. Brentano und vor allem A. Meinong zum Versuch eines bewussteinstheoretischen Ersatzes der klassischen Ontologie.

Literatur: G. Frege. Über Begriff und G., Vierteljahrsschr. Wiss. Philos 16 (1892) 1902-205. Nachdr. In: ders., Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logische Studien. Ed. G. Patzig. Göttingen 1962. 41975. 116-80. W. Kamlah, P. Lorenzen, Logische Propädeutik. Vorschule des vernünftigen Redens. Mannheim 1969. Mannheim/Wien/Zürich 21973. A. Meinong (ed). Untersuchungen zur G.stheorie und Psychologie. Leipzig 1904; W. V. O. Quine. On What there Is, in: ders. From a Logical Point of View, Logico-Philosophical Essays. Cambridge Mass. 1953. 21961. 1-19 (dt. Was es gibt. In: Von einem logischen Standpunkt. Neun logisch-philosophische Essays. Frankfurt; Berlin Wien 1979.9-25) K. L. (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 714-715)

[genstandsområde](#), [universe of discourse](#) (eng.)

kommunikations-univers, samtalens verden. 1. System af begreber, størrelser m.m., der er knyttet til et givet samtalemne, og i forhold til hvilke bestemte udtryk har deres meningsfulde anvendelse fastlagt. F.eks. er udsagnet 'Det tordner, når Thor svinger sin hammer mod jætterne' både meningsfuldt og sandt i forhold til den oldnordiske mytologis u.o.d., men meningsløst i forhold til den moderne meteorologis u.o.d.. 2. I logik og fil. semantik. bet. for systemet af de genstande, mængder, egenskaber m.m., som omhandles af en given teori el. anden samlet udsagnsmængde, og som derfor skal anføres i den semantiske fortolkning (interpretation) af de termer, hvormed udsagnene er formuleret. Mere snævert bet. 'u.o.d.' [kvantorenes domæner](#), dvs., hvad [variablerne](#) løber over. (Lübcke 1996, 440).

[gestalt](#)

(ty. skikkelse, form), en helhed, som er mere end summen af de enkelte dele, og hvor helhedens egenskaber ikke kan reduceres til egenskaber ved de enkelte dele (jf.

holisme). If. Christian von Ehrenfels (1859-1932) er vore perceptioner. præget af de såkaldte Gestaltkvaliteter, dvs en række egenskaber, som strukturelt tilkommer den sansede helhed (f.eks. en melodi), og som delvis kan bevares, selvom delene forandres (f.eks. ved at melodien spilles i forskellige tonearter), ligesom Gestaltkvaliteten kun er givet i og med helheden og ikke i de enkelte dele taget for sig (f.eks. en enkelt tone). Ehrenfels' afhandling, "Über Gestaltqualitäten" (1890), betragtes som en klassiker inden for den såkaldte Gestaltpsykologi, repræsenteret af bl.a. Kurt Koffka (1886-1941), Wolfgang Köhler (1887-1967), Kurt Lewin (1890-1947), Max Wertheimer (1880-1943) og delvis da. Edgar Rubin (1886-1951).

Litt.: W. Köhler, *Gestaltpsykologi*, (med bibl.), Kbh. 1972. (Lübcke 1996, 153-154)

[givne](#), det

(eng. the *given*; fr. le *donné*; ty. das *Gegebene*). 1. I logikken er 'det g.' en betegnelse for det, som er forudsat, og som danner udgangspunkt for en slutningskæde, teoridannelse, forklaring el. lign.. Det g. består da i en række kendsgerninger, grundsætninger (aksiomer), antagelser eller postulater. 2. Inden for den (klassiske)

empirismes erkendelsesteori betegner 'det g.' vore sansedata, dvs. det, som jeg direkte el. umiddelbart sanser her og nu uafhængigt af forudfattede meninger, fortolkninger, teorier, begreber, m.m.. Når jeg f.eks. ser en tomat, kan det direkte g. if. Price beskrives på flg. måde: 'Der er en rød farveplet af en rund og noget udbulet form på en baggrund af andre farvepletter og med en vis visuel dybde'. If. Price kan jeg ikke betvivle, at der er noget rødt, el. at jeg er bevidst om det. Taler om d. g. har to opgaver: Dels skal d. g. standse skeptikerens uendelige regres (jf. erkendelsesteori), idet d. g. skal være et eksempel på det sikre og ubetvivlelige. DeIs skal d. g. være grundlaget for al vor viden om virkeligheden (jf. fænomenalisme). Hos Descartes og rationalisterne er d. g. = det i intuitionen "klart og tydeligt" g. = det ubetvivlelige. 3. Hos Kant er d. g. "de rå sanseindtryk" (ty. *Empfindungen*), der indgår i anskuelser og udgør et sansemæssigt materiale el. stof, som skal formes af den begrebslige tænken. 4. I Husserls fænomenologi er det direkte g. det, der viser sig i anskuelser, når vi har en direkte tilgang til sagen selv. Alt efter hvilken sag, det drejer sig om, vil d. g. være forskelligt (jf. konstitution).

Litt.: VTF I, s. 50 ff (Husserl); II, s. 44-48 (Moore), 89 ff (RusseII), 129 (logisk positivisme), 143 (Carnap). J. L. Austin, *Sense and Sensibilia*, Oxford 1962. H. H. Price, *Perception*, London 1932. M. Williams, *Groundless Belief*, Oxford 1977. (Lübcke 1996, 154)

glossar

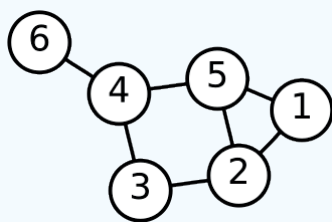
glosar el. glossar subst.: -et, plur. -er el. glo'sarium el. glossarium subst.: glosariet, plur. glosarier: glosefortegnelse (i lærebog); fortegnelse over sjældne og fremmede ord med forklaring el. oversættelse; også om det ordforråd i et fremmed sprog, som en person behersker - [fra latin glos(s)arium afl. af græsk glōssa, jf. glose] ([Becker-Christensen 1993](#), 432)

Her: fortegnelse og forklaring af vigtige videnskabsteoretiske begreber.

graf

In mathematics and computer science, a **graph** is the basic object of study in graph theory. Informally speaking, a graph is a set of objects called *points*, *nodes*, or *vertices* connected by links called *lines* or *edges*. In a proper graph, which is by default *undirected*, a line from point *A* to point *B* is considered to be the same thing as a line from point *B* to point *A*. In a *digraph*, short for *directed graph*, the two directions are counted as being distinct *arcs* or *directed edges*. Typically, a graph is depicted in diagrammatic form as a set of dots (for the points, vertices, or nodes), joined by curves (for the lines or edges).

([http://en.wikipedia.org/wiki/Graph_\(mathematics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Graph_(mathematics)))

(graf med 6 knuder og 7 buer)

grammatik

betod oprindelig (regler for) skrivekunst, men bruges nu ikke blot om en fremstilling der anfører hvordan man bør skrive (normativ grammatik), men også om en systematisk beskrivelse af en given sprogtilstand (beskrivende grammatik) eller en samlet oversigt over de sproglige elementers udviklingshistorie (historisk grammatik). I indskrænket betydning bruges ordet ofte alene om den del af sprogbeskrivelsen som omfatter morfologi og syntaks. (Cramer e.a. 1996, 56)

grund

(eng. reason; fr. raison; gr. logos; lat ratio, causa; ty. Grund), samlebetegnelse for en række forskellige principper, der kan benyttes i en forklaring. 1. I moderne logik benyttes ordet 'g.' i betydningen, logisk g., dvs. et el. flere udsagn (domme), hvis sandhed medfører sandheden af andre udsagn (domme). Se argument og følge. 2. En erkendelses-g. foreligger, når man ikke søger at begrunde et udsagn ved en henvisning til andre udsagn, men i stedet henviser til bestemte erfaringer (herunder eksperimenter) el. evidenser. 3. Helt frem til 1600-tallet manglede man et præcist skel mellem på den ene side 'g.' i betydning

1 og 2 og på den anden side 'g.', i betydningen real-grund (årsag; eng. cause; fr. cause; gr. logs; lat. ratio, causa efficiens; ty. Realgrund, Ursache). Det er bl.a. tydeligt hos Spinoza. Hos Leibniz findes et skel mellem g. (raison) og årsag (cause), men den ældre opfattelse lever videre i hans antagelse af en parallelisme mellem begrundelseskæderne og årsagskæderne.

Først hos Hume, Kant (og senere Schopenhauer) gennemføres det nu alment accepterede skel på konsekvent måde. Hegel betegner derimod en tilbagevenden til en mere traditionel opfattelse. 4 Det er omstridt om dispositioner, hensigter og motiver udgør en særlig type af g., eller om de blot er en særlig art årsager (real-g.) (jf. handling). 5. En begrundelse står sjældent alene, men er gerne del af en sammenhængende begrundelse, hvor der benyttes g. i betydning 1, 2, 3 (og 4). Der opstår derved et skel mellem mere el mindre fundamentale g., og det bliver derfor naturligt at spørge efter en sidste g. el. en sidste begrundelse (ty. Letztbegründung). Kravet om en sådan sidste begrundelse skærpes, hvis man accepterer Leibniz' lære om den tilstrækkelige grunds princip (lat. principium rationis sufficientis), dvs. princippet om, at der altid er en g. til, at et udsagn er sandt, at et sagforhold består, el at noget eksisterer. Hos Hegel bliver denne søgen efter den sidste begrundelse til en lære om det absolutte Skepticismen afviser generelt muligheden af en sidste begrundelse (jf. Fries' trilemma), og den generelle tendens i det 20 årh.s fil. udtrykker en kritisk holdning til muligheden heraf (jf. f.eks. VTF I, s 247 ff (Adorno); II, s 156 ff (Popper)). Enkelte fil er dog fortalere for (en modificeret udgave af) kravet om en sidste begrundelse, f.eks. Husserl (VTF I, s. 58 ff), Apel (VTF I, s. 185) og medlemmerne af Erlangerskolen (VTF II, s 315 ff). 6. En væsensg. adskiller sig fra g. i betydning 1, 2, 3 (og 4) ved at forklare noget ved en henvisning til dets væsen. Jf. causa formalis og finalis. 7. En transcendental g. adskiller sig fra g. i betydning 3, (4) og 6 ved ikke at forklare eksistensen af en genstand ved at henvise til andre genstande (objekter), men ved i stedet at angive mulighedsbetingelserne for erfaringen Jf. den pågældende genstand. Jf. Kant, subjektobjekt, transcendental. 8. Heidegger søger med sin værenfil. at indføre et begreb om værensg., if. hvilket væren er den g., der muliggør g. i betydning I, 2, 3, 4, 6 og 7. If. bl.a. Adorno (VTF I, s. 248-49) er denne værensg. blot det sidste og mest abstrakte bud på en sidste g. (se 5), hvilket Heidegger imidlertid selv ville afvise. (Lübcke 1996, 159)

grundforskning

forskningsaktiviteter, der sigter mod at erhverve ny erkendelse om grundlæggende forhold, modsat fx anvendt forskning eller strategisk forskning. I Danmark som i de fleste andre europæiske lande har grundforskningen traditionelt været en opgave for universiteterne og særlige grundforskningsinstitutioner. Se forskning. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

grundsætning

1. Aksiom i deduktivt system. 2. Lov. 3. Sætning, der uden at være aksiom el. der formulerer en forudsætning for en teoris sandhed. 4. Maksime. (Lübcke 1996, 159)

grundvidenskab

1. Filosofien, et fil. system el. en fil. disciplin som forudsætning for videnskaberne. 2. En videnskab, som anses for forudsætningen for samtlige andre videnskaber. If. psykologismen er psyk. en sådan g.. Tilsvarende med biologisme, sociologisme og fysikalisme. 3. En videnskab, der sammen med en række andre videnskaber udgør forudsætningen for andre videnskaber. F.eks. er grammatik, psykologi og sociologi grundvidenskaber, medens dansk, engelsk, fransk og tysk er afledede videnskaber. (Lübcke 1996, 159-160)

gyldig

(eng. *valid*; fr. *valide*; ty. *gültig*), det at noget gælder og må erkendes som rigtigt. 1. Et begreb er g. i en bestemt sammenhæng, hvis det er anvendeligt på et givet emne. 2. En dom, et udsagn, en slutning el. en teori siges at være g., hvis den er sand. 3. Et argument el. en slutning er g., hvis konklusionen følger af argumentets (el. slutningens) præmisser. Er præmisserne yderligere sande, siges argumentet (slutningen) at være holdbart. I moderne logik defineres 'g.' vha. begreberne 'logisk form' og 'sandhed/falskhed'. Et argument siges da at være g., hvis og kun hvis intet argument med samme logiske form har sande præmisser, men falsk konklusion. 4. En erkendelse siges at være g., hvis den enten er sand eller er i

overensstemmelse med et paradigme (se Kuhn) el. et system. 5. If. de såkaldte kognitivister er en vurdering (et vurderende udsagn) g., hvis det er sandt. De såkaldte non-kognitivister benægter derimod, at vurderinger kan være sande el. falske. De mest yderliggående (emotivisterne) afviser derfor også, at det giver (kognitiv) mening at benytte et ord som 'g.' om vurderinger. Andre (Hare f.eks) mener, at en vurdering kan siges at være g., hvis den støttes af rationelle grunde. Endelig vil nogle kalde en vurdering for g., hvis folk i almindelighed el. en bestemt autoritet rent faktisk tilslutter sig vurderingen. (Lübcke 1996, 164)

habitus (lat.)

1. ydre legemlig beskaffenhed, legemskonstitution, udseende, holdning. 2. I overført betydning tales også om h. som en bestemt åndelig el. sjælelig holdning hos en bestemt person el. gruppe af personer. (Lübcke 1996, 165)

Habitus is a complex concept referring primarily to the non-discursive aspects of culture that bind individuals to larger groups.

Introduced by [Marcel Mauss](#) as "body techniques" (techniques du corps) and further developed by [Norbert Elias](#) in the 1930s, habitus can sometimes be understood as those aspects of culture that are anchored in the body or daily practices of individuals, groups, societies, and nations. It includes the totality of learned habits, bodily skills, styles, tastes, and other non-discursive knowledges that might be said to "go without saying" for a specific group -- in that way it can be said to operate beneath the level of [ideology](#). Loic Wacquant wrote that habitus is an old philosophical notion, originating in the thought of Aristotle and of the medieval Scholastics, that was retrieved and reworked after the 1960s by sociologist Pierre Bourdieu to forge a dispositional theory of action suited to reintroducing the inventive capacity of agents within structuralist anthropology. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Habitus>)

handling

(eng. *action, act*; fr. *action, acte*; gr. *praxis, poiesis*; lat. *actio, facinus*; ty. *Handlung, Tat*) Begrebet 'h.' anvendes hovedsageligt ved beskrivelser af personers adfærd og tjener til at skelne mellem, hvad en person gør, og hvad der blot hænder for el. sker med personen. Således påpeger Aristoteles (i Poetikken), at når vi betragter noget som en h. og ikke som en blot og bar hændelse el. bevægelse, så indebærer det, at vi betragter det pågældende som et udtryk for noget bagvedliggende, der har form af en mere el. mindre bevidst hensigt el. mening hos personen. F.eks. er der forskel på, at en person blinker til en anden (en h.), og dette at personen blot blinker, fordi lyset i lokalet er for skarpt (en refleksbevægelse i øjet). Hvad angår den nærmere beskrivelse af h., har især tre sondringer givet anledning til megen diskussion. 1. Er det muligt at angive en almen, systematisk skelnen mellem bevidste h. (viljesh., forsætlige h., h. udført med en bestemt intention) og ubevidste h. (utilsigtede el. uforsætlige h.)? F.eks. synes der at være en oplagt forskel på bevidst (med vilje) at udstede en dækningsløs check og uforvarende at gøre det samme. If. en gængs teori om h. tager man sit udgangspunkt i, at en h. kan beskrives på mange måder. Givet beskrivelsen 'p.' af en bestemt h., kan denne h. siges at være bevidst, hvis den handlende er vidende om, at beskrivelsen 'p.' med rette kan anvendes om den pågældende h.. 2. Hvori består forskellen mellem en fri (frit valgt) h. og en h., som ikke er udtryk for den handlendes frie valg el. handlefrihed? Jf. forskellen mellem bankkassereren, der forsvinder med kassebeholdningen, og bankkassereren, der truet på livet udleverer kassebeholdningen. I begge tilfælde handler kassereren med vilje (bevidst), men i sidste tilfælde ville vi normalt sige, at han ikke handler af egen frie vilje. Se endvidere frihed. 3. Hvornår pådrager en person sig moralsk ansvar for sin h.?

Et centralt tema i den nyeste fil. diskussion omkring h.sbegrebet har været spørgsmålet, om en h. kan årsagsforklares på samme måde som hændelser i øvrigt (jf. [forklaring, årsag](#)). Forholder den handlendes motiv el. grund sig til handlingen på samme måde, som f.eks. opvarmningen af et stykke metal (årsag) forholder sig til det samme metalstykkets påfølgende udvidelse (virkning)? Medens dette har været hævdet af ikke mindst fil. i den empiristiske tradition, er det blevet benægtet af fil. i den fænomenologiske tradition, f.eks. Sartre, samt af visse analytiske fil. under inspiration af den senere Wittgenstein. Se også Davidson, Dray, Hart, Melden og Winch. Litt.: VTF 11, s. 212-225 og 354. J. Glover, *Responsibility*, London 1970. H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility*, Oxford 1978. J. L. Mackie, *Ethics*,

Harmondsworth 1977, kap 9. H. v. Hiemcrone, Etisk argumentation, Kbh. 1975, kap. 8. M. Pahuus, Filosofisk antropologi, kap 2, Kbh. 1975. A. Ross, Skyld, ansvar og straf, Kbh. 1970. (Lübcke 1996, 166)

hereditary property

(eng., arvelig egenskab), anvendes i logikken om egenskaber ved sætninger, der ved gyldige slutninger overføres fra præmisser til konklusion, f.eks. sandhed. H. har betydning i forbindelse med uafhængighedsbeviser og beviser for, at givne formaliseringer ikke er fuldstændige. (Lübcke 1996, 184)

hermeneutik

= studiet af, hvad forståelse er, og hvordan vi metodisk bør gå frem for at opnå forståelse. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 88)

(af gr. *hermeneuicn*, tolke, fortolke), fortolkningskunst; forståelselære. 1. På baggrund af troen på, at Bibelen og de klassiske, antikke tekster har et særligt sandhedsindhold, som det gælder om at nå frem til, får h. omkring 1500 til opgave at angive metoderegler for den rette udlægning af teologiske og klassisk-humane tekster. 2. Hos Schleiermacher udvides h.s område til at omfatte alle tekster el. åndsprodukter - og ikke blot særligt udvalgte, 'klassiske', 'autoritative' el. 'hellige' skrifter. Med denne udvidelse af h.s arbejdsområde mister den imidlertid sit traditionelle forhold til teksterne som formidler af sandheden. I stedet opfattes disse som udtryk for forfatterens psyke, liv og hist. epoke, og forståelsen af teksterne bliver sat lig en indlevelse i og genoplevelse af den bevidsthed, det liv og den hist. epoke, som teksterne er udtryk for. H. bliver til en almen kunsthåndværker om, hvorledes jeg skal undgå misforståelser, når jeg under læsningen søger at genopleve det liv, der ligger bag et givet åndsprodukt. For Schleiermacher er denne teori om genoplevelsen forenet med en almen metafysisk teori om, at forfatter og læser begge er udtryk for et og det samme, overindividuelle liv (ånden), som udfolder sig igennem verdenshist. , og det er dette liv, der i sidste ende er garant for forståelsens mulighed og meningsfyldthed. 3. I anden halvdel af 1800-tallet opgives denne metafysiske teori om det overindividuelle liv, og h.

bliver i historismen (el. historicismen) slet og ret opfattet som en kunsthåndværker, der skal sikre den rette genoplevelse af andres psykologiske tilstande udtrykt i objektivt foreliggende tekster (kilder). 4. Hos Dilthey videreføres historismens opfattelse af h. som universel metode for åndsvidenskaberne samt deres lære om forståelse som indlevelse i andres psyke el. liv. Samtidig søger Dilthey imidlertid at modvirke historismens relativisering af alle synspunkters krav på at sige det sande, idet han prøver at udarbejde en strukturlære for alle psyker og en verdensanskuelses typologi. Forsøg på en lignende typologisering kan genfindes hos bl.a. E. Kretschmer (1888-1964), T. H. Litt, E. Spranger (1882-1963) og M. Weber.

5. Hos Heidegger og senere Gadamer får ordet 'h.' en endnu videre betydning, idet de hævder, at ikke blot vor viden om tekster og åndsprodukter, men al vor viden bygger på en forståelse, der udbygges (artikuleres) i en udlægning af det, vi ved noget om. Fil.

må tage sit udgangspunkt i dette, hvorved den bliver til hermeneutisk fil.. Samtidig med denne udvidelse af h.-begrebet får det på ny et forhold til sandheds-begrebet. Den udlæggende forståelsestilegning bliver til en tilegning af sandheden om det, som vi forstår os på, og kun fordi vi på denne måde 'allerede er i sandheden', kan vi engang imellem tage fejl. Den hermeneutiske fil. bliver til en lære om menneskets historicitet, dvs. dette, at mennesket som en 'væren-i-verden' (In-der-Welt-sein) 'altid allerede' befinder sig i forståelsessituationer, som mennesket igennem en historisk forståelsesproces må udlægge og korrigere for derved at bringe sandheden tilveje. 6. Hos Ricoeur videreføres den hermeneutiske fil. som en lære, der fremhæver den sproglige og historiske karakter af menneskets væren i verden. Men Ricoeur udbygger dette ved især over for Gadamer - at betone objektiveringen, dvs. den proces, at mennesket kommer på afstand af sig selv ved at udtrykke sig i en ydre sammenhæng. For at forstå sig selv, sine egne frembringelser, må det gå omvejen over den ydre sammenhæng af kulturelle symboler, sociale institutioner, det lever igennem. En sådan formidlet forståelse kalder Ricoeur fortolkning. I forlængelse heraf betoner Ricoeur - til forskel fra Heidegger og Gadamer - forholdet mellem den hermeneutiske fil. og videnskaberne. Det sker med centrum i tekstproblemet.

Se også forståelse og hermeneutisk cirkel.

Udg. (samlebd.). G. Boehm og H.-G. Gadamer (udg.), Seminar: Philosophische Hermeneutik, Frankfurt a.M. 1976. O. Pöggeler (udg.), Hermeneutische Philosophie, München 1972.

Litt.: VTF. I, s. 397-98 (Dilthey), 405 (Heidegger), 409 (Gadamer), 427 (Ricoeur).

E. Betti, Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften, Tübingen 1962. H. Birus (udg.), Hermeneutische Positionen. Schleiermacher/Dilthey/Heidegger/ Gadamer, Göttingen 1982. G. Boehm og H.-G. Gadamer, Seminar: Die Hermeneutik und die Wissenschaften, Frankfurt a.M. 1978. E. D. Hirsch, Validity in Interpretation, New Haven/London 1967. (Lübcke 1996, 184-185)

hermeneutics

(Hermeneutic means *interpretive*), is a branch of philosophy concerned with human understanding and the interpretation of [texts](#). Recently the concept of *texts* has been extended beyond written documents to include, for example, speech, performances, works of art, and even events.

The word *hermeneutics* has two derivations. One is from the Greek god [Hermes](#) in his role as patron of interpretive communication and human understanding, while the other is from the [syncretic Ptolemaic deity Hermes Trismegistus](#), in his role as representing hidden or secret knowledge. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Hermeneutics>)

hermeneutisk cirkel

(af gr. *hermeneuein*, tolke, fortolke). 1. I klassisk [hermeneutik](#) fra ca. 1500-1800 svarer den h. c. til et forhold mellem en meningshelhed og en meningsdel i en tekst. 2. Hos Schleiermacher (og senere hos historicisterne og Dilthey) er den h. c. identisk med forholdet mellem en del af en persons bevidstheds- el. liv og hans liv, sociale miljø el. hist. epoke taget som en helhed. 3. Hos Heidegger og Gadamer er den h. c. forholdet mellem den konkrete deludlægning af noget og den forståelseshelhed (meningshorisont), som udlægningen befinder sig indenfor.

Litt.: VTF I, s. 31 (Schleiermacher, Dilthey), 139 ff. (Heidegger), 169 ff (Gadamer). Marc-Wogau, FGT. bd. 5, Gadamer, 'Om forståelsens cirkel?.' (Lübcke 1996, 185)

a) Helhed-delcirkel: ... vi [må] forstå en del af et værk, f.eks. et skriftsted, ud fra den helhed, den tilhører, og samtidig må helheden forstås på grundlag af delene.

b) Subjekt-objektcirkel: Den helhed, vi forstår noget ud fra, omfatter ikke kun det objekt, vi forstår - værket og dets dele, personen og hans handlinger osv. - men også os selv og vores egen forståelseshorisont. Vi forstår værket ud fra de opfattelser og holdninger, vi har i forvejen. Værket kan igen på sin side ændre vores forståelseshorisont.

c) HDM-cirkel: Beslægtet med den foregående cirkel er den bevægelse, der sker i anvendelsen af den hypotetisk-deduktive metode (HDM), hvor vi går fra værket til hypoteser om, hvordan det skal fortolkes, og tilbage igen til værket for at efterprøve hypoteserne.

d) Spørgsmål-svarcirkel: Når vi søger at forstå, nærmer vi os værket med spørgsmål, som helt eller delvis besvares af det. Det fører til nye eller reviderede spørgsmål, der igen leder til nye svar osv. Cirklen er beslægtet med den foregående: Enhver hypotese fører frem til nye spørgsmål til værket, dels spørgsmål med henblik på at efterprøve den og dels spørgsmål om andre sider af værket, som hypotesen giver anledning til at udforske.

[...]

Den position, der hævder at al begrundelse må være cirkulær, kaldes for [holisme](#). Det modsatte synspunkt kaldes [fundamentalisme](#); det går ud på, at enhver tilfredsstillende begrundelse må henvise til et fundament, der kan erkendes med absolut sikkerhed. [...] Holisten accepterer den hermeneutiske cirkel som begrundelsesstruktur; han hævder, at enhver menneskelig erkendelse fremviser samme cirkularitet i begrundelsen. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 96-97)

hermeneutisk metode

er den hypotetisk-deduktive metode anvendt på meningsfuldt materiale. [...] Forestillingen om, at der skulle være en modsætning mellem hermeneutik og hypotetisk-deduktiv metode synes at være opstået hos nogle tyske filosoffer, nemlig Max Horkheimer (1895-1973) og Jürgen Habermas (f. 1929), og fra Tyskland har den bredt sig til bl.a. de skandinaviske lande. [...]

Sådan som vi definerede hermeneutik ovenfor, kunne man forledes til at tro, at hver gang, vi forstår noget, har vi gjort brug af hermeneutisk metode. Det er imidlertid ikke tilfældet.

Vi forstår uden videre en lang række ting. Det er først, når vi ikke forstår, at vi må ty til hermeneutik. Vi må da se nærmere på det meningsfulde materiale, der f.eks. kan være en tekst, og fremsætte en hypotese om, hvorvidt den skal forstås sådan eller sådan. Vi efterprøver så denne hypotese på tekstmaterialet Denne proces kalder vi fortolkning eller udlægning, og det er den, hermeneutikken beskæftiger sig med. (Der må skelnes mellem fortolkning eller udlægning som (1) den proces, der fører frem til en forståelse, og som (2) resultatet af denne proces). Fortolkningsprocessen tager sigte på at opnå forståelse.

Når vi er nået frem til en hypotese, der passer med det foreliggende materiale, og passer bedre og på en mere simpel måde end andre hypoteser, vi kan tænke os, føler vi, at vi begynder at forstå teksten. Måske opdager vi senere noget i teksten, der ikke passer helt med hypotesen; så må vi igen lede efter en ny og bedre hypotese.

Situationen er parallel til den, vi har med naturen. Her kommer videnskaben også først ind, når vi står over for et naturfænomen, vi ikke forstår. Vi bruger fantasien og prøver at finde en hypotese, der gør, at fænomenet passer ind i resten af vores virkelighedsopfattelse. Hvis det sker, føler vi igen, at vi forstår. *Forskellen mellem hermeneutik og naturvidenskab er, at i hermeneutikken forudsætter vi hele tiden en grundlæggende hypotese om, at materialet er meningsfuldt, mens vi i naturvidenskaben har en grundlæggende hypotese om, at vi har at gøre med rene kausalprocesser.* (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 89-90)

heuristik

(af gr. *heuriskein*, at finde), om det at finde eller opdage noget. 1. Retningslinier for mulig forskning (Kant). 2. I moderne videnskabsteori er positiv h. de metodologiske regler, som angiver i hvilken retning et forskningsprogram bør gå, medens den negative h. angiver, hvad forskningsprogrammet bør undgå (Lakatos). (Lübcke 1996, 186)

a process such as trial and error, for solving a problem for which no algorithm exists. A heuristic for a problem is a rule or method for approaching a solution. (Blackburn 1996, 173)

hjerne

den del af centralnervesystemet, som ligger i hovedet, beskyttet af kraniet. På grænsen mellem hoved og hals går hjernen over i centralnervesystemets anden del, rygmarven. Hjernen inddeles i storhjernen, mellemhjernen, midthjernen, lillehjernen, hjernebroen og den forlængede marv. Mellemhjernen og midthjernen, hjernebroen og den forlængede marv betegnes under ét som hjernestammen. Storhjernen består af de to halvdele, benævnt hemisfærer, der er indbyrdes forbundet ved hjernebjælken. Hemisfærene er på overfladen ujævne med hjernefurer, hvorimellem hjernevindingerne poser sig frem. Hver hemisfære inddeles i pandelap, isselap, nakkelap og tindingelap. Hemisfærenes yderste lag hjernebarken [også kaldet *kortex*, JZ], består af nerveceller, som danner centre for bevidsthedslivet og talrige andre vigtige funktioner; de mange nerveceller gør barken grå, hvorfor den kaldes den grå hjernesubstans, folkeligt ”de små grå celler”. I dybden ligger den hvide hjernesubstans, der hovedsagelig består af nervetråde, som forbinder de forskellige centre. Fra mellemhjernen udvikles thalamus og hypothalamus, som indeholder centret for det autonome eller selvstyrende nervesystem og har forbindelse med hypofysen, hvor produktionen af de overordnede hormoner finder sted. Lillehjernen har bl.a. betydning for bevægelsesfunktionerne og ligevægtssansen. I væggene omkring hjernens hulrum, ventriklerne, udskilles en klar, farveløs væske, cerebrospinalvæsken, som dels tjener til, at hjernen ”flyder” i en stødpude og nærmest er ”vægtløs”, dels vedligeholder en afstemt koncentration af vigtige stoffer for dens funktion; væsken omgiver tillige rygmarven i dens kanal i rygsøjlen. Fra hjernen udgår 12 par nerver, hjernenerverne. Hjernens størrelse, der ikke står i ligefremt forhold til intelligensen, varierer meget fra individ til individ; gennemsnitsvægten hos voksne er 1350 g. Hjernen tjener til som overordnet organ at styre og regulere legemets funktioner og bevægelser, herunder kredsløb, vejrtrækning, hormonbalance m.m. Desuden bestemmer den hele vor adfærd, idet den er sæde for sanser, åndsevner, tanker og følelser. Hvordan hjernen fungerer, er endnu noget af et mysterium, skønt man kender selve opbygningen af centralnervesystemet og ved, at funktionerne beror på et samarbejde mellem komplicerede strukturer. Overførslen af impulser gennem nervetrådene fra og til de milliarder af hjerneceller sker, hvor to udløbere, neuritten og dendritten, mødes i den såkaldte synapse. Impulserne er svage elektriske strømme; ved deres

påvirkning vil der i synapsen frigøres en kemisk substans, transmittersubstansen, der viderepåvirker den næste celle. Da der i en cm³ hjernevæv kan findes 50.000 synapser, er kontaktmulighederne enormt mange. (Lademanns 2000)

holisme

Det synspunkt, at alt hænger sammen med alt, og at denne sammenhæng er den eneste begrundelse, vi kan have for at foretrække nogle meninger frem for andre, kaldes erkendelsesteoretisk *holisme*. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 70)

Det holistiske synspunkt går ... ud på, at træk ved helheden ikke kan forklares ud fra delene, men at træk ved delene kan forklares ud fra helheden (jf. emergentisme). (Faye 2000, 25)

Samlebetegnelse for en lang række overvejelser der søger at anskue helheder, hele personen frem for delene, mennesket i forhold til andre mennesker, til samfundet, til universet som helhed. Et vigtigt synspunkt i *holisme* er, at helheden er mere end summen af delene. (Abrahamowitz 2001, 100)

(af gr. *hólos*, hel, udelt), 1. Den lære, at helheder, el. visse helheder, er mere end summen af de enkelte dele. Et eksempel herpå er organicismen, hvorefter visse systemer, som ikke er organismer i alm. forstand, ikke desto mindre skal opfattes som sådanne, idet systemernes dele kun kan forklares ud fra deres plads og funktioner i helheden. 2. Den metafysiske el. videnskabelige teori, at virkeligheden udgøres af helheder med tendens til at udvikle sig til stadigt mere komplicerede former. 3. Den historievindskabelige og samfundsvidenskabelige teori om, at sociale helheder er selvstændige el. autonome. I denne betydning af ordet 'h.' skelnes der mellem ontologisk og metodologisk h.. Den ontologiske h. er teorien om, at der findes irreduktible, sociale helheder med særlige egenskaber (Durkheim). If. den metodologiske h. bør sociale helheder undersøges og forklares som sociale helheder og ikke reduceres til noget andet, f.eks. enkeltpersoners handlinger (Nagel, Mandelbaum, Goldstein). En traditionel modsætning til h. er individualismen (af lat. *individuum*, udelt, udelelig). Den ontologiske individualisme er teorien om, at der kun findes individer eller mere snævert, at der i den sociale verden kun findes individer. Den metodologiske individualisme er læren om, at alle sociale forklaringer skal ske ud fra individets dispositioner og handlinger (Hayek, Popper, Watkins). If. h. fremkommer der i samfundet nye sociale helheder, (emergensdoktrinen, af lat. *ex*, ud fra, mergere, sænke ned), der har emergente, makroegenskaber som er forskellige fra de egenskaber, individer har, og som påvirker individerne og deres handlinger. At forstå individers handlinger kræver derfor i mange tilfælde en henvisning til sociale fænomener, som ikke kan reduceres til enkeltpersoners handlinger. Personer, f.eks. en bankkasserer, opfatter en del af deres handlinger i lyset af deres ideer om samfundsmæssige helheder, f.eks. pengesystemet (Mandelbaum).

Herimod hævder de metodologiske individualister, at de sociale helheder aldrig er størrelser, som direkte kan iagttages, men at de derimod er individernes ideer (meninger) om samfundet. De sociale størrelser, som det er samfundsvidenskabernes opgave at forklare, er if. den metodologiske i. de uuntederede konsekvenser af individernes handlinger. Det er vor opgave at tage udgangspunkt i de ideer, der leder personerne i deres handlinger, og ikke i personernes teoretisering om egne handlinger (Hayek). Endvidere fremhæver den metodologiske i., at påstande om sociale fænomener kun kan afprøves empirisk ved at specificere påstande om individer. Hertil svarer holisterne, at påstande ikke kan identificeres med de omstændigheder hvorunder de afprøves (jf. verifikationisme). Individualisternes påstand om, at nogle af de holistiske helheder, f.eks. institutioner eller samfund, har egne selvstændige og overindividuelle mål, og at de derfor er moralsk suspekter (totalitær kollektivism), afvises skarpt af mange holister, idet de hævder, at sociale helheder eksisterer, men at de ikke har mål.

Litt.: VTF II, s. 164 ff (Popper), 183 ff (Wittgenstein), 283 ff (Quine). J. C. Jarvie, *Concepts and Society*, London 1972. E. Nagel, *The Structure of Science*, London 1961. J. O'Neil (udg.), *Modes of Individualism and Collectivism*, London 1973.

4. Ordet 'h.' bet. i erkendelsesteori og videnskabsfil. den teori, at erkendelsen (videnskaben) ikke er en sum af fra hinanden afsondrede antagelsesmængder, men er et sammenhængende system, der som et hele er tilpasset erfaringen. Teorien, der bl.a. er fremført af Neurath og Quine, afviser skellene analytisk/syntetisk og apriori/aposteriori og antagelsen af et sikkert fundament for erkendelsen. 5. I

sprogfil. det synspunkt, at den grundlæggende meningsbærende enhed er et helt sprog. Fremført af bl.a. Quine og den senere Wittgenstein.
Litt.: VTF II, s. 165 (Popper), 183 f (Wittgenstein), 283 ff. (Quine). (Lübcke 1996, 191-192)

hologram

(af gr. holos 'hel' og -gram), komplekst diffraktionsgitter, i reglen på fotografisk plade eller film, som rigtigt belyst vil vise et tredimensionalt billede. (Det Store Danske Encyklopædi 2004).

homologi

(af gr. homo-, sam-, og logos, tale forhold), overensstemmelse. I stoicismen om overensstemmelsen mellem livet, menneskefornuften og naturen. I mat. og mod. biol., sociologi mv. betegner 'h.' strukturel el. strukturel overensstemmelse mellem komponenter i systemer. F.eks. er fuglenes vinger homologe med pattedyrenes forlemmer og fiskenes brystfinner. (Lübcke 1996, 192)

homonymi

enslyd, det forhold at flere ordindhold har samme udtryk; flertydighed hvor et ordudtryk (eller en morf) kan have forskellige ikke-beslægtede betydninger (betydninger uden fælles semer) i forskellige sammenhænge.

Eksempler: udtrykket skrå kan betyde 'i en retning mellem på langs og på tværs', eller 'tyggetobak' eller 'lavsregler'. Disse betydninger har ingen fælles semer og kan derfor ikke opfattes som polysemi.

I kan betyde 'på stedet hvor' og 'jer'. Morfen -er kan betyde 'nutid' i spiser og 'en der gør det (agent)' i en bager; betydningerne har ingen fælles semer og er derfor ikke polysemi. (Cramer m.fl.1996, 59)

horisont, forståelseshorisont

= mængden af de meninger og holdninger, bevidste og ubevidste, vi har på et givet tidspunkt, men som vi ikke aktuel er opmærksomme på. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 38)

(af gr. horízein, afgrænse). 1. Oprindeligt betyder ordet 'h.' den fysisk bestemte synskreds. 2. I middelalderen siges mennesket at være lig en h., fordi det står mellem det forgængelige (tidslige) og det uforgængelige (evige), ligesom en h. står mellem Jorden og Himlen. Denne metafysiske brug af h-billedet opgives imidlertid i nyere tid. 3. Hos Leibniz og Kant får h.-billedet derimod en erkendelsesteoretisk anvendelse. Mennesket identificeres ikke mere med en h., men det siges at have en h. af erkendelsesmuligheder. Vor h. bestemmer grænsen for det, som mennesket i det hele taget kan erkende. 4. Hos Husserl betyder ordet 'h.' dels rækken af de genstande, som jeg ikke er rettet imod, men som jeg kan vende mig imod og erkende, og dels væsensstrukturen i en sådan h.. 5. I moderne hermeneutik (Heidegger, Gadamer, o.a.) er en h. lig rækken af de underforståede begreber og teorier, som farver min udlægning af det værende og den verden, jeg befinder mig i. Min h. er således en del af min forforståelse. - Bemærk, at h. i betydning 2 og 3 er noget fastlagt, medens h. i betydning 4 og 5 er noget relativt, der kan overskrides.

Litt.: VTF I, s. 136-38 (Heidegger), 172 ff (Gadamer). (Lübcke 1996, 192)

hukommelse

Evnen til at hente og bruge viden, oplevelser og færdigheder, man har tilegnet sig tidligere. Selve *h*-processen opdeler man i tre faser: Indkodningen, hvor man tilegner sig informationen. Lagringen, hvor informationen oplagres. Her må man ikke tænke på en fysisk lagerplads, der er en alt for grov omskrivning. Genfindingen eller genkaldelsen, hvor informationerne hentes frem igen.

Man har talt om, at der findes flere lagre for *h*, som altså ikke er "lagre", men snarere lagringsmåder. I en brøkdelen af et sekund sanser vi noget, som registreres i et sanselager. Hvis det ikke får vores opmærksomhed, forsvinder det igen. Men studser vi over det, lagres det i korttidshukommelsen, KTH, der har en begrænset plads. Man har talt om, at vi kan oplagre omkring 7 emner ad gangen her. KTH kaldes også opmærksomheden, det vi lige nu er opmærksomme på. Man har også kaldt det arbejdshukommelsen. Får oplevelsen eller informationen betydning for os, kan den lagres meget længe i langtidshukommelsen, LTH, der er det, man egentlig forstår ved *h*. Overføringen fra KTH til LTH kaldes konsolidering.

Ved LTH taler man om explicit (tydelig, forklaret) *b* der er viden, man bevidst har adgang til og kan udtrykke i ord. Og implicit (underforstået) *b*, der er færdigheder, som vi kan benytte os af uden videre, men som vi ikke kan forklare med ord, fx evnen til at cykle. Den eksplicitte *b* deles igen op i to: Episodisk *b* (*b* for episoder, små handlingsforløb) som er genoplevelser af begivenheder, og semantisk (sproglig) *b* som er viden om fx facts og begreber, der kan udtrykkes sprogligt.

Når en erindring er lagret i LTH, hvordan hentes den så frem? Der er flere muligheder: 1.

Det kan foregå ved hjælp af cues der kan oversættes ved ”stikord” eller bedre ved ”ledetråde”; disse ledetråde er lagret i arbejdshukommelsen og kan bruges, hvis de har meningsfuld sammenhæng med det, der skal drages frem. 2. Begreber eller skemaer (hvor man ofte bruger udtrykket skemata) der er en bestemt gruppe af viden om et bestemt emneområde. 3. Drejebøger (eller det eng. scripts) der er rækker af begivenheder, som typisk indgår i samme rækkefølge (fx morgenturen i badeværelset). Det fælles for disse hjælpemidler for *b* er, at det kendte og det nye belyser og aktiverer hinanden.

Hvad er det, vi husker? Det er i første omgang det, man har indlært sig ordentligt, og det vil sige emner, man har givet fuld opmærksomhed, som var betydningsfulde for en, og hvis konsekvenser man indså, som var påfaldende og som gled ind i en vigtig sammenhæng.

Følelserne spiller ind på afgørende måder:

Det er på den ene side lettere at genkalde sig begivenheder, man har haft en positiv følelse for. Det føles ganske enkelt behageligt. På den anden side kan ærgrelser, skuffelser og frustrationer, ja ligefrem plager på ubehagelige måder dukke op igen og igen. Se gentagelsestvang, genoplevelsesfænomener, posttraumatisk stressforstyrrelse og generindringsfase. Endvidere har følelstone betydning ved at man husker emner, når man er i samme stemning, som da man oplevede dem. Se tilstandsafhængig indlæring. Man har fx peget på, at ved depression er det kun depressive tanker og erindringer, der dukker frem (følelser af mislykkethed, skyld osv.). Endelig har Freud teori om, at oplevelser, jeg’et ikke kan vedkende sig, gemmes væk i det ubevidste, se fortrængning og forsvarsmekanismer. Hukommelsesforskningen har ikke kunnet be- eller atkræfte denne teori. (Abrahamowitz 2001, 101-102)

human

(lat. menneskelig). Menneskelig, næstekærlig, angående mennesket. (Abrahamowitz 2001, 102)

humaniora (se åndsvidevidenskab)

(lat. om det menneskelige). De videnskaber der indgår i humanistisk dannelse (se humanisme): filosofi, litteratur- og sprogkundskab, historie og studiet af kunsten. (Abrahamowitz 2001, 102)

humanisme

1. Bevægelse der startede i renæssancen og gik ud på at studere oldtidens kultur; stort set de samme fag som i humaniora. 2. Livsholdning og handlinger der sætter menneskets velfærd og udviklingsmuligheder højest. 3. Tolerance og medmenneskelighed. (Abrahamowitz 2001, 102)

Humanisme kan have i hvert fald tre betydninger:

- En filosofisk opfattelse, der sætter mennesket i centrum. I denne betydning kan udtrykket siges at stå i modsætning til religion. Nogle ateister foretrækker at betegne sig selv som humanister.
- En medmenneskelig holdning, der indebærer respekt for hvert enkelt medmenneske.
- En kulturel bevægelse i renæssancen, som var påvirket af antikken.

Humanism is an active ethical and philosophical approach to life focusing on human solutions to human issues through rational arguments without recourse to a god, gods, sacred texts or religious creeds. Humanism has become a kind of implied ethical doctrine (“-ism”) whose sphere is expanded to include the whole *human* ethnicity, as opposed to traditional ethical systems which apply only to particular ethnic groups.

Many early doctrines calling themselves ”humanist” were based on Protagoras’ famous claim that ”man is the measure of all things.” In context, this asserted that *people* are the ultimate determiners of value and morality— not objective or absolutist codices. In its time, Protagoras’ statement was a radical and objective view of the human condition, which has convincingly refuted absolutism for much of Western

philosophical history since. Subsequent interpretations of this "principle" became split between [relativism](#) and [universalism](#) —the former views all ethics as derived from the individual ([individualism](#)), while the latter views ethics as meaningful only if they are applicable to all. While relativism gained prominence during the [Industrial Era](#), global communication and transculturation have deprecated relativism in favor of a universalist view of humanism.

The evolution of the meaning of the word 'humanism' is fully explored in [Walter, Nicolas](#): 'Humanism - What's in the Word' ([Rationalist Press Association](#), London, 1997, [ISBN 0-301-97001-7](#)).

[Religious humanism](#) stems from the Renaissance-Enlightenment tradition. It contains many artists, mainstream [Christians](#), and scholars in the liberal arts. Their view tends to concentrate on the dignity and nobility of human achievement and possibility.

Other types of people that may be considered religious humanists are those who, despite believing in an organized religion, don't consider it necessary to derive all their moral values from that religion.

[Secular humanism](#) reflects the rise of [globalism](#), [technology](#) and the collapse of religious authority. It too acknowledges an individual's dignity and worth and capacity for self-realization through reason and logic. They see themselves as providing an answer to the need for a common philosophy that transcends the cultural boundaries of local moral codes and religions.

Many people call themselves humanists of one form or another. Some people consider themselves humanists because their religious beliefs are moral, and therefore humane. Humanism is also sometimes used to describe humanities scholars (particularly classicists). There is also a school of [humanistic psychology](#). (<http://en.wikipedia.org/wiki/Humanism>)

[hypertekst](#)

Et *hypertekst*-system er en mængde information (tekst, billeder) organiseret således at et emne i systemet direkte henviser (gennem såkaldte *hyperlinks*) til andre emner i systemet. Dette tillader læseren frit at navigere, samt flere samtidige forfattere og udvisker dermed skellet mellem læse og forfatter. Det mest velkendte hypertekst-system er [World Wide Web](#), og herunder er [Wikipedia](#) et glimrende eksempel.

Hypertekstkonceptet blev udtænkt af præsident [Roosevelts](#) videnskabelige rådgiver [Vannevar Bush](#). Han forestillede sig og beskrev i 1945 et informationshåndteringssystem, der kunne indeholde både tekst, billeder, tegninger og noter. Systemet, der blev kaldt *Memex* (Memory Extender) skulle tillade at der blev bladret i al den tilgængelige information og at der kunne etableres link mellem to vilkårlige punkter i informationen. Udover muligheden for at etablere link, skulle der også kunne skabes et spor gennem den tilgængelige information med henblik på at binde information om et emne sammen. Vannevar Bush udtænkte endog ideen om "trail blazers", personer hvis opgave skulle være at skabe brugbare spor igennem den tilgængelige information, dvs. personer der kunne binde eksisterende offentlig information sammen ved hjælp af [hyperlinks](#)... Wikipedianere?

Memex blev aldrig bygget, men Bush skrev i 1945 en artikel "As We May Think" i *Atlantic Monthly*. En af de der læste den debatskabende artikel var [Doug Engelbart](#) der i 1962 ved SRI (Stanford Research Institute) indledte et projekt *Augment*, der bl.a. skulle skabe samspil mellem dokumenter.

Selve ordet *hypertext* blev skabt af [Ted Nelson](#) i 1965 i forbindelse med det [Xanadu system](#) han arbejdede på. Ted Nelson forestillede sig at alt hvad der nogensinde var skrevet skulle være tilgængeligt og krydsrefereret. Termen findes i hans *Literary Machines* og defineres der som "non-sequential writing".

I 1967 udvikledes det første funktionsduelige hypertekstsystem af [Andries van Dam](#) ved [Brown University](#) og efterfølgende solgte [IBM](#), der havde betalt for udviklingen, systemet til [Houston Manned Spacecraft Center](#) hvor det blev anvendt i forbindelse med dokumentationen af [Apollo-programmet](#).

Endelig i 1986 kom det første bredt tilgængelige system [Guide](#) fra OWL og i 1987 sendte Apple [HyperCard](#) på markedet.

Nutidens tekstbehandlingsprogrammer indeholder næsten alle en eller anden form for hypertekst-kapabilitet, idet der nemt kan skabes link internt i filerne, mellem filerne og også til tekster mv. på internettet. (<http://da.wikipedia.org/wiki/Hypertekst>)

[hypotese](#)

= en påstand, som tilfredsstillende følgende to krav:

1. vi er ikke helt sikre på, at den er sand

2. vi udleder logiske konsekvenser af den, enten for at teste hypotesen, eller for at forudsige noget eller for at forklare noget.
(Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 30)

(af gr. hypothesis, antagelse), foreløbig antagelse, formodning. 1. I gr. matematik og fil. betyder 'h.' ubevidst påstand eller forudsætning, der ligger til grund for bevis eller forklaring. 2. I moderne videnskabsfil. er en h. en påstand, der antages uden at være [verificeret](#). Påstanden ophører med at være en h., hvis den enten bliver verificeret, dvs. bekræftet, (evt. sandsynliggjort) eller falsificeret, dvs. forkastet, af erfaringen. If. nogle fil., bl.a., Popper, er alle videnskabelige love og teorier, der handler om virkeligheden, h. og kan ikke være andet.

Litt.: VTF II, Den logiske positivisme, Popper og Kuhn. (Lübcke 1996, 200)

[hypotetisk-deduktiv metode](#)

Metode til videnskabelig teoridannelse, hvorefter der (1) forsøgsvist opstilles en [hypotese](#) som mulig [forklaring](#) på et givet problem; (2) logisk udledes ([deduceres](#)) forudsigelser fra hypoteser (suppleret med beskrivelser af [initialbetingelser](#) og evt. med teorier, der i den givne sammenhæng anses for at være velbekræftede); (3) foretages undersøgelser i form af observationer el. eksperimenter med henblik på at [verificere](#)/falsificere forudsigelserne og derigennem efterprøve hypotesen. Hvis forudsigelserne opfyldes, siges hypotesen at være bekræftet (konfirmeret) til en vis grad og kan så underkastes yderligere efterprøvning. Opfyldes forudsigelserne derimod ikke, siges hypotesen at være gendrevet (falsificeret), og der må opstilles en ny. Metoden har været genstand for forsk. udlægninger (se bl.a. Popper), ligesom det er blevet påpeget, at der kun sjældent består strenge logiske relationer mellem videnskabelige teorier og iagttagelsesudsagn. Endvidere er det omstridt, hvorvidt anvendelse af metoden rent faktisk kendetegner videnskabelige undersøgelser.

Litt : VTF II, s. 133-35, 156-60. D. Føllesdal og L. Walløe, Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi, kap. 2 og 3, Oslo 1977. U.J. Jensen, Videnskabsteori I, kap. 3 og 4, Kbh. 1973. H. Krag og S. A. Pedersen, Naturvidenskabsteori, kap. I, Kbh. 1981." (Lübcke, 1996, 200)

[hypotetisk-deduktivt system](#)

= et deduktivt system med hypoteser som udgangspunkt.

De meninger, der indgår i et sådant system, begrundes ikke fra oven, fra grundlæggende principper, der på sin side begrundes med en speciel form for indsigt [[aksiom](#)], men begrundes ved, at systemet som helhed passer med vores erfaring. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 46)

[iagttagelsessprog](#)

I empiristisk videnskabsfil. bet. for den del af en enkeltvidenskabs sprog, som alene omfatter observationsætninger (se [basissætning](#)). Modsætningen til i. er et teorisprog. Det er omstridt, om denne adskillelse kan opretholdes. (Lübcke 1996, 202)

[ide](#)

(med flertalsformen ideer; gr. *eidōs* el. *idea*, udseende; beskaffenhed; art), et af de centrale ord hos en lang række fil. fra antikken til vore dage. Der er ikke noget fælles træk, som går igen i samtlige de betydninger, ordet er blevet tillagt. 1. Platon betegner med ordet 'i.' tingenes væsen og årsag. Alt, hvad der fremtræder i rum og tid, er til i kraft af at ligne el. have del i en i.. I., som er evige og uforanderlige, er ordnet i et hierarki med de i., der er nærmest enkelttingene nederst og en samlende i. øverst. Platons opfattelse af, hvad en i. er, er ikke entydig. Visse steder synes han at opfatte en i. som et almenbegreb (jf. [begreb](#)); medens han andre steder tilsyneladende opfatter den som et fuldkomment væsen, der eksisterer uafhængigt af enkelttingene. Platons idelære kritiseres af hans elev, Aristoteles, der erstatter den med en teori om [form](#) (gr. *eidōs* el. *morfe*) og materie. 2. I senantikken og middelalderens fil. videreudvikles Platons i.-lære, således at i. opfattes som *Guds tanker*. (Plotin, Augustin). Herfra udvides ordets betydning til også at dække den tankemæssige foregribelse af noget, der skal produceres. F. eks. har håndværkeren en i. om det, han vil frembringe, forud for at det bliver til. Der udviklede sig i højskolastikken en diskussion om, hvorvidt de mangfoldige i. eksisterer forud for Gud og dermed bryder Guds enhed, eller om de er afledte af Gud (Bonaventura, Thomas, Duns Scotus, Ockham) 3. Descartes betegner alt, hvad der kan være

genstand for bevidsthed, som i.. Det betyder, at såvel abstrakte emner som det, der er givet i sanseerfaringen, er i.. Denne brug af ordet, som er en fil. nyskabelse, har sin baggrund i den almindelige betydning, som ordet havde vundet på engelsk og fransk i det 16. årh.. Blandt i. er der if. Descartes nogle, som besidder objektiv realitet. Det er de medfødte i., som udmærker sig ved, at de opfattes klart og tydeligt. Descartes' brug af ordet lever i vidt omfang videre hos eftertidens rationalistiske og empiristiske fil.; men de to grupper af fil. har vidt forskellige teorier om, hvilken erkendelsesteoretisk og ontologisk forbindelse der består mellem de forskellige former for i.. If. Leibniz kan alle i. føres tilbage til medfødte i.; medens Locke hævder, at vore i. er bygget op af "simple i.", som stammer fra sansningen. Berkeley og Hume gennemfører konsekvent Lockes forslag om at opfatte al erkendelse som konstruktioner af simple sanseindtryk. Hume giver samtidig ordet 'i.' en ny og snævrere betydning. De direkte givne sanseindtryk kalder han for indtryk (impressions), medens han anvender ordet 'i.' (idea) om (erindrede) indtryk. 4. Kant anvender ordet 'i.' som betegnelse for de principper, der styrer og ordner vores erkendelse og handling; men som vi samtidig ikke kan tilskrive objektiv realitet. Et sådant princip kaldes også for en transcendental i., en fornuftsi. el. en regulativ i.. Kant hævder f.eks., at vi har en i. om verden som helhed, som styrer den videnskabelige erkendelse, og at vi har en i. om frihed, som er grundlaget for vores moralske handle. Disse i. kan ikke hente noget belæg i sanseerfaringen, og vi har derfor ikke nogen ret til at hævde, at de betegner nogen bevidsthedsuafhængig realitet; men samtidig er de nødvendige (transcendentale) forudsætninger for henholdsvis den videnskabelige erkendelse og den moralske handle. 5. Inden for den tyske idealisme anvendes ordet 'i.' ligesom hos Platon til at betegne den højeste virkelighed. Men i den tyske idealisme opfattes i. som noget, der nødvendigvis må udtrykke sig gennem de rum/tidslige fænomener. I. - ofte kaldet den absolutte i. - er kun til i og med, at den optræder i rum og tid, f.eks. i form af naturfænomener, historiske begivenheder, institutioner og kunstværker. Samtidig er de rum/tidslige fænomener kun til i kraft af at indgå i en rationel struktur. 6. I [pragmatismen](#) overtages empiristernes brug af ordet, men betoner samtidig i.s (sanseindtrykkenes) forbindelse med handlingslivet. Denne brug af ordet 'i.' kulminerer hos Dewey, som opfatter en i. som en handlingsregel, der er en reaktion på en sanseoplevelse. 7. I [fænomenologien](#) (navnlig hos Husserl) benyttes ordene, 'i.' og '[væsen](#)', synonymt. I. eller væsenet er de nødvendige egenskaber ved et fænomen, som ikke kan borttænkes, uden at fænomenet mister sin selvidentitet. I. eller væsenet er selv mulig at erfare igennem den såkaldte [væsensskuen](#), der er resultatet af, at man ved fantasiens hjælp varierer et fænomen, indtil man når frem til en række egenskaber ved fænomenet, som ikke kan borttænkes, og som følger if. Husserl må tilhøre dette med nødvendighed. Litt.: VTF I, s. 53-58 (Husserl), 122 ff (Heidegger), s. 247 ff (Adorno). Historisches Wörterbuch der Philosophie, bd. 4. Basel/Stuttgart 1976. (Lübcke 1996, 202-203).

idea (Gk., *eidos*, visible form) A notion stretching all the way from one pole, where it denotes a subjective, internal presence in the mind, somehow thought of as representing something about the world, to the other pole, where it represents an eternal, timeless unchanging form or concept: the concept of the number series or of justice, for example, thought of as independent objects of enquiry and perhaps of knowledge. These two poles are not distinct meanings of the term, although they give rise to many problems of interpretation, but between them they define a space of philosophical problems. On the one hand, ideas are that with which we think, or in Locke's terms, whatever the mind may be employed about in thinking. Looked at that way they seem to be inherently transient, fleeting, and unstable private presences. On the other hand, ideas provide the way in which objective knowledge can be expressed. They are the essential components of understanding, and any intelligible proposition that is true must be capable of being understood. Plato's theory of forms is a celebration of the objective and timeless existence of ideas as concepts, and in his hands ideas are reified to the point where they make up the only real world, of separate and perfect models of which the empirical world is only a poor cousin. This doctrine, notable in the *Timaeus*, opened the way for the Neoplatonic notion of ideas as the thoughts of God. The concept gradually lost this other-worldly aspect, until after Descartes ideas become assimilated to whatever it is that lies in the mind of any thinking being. Together with a general bias towards the sensory, so that what lies in the mind may be thought of as something like images, and a belief that thinking is well explained as the manipulation of images, this was developed by Locke, Berkeley, and Hume into a full-scale view of the understanding as the domain of images, although they were all aware of anomalies that were later regarded as fatal to this doctrine (see abstraction). The defects in the account were exposed by Kant, who realized that the understanding needs

to be thought of more in terms of rules and organizing principles than of any kind of copy of what is given in experience. Kant also recognized the danger of the opposite extreme (that of Leibniz) of failing to connect the elements of understanding with those of experience at all (Critique of Pure Reason, A 270).

It has become more common to think of ideas, or concepts, as dependent upon social and especially linguistic structures, rather than the self-standing creations of an individual mind, but the tension between the objective and the subjective aspect of the matter lingers on, for instance in debates about the possibility of objective knowledge, of indeterminacy in translation, and of identity between the thoughts people entertain at one time and those that they entertain at another. (Blackburn 1996, 183-184)

ideal

(af gr. *idea*, udseende; beskaffenhed; art). Modsat det beslægtede 'ide', er ordet 'ideal' af ret ny dato, idet det formentlig først er dannet i midten af 1600-tallet. Sin fil. betydning har ordet hovedsagelig fået gennem Kants, Schillers og Hegels brug deraf. 1. Et højeste formål el. en højeste værdi, er enten noget, der kan og bør virkeliggøres, eller et blot regulativt i. (el. regulativ idé), dvs. et formål, som vi bør stræbe efter at lade os lede af, men som principielt ikke kan virkeliggøres. 2. Et mønstereksempel el. forbillede, dvs. et konkret virkeliggjort i. (i betydning 1), som vi kan orientere os efter. 3. If Kant er et transcendentalt i. en idé om den totale sum af alle tænkelige, positive prædikater, der ikke kun bliver opfattet som regulativt ideal (se 1), men også som eksisterende (dvs. som en ting i sig selv), nemlig Gud. Men if. Kant er det en fornuftsillusion at tro, at fornuften kan bevise, at der findes en Gud (se gudsbevis). 4. Noget, der (endnu) ikke er virkeliggjort. 5. Noget, som kun findes i bevidstheden (forestillingen, tanken) el. i teorien. 6. Noget, som ikke tilhører den reale (fysiske og sansbare) virkelighed (jf VTF. I, s. 79 f). 7. En idealisering er en proces, der enten ser bort fra (abstraherer fra) visse træk ved et værende (feks. geometrisk i.), eller som tillægger et værende nogle værdifulde egenskaber, som det ikke selv besidder. Ordet 'idealisering' kan også betegne selve resultatet af en sådan proces. (Lübcke 1996, 203)

idealisme

(af gr. *idea*, udseende, beskaffenhed, art), samlebet. for en række erkendelsesteoretiske og metafysiske opfattelser, der alle lægger vægt på, at virkeligheden på radikal vis er bestemt og konstitueret af erkendelse og tænkning, således at der ikke kan findes nogen virkelighed, der er uafhængig af menneskelig bevidsthed eller tænkning eller objektive principper. Traditionelle modsætninger til i. er realisme (der findes en bevidsthedsuafhængig verden) og materialisme (alt virkeligt er af fysisk natur). 1. If. Platon er det virkelige det, der er uforanderligt og utorgængeligt. Disse evige og uforanderlige størrelser kalder Platon ideerne, og mennesket kan alene begribe dem i kraft af tænkning. De fænomener, der findes i sansernes verden, er kun virkelige i det omfang, de har del i ideerne, og vi kan kun erkende dem i kraft af ideerne, f.eks. ved at bruge begreber. På samme måde som enkeltting kan have del i ideerne, kan en ide have del i en anden ide, og Platon ordner ideernes verden som et hierarki, hvor enhedens ide, der er den mest almene og mest indholdsfulde, er den øverste. Platons ideer er selvstændige almenbegreber eller særligt fuldkomne størrelser, der eksisterer uafhængigt af enkelttingene og den menneskelige bevidsthed. Platons i. omtales derfor ofte som objektiv idealisme. 2. For Berkeley gælder det derimod, at ideerne kun eksisterer, for så vidt som de erfares af en (menneskelig el. guddommelig) bevidsthed. If. Berkeleys immaterialisme el. subjektive idealisme er det eneste der eksisterer, aktive bevidstheder og deres ideer. Hans kritik er især rettet mod tanken om en bevidsthedsuafhængig, materiel substans. Vi kan ikke direkte sans materielle ting, men kun vore ideer. Og da vi ikke kan sammenligne tingen med vore ideer, fordi vi kun kan sammenligne ideer med ideer, kan vi aldrig vide, om nogle af vore ideer er egenskaber ved de materielle ting. Endvidere hævder han, at de primære kvaliteter (egenskaber), som f.eks. form og størrelse, (jf. Locke), er lige så bevidsthedsafhængige og relative som de sekundære kvaliteter (egenskaber) som f.eks. farve og smerte. Det er utænkeligt, at noget kan eksistere uafhængigt af en bevidsthed. Idet vi prøver at forestille os en sådan størrelse, bringer vi den netop i relation til vor bevidsthed i kraft af vor forestilling om den. Verden med dens træer og sten er en konstruktion af vore ideer eller sanseindtryk. Det, der adskiller en fantasiverden eller en drømmeverden fra den virkelige verden er, at den sidste er præget af sammenhæng og regelmæssighed mellem ideerne i modsætning til den første. 3. If. Kant må genstandene rette sig efter vor erkendelse, hvis vi skal kunne redegøre for den kendsgerning, at vi har universel og nødvendig erkendelse, f.eks. i matematikken og fysikken. Han kalder sin form for i. kritisk eller transcendent i., idet den handler om erkendelsens transcendentale mulighedsbetingelser. Vi kan have

sand og universel erkendelse af fænomenerne, fordi de er bestemt eller konstitueret af vore anskuelsesformer, rum og tid, og kategorierne., f.eks. 'ting' og 'årsag-virkning'. Om tingene i sig selv, som er uafhængige af vore erkendelsesprincipper, kan vi ikke vide noget. Kant forsøger at gendrive Berkeleys (og andres) subjektive i., idet han hævder, at vi ikke kan blive bevidste om os selv uden at have bevidsthed om materielle ting: For at jeg kan opnå selvbevidsthed (jf. bevidsthed 3), må der være noget uforanderligt, som jeg imidlertid ikke kan finde i mine stadigt skiftende forestillinger, men kun i de rumlige, materielle ting (jf. Wittgensteins såk. privatsprogsargument.). 4. Inden for den ty. idealisme taler man om den såk. absolutte idealisme. Hermed menes; (a) Schellings lære om det absolutte som den fælles grund for natur og frihed. Denne lære udvikles i hans identitetsfil. el. identitetssystem. (b) Hegels lære om den absolutte idé. (Lübcke 1996, 204)

identifikation

(af lat. *idem*, samme, og *facere*, gøre) 1. Det at sætte noget lig med noget andet, sætte to ting lig med hinanden. 2. Det at sætte et udtryks referent lig et andet udtryks referent. 3. Det at fastslå hvem en person el. hvad en ting er. I den nyeste fil. har begrebet fået en fremtrædende plads i kraft af Strawsons og Searles redegørelser for i. som en talehandling, den sk. identificerende reference. Litt.: VTF II, s. 227-235. (Lübcke 1996, 205)

identitet

(af lat. *idem*, den samme) 1. Streng, numerisk el. logisk identitet er det forhold, enhver genstand har til sig selv og ikke til nogen som helst anden genstand. Identitetsrelationen er den eneste logiske relation, og dens formelle egenskaber er fastlagt ved flg. principper: (1) $(\forall x)(x = x)$ (refleksivitet); (2) $(\forall x)(\forall y)((x = y) \rightarrow (y = x))$ (symmetri); (3) $(\forall x)(\forall y)(\forall z)((x = y) \wedge (y = z) \rightarrow (x = z))$ (transitivitet); (4) $(\forall x)(\forall y)((x = y) \wedge Fx) \rightarrow Fy$ (substitutionsprincippet, Leibniz' lov). Et identitetsudsagn af formen 'a = b', f.eks. 'Morgenstjernen er den samme som Aftenstjernen', er sandt, hvis, og kun hvis, de to singulære termer 'a' og 'b' refererer til den samme genstand. I identitetsudsagnet er underforstået en henvisning til et begreb af den type, der har tilknyttet bestemte identitetskriterier (individuationsprincipper), f.eks. 'Morgenstjernen er den samme planet som Aftenstjernen'. Identitetskriterierne fastlægger, hvad det vil sige, og hvordan det afgøres, at en genstand af den pågældende slags er identisk med en anden genstand af samme slags.

2. kvalitativ identitet (lighed i relevante henseender) er forholdet mellem forskellige genstande af samme slags, f.eks. to eksemplarer af samme bog, to biler af samme mærke og årgang el. to dyr af samme art. Identitetsudsagnet 'Denne bog her er den samme som denne bog der' kan udlægges som udtrykkende en kvalitativ identitet 'Denne bog her er af samme slags som (kvalitativt sammenfaldende med) denne bog der'. Imidlertid kan det også udlægges som udtrykkende en numerisk identitet, nemlig 'Denne bog her er det samme værk som denne bog der'. Ordet 'bog' er tvetydigt, idet det udtrykker to begreber med hvert sit identitetskriterium, dels 'bog' i betydningen 'eksemplar' (af et værk), dels 'bog' i betydningen 'bognærk'. (Lübcke 1996, 205-206)

identitet

(IDENTITET, IDT) semantisk rolle for et argument der betegner det væsen, den størrelse eller det fænomen som af prædikatet sættes lig med noget andet (ofte som identitetsprædikation). Identitet udtrykkes ofte med et nominal som prædikat til subjekt, fx *Det er [mig]*. (Cramer m.fl. 1996, 61)

identitetsprincippet

udsiger i den klassiske formulering, at A er A, uanset hvad A er. Dette udlægges ofte som det syntaktiske princip, at ' $x = x$ ' er logisk bevisbar for alle x, evt. udvidet til at '*p er materielt ækvivalent med p*' uanset p, er bevisbar for alle p. Undertiden menes der med i. det semantiske princip, at når et udtryk optræder flere gange i en given sprogsammenhæng, må det have samme reference hver gang. Traditionelt har i. været opfattet som et ontologisk princip, ifølge hvilket enhver 'ting' er selvidentisk. Disse betydninger af i. holdes ikke altid skarpt ude fra hinanden. (Lübcke 1996, 206)

identitetsprædikation

prædikation der meddeler at der er identitet mellem i forvejen kendte størrelser, fx *Den dygtigste pige i klassen er Ida*. Normalt regnes også sætningskløvning til identitetsprædikation: *Det er Peter der har spist kagen; Hvem der kom for sent var Ulla*. Normalt har rema i identitetsprædikationer ikke noget sigte. Det er identiteten der er relevant. (Cramer m. fl. 1996, 61)

identitetspol

(af lat. idem, den samme, og gr. polos, akse), udtryk benyttet af Husserl. Ligesom alle længdegraderne samles i henholdsvis Syd- og Nordpolen, kan strømmen af akter siges at samle sig i henholdsvis jeget (i. for bevidsthedens intentioner) og genstanden som intentum (afskygningernes i.).
Litt.: VTF I, s 65. (Lübcke 1996, 206)

idiografisk videnskab (se også nomotetisk/idiografisk)

= nøjagtig beskrivelse af enkelthændelser og enkeltfænomener i deres egenart. F.eks. deskriptiv historieforskning. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 61)

illokutionær handling

(eng. *illocutionary act*), ytringsiboende handling. Udtryk indført af Austin som betegnelse for de handlinger, der er vel udført i og med, at en taler under bestemte betingelser har fremsat en ytring, som tilhøreren forstår. Eksempler herpå er at love, advare, spørge, påstå, befale, anbefale, vædde og døbe. I sprogfilosofisk litt. omtales i. handlinger ofte som talehandlinger eller sproghandlinger (eng. speech acts).
Litt.: VTF II, s 238-41 (Lübcke 1996, 207)

An illocutionary act is any speech act that amounts to stating, questioning, commanding, promising, and so on. It is an act performed *in* saying something, as contrasted with a locutionary act, the act *of* saying something, the locution and also contrasted with a perlocutionary act, an act performed *by* saying something. (http://en.wikipedia.org/wiki/Illocutionary_act)

illokutionær kraft

Illocutionary force is roughly the speaker's intention behind the production of an illocutionary act, including its communicative point, attitudes involved, and presuppositions.

Some utterances' illocutionary force is less obvious: if someone says, "it sure is cold in here", the effect of the statement is contextual. It could be that the person is simply describing the room, in which case the illocutionary force would be the description of the temperature of the room. If it is possible to change the environment, say by turning up the heat or closing a window, the person's intent may be to get someone else to do something about the cold, in which case the illocutionary force would be the other person's action. This latter use is referred to as an Indirect Speech Act as the standard illocutionary force of a question is to extract information but here by implicitly making a command the speaker is deviating from the normal purpose of a question.

This is in contrast to perlocutionary force, which involves the effects that an utterance has upon others in the world. (http://en.wikipedia.org/wiki/Illocutionary_force)

Searle's early works built on the efforts of his teachers, J. L. Austin and P. F. Strawson. In particular Searle's Speech Acts developed Austin's analysis of performative utterances. Searle focused on what Austin had called illocutionary acts, acts performed *in* saying something. In this analysis the sentences (*Speech Acts* p. 22)

1. Sam smokes habitually.
2. Does Sam smoke habitually?
3. Sam, smoke habitually!
4. Would that Sam smoked habitually.

each have the same *propositional content*, Sam smoking, yet they differ in their *illocutionary force*, respectively a statement, a question, a command and an expression of desire.

Searle originally assumes that the illocutionary forces of a sentence can be described as obeying specifiable rules or conditions. These rules set out the circumstances and purpose of different illocutionary acts. Searle uses four general types of rules.

Usually an illocution will have some specifiable *propositional content*. For instance, a request will have some future act as its content, while a statement can have any proposition as its content. Some illocutions, such as greetings, have no propositional content.

Certain background conditions are necessary for the success of each type of illocution. For instance, to successfully perform a request, it is necessary that the hearer be able to perform the requested action and that the speaker believe that the hearer can perform the action. For a greeting to be successful, the hearer and the speaker will have either just met or just been introduced. Searle called these *preparatory conditions*.

A greeting can be insincere. But to really thank someone, it is necessary that the speaker be sincerely appreciative, and to sincerely ask a question, the speaker has to want the answer. Searle called this the *sincerity condition*.

According to Searle, each illocution can be described in terms of what it is attempting to do. So an assertion counts as an undertaking that something really is the case. A question counts as an attempt to elicit some information. Thanking someone counts as an expression of gratitude. This assumed intent of the speaker, or the *intentionality* of the sentence, became a prime focus in Searle's later work.

Although many think so, Searle has never proposed a clear definition of what illocutionary acts actually are. The conceptions he suggests in more or less detail vary substantially over the years (cf. Searle 1969, 1979, 1983). (http://en.wikipedia.org/wiki/John_Searle)

The general structure of the speech act ... is F (p), where 'F' marks the illocutionary force of an order, question, statement, etc.; and the 'p' marks the propositional content ... (Searle 2000, 381).

[imagination](#) (jf. [indbildningskraft](#))

(lat. forestilling). Forestilling, eventuelt en falsk forestilling, indbildningskraft, evne til at danne sig billeder eller at indleve sig i fx kunstneriske billeder. (Abrahamowitz 2001, 109)

imagination

Most directly, the faculty of reviving or especially creating images in the mind's eye. But more generally, the ability to create and rehearse possible situations, to combine knowledge in unusual ways, or to invent thought experiments. Coleridge was the first aesthetic theorist to distinguish the possibility of disciplined, creative use of the imagination, as opposed to the idle play of fancy. Imagination is involved in any flexible rehearsal of different approaches to a problem and is wrongly thought of as opposed to reason. It also bears an interesting relation to the process of deciding whether a projected scenario is genuinely possible. We seem able to imagine ourselves having been Napoleon, and unable to imagine space being spherical, yet further reflection may lead us to think that the first supposition is impossible and the second entirely possible. (Blackburn 1996, 187).

[implikation](#)

(lat., sammenfletning). 1. Betegnelse for sætning af formen 'Hvis p, så q', som undertiden også kaldes en konditional eller et hypotetisk udsagn, herunder: a. den materielle i., som er en sandhedsfunktion med værdien falsk, når p er sand, og q er falsk, og som er sand i de tre øvrige tilfælde; b. den kontrafaktiske i., som er sammensat med en intensionel logisk operator; e. den logiske i., der holder, netop hvis q følger af p. 2. Betegnelse for påstande, der følger logisk af en given påstand. – Jf. [følge](#). (Lübcke 1996, 209)

[implicature](#)

conversational implicature is when a person says one thing and means something other than the literal meaning. For example suppose Naomi says to Melissa, "I am cold", after Melissa has just entered the room and left the door wide open. Literally, Naomi has simply informed Melissa of her body temperature. But what she probably means is "Please close the door." Naomi doesn't actually say this; rather it is implicated by her words. Grice used the word "implicate" rather than "imply" for such cases, since Naomi's words certainly not imply the "close the door" meaning in any logical sense. Assuming Melissa understands Naomi's remark as a request to close the door, she does so because of cultural knowledge, not logic. (Devlin 2001, 96)

[indbildningskraft](#), jf. [imagination](#)

(eng. og fr. *imagination*; gr. *phantasia*; lat. *imaginatio*; ty. *Einbildungskraft*).

I. el. fantasi vil generelt sige kraft el. evne til at forestille sig noget, som ikke er (sanseligt) nærværende el. foreliggende. Nærmere bestemt vil i. sige billedskabende evne (jf. lat. *imago*, billede). Det fraværende forestilles i et billede. I forlængelse heraf vil i. i æstetikken sige evne til at 'digte', dvs. skabende at omforme - 'spille på' - et givet materiale. I en slags tilbagevirkning fra denne æstetiske betydning – i. som (frit) skabende evne - kan i. forstås som evne til at se og virkeliggøre andre muligheder end de umiddelbart foreliggende el. accepterede. I. spiller en central rolle især hos Aristoteles, Kant og i den ty. idealisme. Det gør den i kraft af flg. *struktur*: På den ene side er i. bundet til et sanseligt givet materiale, som den arbejder med. På den anden side er den ubundet af dette materiale, idet den (frit) spiller på det og går ud over det sanseligt givne. I kraft af denne dobbelte struktur (afhængighed - uafhængighed) kan i. få den *funktion* at *formidle*. Allerede hos Aristoteles fremhæves *'phantasias'* dobbelte struktur. I kraft af denne struktur optræder den som evne mellem sansning og tænkning. Hos Kant får i. en teoretisk nøglefunktion i kraft af sin dobbelte struktur, idet den skal formidle mellem de to adskilte grundkilder for den menneskelige erkendelse, nemlig sansevne og *forstand*. Nærmere bestemt formidler den ved at frembringe en syntese af det mangfoldige, som er sanseligt givet. Denne produktive i. skal forstås abstrakt som mulighedsbetingelse for, at der overhovedet foreligger erfaringserkendelse (*transcendental* i.). Kant tillægger også i. en grundlæggende betydning i æstetikken. Men i. er her en produktiv evne, der arbejder med - omformer - et allerede foreliggende materiale. I den ty. idealisme spiller i. en central rolle i forsøget på med Kant at gå ud over Kant. Især hos Schelling optræder i. som formidling mellem det endelige og det uendelige. Den vil sige evne til at inddanne (ty. *einbilden*) det uendelige (det ideale, ideen) i det endelige. Som sådan får den en afgørende betydning i kunsten, som er forsøg på at udtrykke det uendelige i endelig, sanselig skikkelse.

Litt.: K. E. Løgstrup, Kants æstetik, Kbh. 1965. (Lübcke 1996, 210)

indeterminisme

is the philosophical belief contradictory to determinism: that there are events which do not correspond with determinism (and therefore are uncaused in some sense).

For instance:

1. No event is caused at all
2. Some events are not caused at all
3. Some events are partially caused
4. All events are partially caused.

At one time, it was assumed in the physical sciences that if the behavior observed in a system cannot be predicted, the problem is due to lack of fine-grained information, so that a sufficiently detailed investigation would eventually result in a deterministic theory ("If you knew exactly all the forces acting on the dice, you would be able to predict which number comes up"). However, the advent of quantum mechanics removed the underpinning from that approach, with the claim that (at least according to the Copenhagen interpretation) the most basic constituents of matter behave indeterministically, in accordance with such properties as the uncertainty principle. Quantum indeterminism was controversial on its introduction, with Einstein among the opposition, but gradually gained ground. Experiments confirmed the correctness of quantum mechanics, with a test of the Bell's theorem by Alain Aspect being particularly important because it showed that determinism and locality cannot both be true. Bohmian quantum mechanics remains the main attempt to preserve determinism (albeit at the expense of locality).

<http://en.wikipedia.org/wiki/Indeterminism>

The view that some events have no causes. They just happen, and nothing in the previous state of the world explains them. According to quantum mechanics, quantum events have this character. (Backburn 1996, 190)

indføling

(ty. *Einfihlung*). 1. Indlevelse i andres forestillingsverden. Hos nogle [hermeneutikere](#) (Schleiermacher, Dilthey, jf. VTF I, s. 30) er i. en betingelse for, at vi kan forstå andre menneskers tankegang, tale og skrift. Heidegger og Gadamer kritiserer denne teori om i. (jf. VTF I, s. 167-68). For det første er forståelse ikke en indlevelse i en fremmed psyke, men en forståelse af den andens mening om en sag. For det andet er i. normalt psykologisk udelukket pga. historisk-kulturel distance. I stedet drejer det sig om at opnå en sammensmeltning af [horisonter](#) på meningsplanet. 2. I. som overførsel (projektion) af egne følelser i en anden krop, som jeg erfarer som noget, der må forstås i analogi med mig selv. If. bl.a. Dilthey og Husserl er indfølelse analogislutning løsningen på det [fremmedpsykiske](#) problem (jf. VTF I, s. 29, 66 f). Denne i.teori afvises af bl.a. Heidegger, Gadamer og Strawson. (Lübcke 1996, 210)

[individuation](#)/individuationsprincip

(af lat. *individuus*, udelt el. udelelig; *principium individuationis*), det som gør noget til et individ modsat en art (lat. *species*; se *genus/species*). 1. Aristoteles har to i.: *materien* og *formen*. En kobberstatue har som materie noget konkret kobber og er formet som en statue. Det konkrete kobber er det, der gør, at den universelle bestemmelse 'statuehed' er individuere i denne bestemte statue. På den anden side individuerer formen også kobberet, idet formen bestemmer, at kobberet netop har statueform (og ikke f.eks. sværdform). 2. Hos Thomas Aquinas omtales primært materien som i. p.. Det betyder, at åndelige væsener uden materie (f.eks. engle) kun findes som arter. - 3. If. Duns Scotus kan hverken formen, materien el. en forening af begge individuere. I stedet indfører han begrebet om en særlig "dettehed" (lat. *haecceitas*; af lat. *haec*, dette el. detteher). Scotus kan derfor skelne mellem det universelt menneskelige i Sokrates (nemlig *humanitas*) og det specifikt individuelle hos ham (nemlig *Socratitas*). If. Scotus er det derfor muligt at tale om individuation blandt åndelige væsener, f.eks. engle. I nyere tid er læren om h. blevet taget op af bl.a. Peirce og Scheler (VTF I, s. 98). - 4 If. nominalisterne (f.eks. Ockham) falder problemet væk, fordi det er udgangspunktet for hele deres fil., at der kun findes individuelle ting. - 5 If. Leibniz er et værende if. sit væsen individuere væren. - 6. Hos bl.a. Locke, Schopenhauer og E. v. Hartmann er *rum* og *tid* i.p.. (jf. VTF I, s. 229 ff). - 7. If. bl.a. Hegel er det en nødvendig og tilstrækkelig betingelse for at være et individ, at dette individ er "reflekteret i sig selv", dvs., at noget indgår i (eller udgør) en række væsentlige sammenhænge. I denne forstand er det strengt taget kun Det absolutte, der er et individ. Jf. artiklen om det ontologiske gudsbevis og Hegel.

8. I analytisk fil. genoptages Aristoteles' teori om formens medbestemmelse for i. i flg. forstand: Problemet om i. opstår først og fremmest i forb. med substantielle ting, som falder under visse prædikater, såkaldte [sortals](#), f.eks. 'menneske', 'hest' og 'stol', men ikke '1 meter lang', 'rød' eller 'guld'. Forskellen kommer bl.a. frem ved, at vi meningsfuldt kan tale om ét menneske, men ikke om én guld (vi kan sige 'en guldklump', men det viser kun, at 'guldklump' er et sortal-prædikat). Ligeledes kan vi tælle mennesker, men ikke guld. For at beherske brugen af sortal-prædikater, må vi derfor sidde inde med et i.p. for de ting, som tilfr-edsstiller prædikatet, medens noget tilsvarende ikke gælder for andre prædikater.

Siden Frege har man navnlig interesseret sig for i. af abstrakte objekter, idet Freges definitioner af geometriske liniers retninger og af kardinaltallene (det som antalsbetegnelser refererer til) danner mønsteret. If. Frege kan parallelitet med en given ret linie benyttes som i.p. for retninger. En retning er således mængden af linier, som er parallelle med en given ret linie. Tilsvarende er i.p. for antal muligheden af at foretage en en-entydig tilordning af elementer i mængder til elementerne i en given mængde. Antallet af planeter er identisk med 9, fordi planeterne kan tilordnes en-til-en med de første 9 naturlige tal. Et kardinaltal kan derfor identificeres med mængden af mængder med samme mægtighed som en given mængde. Denne metode til *definition ved abstraktion* kan anvendes overalt, hvor en egnet ækvivalensrelation (parallelitet, mægtighedsidentitet) kan benyttes til at fastlægge et i.p.. If. Strawson knytter problemet om i. sig til, hvorledes vi er i stand til at identificere og referere til ting af forsk. slags. Han anser tilstedeværelsen i sprogbrugerens omgivelser af mellemstore fysiske ting ('basic particulars') i en rum-tidslig orden for at være en mulighedsbetingelse for referenceakten. Det er kun muligt at referere til andre typer af genstande, f.eks. en fodboldkamp, fordi vi kan referere til fodbolden, dommeren og spillerne.

Litt.: VTF II, kapitlerne om Frege og Strawson (s. 229 ff). M. Dummett, Frege:

Philosophy of Language, London 1973, 1981², kap. 16. G. Evans, Varieties of Reference, Oxford 1982. P. T. Geach, Reference and Generality, New York 1962. M. K. Munitz (red.), Identity and Individuation, New York 1971. P. F. Strawson, Individuals, London 1959. D. Wiggins, Sameness and Substance, Oxford

1980. C. Wright, Frege's Conception of Numbers as Objects, Aberdeen 1983, kap. 1. (Lübcke 1996, 211-212)

induktion

(af lat. in, i og ducere føre, lede). 1. I logik og metodelære betegner 'i' (også kaldet induktiv slutning e.l. erfaringslutning) enhver form for slutning, hvor præmisserne underbygger konklusionen uden dog at medføre denne logisk. I forb. med sådanne slutninger vil det altid være muligt uden selvmodsigelse at hævde præmisserne og benægte konklusionen. Den grundlæggende form for i. er i. ved simpel opregning (lat. i. per enumerationem simplicem), hvor der sluttes fra dette, at samtlige undersøgte fænomener af en given type A har egenskaben B, til det, at alle A-fænomener overhovedet har B. Med andre ord sluttes der fra en endelig række af singulære udsagn, 'A₁ har B', 'A₂ har B', 'A_n har B', til det tilsvarende (ubegrænsede) universelle udsagn, 'Alle A har B'. Andre former for i. er analogislutninger og slutninger efter Mills metoder. Se også induktionsproblemet, konfirmation, konfirmationsteori.

2. I mat. en fremtrædende bevismetode, især i aritmetikken. Princippet formalt er påstanden, at hvis det naturlige tal 0 har egenskaben P, og hvis det endvidere gælder, at hver gang n har P, har n + 1 også P, så har samtlige naturlige tal P. Slutningen, også kendt som Peanos femte postulat, bygger på det forhold, at de naturlige tal netop er de tal, der fremkommer fra 0 ved den successive tilføjelse af 1.

I klassisk mængdelære kan den samme bevismetode anvendes på overtællelige mængder, f.eks. mængden af reelle tal. Dette beror på, at alle mængder kan velordnes. Enhver ikke-tom delmængde af en given mængde har et mindste element. Man taler i disse tilfælde om transfinit i.. (Lübcke 1996, 212)

induktionsproblemet

det erkendelsesteoretiske problem om retfærdiggørelsen af induktive slutninger, opr. skærpet af Hume. Hvordan kan universelle udsagn såsom 'Alle ravne er sorte' bevises ud fra den endelige mængde singulære udsagn - 'Denne ravn er sort', osv. -, der beskriver de relevante empiriske vidnesbyrd? Det såk. induktionsprincip, 'Hvis et stort antal A'er har været undersøgt under varierede betingelser, og alle undersøgte A'er uden undtagelse har haft egenskaben B, kan deraf sluttes, at alle A'er overhovedet har egenskaben B', fører ikke til logisk gyldige slutninger, dvs. slutninger, hvor det er selvmodsigende at hævde præmisserne og benægte konklusionen. Jf. f.eks. opdagelsen af sorte svaner i Australien på en tid, da alle hidtil kendte svaner var hvide. Princippet kan imidlertid heller ikke begrundes ud fra erfaringerne med dets vellykkede anvendelse, idet slutningen 'Induktionsprincippet blev anvendt med held ved lejlighed₁, ved lejlighed₂,... ved lejlighed_n; ergo kan det altid anvendes med held' selv er en induktiv slutning og således udgør et cirkelbevis. Baggrunden for problemets moderne behandling er den erkendelse, at det er principielt umuligt at bevise et universelt udsagn endegyldigt på grundlag af selv nok så mange singulære udsagn. Der er så spillerum for forsk. synspunkter. Induktivisterne, bl.a. Carnap og Hempel, fastholder, at videnskaberne benytter induktive slutninger.

De stræber efter at udvikle en induktiv logik med veldefinerede slutningsregler, hvorefter induktive slutninger fører til konklusioner, der er konfirmeret (bekræftede) til en vis grad.

Falsifikationisterne anført af Popper afviser i. problemet som irrelevant med den begrundelse, at videnskabelig ræsonneren ikke er induktiv, men i stedet er hypotetisk-deduktiv. Dagligsprogsfil såsom Strawson afviser problemet som forkert stillet, idet rationaliteten af induktion ikke skal bedømmes ud fra andre, f.eks. logiske, standarder: induktion udgør i sig selv en standard for fornuftig tænkning. Endelig vil tilhængerne af videnskabsfil. realisme, bl.a. Harre, påpege, at problemet forudsætter en overforenklet udlægning af videnskabelig bevisførelse.

Litt. VTF. II, s. 129 f., 160 f (Popper). H. Kragh og S. A. Pedersen, Naturvidenskabsteori, Kbh. 1981, kap. 1. B. Russell, Filosofiens problemer, Kbh. 1973. kap. 6. (Lübcke 1996, 212-213)

induktiv 1. Induktiv slutning, erfaringslutning. Se induktion. (Lübcke 1996, 212-213)

inferens, inferentiel

Inference is the act or process of deriving a conclusion based solely on what one already knows. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Inference>)

Inferentiel tænkning er derfor tænkning, der foregår i form af slutningsprocesser.

information

(latin): underretning, oplysning; sted, hvor oplysning gives. Inden for elektronisk databehandling (edb) betegnelse for data, der har gennemgået en bearbejdning og derigennem har fået et andet indhold, der almindeligvis har større nytte for brugeren, eksempelvis ved grafiske opstillinger. (Lademanns 2000)

(lat. fremstilling, skildring). Oplysning, oplysninger, meddelelse, budskab. 1. Enhver mængde viden der modtages, behandles og forstås. I. kan komme i mange forskellige skikkelser: som ord, ideer eller begreber; tegnet ind på et kort som en kurve; opført som en model; overført som signaler gennem nervesystemet; fremkaldt som indre forestillinger; overført elektronisk som film, cd, lydbånd osv.

2. I informationsteori er i. defineret som formindskelse af mængden af usikkerheder eller valgmuligheder ved et givent emne. Et eksempel: Emnet er vejret, spørgsmålet er: "Regner det?" Der kan svares ja eller nej. Her er det meget enkelt med meget få valgmuligheder for svaret. Jo flere valgmuligheder der er, desto mere i. giver oplysningen. Jo mere usikkerhed der var før, desto mere klarhed er der efter oplysningen. Her måles i. i enheder, der kaldes bits (eng. stykke, stump), der hver især kan opfattes som ja- eller nej-svaret på et spørgsmål (eller 0 og 1 i computeren). (Abrahamowitz 2001, 113)

Ifølge Shannon/Weaver: "... information er et mål for den valgfrihed man har når man vælger en meddelelse blandt andre. [...] I det simpleste tilfælde er informationsmængden (amount of information) bestemt som logaritmen af valgmulighedernes antal". (Shannon/Weaver 1976, 18).

information flow

Once one reflects on the idea of information flowing, it can be seen to flow everywhere - not just in computers and along telephone wires but in every human gesture and fluctuation of the natural world. Information flow is necessary for life. It guides every action, molds every thought, and sustains the many complex interactions that make up any natural system or social organization. Clouds carry information about forthcoming storms; a scent on the breeze carries information to the predator about the location of prey; the rings of a tree carry information about its age; a line outside the gas station carries information about measures in the national budget; images on a television screen in Taiwan can carry information about simultaneous events in Britain; the light from a star carries information about the chemical composition of gases on the other side of the universe; and the resigned shrug of a loved one may carry information about a mental state that could not be conveyed in words. (Barwise & Seligman 1997, 4).

In discourse-based grammatical theory, *information flow* is any tracking of referential information by speakers. Information flow affects grammatical structures such as

- ❑ word order (topic, focus, and afterthought constructions)
- ❑ active, passive, or middle voice
- ❑ choice of deixis, such as articles; proximal, medial, and distal deictics such as Spanish *este, ese, aquel*, are often determined by the familiarity of a referent as much as by physical distance
- ❑ overtness of information, such as whether an argument of a verb is indicated by a lexical
- ❑ noun phrase, a pronoun, or not mentioned at all.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Information_flow)

informationsmængde

(eng. amount of information, ty. Informationsgehalt) betegnes med I_i og defineres som

$$I_i = \log_2 1/p_i = -\log_2 p_i \text{ (jf. Krallmann & Ziemann 2001, 29).}$$

En kildes gennemsnitlige informationsmængde er ... den aritmetiske gennemsnitsværdi eller matematiske forventning af alle partielle informationsmængder $c_i = -\log_2 p_i$:

$$H = -\sum p_i \log_2 p_i$$

(Krallmann & Ziemann 2001, 29)

informationspsykologi

Gren af psyk. der bygger på kognitions-, organisations- og arbejdspsyk(ologi) samt ergonomi (læren om arbejdsstillinger og hvordan man bedst tilpasser redskaber til brugeren). Faget arbejder især med problemer der opstår ved indføring af moderne informationsteknologi (fx computere) på arbejdspladserne. Her opfattes selve de elektroniske apparater som de redskaber der skal tilpasses til brugeren. (Abrahamowitz 2001, 113)

informationsteori

Studiet af kommunikation, der beskæftiger sig med overføring, støj, modtagelse og lagring af information. Studiet omfatter også perception, sproganalyse, spil- og beslutningsteori samt kybernetik. (Abrahamowitz 2001, 113)

initialbetingelse

(af lat. initium, begyndelse), udgangsbetingelse, begyndelsessituation. Udtrykket 'i.' benyttes i videnskabelige forklaringer (specielt af den deduktivt-nomologiske type) som bet. for de tilstande, hændelser, kendsgerninger osv., der kendetegner den forudgående tingenes tilstand. (Lübcke 1996, 214)

Alle naturlovene kommer kun under bestemte initial- eller randbetingelser til anvendelse. Hvis der ikke foreligger legemer der har en masse, så kan gravitationsloven ikke komme til anvendelse; hvis der ikke findes strømkilder eller magnetfelter, så er elektromagnetismens love uanvendelige. (Stegmüller 1975, 451)

instans

(lat. *instantia*, nærværelse). 1. Et værende (f.eks. en genstand.) siges at være en i. af et almenbegreb (et universale.), hvis det er indeholdt i almenbegrebets begrebsomfang (ekstension). F.eks. er min skrivemaskine en i. af almenbegrebet 'skrivemaskine'. En i. siges at eksemplificere almenbegrebet. 2. Specialtilfælde, typisk eksempel. 3. Trin inden for rækken af autoriteter el. myndigheder (specielt domstole, jf. landsretten, der er en "højere i.", end byretten). 4. i første i., først og fremmest; i sidste i., til syvende og sidst. (Lübcke 1996, 214)

instrumentalisme

(lat. instrumentum, middel, redskab), 1. I den almene erk. teori en form for pragmatisme fremført af Dewey. 2. Det vid.fil. synspunkt, hvorefter videnskaberne blot er et intellektuelt redskab til at systematisere vore erfaringer med henblik på at forbedre handlemulighederne. Vid. teorier er ikke beskrivelser af en bagvedliggende virkelighed, men en form for slutnings- eller regneregler, der tillader overgangen fra givne basissætninger (data) til nye observationsudsagn (forudsigelser). De efter deres form tilsyneladende udsagn, der indgår i sådanne teorier, er således hverken sande eller falske og er slet ikke udsagn, men regler eller definitioner. Tilsvarende er if. i. de teoretiske størrelser, f.eks. elektroner og gener, der tilsyneladende omhandles af vid. teorier, ikke dele af virkeligheden, men tværtimod nyttige fiktioner eller heuristiske konstruktioner, der indføres for at organisere erfaringerne på hensigtsmæssig måde. Synspunktet, der allerede findes hos Berkeley, har i dette århundrede vundet stor udbredelse, især i forb. med empirisme og pragmatisme.

Det er fremført af bl.a. Mach, Carnap, Quine, Toulmin, Kuhn, og Feyerabend. Det er beslægtet med konventionalisme og operationalisme, hvormed det udgør modpolen til vid. fil. realisme.

Litt.: VTF II, s. 32 ff (Peirce), 114 (Mach), 117-19 (konventionalisme), 142 ff (Carnap). U. J. Jensen. Videnskabsteori I, Kbh. 1973, kap. 7. H. Kragh og S. A. Pedersen; Naturvidenskabsteori, Kbh. 1981, kap. 2. (Lübcke 1996, 214)

intellekt

(af lat intelligere, indse, forstå), evne til at tænke, forstå, abstrahere; fornuft (jf. fornuft). 1. Nogle af middelalderens fil., bl.a. Thomas Aquinas, udviklede med udgangspunkt i Aristoteles en teori om det aktive og det passive i. som to forskellige bevidsthedsfunktioner. Det aktive i. finder de universelle elementer, som vore forestillingsbilleder rummer, og videregiver dem til den side af i., der kaldes det

passive i., bl.a. fordi det ikke rummer medfødte ideer. På denne måde dannes gennem abstraktion universelle begreber. 2. For Descartes er det rene i., der er skarpt adskilt fra sansning, forestillingsevne og erindring, evnen til sikker indsigt i enkle (simple) naturer eller fornuftssandheder 3. If. nogle moderne fil. er i. en overvurderet størrelse, som er i andre, dunkle kræfters vold. For Schopenhauer er i. styret af viljen. At opfatte tingene i en kæde af årsager og virkninger er dybest set at betragte dem som midler, der kan tilfredsstille viljen. For Nietzsche er i. et værktøj for viljen til magt. (Lübcke 1996, 215)

intellektualisme

Et udtryk (jf. intellekt) der ofte bruges i polemisk, nedsættende betydning om opfattelser, som man ikke selv har, men som andre stadig hænger fast i. Som følge heraf kan i. betyde meget forskelligt, f.eks. i. kontra voluntarisme (F. Paulsen), eller i. kontra livsimpulset (Bergson). (Lübcke 1996, 215)

intellektuel anskuelse, se anskuelse, Kant og Schelling. (Lübcke 1996, 215)

intelligens

(af lat. intelligere, forstå, fatte) 1. I ældre fil. bet. for et værende forsynet med tænkeevne. 2. I psyk. begreb om en forholdsvis generel og grundlæggende formåen, der antages at ligge til grund for individets tilegnelse af viden og færdigheder samt dets evne til at løse problemer inden for en række forskelligartede områder.

Litt.: H. J. Butcher, Human Intelligence, London 1968. H. Poulsen, Begreber og begrebsdannelse. Kbh. 1973. (Lübcke 1996, 215)

intelligibel

(af lat. intelligere, forstå), det der kan fattes af forstanden el. fornuften. For Kant er det i. det, der kun kan fattes af tænkningen. Den intelligible verden (lat. mundus intelligibilis) er den verden, hvis størrelser, noumena. eller ting i sig selv, ikke foreligger i rum og tid, men kun er tilgængelige for fornuften. Ethvert forsøg på at hypostasere disse størrelser leder til paradokser og forvirring. I sin moralfil. hævder Kant som et postulat af den praktiske fornuft, at mennesket som et rationelt væsen er frit ved at være en del af den intelligible verden. (Lübcke 1996, 215)

intendere

(lat., rette imod). Rette sin opmærksomhed imod noget. 2. Have til hensigt (f.eks. animo intendere, have noget i sinde, pasta). Idet man handler, har man en bestemt hensigt (intention) ei et bestemt formål med handlingen. Der skelnes mellemintenderede konsekvenser (f.eks. at skære en skive brød) og uintenderede konsekvenser af handlingen (f.eks. at skære sig i fingeren). Skellet svarer til det da skel mellem tilsigtede og utilsigtede konsekvenser. (Lübcke 1996, 215)

intension

(af lat. intendere, spænde), se ekstension/intension. Sml. intention. (Lübcke 1996, 215)

intentio

(lat., spænding, anspændelse, anstrengelse, iver for noget, forsæt, forehavende, hensigt, opmærksomhed). I senantik og skolastisk fil. har ordet 'i.' to grundbetydninger. 1. Dette at bevidstheden igennem sin vilje har en hensigt (intention). Dette peger i sidste instans henimod livets religiøse formål. 2. Dette at bøger, breve og menneskelig tale peger henimod et el. andet, som der siges noget om.

Hos Husserl er i. lig bevidsthedens rettelighed imod et intantum, dvs. en genstand med en bestemt mening. I. er således et træk ved intentionaliteten. Man taler på dette grundlag om en intentional oplevelse el. bevidsthedsakt. (Lübcke 1996, 215)

intention

(lat. intendere, rette imod, tilsigte)

1. Hensigt, målsætning. 2. Bevidsthed om noget. En intentionel handling er en bevidst handling. 3. Det bevidsthedsfil. fagudtryk, 'intention', bør holdes skarpt adskilt fra det logisk-semantiske fagudtryk,

‘intension’ der er bet. for et udtryks [mening](#) el. for et begrebs indhold. Se iøvrigt [ekstension/intension](#). (Lübcke 1996, 215-216)

[intentionale væsen](#), en bevidsthedsakts

fænomenologisk begreb omfattende en bevidsthedsakts 2 aspekter: aktens *materie* eller meningsindhold og aktens *kvalitet* eller måde, hvorpå aktens genstand bliver intenderet.

Husserl kalder det i forbindelse med *significativt* (tegnmæssigt) repræsenterende akter også for aktens *betydningsmæssige væsen* (jf. [Husserl 1968](#) II 1, 417) til forskel fra aktens repræsentative indhold eller repræsentant, dvs. hvordan det mente bliver (mere eller mindre anskueligt) forestillet (jf. Husserl 1968 II 2, 166).

[intentionalitet](#)

(af lat. intendere, rette mod, vende sig imod; jf. også det lat. intentio, spænding, anspændelse, udstrækning, hensigt, opmærksomhed). 1. Rettethed mod noget. 2. Et forhold til noget udenforliggende, dvs. der er tale om en overskridelse (transcenderen; jf. immanent/ transcendent). 3. Forholdet mellem det, der er rettet imod noget andet, og dette andet. - Ordet ‘i.’ benyttes særligt om [bevidstheden](#) el. om bevidsthedstilstande, der er en bevidsthed om noget. Desuden benyttes ordet ‘i.’ om tegn, der viser hen til noget. Både hos Aristoteles og i skolastisk fil. findes teorier om i., men modsat de moderne teorier skelnes der ikke skarpt mellem i., som et erkendelsesteoretisk begreb om, at bevidstheden viser hen til noget andet, og ‘i.’ som et psykologisk-fysiologisk begreb om det årsags-virkningsforhold, der er mellem genstanden for bevidstheden og bevidstheden selv. Hos Brentano benyttes udtrykket ‘i.’ til at skelne mellem det psykiske og det fysiske.

Det psykiske (mentale) er kendetegnet ved at være ”i et forhold til et indhold”, idet det psykiske er ”rettet imod et objekt”. Om dette objekt eksisterer el. ej, er derimod ikke afgørende. Det centrale er, at bevidstheden i modsætning til det blot fysiske viser hen til noget andet. - Husserl overtager i sin [fænomenologi](#) Brentanos begreb om i., idet han videreudvikler det (jf. VTF I, s. 43 ff). I. er hos Husserl kendetegnet ved følgende grundtræk. 1. Rettetheden imod en ting, et sagforhold, et formål, en matematisk entitet, en ide osv. 2. Inden for i. kan der skelnes mellem det, som bevidstheden er rettet imod (kaldet *intentionum*, *noema* el. *cogitatum*) og bevidstheden om (*intentio*, *noesis*, *cogitatio*). 3. På *intentio*-siden kan skelnes mellem to typer af oplevelser (*Erlebnisse*). De blotte sansedata (*Empfindungsdaten*), der ikke selv er intentionale, men som fungerer som ”bærere” af de egentlige intentionale bevidsthedstilstande ([akterne](#)).

4. Disse akter indgår i en bevidsthedsstrøm, der 5. viser tilbage til jeg’et som bevidsthedens identitetspol. 6. På *intentionum*-siden findes en genstand (*Gegenstand*), f.eks. en ting, et sagforhold el. en ide, idet denne genstand intenderes gennem 7. en mening (*Sinn*, *Bedeutung*). 8. Genstanden kan være mere el. mindre direkte givet. Den mest direkte givethed svarer på *intentio*-siden til den såkaldte [anskuelse](#) af ”sagen selv” (*die Sache selbst*) el. af [fænomenet](#). 9. Ethvert *intentionum* er givet på baggrund af en række ikke-tematiserede, mulige *intenta*, der udgør det tematiserede *intentionum*s horisont. Syntesen af samtlige mulige *intenta* udgør [verden](#), hvis man da ikke med ordet ‘verden’ snarere ønsker at betegne ideen om en syntese af alle mulige horisonter. De senere fænomenologer har overtaget Husserls begreb om i., men modificeret det på forskellige måder. Bl.a. har de fleste (inklusive den ældre Husserl) opgivet læren om sansedata. Mere specielt har Heidegger og Sartre opgivet læren om jeg’et som identitetspol for bevidsthedsstrømmen og erstattet dette punkt med en fil. om den måde, et intentionalt værende eksisterer på (jf. VTF I, s. 128 fl). Merleau-Ponty kritiserer det gængse, fænomenologiske begreb om i. forstået som bevidst rettethed mod en genstand. Forud for den bevidste tankeakt findes en oprindelig i., der består i en (implicit) kropslig forholden sig til fænomenerne (jf. VTF I, s. 333).

(Lübcke 1996, 216)

In its current usage the expression ‘intentionality’ refers to the property of the mind by which it is *directed at, about, or of* objects and states of affairs in the world. Intentionality, so defined, includes such mental phenomena as belief, desire, intention, hope, fear, love, hate, lust, disgust (...), and memory as well as perception and intentional action. ([Searle 2000](#), 379).

[intentionum](#), se [intentionalitet](#).

interaktion

(af lat. *inter*, mellem, og *actus*, handling), vekselvirkning mellem fysiske legemer el. samvirken mellem mennesker. (Lübcke 1996, 216)

is a kind of action which occurs as two or more objects have an effect upon one another. It has a tailored meanings in various sciences.

Examples of interaction include:

- communications of any sort. More specific example would be two or more people talking to each other, or communications among groups, organisations, nations or states: trade, migration, foreign relations, transportation; etc.
- the feedback during operation of a machines such as a computer or a tool; more specific example would be the interaction between a driver and the position of his or her car on the road: by steering the driver influences this position, by looking this information returns to the driver; (<http://en.wikipedia.org/wiki/Interaction>)

interaktivitet

Interactivity is still under continuous debates over its meaning. There are several conceptual views of interactivity, one of the most acceptable have being the *contingency view* that examine interactivity as process related variable. According to this view,

Interactivity is similar to the degree of responsiveness, and examined as a communication process in which each message is related to the previous messages exchanged, and to the relation of those messages to the messages preceding them. Sheizaf Rafaeli, one of the cited authors regarding Interactivity defined Interactivity as "an expression of the extent that in a given series of communication exchanges, any third (or later) transmission (or message) is related to the degree to which previous exchanges referred to even earlier transmissions (Rafaeli, 1988). (Rafaeli, S. (1988). Interactivity: From new media to communication. In R. P. Hawkins, J. M. Wiemann, & S. Pingree (Eds.), *Sage Annual Review of Communication Research: Advancing Communication Science: Merging Mass and Interpersonal Processes*, 16, 110-134. Beverly Hills: Sage.)

This view defines three basic levels of interactivity:

- Non-Interactive - when a message is not related to previous messages
- Reactive - when a message is related only to one immediately previous message
- Interactive - when a message is related to a number of previous messages and to the relationship between them.

Human communication is the basic example of interactive communication. Because of that, many conceptualizations of interactivity are based on anthropomorphic definitions. For example, complex systems that detect and react to human behavior are sometimes called interactive. Under this perspective, *interaction* includes responses to human physical manipulation like movement, body language, and/or changes in psychological states.

In computer science, *interactive* refers to software which accepts and responds to input from humans -- for example, data or commands. *Interactive* software includes most popular programs, such as word processors or spreadsheet applications. By comparison, *noninteractive* programs operate without human contact; examples of these include compilers and batch processing applications. If the response is complex enough it is said that the system is conducting social interaction and some systems try to achieve this through the implementation of social interfaces. (<http://www.answers.com/topic/interactivity>)

Hvad angår interaktions-begrebet, er der som antyd det god grund til at (re)etablere en begrebsmæssig distinktion i forhold til interaktivitets-begrebet.

Uden der her skal argumenteres for det i detaljer, vil det være hensigtsmæssigt at bibeholde interaktionsbegrebet i sin oprindelige, stærke sociologiske betydning til at dække 'gensidigt mod hinanden orienterede menneskelige handlinger' (men altså ikke medieformidlet kommunikation), samt at anvende interaktivitetsbegrebet i relation til mediebrug og medieformidlet kommunikation. Her kan afledte begreber som 'parasocial interaktion' - eller måske bedre 'para-interaktion' - meningsfuldt dække kommunikation i medier, som simulerer interpersonel interaktion. ([Jensen 1998](#), 231)

interesse

(af lat *inter*, mellem, og *esse*, være) Ordet 'i' stammer oprindeligt fra handels- og retssprog og får først i 1600- og 1700-tallets politiske fil. en række fil. relevante betydninger. 1. Ordet 'i.' betegner dels (a) en stræben efter at tilfredsstille, hvad man opfatter som sine behov, og dels (b) de behov, man faktisk har, uanset om man er sig det bevidst el. ej. Individuer, grupper, institutioner og stater har i. i såvel betydning (a) som (b).

Det er kontroversielt, hvilket forhold der er mellem individets, gruppens, institutionens og statens i. If. f.eks. Hobbes er individets private i en trussel imod statens magt, medens f.eks. Adam Smith mener, at det frie samspil af private i. på længere sigt er i harmoni med de statslige fælles. Moral og dyd har da til opgave at understøtte de almene i., når automatikken i samfundet ikke er effektiv nok. Rousseau skelner mellem den private i og den fælles i., idet han afviser, at foreningen af privat-i. er tilstrækkelig til at udtrykke fælles-i.. If. Hegel er det borgerlige samfund kendetegnet ved en kamp mellem forskellige privat-i.. Samtidig betoner han imidlertid, at disse i. adskiller sig fra dyrisk begær og naturlige behov ved at være indlejrede i en hist. forudgivet samfundsmæssig arbejds- og retssammenhæng, der muliggør indgåelse af kontrakter og gensidig anerkendelse af andres privat-i., hvorved der allerede inden fremkomsten af det borgerlige samfund eksisterer en almen i..

Hist. stræber imod virkeliggørelsen af en fri stat, hvori denne almene i. kommer til fuldt udtryk. Marx overtager dette begreb om i. fra Hegel, men afviser, at den borgerlige stat virkeliggør den almene i., idet han betoner, at den borgerlige stat kun tilfredsstiller de besiddende klassers i. og ikke proletariatets. På denne baggrund skelner man inden for marxismen mellem et individs objektive i. (dvs. de behov, individet har fælles med sin klasse, og en stræben efter at tilfredsstille disse behov) og individets subjektive i. (dvs. de behov, som individet mener at have, og som individet på denne baggrund stræber imod at tilfredsstille). Der ligger heri en teori om, at de subjektive i. skal underordnes den hist. set ledende klasses objektive i., samt en påstand, at hvis individet når til indsigt i sine virkelige behov, vil det indse, at disse er identiske med den objektive i.. Jf. VTF I, s. 220, 224, 355 ff. - 2. If. Kierkegaard er ovenstående, politisk-økonomiske i.-begreb ikke det fundamentale begreb om i.. I politisk-økonomisk betydning er en i. if. Kierkegaard noget, som et individ, en gruppe, en institution el. en stat enten har el. ikke har, ligesom det giver mening at tale om, at man får el. mister en i.. If. Kierkegaards eksistensfil. begreb om i. kan mennesket (el. selve) kun være menneske ved at være interesseret, ligesom det kun er individer, der kan være interesserede i eksistensfil. forstand. Mennesket eksisterer som en inter-esse, en optaget varemelle mellem de endelige forhold og den uendelige fordring, den timelige bundethed til øjeblikket mellem fortid og fremtid og den evige horisont for alle mine handlinger. Mennesket kan have/få el. miste dette el. hint behov (i. i betydning 1), men sin grundlæggende optagethed af, hvad det vil sige at eksistere som menneske (i. i betydning 2), kan mennesket ikke miste uden at ophøre med at være menneske. Jf. VTF I, s. 114 Jaspers), 123 f (Heidegger), 317 ff (Sartre). - 3. Hos Habermas gøres op med den klassiske opfattelse af erkendelse, (teori og videnskab som des-interesseret betraget, idet han i stedet betoner, at al erkendelse, teori og videnskab er ledet af forskellige erkendelsesinteresser, dvs. forskellige ikke-teoretiske formål, som erkendelsen stræber efter at opfylde. Naturvidenskaberne er ledet af en teknisk erkendelsesinteresse, idet de stræber imod en erkendelse af mulighederne for at beherske og ændre naturen gennem teknologiske indgreb.

Åndsvidenskaberne og samfundsvidenskaberne er derimod ledet af en praktisk erkendelsesinteresse, idet de stræber imod en forståelse af de forhold mennesker imellem, der fremmer el. hæmmer en fri, intersubjektiv praksis. Jf. VTF I, s. 273-78 (Habermas) og 180-82 (Apel). (Lübcke 1996, 216-217)

interpretant

Peirces betegnelse for det ene af de tre led i et tegn (når hans tegnbegreb tages i bred betydning), nemlig den "tanke" der begiber at en given tegnbærer står for en given genstand (og denne tanke skal i sig selv opfattes som tegn). ([Kjørup 2002](#), 80)

interpretation

(lat. *interpretatio*). 1. Fortolkning, tydning, udlægning. 2. Metodisk reguleret udlægning. 3. I moderne logik bet. for semantisk fortolkning af udtrykkene i et formelt system. (Lübcke 1996, 217)

If we have a language and decide how each expression of that language is related to the world, we say we have an *interpretation* of that language. This language may be a formal language like predicate logic or a natural language like English. (...) Briefly, we can say that an interpretation relates the language to the world (or a possible world) by giving the extensions of the expressions of the language, i.e. the objects of the world that are designated by the expressions of the language ...

Besides 'interpretation', the term *model* is often used, although this concept is usually introduced in a slightly different way. If a sentence is true in a certain interpretation, we may say that the interpretation *is a model* of the sentence. ([Allwood & Andersson & Dahl 1997](#), 72-73)

intersubjektiv(t)

(af lat. *inter*, mellem, og *subjectum*, lagt under, sat under), 'mellem subjekterne' (jf. subjekt/objekt), det som er (principielt) tilgængeligt, erkendbart eller forståeligt for flere eller alle subjekter (bevidstheder), modsat det subjektive eller private. 1. Et værende, f.eks. et objekt, er i., hvis det principielt kan foreligge mere eller mindre direkte for flere subjekter. Sansedata er eksempler på private entiteter, medens mellemstore fysiske genstande i vore umiddelbare omgivelser normalt anses for at være i. tilgængelige. Teoretiske entiteter i videnskaberne, f.eks. atomer og gener, kan ikke observeres direkte; men de antages at være i., fordi de udsagn, hvori de beskrives kan gøres til genstand for i. bindende tests.

2. Et udsagn udtrykker i. gyldig erkendelse, såfremt det er fastslået som sandt, sandsynligt eller acceptabelt ved hjælp af procedurer, som principielt kan følges af enhver.

3. Et sprogligt udtryk har i. mening, hvis enhver i princippet kan lære dets rette brug.

If. den sene Wittgenstein er private sprog umulige: Et udtryks mening er dets brug.

Navnlig Quine og Dummett har siden lagt vægt på, at sproget er underlagt *offentlighedsprincippet*. If. en version heraf, er et sprogligt udtryks mening udtømmende karakteriseret, når det er fastlagt, under hvilke i. tilgængelige omstændigheder en kompetent sprogbruger på for andre konstaterbar måde tilkendegiver, at udtrykket finder anvendelse. 4. Konsensus, dvs. enighed mellem flere el. alle subjekter, omtales til tider som i. konsensus. Udtrykket er imidlertid en pleonasme.

Litt.: VTF, II, s. 131 (logisk positivisme), 191-94 (Wittgenstein). (Lübcke 1996, 217)

introspektion

(af lat. *intro*, ind i, og *spicere*, se), selviagttagelse, iagttagelse af egne bevidsthedstilstande. Ved introspektiv psykologi forstås en psyk., der bygger på i.. Se refleksion. (Lübcke 1996, 218)

intuition

(eng. *intuition*; fr. *intuition*; gr. *epibole*; lat. *intuitio* el. *intuitus*; ty. *Intuition*). Ordet, i.' betegner flere forskellige former for erkendelse, der alle har flg. tre fællespræg: (a) den intuitive erkendelse står i modsætning til den såk. diskursive erkendelse, dvs. en erkendelse, som nås gennem mellemlid, ved slutninger, og ikke direkte el. umiddelbart.

(b) den intuitive erkendelse er karakteriseret ved et særegent nærvær, hvorved i. overvinder afstanden mellem erkendelsen og det erkendte. Denne tale om nærvær og fravær forstås af nogle fl. bogstaveligt og af andre på billedlig vis. Sml. anskuelse. (c) den intuitive erkendelse siges oftest at besidde en særlig form for sikkerhed. Sml. evidens. Bortset fra disse fællestræk ved al i. er der ret store forskelle på de forskellige i.s.-begreber, hvilket dog ikke udelukker, at en og den samme fl. til tider benytter flere af disse på en gang. Blandt de gængse begreber om i. kan nævnes: 1. I. som en såk. åndelig indsigt i tingenes el. verdens væsen el. ide - i modsætning til sansningens og forstandens bundethed til de sansbare fænomener, der er mere el. mindre tilfældige fremtrædelsesformer for væsenet (ideen). Dette begreb om i. er navnlig fremherskende inden for platonismen, hvor det er en del af en lære om forskellige erkendelsesniveauer (med i. som den

højeste form for erkendelse) svarende til forskellige ontologiske niveauer (med det godes ide, væren el det ene som det højeste niveau). Nyplatonikeren Plotin anfører en analogi mellem i. og syn, idet synet i lighed med i. gør det erkendte nærværende. Analogien er kun en analogi, thi medens synet opretholder en forskel på erkendelsen og erkendelsens genstand (objekt), er i. kendetegnet ved, at denne forskel ophæves. Spinozas skelnen mellem ubestemt (vag), adækvat og intuitiv erkendelse er påvirket af denne platoniske tradition. Det samme gælder Schellings begreb om den intellektuelle anskuelse. - 2. I. som en indsigt i det usammensatte og simple. Descartes benytter dette begreb om i. som del af sin erkendelsesteoretiske metode, idet det er videnskaberens opgave at [analysere](#) et problem, således at det til stadighed opdeles i mere simple dele. Ved afslutningen af denne analyse når man så til nogle helt simple, selvindlysende sandheder, der kan erkendes gennem i., og på grundlag af denne i. skal al vor erkendelse opbygges. Hos Leibniz tales om, at de oprindelige simple begreber og simple domme (el. sandheder) skal erkendes gennem i. som grundlag for opbygningen af komplekse begreber og domme. If. Locke bygger al erkendelse på en forbindelse af de såk. ideer (eng. ideas, se ide 3), og igennem i. erkender vi de simpleste forhold mellem ideerne, såsom identitet og forskel, f.eks. forskellen på hvidt og sort el. forskellen på en trekant og en firkant. Erkendelsen af mere komplekse ideer og forholdet mellem disse fordrer derimod diskursive beviser. Tilsvarende forstår Hume ved 'i.' den umiddelbare indsigt i simple, rent logiske og matematiske aksiomer. F.eks. den intuitive indsigt i kontradiktionsprincippet's gyldighed). - 3. I. som en erfaring af dette, som kan sanses her og nu, i modsætning til fornuften, der benytter sig af abstraktioner. Bl.a. Schopenhauer benytter dette begreb om i. i sin kritik af begrebstænkningen, samtidig med at han også taler om i. som en direkte indsigt i, at mit eget og verdens væsen er ren vilje. - 4. Husserl og en række af de moderne [fænomenologer](#) benytter ordet 'i.' som bet. for det udvidede, fænomenologiske begreb om anskuelse el. erfaring af det direkte givne (nærværende) (se anskuelse 7), der gør det muligt at tale om en intuitiv erkendelse af [væsenet](#) el som væsensskuen.. 5 I. som erfaring af (indsigt i el. gripen af) genstanden (objektet) i dens helhed - modsat den stykkevisse erfaring af denne el. hin del og den efterfølgende forening af enkelterfaringerne. - 6. Hos Bergson forenes træk fra (3), (4) og (5), idet ordet 'i.' hos ham betegner en metodisk erfaring af det direkte el. umiddelbart givne i dets helhed - modsat en abstrakt, opsplittende [tænkning](#) (jf. VTF I, s. 288-90). - 7. Endelig benytter moderne videnskabsteoretikere. ordet 'i.' som bet. for de mere el. mindre ubegrundede indfald el. visioner, som ligger til grund for opstillingen af videnskabelige hypoteser. I. i denne betydning tillægges ingen særlig sikkerhed. (Lübcke 1996, 218)

[i sig/for sig/i og for sig](#)

(fr. *en soi/pour soi/en et pour soi*; ty. *an sich/für sich/an und für sich*). 1. På grundlag af Aristoteles skelnes i senantik og skolastisk. fil. mellem:

(a) det, som et værende er per se (gr. *kath auto*), dvs. det, som tilkommer det med nødvendighed p.g.a. dets eget, indre væsen uafhængigt af ydre (kontingente) omstændigheder.

(b) det, som et værende er per accidens (gr. *kata symbebekos*), dvs. det, som kun tilkommer det p.g.a. nogle ydre (kontingente) omstændigheder.

Denne skelnen overtages i 1700-tallets ty. skolastik. Udtrykket 'per se' benyttes synonymt med ordene 'absolut' og 'intrinsec' (dvs. 'det indvendige'), og det gengives på ty. med 'an sich' = 'an und vor(= für) sich' = 'vor(= für) sich'. Modsætningen hertil er 'betinget' el. 'yderlig'.

2. Kant overtager ordene 'an sich' og 'für sich' fra Baumgarten og benytter dem til tider i den skolastiske betydning. Mere afgørende er det imidlertid, at udtrykket 'an sich' (da. 'i sig') får en særlig prægning hos Kant gennem begrebet om tingen i sig selv (ty. das [Ding an sich](#)). At någet er 'i sig selv' betyder - som nævnt - traditionelt, at der er tale om noget, som tilkommer det værende p.g.a. dets eget, indre væsen uafhængigt af de ydre (kontingente) omstændigheder. Kant spiller på denne traditionelle bestemmelse, idet han skelner mellem:

(a) *tingen i sig selv*, dvs. det ved tingen (el. det værende), som tilkommer tingen uafhængigt af den ydre (kontingente) omstændighed, at der er en bevidsthed, som sanser tingen (det værende).

(b) tingen som *tilsynkomst* (ty. das Ding als Erscheinung) el. *forestilling* (ty. Vorstellung), dvs. tingen (el. det værende), for så vidt som tingen (det værende) er genstand for erfaring.

Når jeg erfarer en ting (det værende), så er denne ting et objekt for et subjekt. Dette objekt er formet på en bestemt måde (det er givet i tid og rum, det er en ting blandt andre ting, det står i et årsag-virkningsforhold til disse andre ting, osv.). Alle disse former gælder if. Kant med nødvendighed for tingen, for sa

vidt som den er givet som et erfaret objekt for et subjekt. Derimod er det if. Kants erkendelsesteori udelukket, at jeg kan vide noget om, hvorledes tingen er i sig selv uafhængigt af forholdet til et erfarende subjekt. Kant kan derfor kritisere den traditionelle metafysik for dogmatisk at overføre egenskaber ved den sansede (forestillede) ting til tingen i sig selv.

3. I lighed med de øvrige ty. idealister afviser Hegel Kants begreb om tingen-i-sig-selv. Hegel mener, at Kant forfalder til en uholdbar abstraktion, når han taler om, at der ”bagved” tilsynekomsterne (ty. die Erscheinungen) skulle kunne eksistere et væsen med principielt uerkendbare egenskaber, som samtidig skulle have karakter af at være tilværelsens absolutte grundlag. Virkeligheden er tværtimod if. Hegel den konkrete enhed af ”det indre” væsen og ”de ydre” omstændigheder. Uafhængigt af disse ydre omstændigheder er kvalitetsens el. væsenets væren-i-sig (ty. An-sich-sein) blot et anlæg, en tendens el. en mulighed (gr. dynamis), der endnu ikke er virkeliggjort. Virkeliggørelse (gr. energeia) opnås først, idet kvaliteten el. væsenet kommer i et forhold til omgivelserne og ved at afgrænse sig i forhold til disse opnår identitet og individuelt særpræg. I overensstemmelse med dagligsproglige talemåder såsom ’han er noget for sig’ (’han er noget særpræget’) omtaler Hegel den fremkomne, virkeliggjorte, særegne individualitet som for-sig-væren (ty. Für-sich-sein). Da Hegel endvidere mener, at virkeligheden dybest set har karakter af ånd (ty. Geist), kan han hævde, at ånden opnår en bevidsthed om sig selv som den egentlige drivkraft bag overgangen fra det indre til enheden af det indre og det ydre, fra mulighed til virkelighed, fra væren-i-sig til væren for-sig. Ånden erkender derved, at dens egen væren-for-sig-selv som selv-bevidsthed er udtryk for den mest fuldkomne virkeliggørelse af alle muligheder, hvorfor Hegel kan omtale ånden som en i-og-for-sig-væren (ty. An-und-für-sich-sein).

4. Hos Schopenhauer identificeres tingen-i-sig-selv med den rene vilje, medens de fleste nykantianere helt afviser begrebet om en ting-i-sig-selv (VTF. I, s. 21). I sit opgør med nykantianismen genindfører N. Hartmann talen om et i-sig-værende, men modsat Kant mener han, at det er erkendbart (VTF. I, s. 101). Jaspers skelner mellem væren-i-sig-selv og væren-for-os som genstand (objekt) for erkendelse. Væren-i-sig-selv kan ikke erkendes, men nok eksistentielt erfares (VTF. I, s. 109 ff). Sartre skelner mellem tingenes væren-i-sig (fr. *l'être en soi*) og subjektets el. jegets væren-for-sig (fr. *l'être pour soi*). En ting er i-sig, idet den blot er, hvad den er, idet den ikke forholder sig til omgivelsernes muligheder, medens subjektet forholder sig til sin situation og de muligheder for at virkeliggøre noget nyt, som rummes heri (VTF. I, s. 317ff). Visse fil. taler om væren-for-mig (dette at være *objekt-for-mig*) og væren-for-andet (dette at være *middel* for noget andet). (Lübcke 1996, 220-221)

isomorfi

Uformelt udtrykt er to matematiske systemer isomorfe, dersom de repræsenterer det samme grundlæggende system og blot adskiller sig fra hinanden ved begreber og betegnelser. F.eks. er totalssystemet isomorft med titalssystemet; de er forskellige måder at repræsentere samme system på, nemlig systemet af reelle tal. Den sædvanlige geometriske plan er isomorf med systemet af alle reelle talpar (x, y); isomorfien grunder sig på det plane kartesiske koordinatsystem. Endelig er domskalkulen isomorf med mængdealgebraen (idet begge betragtes som Booleske algebraer). (Karush 2000, 129)

James-Lange teorien

Psykologisk teori om følelsers opståen fremsat uafhængigt af James og den danske fysiolog Carl Lange (1834-1900). If. teorien fremkaldes en persons følelse af f.eks. skræk af visse kropslige forandringer såsom f.eks. uvilkaarlig rysten, der for deres vedkommende er udløst af personens opfattelse af noget ophidsende eller følelsesvækkende, f.eks. en bidsk hund. Personens følelse er således et med hans oplevelse af de udløste kropslige forandringer.

’Vi er kede af det, fordi vi græder, og vi føler skræk, fordi vi ryster’. (Lübcke 1996, 222)

jeg/selv

(eng. I/self; fr. jeel. moi/soi; lat. ego; ty. Ich/Selbst). Ordene ’j.’ og ’s.’ er halvtekniske, fil. termer uden fast betydningskerne. De anvendes undertiden synonymt med ’bevidsthed’, ’person’, ’sjæl’, ’subjekt’ el. ’ånd’. Fil.hist. betegner de et tema, som navnlig er blevet diskuteret i moderne fil. fra 1600-tallet (Descartes) og frem. 1. Hos Descartes bestemmes j. ontologisk. set som en ”tænkende ting” (lat. res cogitans), en sjælelig substans, der ligger til grund for alle mine bevidsthedstilstande. Erkendelsesteoretisk. har j. en særstilling, idet j. har en direkte tilgang til mit eget j. gennem min selvbevidsthed (jf. bevidsthed), medens j. kun har en

indirekte tilgang til den udstrakte, fysiske omverden og til de andre j. (jf. det fremmedpsykiske problem). Også hos Leibniz, Locke og Berkeley er dette begreb om j. som selvbevidst sjæle-substans af central betydning.

2. Hume derimod afviser, at dette begreb om j. har nogen mening. Da det er umuligt for mig at erfare nogen sjæle-substans, slutter Hume ud fra sin radikale empiristiske grundholdning, at så eksisterer der intet j. el. j. må tolkes som en sum af bevidsthedstilstande. Denne opfattelse af j. kan genfindes hos moderne empirister, bl.a. Ayer. Hovedproblemet for disse er at gøre rede for, hvad der menes med, at et j. er numerisk identisk med sig selv igennem et længere tidsrum.

3. Bl.a. for at svare på dette spørgsmål indfører Kant et skel mellem et empirisk jeg og et transcendentalt jeg (også kaldet et transcendentalt ego el. transcendentalt subjekt). Det empiriske j. er det, som j. kan gøre til genstand (objekt, se subjekt/objekt) for erfaring og introspektion (og her har Hume ret i, at j. ikke erfarer nogen sjælesubstans). Det transcendentale j. kan derimod ikke gøres til genstand for erfaring, men går forud for (er forudsat i) enhver erfaring, idet det transcendentale j. er det, der giver enhed i bevidstheden som mulighedsbetingelse for, at der i det hele taget kan være en erfaring af denne el. hin genstand. Samtidig strukturerer det transcendentale j. erfaringen på en bestemt måde, idet ethvert sansemateriale får en bestemt struktur el. form (bl.a. indordnes enhver sanset genstand i en rumtidlig form og underlægges de 12 forstandsformer, de såk. kategorier., f.eks. tingskategorien og årsag-virkning-relationen). Udover det empiriske og det transcendentale j. taler Kant også om j. som praktisk handlende og villende j.. Da heller ikke dette j. er nogen empirisk genstand (objekt), er det ikke underlagt den årsag-virkningsrelation, som kendetegner de empiriske genstande. J. er derved frit (jf. frihed) til selv at bestemme hvilke handlinger, det vil udføre. Det er omstridt blandt Kantfortolkere, hvilket forhold der må antages at være mellem de forskellige j. hos Kant; navnlig er det problematisk, hvilket forhold der er mellem det transcendentale j. og det praktisk handlende j.. - I den ty. idealisme er dette et af de prob., som giver anledning til en videreudvikling af den kantianske ansats; se herom navnlig Fichte og Hegel. 4. Hos Kierkegaard er j. el. s. ikke hovedsageligt et træk ved bevidstheden el. selvbevidstheden. J. el. s. er derimod dette, at j. el. s. ikke bare forekommer som en ting el. et dyr blandt andre ting el. dyr, men forholder sig til sig selv og sin situation i frie, ansvarlige valgsituationer. J. el. s. er et forhold mellem (en syntese af) det legemlige og det bevidsthedsmæssige (sjælelige), af det timelige og det evige, af endeligt og uendeligt, af mulighed og nødvendighed. Det karakteristiske ved j.

el. s. er da, at j. forholder sig til den række af forhold el. synteser, som kendetegner, j.s situation, idet det bestemmer sig for, hvad det vil med sit liv (sin eksistens). Ordene 'j.' og 's.' bliver derfor hos Kierkegaard nærmest synonyme med udtrykket 'person' (i betydning 1 heraf). En beslægtet opfattelse af j. findes hos Jaspers; jf. VTF I, s. 112-16. Se også Sartre, VTF I, s. 317-28. 5. I moderne fænomenologi har Husserl indført begrebet om et transcendent-fænomenologisk j. (el. kort et transcendentalt j.; jf. VTF I, s. 63-68). Dette j. er den "pol" imod hvilken alle bevidsthedens bevidsthedstilstande orienterer sig, idet j. er selve sammenhængen i bevidsthedslivet. J. er derfor ingen ting, men [identitetspolen](#) i bevidsthedsstrømmen.

Til dette bevidsthedsliv hører, at j. indgår i konkrete sammenhænge og retter sig imod ting og andre j. i sin omverden. Dette j. er en mulighedsbetingelse for, at noget kan erfares som fænomen (hvorfor der er tale om såvel et transcendentalt som et fænomenologisk begreb om j.). Modstykket til dette j. er den livsverden (se verden), som j. lever i og orienterer sig indenfor. Samtidig fastholder Husserl imidlertid på trods af alle modifikationer den cartesianske tolkning af j. som noget, der har en privilegeret tilgang til sig selv (jf. 1), medens det fremmede j. er noget, som j. må forstå ved analogislutninger og ved indføling. 6. En lang række fil. i det 20. årh. har imidlertid taget skarpt afstand fra denne opfattelse af j. som noget, der begynder i en situation, hvor det er sikkert på sig selv, men med et indirekte forhold til alt andet. Bl.a. Heidegger (VTF. I, s. 136ff) og Merleau-Ponty (VTF. I, s. 330-48) har betonet, at j. "altid-allerede" befinder sig i en verden med et lige så oprindeligt forhold til sine omgivelser og til andre j. som til sig selv. Hos Ricoeur betones j.s indirekte forhold til sig selv (jf. artiklen om Ricoeur).

Den såk. *dialogfil.* er gået et skridt videre og hævder, at dialog-forholdet mellem et j. og et du er en nødvendig betingelse for at være et j. el. et s. (jf. Buber; VTF I, s. 189-91 (Theunissen), 298-306 (Marcel Mounier, Landsberg)). Inden for analytisk. fil. har den ældre Wittgenstein på baggrund af sit [privatsprogsargument](#) argumenteret for, at j. ikke kan have en privilegeret viden om sine egne bevidsthedstilstande (jf. VTF. I, s. 191 ff). (Lübcke 1996, 223-224)

[kalkyle](#) (kalkule)

(af lat. *calculus*, lille sten på regnebrættet). 1. regningsart, f.eks. differential-k. 2. I moderne logik et formaliseret deduktivt tegnsystem, f.eks. doms-k. el. prædikats-k.. En logisk k. specificeres ved angivelse af (1) de anvendte tegn, (2) de tilladte tegnkombinationer (formler), (3) udgangsformlerne (aksiomerne), og (4) udledningsreglerne, der leder fra en el. flere formler til en ny formel (et teorem). En k. kan typisk fortolkes (interpreteres) på flere måder, idet tegnene tillægges forskellige betydninger. (Lübcke 1996, 227)

logical calculus

Also called a formal language and a logistic system. A system in which explicit rules are provided for determining (a) which are the expressions of the system; (b) which sequences of expressions count as well formed (well-formed formulae or wffs); (c) which sequences of wffs count as proofs. A system may contain axioms and a wff that terminates a proof will be a theorem. The two most famous calculi are the propositional calculus and the predicate calculus. (Blackburn 1996, 222)

kanal

en kommunikationsvej til udbredelse af information (Becker-Christensen 1999)

optisk eller elektrisk forbindelse mellem to eller flere enheder, fx et koaksialkabel. (<http://www.it-leksikon.dk/>)

Der Ausdruck 'Kanal' ist auf jeden materiellen Träger anzuwenden, der eine Nachricht von einem Sender A zu einem Empfänger B befördert ... ([Moles 1971](#), 19)

Ifølge Shannon/Weaver 1976: *Kanal* (channel) er mediet (fx lyd-, luft- eller lysbølger) til transmission af signaler fra sender til modtager. Under signaltransmissionen kan uønskede forandringer (*forsstyrrelser*) fra en *forsstyrrelseskilde* der 'forstøjer' signalet, påvirke *mediet*. (Krallmann & Ziemann 2001, 25, min overs. JZ)

Ifølge Dretske: The channel is that set of existing conditions that have no relevant alternative states, that in fact generate no (new) information. (Dretske 1981, 123)

... being the set of conditions (on which the signal depends) that have no relevant alternative states – thus generating no information – constitutes the fixed framework within which dependency relations between source and receiver are determined (Dretske 1981, 129).

kategori

(gr. *katēgoria*, der oprindeligt betød 'anklage', og som senere fik betydningerne 'prædikat' og 'egenskab'). 1. (logisk betydning), grundbegreb. 2. (ontologisk betydning), det grundlæggende ved bestemte typer af værender; et yderste genus (en grundlæggende slægts-bestemmelse). I Aristoteles' k.-lære skelner han mellem op til 10 k. (se [kategoriskema1](#)). Denne k.-lære har både en sprogf., logisk betydning, idet k. angiver de grundlæggende typer af prædikater, og en ontologisk betydning, idet k. angiver de fundamentale almenbegreber (genera), som det værende falder ind under. Modsat Platon mener Aristoteles imidlertid ikke, at begrebet 'væren' selv er et genus. Sammen med 'det gode' og 'det ene' overskrider 'væren' alle k., hvilket senere i skolastikken er blevet udviklet til en lære om transcendentier. - Hos Kant skelnes mellem 12 k., hvoraf 'substans' og 'årsag-virkning' er langt de vigtigste. If. Kant har disse k. imidlertid kun gyldighed for erfaringens verden. K. er forstandsformer, dvs. en række grundbegreber el. principper, som forstanden må benytte sig af i sin erkendelse af verden, men som ikke behøver at sige noget ontologisk om tingen i sig selv (ty. das Ding an sich). - Siden Kant har det været omdiskuteret, dels om det i det hele taget er muligt at opstille en række k. (en k.-tavle), og dels om disse k. kun har erkendelses-teoretisk betydning, el. om de også har ontologisk betydning. I det 20. årh. har bl.a. Hartmann søgt at udarbejde en omfattende k.-lære af ontologisk tilsnit (jf. VTF I, s. 105). Hos Ryle findes et forsøg på at udarbejde en sprogf. lære om såkaldte [k.-fejltagelser](#), dvs. fejl, der opstår, når man sammenblender udtryk fra forskellige logiske k.. If. Ryle tilhører to udtryk (f.eks. 'Poul' og 'lørdag') forskellige logiske k., hvis der findes sætningsrammer (f.eks. '... er i seng'), således at det ene udtryk, men ikke det andet, passer ind i sætningsrammen (f.eks. kan man sige 'Poul er i seng', medens det er en k.f. at sige 'lørdag er i seng'). If. Ryle er den cartesianske dualisme mellem sjæl og legeme en k.f. (jf. VTF II, s. 204-5, 351-52). (Lübcke 1996, 235)

In [metaphysics](#) (in particular, [ontology](#)), the different kinds or ways of [being](#) are called *categories of being* or simply *categories*. According to the [Aristotelian](#) tradition, a being is anything that can be said to *be* in the various senses of this word. Hence, to investigate the categories of being is to determine the most fundamental senses in which things can be said to *be*. A category, more precisely, is any of the broadest [classes](#) of things - 'thing' here meaning anything whatever that can be discussed and cannot be [reduced](#) to any other class.

An exhaustive account of the categories is to be hoped for. Some have desired ontological category schemes that were more than exhaustive, by virtue of admitting nonexistent or even logically impossible objects. The category schemes of [Alexius Meinong](#) are a case in point.

What it means to take the category [physical object](#) seriously as a category of being is to assert that the concept of physical objecthood cannot be reduced to or explicated in any other terms - not, for example, in terms of [bundles of properties](#). In this way, as it turns out, many ontological controversies can be understood as controversies about exactly which categories should be seen as fundamental, irreducible, or primitive. (http://en.wikipedia.org/wiki/Category_of_being)

[kategorisering](#)

Categorization is the process in which ideas and objects are recognised and understood. Categorization is fundamental in decision making and in all kinds of interaction with the environment. There are, however, different ways of approaching categorization.

The classical [Aristotelian](#) view that claims that categories are discrete entities characterized by a set of properties which are shared by their members. These are assumed to establish the conditions which are both necessary and sufficient to capture meaning.

Since the research by [Eleanor Rosch](#) and [George Lakoff](#) in the 1970s, categorization can also be viewed as a the process of grouping things based on [prototypes](#) - the idea of necessary and sufficient conditions is rarely if ever met in categories of naturally occurring things. It has also been suggested that categorisation based on prototypes (see [Prototype \(linguistics\)](#)) is the basis for human development, and that this [learning](#) relies on learning about the world via [embodiment](#).

A [cognitive](#) approach accepts the fact that natural categories tend to be fuzzy at their boundaries and inconsistent in the status of their constituent members.

Systems of categories are not objectively "out there" in the world but are rooted in people's experience. Conceptual categories are not identical for every speaker of a language.

Categories form part of a hierarchical structure when applied to such subjects as [taxonomy](#) in [biological classification](#): higher level: life-form level, middle level: generic or [genus](#) level, and lower level: the [species](#) level. These can be distinguished by certain traits that put an item in its distinctive category. But even these can be arbitrary and are subject to revision.

Categories at the middle level are perceptually and conceptually the more salient. The generic level of a category tends to elicit the most responses and richest images and seems to be the psychologically basic level. Typical taxonomies in zoology for example exhibit categorisation at the [embodied](#) level, with similarities leading to formulation of "higher" categories, and differences leading to differentiation within categories. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Categorize>)

[kategoriskema](#)

se figur nedenfor, der viser et kategoriskema på grundlag af Aristoteles 10 kategorier. (jf. Lübcke 1996, 32)

uni- ver- selt	partik- lært	primær substans	Sokrates	partikulær accidens	Sokrates' fire fod
	species	genus	levende væsen	universel accidens	det hvide i Sokrates
	kategori	substans	substans	kvantitet	Sokrates er større end en hund
	transcen- dentale				I Lykelion
					I går
					siddende
					har sko på
					brænder noget
					bliver selv brændt
væren - godhed - sandhed					

Aristoteles' 10 kategorier*.

kausal

(af lat. causa., årsag), årsagsmæssig; indeholdende en årsag; som angår årsag. 1. Det netværk af årsager og virkninger, hvori en hændelse indgår, kaldes en k.kæde el. en årsagssammenhæng. 2. Den sammenhæng, der består mellem årsag og virkning, kaldes en k.nexus (af lat. nexus, forbindelse, sammenhæng, sammenknytning), en k.relation (af lat. referre, bringe el. føre tilbage) el. et årsagsforhold. (Lübcke 1996, 235)

kausalitet, se årsag-virkning

kausalnexus (lat.), forbindelse imellem årsag og virkning. If. regularitetsteorien består denne udelukkende i, at hændelser af samme type som virkningen altid ledsager hændelser af samme type som årsagen, hvilket ofte udtrykkes ved at benægte eksistensen af et k. Det modsatte synspunkt udtrykkes ofte således, at årsagen med naturlig nødvendighed frembringer virkningen i kraft af et k.." (Lübcke 1996, 235)

kemi

(græsk): læren om grundstofferne og deres forbindelser samt disses opbygning, dannelse, egenskaber og reaktioner. Deles i organisk kemi, dvs. kulstofforbindelsernes kemi, og uorganisk kemi, som er de øvrige grundstoffers kemi. Analytisk kemi beskæftiger sig med stoffernes opbygning, syntesekemi med dannelse af nye stoffer ud fra allerede eksisterende. Alle stoffer er opbygget af 1, 2 eller flere grundstoffer. Den mindste vægt del af et stof, der endnu besidder dettes karakteristiske egenskaber, er molekylet, der er opbygget af 1, 2 eller flere atomer. De stofegenskaber, kemien beskæftiger sig med, skyldes hovedsagelig atomernes yderste elektroner, mens stoffernes fysiske egenskaber er knyttet til hele molekylet.

I oldtiden beherskede mange kulturfolk i praksis visse ret indviklede kemiske processer; men de kunne ikke forklare dem. Grækerne søgte forklaringen gennem spekulation; men skønt de opstillede begreber som grundstof og atom, var deres antagelser aldeles forkerte. Araberne bevarede meget af oldtidens viden og gav den, med egne opdagelser, tilbage til Europa i form af alkymi. Kemi som eksakt videnskab begyndte i 17årh. med R. Boyles studier af forbrændingsprocessen; et resultat af disse var flogiston-teorien (1703), ifølge hvilken der ved forbrænding afgives et flygtigt stof, flogiston. Først mod slutningen af 18. årh. erkendte Lavoisier, at forbrænding er optagelse af ilt, og han regnes blandt grundlæggerne af den moderne kemi sammen med Dalton (atomteorien); Berzelius (atom- og molekylvægt), Wöhler og Kekulé (definition af den organiske kemi), Mendelejev og Lothar Meyer (Grundstoffernes

periodiske System). Blandt produkter fremkommet ved praktisk teknisk kemi kan nævnes lægemidler, skadedyr- og ukrudtbekæmpelsesmidler, plaststoffer, kunstgummier, syntetiske fibre, specielle metallegeringer og brændstoffer. (Lademanns 2000)

kendsgerning, faktum

(eng. *fact*; fr. *fait*; lat. *factum*; ty. *Tatsache*), det at noget nærmere bestemt er tilfældet; faktisk foreliggende sagforhold; fastslået sagforhold. En k. er det, der beskrives med en sand, fremsættende sætning. Der skelnes mellem k., som er givne og sikre, og *teorier*, som er mere el. mindre velunderbyggede fortolkninger af k.. Endvidere skelnes mellem k., som er objektive, og værdier, som er subjektive. Holdbarheden af disse modsætninger har givet anledning til langvarig fil. diskussion. Se også korrespondenteorien for sandhed. (Lübcke 1996, 236)

En kendsgerning er det, som kan udtrykkes af deklarativer sætninger, og som gør sådanne sætninger sande eller falske. (Faye 2000, 68)

kilde

(eng. *source*) af budskaber eller signaler: den del af en kommunikationskanal hvor *budskaber* opstår (hvor et kollektiv af tegn underkastes en selektionsproces) (Cherry 1967, 372, min overs. JZ)

Ifølge Shannon/Weaver 1976: En *meddelelseskilde* (information source) vælger en bestemt eller intenderet meddelelse fra et repertoire af mulige meddelelser (set of possible messages). Meddelelseskilden bliver ikke nærmere specificeret, den kan bestå i maskiner, levende væsener eller andre organiske eller ikke-organiske objekter. Også meddelelsen kan være af forskellig slags, den kan bestå af skrevne eller udtalte ord, billeder, musik eller lignende. (Krallmann & Ziemann 2001, 24-25, min overs. JZ)

Kilden beskrives matematisk gennem mængden (repertoire) af de n forskellige tegn der potentielt kan transmitteres; hvert tegn i er karakteriseret ved sandsynligheden p_i af dets forekomst. (o.c., 26-27, min overs. JZ)

kinæstetisk sans

samlebegræb for receptorer i muskler, sener og led, som informerer os om vores skeletale bevægelser. Vi kan sagtens være bevidste om disse bevægelser, men er det for det meste ikke. Informationerne bruges langt overvejende i automatiseret refleksstyring af musklerne. (Gade ³1999, 160)

kirtel

et organ som udskiller faste el. flydende stoffer, fx mælk, slim, sved el. talg. (Becker-Christensen 1999)

klar og tydelig

(lat. *clarus et distinctus*), I *Metafysiske meditationer* udlægger Descartes den klare og tydelige begribelse af en dom som kriterium på dommens sandhed. (Lübcke 1996, 241)

Kant siger i antropologien: "Das Bewusstsein seiner Vorstellungen, welches zur *Unterscheidung* eines Gegenstandes von anderen zureicht, ist *Klarheit*. Dasjenige aber, wodurch auch die *Zusammensetzung* der Vorstellungen klar wird, heisst *Deutlichkeit*" (Kant 1912, 309).

klasse, domæne, type, sort
værensform eller ontologisk kategori.

A choice of ontological categories is the first step in designing a database, a knowledge base, or an object-oriented system. In database theory the categories are usually called *domains*, in AI they are called *types*, in object-oriented systems they are called *classes*, and in logic they are called *types* or *sorts*. (Sowa 2000, 51)

klassifikation

(af lat. *classis*, tilråb, sammenkaldt skare, flåde, klasse, og *facere*, gøre) 1. opdeling af en genstandsmængde ud fra bestemte kriterier. 2. resultatet af en sådan opdeling. En k. siges at være naturlig, hvis genstandene inddeles i klasser efter væsentlige kendetegn, ellers kunstig. Jf. naturlig klasse. (Lübcke 1996, 241)

Unter einem 'klassifikatorischen Begriff' verstehe ich einfach einen Begriff, der die Zugehörigkeit eines Gegenstandes zu einer bestimmten Klasse ausdrückt. Alle Begriffe der Taxonomie in Botanik und Zoologie – die verschiedenen Arten, Familien, Gattungen usw. – sind klassifikatorische Begriffe. (...) Wirkungsvoller in der Vermittlung von Information sind die 'komparativen Begriffe'. Sie liegen sozusagen zwischen den klassifikatorischen und quantitativen Begriffen. (...) Ein klassifikatorischer Begriff wie 'warm' oder 'kalt' stellt einen Gegenstand in eine Klasse. Das ist alles. Ein komparativer Begriff wie 'wärmer' oder 'kälter' teilt uns mit, in welcher Beziehung ein Gegenstand zu einem anderen steht, ob er eine gewisse Eigenschaft mehr oder weniger als der andere Gegenstand besitzt. (...) Wir kommen nun zu den 'quantitativen Begriffen'. Jedem quantitativen Begriff entspricht ein Paar komparativer Begriffe, das in der Entwicklung des betreffenden Gebietes der Wissenschaft gewöhnlich die Vorstufe zu dem quantitativen Begriff darstellt. Die komparativen Beispiele 'gleiches Gewicht' und 'kleineres Gewicht' (...) führen leicht zu einem Begriff des Gewichtes, der gemessen und zahlenmäßig ausgedrückt werden kann. (Carnap 1976, 59-66)

kode

(fr. fra lat. bog). 1. Enhver form for tegn der bærer meddelelser fra en kilde til en modtager. 2. System af tegn, der ikke umiddelbart er forståelige. 3. Reglerne for hvordan man fortolker sådan en type signaler. (Abrahamowitz 2001, 128)

In communications, a *code* is a rule for converting a piece of information (for example, a letter, word, or phrase) into another form or representation, not necessarily of the same sort. In communications and information processing, *encoding* is the process by which a source (object) performs this conversion of information into data, which is then sent to a receiver (observer), such as a data processing system. *Decoding* is the reverse process of converting data, which has been sent by a source, into information understandable by a receiver. (see Decoding methods). (<http://en.wikipedia.org/wiki/Code>)

Der Ausdruck *Code* wird allgemein in einem streng technischen Sinne gebraucht ... Man kann Nachrichten codieren, wenn sie bereits durch Zeichen (z.B. durch Buchstaben des Alphabets) ausgedrückt worden sind; dann nämlich ist ein Code eine vereinbarte Umsetzung, die im allgemeinen eindeutig und umkehrbar ist. Durch einen Code können Nachrichten aus einem Zeichensatz in einen anderen überführt werden. Das Morsealphabet, das optische Telegraphiersystem und das Taubstummenalphabet stellen typische Beispiele dar. In unserer Terminologie unterscheiden wir also scharf zwischen *Sprachen*, die sich während einer langen Zeitspanne organisch entwickelt haben, und *Codes*, die für spezielle Zwecke erfunden worden sind und expliziten Regeln folgen. (Cherry 1967, 19-20)

Eine Vorschrift zur Abbildung eines Zeichenvorrates in einen anderen Zeichenvorrat (oder Wortvorrat) heißt Code; auch die Bildmenge einer solchen Abbildung wird so bezeichnet.

1. Eine Vorschrift für die eindeutige Zuordnung (Codierung) der Zeichen eines Zeichenvorrates zu derjenigen eines anderen Zeichenvorrates (Bildmenge), 2. Der bei der Bildmenge auftretende Zeichenvorrat.

Abgesehen von der Hauptbedeutung 'Gesetzbuch' (Code civile, Code Napoleon), bedeutet Code seit der Mitte des 19. Jahrhunderts ein Buch, in dem den Vokabeln einer natürlichen Sprache Zahlengruppen oder Buchstabengruppen zugeordnet sind. Der Gebrauch solcher Codes war weniger aus Gründen der Geheimhaltung als vielmehr aus Gründen der Ersparnis von Telegrammkosten zu einiger Bedeutung gelangt (ABC-Code von W. CLAUSEN-THUE, 1874).

Sind die Bilder einer Codierung sämtlich Einzelzeichen, so nennen wir die Abbildung eine Chiffrierung und die Bilder Chiffren (engl. cipher). Sofern eine kryptographische Absicht vorliegt, wird die Umkehrung der Abbildung - sofern sie eindeutig ist - als Decodierung bzw. Dechiffrierung bezeichnet. (Bauer & Goos 1971, 28-29)

kognition (jf. erkendelse)

(lat. opfattelse, forståelse). De psykiske processer der angår opfattelse og sansning (perception), indlæring, tænkning og hukommelse. Man har traditionelt i den almene psyk. skelnet mellem kognitive,

følelsesmæssige og sociale processer, eller tænkning, følelse og samvær. Skønt man erkender de tre som sammenhængende, er der alligevel megen forskning koncentreret om de enkelte emneområder. (Abrahamowitz 2001, 129)

Kognition i snæver forstand:

[Deduktion](#)

[induktion](#)

Problemløsning

Beslutninger

Kognition i bred forstand:

Tænkning (i snæver forstand)

[Læring](#)

[sansning](#)

[perception](#)

[opmærksomhed](#)

[sprog](#)

[hukommelse](#)

[intelligens](#)

(<http://da.wikipedia.org/wiki/T%C3%A6nkning>)

[kognitiv psykologi](#)

Fra omkring 1950 var der i am. psyk. fagvidenskabelige kredse stigende utilfredshed med behaviorismen, der ensidigt lagde vægten på den adfærd, der kunne iagttages. Menneskets kognition var en afgørende faktor ved menneskelivet, mente man. Samt dig var de første computere ved at vinde frem, og da menneskebeskrivelsen altid henter inspiration fra menneskets seneste tekniske triumfer, tog man computeren som forbillede og søgte en psyk., der kunne sige noget om informationsbehandling. Andre centrale forskningsområder er studiet af hukommelse og af læring. Næste skridt i udviklingen af k. var H. Gardners forslag til en kognitionsforskning, der 1. Beskriver kognition på et niveau mellem hjerneprocessernes niveau og det kulturelt/samfundsmæssige niveau. 2. Som tager computeren som model. 3. Som studerer samme emner, som filosofien altid har gjort. 4. Som tror på tværfaglighed. Og 5. som ser det som nødvendigt at nedtone studiet af følelser for ikke at komplicere forskningen unødigt. (Abrahamowitz 2001, 129-130)

[kognitionsvidenskab](#) (eng. cognitive science)

Cognitive science is the scientific discipline that studies conceptual systems. It is a relatively new discipline, having been founded in the 1970s. Yet in a short time it has made startling discoveries. It has discovered, first of all, that most of our thought is unconscious, not in the Freudian sense of being repressed, but in the sense that it operates beneath the level of cognitive awareness, inaccessible to consciousness and operating too quickly to be focused on. (Lakoff & Johnson 1999, 10)

Cognitive science – the empirical study of the mind – calls upon us to create a new, empirically responsible philosophy, a philosophy consistent with empirical discoveries about the nature of mind. (o.c., 15)

tværvideenskabeligt studium af kognitive processer, omfattende bl.a. tænkning, perception, kategorisering, sprogbeherskelse og hukommelse. Processerne ansues alle som videregivelse, opbevaring og behandling af information i forskellige former. Kognitionsforskningen tilstræber testbare videnskabelige teorier om behandling af information hos mennesker, maskiner og højere dyr. Kognitionsforskningen har rødder i den klassiske kognitionspsykologi. Begge fokuserer ikke blot på ydre adfærd (som behaviorismen i psykologien), men undersøger de indre mentale processer, som er aktive, når man tænker, løser problemer, genkender mønstre, bevæger sig gennem omgivelserne, lytter til tale osv. I forhold til klassisk kognitiv psykologi markerer kognitionsforskningen, som først for alvor etablerede sig i 1980'erne, et nyt perspektiv, nye metoder og en anden opfattelse af, hvad det vil sige at give en videnskabelig beskrivelse af

kognitive processer. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kommunikation

(lat. *gøres fælles*). Kontakt og udveksling af meddelelser af enhver art, signaler, informationer, billeder, symboler, meninger. *K.* kan være både sproglig (verbal) og foregå vha. kropslige signaler (non-verbalt); den kan være fornuftig eller ufornuftig (irrationel ...). For at der kan komme *K.* i stand, må der være en sender og en modtager og en fælles kode i betydning nr. 3. *K.* er i denne brede betydning vigtig som model for megen psyk. forskning i forbindelse med menneskeligt fællesskab (interaktion), forståelse af sprog, informationsbehandling og opfattelse af hukommelse. Den meddelelse der overføres, kaldes information. (Abrahamowitz 2001, 130-131)

Communication is the process of exchanging information usually via a common system of symbols. "Communication studies" is the academic discipline that studies communication.

Humans communicate in order to share knowledge and experiences. Common forms of human communication include sign language, speaking, writing, gestures, and broadcasting. Communication can be interactive, transactive, intentional, or unintentional; it can also be verbal or nonverbal. Communication varies considerably in form and style when considering scale. Internal communication, within oneself, is intrapersonal while communication between two individuals is interpersonal. At larger scales of communication both the system of communication and media of communication change. Small group communication takes place in settings of between three and 12 individuals creating a different set of interactions than large groups such as organizational communication in settings like companies or communities. At the largest scales mass communication describes communication to huge numbers of individuals through mass media. Communication also has a time component, being either synchronous or asynchronous. There are a number of theories of communication that attempt to explain human communication.

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Communication>)

the exchange of meanings between individuals through a common system of symbols. The subject of communication has concerned scholars since the time of ancient Greece. Until modern times, however, the topic was usually subsumed under other disciplines and taken for granted as a natural process inherent to each. In 1928 the English literary critic and author I.A. Richards offered one of the first—and in some ways still the best—definitions of communication as a discrete aspect of human enterprise:

Communication takes place when one mind so acts upon its environment that another mind is influenced, and in that other mind an experience occurs which is like the experience in the first mind, and is caused in part by that experience.

Richards' definition is both general and rough, but its application to nearly all kinds of communication—including those between humans and animals (but excluding machines)—separated the contents of messages from the processes in human affairs by which these messages are transmitted. More recently, questions have been raised concerning the adequacy of any single definition of the term communication as it is currently employed. The American psychiatrist and scholar Jurgen Ruesch has identified 40 varieties of disciplinary approaches to the subject, including architectural, anthropological, psychological, political, and many other interpretations of the apparently simple interaction described by Richards. In total, if such informal communications as sexual attraction and play behaviour are included, there exist at least 50 modes of interpersonal communication that draw upon dozens of discrete intellectual disciplines and analytic approaches. Communication may therefore be analyzed in at least 50 different ways. Interest in communication has been stimulated by advances in science and technology, which, by their nature, have called attention to man as a communicating creature. Among the first and most dramatic examples of the inventions resulting from technological ingenuity were the telegraph and telephone, followed by others like wireless radio and telephoto devices. The development of popular newspapers and periodicals, broadcasting, motion pictures, and television led to institutional and cultural innovations that permitted efficient and rapid communication between a few individuals and large populations; these

media have been responsible for the rise and social power of the new phenomenon of mass communication. (See also information theory; information processing; telecommunication system.)

Since about 1920 the growth and apparent influence of communications technology have attracted the attention of many specialists who have attempted to isolate communication as a specific facet of their particular interest. Psychologists, in their studies of behaviour and mind, have evolved concepts of communication useful to their investigations as well as to certain forms of therapy. Social scientists have identified various forms of communication by which myths, styles of living, mores, and traditions are passed either from generation to generation or from one segment of society to another. Political scientists and economists have recognized that communication of many types lies at the heart of the regularities in the social order. Under the impetus of new technology—particularly high-speed computers—mathematicians and engineers have tried to quantify and measure components of communicated information and to develop methods for translating various types of messages into quantities or amounts amenable to both their procedures and instruments. Numerous and differently phrased questions have been posed by artists, architects, artisans, writers, and others concerning the overall influences of various types of communication. Many researchers, working within the relevant concerns of their disciplines, have also sought possible theories or laws of cause and effect to explain the ways in which human dispositions are affected by certain kinds of communication under certain circumstances, and the reasons for the change.

In the 1960s a Canadian educator, Marshall McLuhan, drew the threads of interest in the field of communication into a view that associated many contemporary psychological and sociological phenomena with the media employed in modern culture. McLuhan's often repeated idea, "the medium is the message," stimulated numerous filmmakers, photographers, artists, and others, who adopted McLuhan's view that contemporary society had moved (or was moving) from a "print" culture to a "visual" one. The particular forms of greatest interest to McLuhan and his followers were those associated with the sophisticated technological instruments for which young people in particular display enthusiasm, namely motion pictures, television, and sound recordings.

By the late 20th century the main focus of interest in communication seemed to be drifting away from McLuhanism and to be centring upon: (1) the mass communication industries, the people who run them, and the effects they have upon their audiences; (2) persuasive communication and the use of technology to influence dispositions; (3) processes of interpersonal communication as mediators of information; (4) dynamics of verbal and nonverbal (and perhaps extrasensory) communication between individuals; (5) perception of different kinds of communications; (6) uses of communication technology for social and artistic purposes, including education in and out of school; and (7) development of relevant criticism for artistic endeavours employing modern communications technology.

In short, a communication expert may be oriented to any of a number of disciplines in a field of inquiry that has, as yet, neither drawn for itself a conclusive roster of subject matter nor agreed upon specific methodologies of analysis. (Encyclopædie Britannica 2002)

kommunikationssituation

den konkrete historiske situation hvor et stykke kommunikation finder sted. Kernen i kommunikation er en tekst eller en ytring. Denne tekst (ytring) er afhængig af en række faktorer i kommunikationssituationen: (1).afsenderen, som med hensigt har produceret teksten; (2) sagforholdet, som teksten er om; (3).modtageren, som af interesse opfatter og forstår teksten, (4).kanalen, dvs. dels.mediet som er det tekniske arrangement der gør overførslen af meddelelsen mulig, dels den sociale situation, som skaber sociale rammer for kommunikationen og definerer parternes sociale relationer til hinanden, og (5) sproget, som begge parter må beherske.

I tekstanalysen finder man som observatør der står uden for kommunikationssituationen hvorledes den konkrete tekst afspejler og forudsætter den situation den er blevet til i, og hvorledes viden om kommunikationssituationen er styrende for kommunikationsparternes tolkning af teksten. (Cramer m.fl. 1996, 79)

kommutativ (lov)

(af lat con-, sammen med, og mutare, forandre, bytte om) En operation på emner af en given type, f.eks tal, domme el. mængder, siges at være kommutativ, hvis $(x \circ y) = (y \circ x)$, hvor "o" repræsenterer

operationen og 'x' og 'y' repræsenterer hvilke som helst af de pågældende emner. En k. l. udtrykker, at en bestemt operation er k., f.eks. '(x + y) = (y + x)'. I domslogikken gælder k. love for konjunktion ('og'), disjunktion ('eller') og ækvivalens ('hvis, og kun hvis, '). (Lübcke 1996, 243)

kompatibel

Two propositions are compatible if they can both be true together, i. e. they are not mutually inconsistent. (Blackburn 1996, 70)

komplementær

(af lat. complere, udfylde, fuldstændiggøre), udfyldende, fuldstændiggørende. Fil. bet. for modsætninger, der ikke udelukker hinanden, men hver for sig udtrykker lige væsentlige sider af det iagttagne objekt. F.eks. hævder den såk. dobbeltaspektteori, at det sjælelige og det legemlige er to modsatte og uforenelige, men netop k. betragtningsmåder, der kan anlægges på en og samme genstand, det enkelte menneske. If. N. Bohr (1885-1962) er k. et fil. grundbegreb, jf. f.eks. hans *Atomfysik og menneskelig erkendelse*, 1-2, Kbh. 1957 og 1964. (Lübcke 1996, 243)

komplementaritet

(latin): i kvanteteorien det forhold, at to fysiske beskrivelser eller størrelser af samme ting supplerer, men på samme tid udelukker hinanden. F.eks. er en bølgebeskrivelse og en partikelbeskrivelse af en elektrons bevægelse komplementære; under visse forsøgsbetingelser opfører elektronen sig som en bølge, under andre som en stofpartikel, så at de to beskrivelser udelukker hinanden, idet de ikke kan redegøre for samme forhold. Samtidig supplerer de hinanden, idet de begge er nødvendige for en fuldstændig beskrivelse af elektronens opførsel. I sammenhæng hermed gælder, at man ikke samtidig kan måle en partikels hastighed og dens sted med vilkårlig stor nøjagtighed. Jo mere nøjagtigt den ene størrelse måles, des mere unøjagtig er en samtidig måling af den anden størrelse (Heisenbergs usikkerhedsrelation); hastighed og sted er komplementære størrelser. Niels Bohr indførte komplementaritetsbegrebet 1927 og bragte det senere i anvendelse inden for andre fag end fysikken. (Lademanns 2000)

kvantemekanisk princip, som skyldes Niels Bohr (1928), og som er snævert knyttet til Heisenbergs ubestemthedsrelationer. Komplementaritetsprincippet angår et sæt af to fysisk observerbare størrelser, fx en partikels sted og dens impuls. I kvantemekanikken kan en større nøjagtighed i angivelse af den ene observerbare størrelse i dette sæt kun ske på bekostning af en større ubestemthed i angivelsen af den anden størrelse. Denne ubestemthed er af principiel, fysisk natur og er givet ved størrelsen af Plancks naturkonstant h. Komplementaritetsprincippet udsiger, at en kvantemekanisk beskrivelse af et fysisk fænomen bygger på elementer, hvis nøjagtige angivelse gensidigt udelukker hinanden, men som alle er nødvendige for at give en fuldstændig beskrivelse af fænomenet.

Komplementaritetsprincippet er tæt forbundet med den kvantemekaniske bølge-partikel-dualitet. En fuldstændig beskrivelse af fx en elektron eller en foton kan ikke ske ved enten kun at betragte bølgeegenskaber eller kun partikelegenskaber. Begge egenskaber hører med til en fuldstændig beskrivelse, men de kan principielt ikke iagttages samtidig. Valget af eksperiment afgør, hvad man observerer.

Niels Bohr udvidede senere komplementaritetsprincippet til områder uden for fysikken (bl.a. psykologien), hvor princippet dog mister sin kvantitative karakter. A. Pais har indført betegnelsen komplementarisme for dette udvidede komplementaritetsbegreb. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

koncept (jf. begreb)

A concept is an abstract idea or a mental symbol, typically associated with a corresponding representation in language or symbolology, that denotes all of the objects in a given category or class of entities, interactions, phenomena, or relationships between them. Concepts are abstract in that they omit the differences of the things in their extension, treating them as if they were identical. They are universal in that they apply equally to every thing in their extension. Concepts are also the basic elements of propositions, much the same way a word is the basic semantic element of a sentence. Unlike perceptions, which are particular images of individual objects, concepts cannot be visualized. Because they are not, themselves, individual perceptions, concepts are discursive and result from reason. They can only be thought and designated by a name.

Concepts are [bearers](#) of [meaning](#), as opposed to [agents](#) of meaning. A single concept can be expressed by any number of [languages](#). The concept of DOG can be expressed as *dog* in [English](#), *Hund* in [German](#), as *chien* in [French](#), and *perro* in [Spanish](#). The fact that concepts are in some sense independent of language makes [translation](#) possible - words in various languages have identical meaning, because they express one and the same concept.

The acquisition of concepts is studied in [machine learning](#) as [supervised classification](#) and [unsupervised classification](#), and in psychology and cognitive science as [concept learning](#) and [category formation](#).

A [term](#) labels or designates concepts. Several partly or fully distinct concepts may share the same term. These different concepts are easily confused by mistakenly being used interchangeably, which is a [fallacy](#). Also, the concepts of term and concept are often confused, although the two are not the same. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Concept>)

[konjunktion \(bindeord\)](#)

småord der binder ord, sætningsled og sætninger sammen.

Konjunktionerne deles i følgende typer: samordnende: da (årsag), for, thi; sideordnende: og, eller, men; underordnende der indleder nominale ledsætninger: at; underordnende der indleder adverbelle ledsætninger: da (tid), fordi, efter at, eftersom, hvis, når, om, selvom, skønt, som, da (tid), mens. (Cramer m.fl. 1996, 82)

[konklusion](#)

(af lat. con-, med, claudo, lukker, afslutter), en sætning, der begrundes i et [argument](#) eller [bevis](#). (Lübcke 1996, 244)

[konkret](#)

(af lat. concreresco, vokse sammen). 1. Det der ikke er [abstrakt](#). 2. If. den gængs betydning er noget k., hvis det er noget individuelt, fuldstændig bestemt, givet i tid og rum som noget håndgribeligt og sansbart. 3. If. Hegel gør skellet abstrakt/k. på tværs af skellet alment/individuel. Han kan derfor tale om det k.-almene, dvs. det individuelle, for så vidt som det indgår i en væsenssammenhæng og derved udtrykker noget alment. Dvs., at noget er k., hvis det er en ”sammenvoksning” af væsen (ty. Wesen) og fremtrædelse (ty. Erscheinung), af indre og ydre, af Hegel kaldt [virkeligheden](#) (i modsætning til den blotte forekomst af isolerede ‘individer’). - Noget k. siges at være en konkretion. (Lübcke 1996, 244)

[konkret objekt](#)

(KONKRET OBJEKT, KOB, patients) [semantisk rolle](#) for et [argument](#) der betegner størelse som indgå i og evt. påvirkes af handlingen, ofte udtrykt med et nominal som det fundamentale argument, fx *Hver Dag trak en af Sønerne [Geden] ud paa Marken for at græsse*. (Cramer m.fl. 1996, 83)

[konnektiv](#)

(af lat. connectere, forbinde), logisk konnektiv el. udsagnskonnektiv. Ord som ‘ikke’ el. ‘hvis-så’, der anvendes til at danne nye udsagn (udsagnsforbindelser) på grundlag af en el. flere andre udsagn. (Lübcke 1996, 244)

[konsekvens](#)

(af lat. consequentia, følge). 1. påstand som [følger](#) af andre. 2. den følgerlighed, som ligger i at foretage [gyldige](#) slutninger. 3. I sætninger af formen ‘Hvis p, så q’ er q k., medens p kaldes antecedensen. (Lübcke 1996, 244)

[konsistens/inkonsistens](#)

(af lat. consistere, bestå, holde), en mængde af sætninger (evt. et system af [aksiomer](#); evt. en sætning) er [syntaktisk](#) i., hvis den logisk medfører en kontradiktorisk sætning, dvs. en sætning af formen: ‘p og ikke-p’; i modsat fald er den k. I [semantisk](#) forstand er en sætmængde k., netop hvis den har en model, dvs. hvis alle sætningerne i den på en gang kan være sande. (Lübcke 1996, 244)

[konstitution](#)

(eng. *constitution*; fr. *constitution*; gr. *systasis*; lat. *constitutio*; ty. *Konstitution*), begrundelse, grund, grundlag, fundering; nødvendig(e) betingelse(r) for noget andet.

1. ontologisk k., dvs. en række nødvendige betingelser, der skal være opfyldt, for at et værende kan eksistere. I skolastisk fil. = enheden af form og materie. Hos Locke = realeksensen (se [væsen](#) 8). 2. logisk k.. If. Carnap er et begreb 'A' konstitueret ud fra begreberne 'B' og 'C', hvis og kun hvis der findes en k.s-regel, der angiver, hvorledes ethvert udsagn, der indeholder 'A', kan omformes til et udsagn med samme [ekstension](#) (samme [sandhedsværdi](#)), hvor 'B' og 'C' optræder, men ikke 'A'. Jf. VTF II, s. 143-48.

3. fænomenologisk el. transcendent (fænomenologisk) k.. If. Husserl er en [bevidsthedsakt](#) A konstituerende for en anden bevidsthedsakt B, hvis A er en nødvendig betingelse for B. En bevidsthedsakt A er konstituerende for en genstand G, hvis A er konstituerende for den bevidsthedsakt B, hvori G erfares på mest direkte måde. Jf. VTF I, s. 58-63, 398. 4. Hos Kant siges kategorierne (grundbegreberne) at være konstitutive ('bestemmende'), a priori (erfaringsuafhængige) principper for vor erfaringsverden, idet de udgør en række nødvendige betingelser for enhver erfaring af genstande. F.eks. er alle erfarede genstande dele af en tingsverden, hvor nogle ting er årsag og andre virkning. Omvendt er fornuftsiderne kun regulative principper, idet de regulerer vor erfaring, men ikke gælder for nogen erfarbar genstand (...). 5. En regel siges at være en konstitutiv regel for en bestemt handlemåde, hvis den ikke blot regulerer, men ligefrem definerer el. skaber muligheden for denne handlemåde. Et eksempel herpå er skakreglerne, uden hvilke det ikke ville være muligt at foretage skaktræk. I modsætning hertil tjener en regulativ regel alene til at regulere en handlemåde el. aktivitet, der findes i forvejen og uafhængigt af reglen. Dette illustreres af forholdet mellem færdselsregler og trafik. Sondringen er især blevet gjort gældende i human- og samfundsvidenskabernes videnskabsteori og i teorien om [talehandlinger](#) (bl.a. hos Searle). Jf. VTF II, s. 246-48. 6. Inden for politisk fil. og retsfil. omtales et lands forfatning som dets konstitution, og den lovgivende forsamling kaldes en konstituerende forsamling. (Lübcke 1996, 244-245)

[konstruktion](#)

(af lat. *construere*, sætte sammen, bygge), bygning. 1. Tankebygning, ofte i betydningen spekulativ el. svagt underbygget teori. 2. Kant udlægger matematikken som erkendelse gennem apriorisk 'begrebskonstruktion, idet de matematiske objekter' (f.eks. geometriske figurer) lader sig fremstille el. konstruere i en ikke empirisk (ren) rum- og tidsanskuelse. Konstruktionen af det enkelte objekt følger her regler, der gælder generelt for ethvert objekt af samme slags (f.eks. er en cirkel den figur, der opstår ved et punkts bevægelse i fast afstand omkring et andet punkt). Kants synspunkt er videreført af den moderne konstruktivisme' inden for matematikkens fil.. I Kants transcendentalfil. indgår endvidere, at også de grundlæggende begreber om naturen' lader sig konstruere apriori. 3.

logisk konstruktion (eng. *logical construction*). Udtryk anvendt af bl.a. Russell og Wisdom som bet. for størrelser, hvis status på en el. anden måde er problematisk, og som lader sig føre tilbage til andre, forholdsvis uproblematisk størrelser. Gennemsnitsdanskere - med sit 1 ½ barn mv. er i den forstand en I.k., en for visse formål hensigtsmæssig fiktion'. For gennemsnitsdanskere gælder - som for I.k. generelt -, at udsagn derom altid kan oversættes til et el flere andre udsagn, der alene udtaler sig om uproblematisk størrelser - rigtige danskere. Nationer, samfundsinstitutioner og mængder er eksempler på størrelser, der er søgt udlagt som I.k.. Hos Russell findes endvidere den moderne version af fænomenalismen, der udlægger fysiske genstande som I. konstruktioner af sansedata.

Russell har indført bet. 'ufuldstændigt symbol' (eng. *incomplete symbol*) for de udtryk, der refererer til I.k.. Litt.: VTF II, s. 83-84 (Russell). J. O. Urmson, *Philosophical Analysis*, Oxford 1956, del I. (I.k.)' (Lübcke 1996, 245)

[konstruktivisme](#)

1. Læren om at vi ikke kan opfatte verden, som den er, men kun som vi skaber den med vore tanker, som tankekonstruktioner. 2. *Social konstruktivisme* betoner, at det er det sociale miljø, der konstruerer vor opfattelse, at vor sansning og tænkning bygger på samfundets opbygning. At "virkeligheden er samfundsskabt". En stærk inspiration til dette synspunkt findes i Peter Berger og Thomas Luckmanns *The Social Construction of Reality*, d. "Den samfundsskabte virkelighed", 1972. 3. Andet ord for den kognitive psyk. George Kellys kognitive personlighedsteori. (Abrahamowitz 2001, 133)

Social constructionism is a sociological theory of knowledge developed by Peter L. Berger and Thomas Luckmann with their 1966 book, *The Social Construction of Reality*. The focus of social constructionism is to uncover the ways in which individuals and groups participate in the creation of their perceived reality. As an approach, it involves looking at the ways social phenomena are created, institutionalized, and made into tradition by humans. Socially constructed reality is seen as an ongoing, dynamic process; reality is reproduced by people acting on their interpretations and their knowledge of it. Berger and Luckmann argue that all knowledge, including the most basic, taken-for-granted common sense knowledge of everyday reality, is derived from and maintained by social interactions. When people interact, they do so with the understanding that their respective perceptions of reality are related, and as they act upon this understanding their common knowledge of reality becomes reinforced. Since this common sense knowledge is negotiated by people, human typifications, significations and institutions come to be presented as part of an objective reality. It is in this sense that it can be said that reality is socially constructed. Social constructionism is dialectically opposed to essentialism, the belief that there are defining transhistorical essences independent of conscious beings that determine the categorical structure of reality.

Within social constructionist thought, a social construction, or social construct, is an idea which may appear to be natural and obvious to those who accept it, but in reality is an invention or artifact of a particular culture or society. The implication is that social constructs are in some sense human choices rather than laws resulting from divine will or nature. This is not usually taken to imply a radical anti-determinism, however. (http://en.wikipedia.org/wiki/Social_constructionism)

synspunkt i matematikkens fil. med oprindelse hos I. Kant. If. denne er mat. erkendelse syntetisk a priori og beror på konstruktion af mat. objekter i den rene rum- og tidsanskuelse. Sin klassiske udformning fik k. ved dette årh.s begyndelse og frem hos de hollandske intuitionister' L. E. J. Brouwer og A. Heyting. Mat. objekter eksisterer kun, for så vidt vi konstruerer dem. Vi kan derfor kun hævde eksistensen af et mat. objekt, hvis vi sidder inde med en effektiv metode til i princippet at konstruere det; omvendt kan vi kun benægte dets eksistens, hvis vi effektivt kan påvise, at antagelsen om dets eksistens fører til en inkonsistens. Da vi ikke altid kan bevise eller modbevise f.eks. mat. eksistenspåstande, kan vi ikke hævde den almene gyldighed af det udelukkede' tredjes princip. I mat. gælder derfor ikke klassisk, men såkaldt intuitionistisk logik. Senere k. repræsenteres bl.a. af E. Bishop og Erlangerskolen.

K. er model for den af M. Dummett udformede semantiske anti-realisme. Omvendt har k. gennem denne fået en ny, sprogfil. begrundelse. Væsentlige bidrag til k.s videre udvikling er ydet af bl.a. G. Kreisel, S. C. Kleene, S. Kripke og A. S. Troelstra.

Litt.: VTF. II, s. 195-96, 326-27. Körner, *The Philosophy of Mathematics*, London 1960. (Lübcke 1996, 245)

kontekst

(lat. contextus, sammenhæng, forbindelse). 1. Den sammenhæng i en tekst, hvori et tekstudsnit (f.eks. en sætning) indgår. Der skelnes mellem ekstensionelle og intensionelle (opakke) k.. - 2. I pragmatikken udvides begrebet 'k.' til at omfatte alle relevante træk ved den situation, som den talende el. skrivende befinder sig i, dvs. alle træk, som er medbestemmende for, hvilket indhold en fremsat ytring har. (Lübcke 1996, 245)

The context of an event includes the circumstances and conditions which "surround" it; the context of a word, sentence, or longer utterance or text includes the words that "surround" it. Within specific academic disciplines, it has the following meanings:

- In communications and linguistics, context is the meaning of a message (such as a sentence), its relationship to other parts of the message (such as a book), the environment in which the communication occurred, and any perceptions which may be associated with the communication.
- In computer science, context is the circumstances under which a device is being used, e.g. the current occupation of the user. (see also context awareness, context switch)

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Context>)

kontingent

(af lat. *contingere*, berøre, hænde), tilfældig, mods. nødvendig. En k. sandhed (falskhed) er en sand (falsk) dom, hvis benægtelse ikke indebærer en logisk selvmodsigelse. En k. dom er en dom, hvis sandhed el. falskhed ikke er kendt i og med forståelsen af den. I moderne logik siges sandhedsfunktioner, der hverken er tautologier el. kontradiktioner, at være k.. I traditionel fil. siges de egenskaber hos en ting, der ikke tilhører dens væsen, at være k..(Lübcke 1996, 245-246)

kontin'gent, (af lat. contingens 'mulig', gen. contingentis, af contingere 'vedrøre, falde i ens lod'), tilfældig. I logikken betegnes et udsagn som kontingent, såfremt dets sandhed eller falskhed ikke er givet alene ved forståelsen af udsagnet. Se [udsagn](#) og [tilfældighed](#). (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kontradiktion

(lat. contradictio, modsigelse), to påstande er kontradiktoriske, såfremt de af logiske grunde ikke begge kan være sande og ej heller begge falske. (Lübcke 1996, 246)

kontradiktionsprincippet/kontradiktionssætningen

(af lat. contra-dictio, mod-sigelse). Et logisk princip, der siger, at man ikke både kan bekræfte og benægte det samme om det samme. El. mere generelt: Ingen utvetydig dom. kan på en gang være både sand og falsk. Princippet kan også tolkes som et [ontologisk](#) princip, der siger at en [entitet](#) ikke under de samme omstændigheder på et og det samme tidspunkt både kan have og ikke have den samme egenskab. El. mere generelt: En [kendsgerning](#) (et faktum, et sagforhold) kan ikke på en gang både bestå og ikke bestå. (Lübcke 1996, 246)

kontrafaktisk implikation, se [kontrafaktisk konditional](#)

kontrafaktisk konditional

(eng. af lat. contra, mod, omvendt, og factum, gjort, sket), sætning af formen 'Hvis det havde været tilfældet at p, ville det have været tilfældet at q'. K. opfattes ifølge en gængs, men ikke enerådende, semantisk analyse som sammensat af sætningerne p og q, samt en intensionel operator. En k. er sand i den aktuelle verden, netop hvis dens [konsekvens](#), q, er sand i den nærmeste mulige verden, hvor antecedensen., p, er sand. Den nærmeste mulige verden er den, som alt taget i betragtning ligner den aktuelle verden mest. Konditionaloperatoren er ifølge denne opfattelse en slags modallogisk operator. (Lübcke 1996, 246)

kontraposition

(af lat. *contra*, imod, og *ponere*, sætte stille), modstilling, ombytning. I klassisk logik bet. for en umiddelbar kategorisk slutning, der leder fra en dom med subjektet S og prædikatet P til en anden dom med subjektet ikke-P og prædikatet S. F.eks. kan A-dommen [generelt udsagn, JZ] 'Alle tyskere er dødelige' kontraponeres til E-dommen [existensudsagn] 'Ingen udødelige er tyskere'. I domslogikken kaldes slutningen fra 'hvis p, så q' til 'hvis ikke-q, så ikke-p' for kontraposition. Litt.: J. Hartnack, Logik, København 1962, s. 42-43. (Lübcke 1996, 246)

kopula

(lat. *copula*, bånd, bindemiddel), i klassisk logik bet. for udtrykkene 'er' og 'er ikke' i deres funktion som forbindelsesled mellem en doms logiske [subjekt](#) og dens logiske [prædikat](#). I moderne logik siden Frege er læren om k. forkastet med henvisning til flertydigheden af 'er', jf. 'Sokrates er et menneske' (klassetilørsforhold), 'Hvalen er et pattedyr' (det forhold at en klasse er indeholdt i en anden) og 'Louis er manden med jernmasken' ([identitet](#)). (Lübcke 1996, 247)

kraft (fysisk)

Evne til at virke, påvirke, forandre, yde el. overvinde modstand. I fys. kan k. defineres som enhver påvirkning på et legeme, der kan forandre dets bevægelsestilstand. K. er bestemt af angrebspunkt, retning og størrelse, ligesom den kendes på sine virkninger, acceleration og spændinger. I fil. har k.-

begrebet været grundlæggende hos bl.a. Leibniz, der anser virkelighedens elementer for at være ikke-materielle kraftpunkter, de såk. monader. I monadelæren indgår Leibniz' tese om kraftens konstans i universet, et sidestykke til princippet om energiens konstans. I den aristoteliske tradition betyder k. (gr. dynamis) potentialitet, i mods. til aktualitet. (Lübcke 1996, 248)

kraft (semantisk)

(KRAFT, KRA, ikke-intentionel årsag) semantisk rolle for et argument som betegner et fænomen der forårsager handlingen, ofte udtrykt som det kausale argument, som præpositionsforbindelse (adverbial) eller som ledsætning, fx... *som blev ramt [af bolden]*. Cramer m.fl. 1996, 85

kreativitet

(lat. skaben). Evne til at få nye ideer og til at føre dem ud i livet. K. har interesseret psyk. i hele dens lange forhistorie og historie, og dog er der ingen præcis definition. Forskningen tog fart, da man i 1950'erne oplevede en stigende kritik af det gængse intelligensbegreb. Man har især studeret k. under tre overskrifter: 1. Hvad udmærker særligt kreative personer? 2. Hvordan gør de? 3. Hvordan måler man det? Der er kommet mest ud af 1. Man har fundet, at kreative personer udmærker sig ved visse fællestræk: de værdsætter kunstneriske oplevelser, har et bredt felt af interesser, stor energi, de tiltrækkes af komplicerede emner, er uafhængige af andres mening, har intuition, selvtillid og evner at opløse paradokser - og så har de en fast overbevisning om, at de er kreative. 2. Ja, det er jo det kreative ved det: De gør det på mange forskellige måder. 3. Det er ikke sådan til at måle, selvom mange forsøg har været gjort. Man finder som oftest det, man søger efter, og det er jo ikke særlig kreativt. (Abrahamowitz 2001, 135)

kritisk rationalisme

bet. for Poppers videnskabsfil., specielt dens redegørelse for videnskabelig rationalitet og videnskabens ordnede vækst. P. benægter eksistensen af en videnskabelig metode, ved hjælp af hvilken det er muligt på automatisk vis at opstille og bevise teorier på grundlag af empiriske vidnesbyrd. Dels kan forskningsprocessens kreative fase - opdagelsen af mulige forklaringer på problemer (P. 'context of discovery') - ikke fastlægges metodisk. Dels er det ang. bevisførelsen ('context of justification') af logiske grunde udelukket at slutte fra beskrivelser af enkelttilfælde til almenyldige generalisationer (se induktionsproblemet). Videnskabelig rationalitet består derimod i, at vi vælger en række metodologiske regler, der kan sikre udvælgelsen af den bedste teori. Den bedste teori er den blandt flere konkurrerende teorier, der er mest oplysende og nærmest sandheden. Den af P. foreslåede metodologi er rationel (mods. irrationel) i kraft af, at den følger præcise logiske regler ('falsifikationens logik', især modus tollens og modus ponens) og kritisk i kraft af sit krav om, at vi med alle midler skal forsøge at gendrive (falsificere) vore egne hypoteser. Metodologien giver forskningsprocessen karakter af et progressivt problemskift, hvor dristige gæt på mulige problemløsninger (usandsynlige hypoteser) og kompromisløse gendrivelsers (falsifikationer, fejlelimineringer) samspiller i et dynamisk forløb. Sætter vi 'P' = 'problem', 'H' = 'hypotese' og 'F' = 'fejleliminering', så har vi skemaet: $P_1 \rightarrow H_1 \rightarrow F \rightarrow P_2 \rightarrow$, hvor det nye problem P_2 , der fremkommer som resultat af forskningen foranlediget af det gamle problem P_1 , befinder sig på et nyt, højere plan og således betegner en indvunden indsigt. P. mener, at skemaet kan og bør indpasses i samtlige videnskaber, samtidig med at det anvendes inden for både fil. og politik (f.eks ved den forsøgsvisse ændring af en samfundsinstitution).

Albert, Lakatos og Agassi har ved sider af P. været fremtrædende fortalere for k. r.. Litt.: VTFII, s 154-70. (Lübcke 1996, 250-251)

Kuhn,

Thomas S. (f. 1922), am. videnskabshistoriker og fil., prof. i Chicago. Rettede med *The Structure of Scientific Revolutions* ("videnskabens revolutioner", 1962, da. overs 1973) en skarp kritik mod såvel positivismen som Poppers videnskabsfil. og blev hurtigt en førende skikkelse inden for den efter-popperianske generation af videnskabsfil. med navne som Toulmin, Hanson, Lakatos og Feyerabend. K. deler hovedpunkterne i Poppers afvisning af positivismen - af dens induktivisme; i synet på videnskabelig metode; af dens antagelse, at teorier fremgår af teori-uafhængige observationsdata; og af dens karakteristik af videnskabelig udvikling som en sammenhængende, kumulativ proces. Endvidere er han enig med Popper i, at drivkraften i teoriudvikling ikke er indsamling af observationsdata, men videnskabelige problemer

(anomalier), og at konfrontationen af en teori med konkurrerende teorier, ikke med observationsdata, er det afgørende led i teori-udvælgelse.

K.s Popper-kritik bunder først og fremmest i hans videnskabshistoriske studier. Han fandt, at Poppers teori om videnskabens rationelt ordnede udvikling ikke passer på de faktiske udviklingsforløb. Endvidere, at Poppers centrale begreber om falsifikation og opdagelseskontekst ("context of discovery") versus begrundelseskontekst ("context of justification") ikke uden vilkårlighed kan anvendes på konkrete tilfælde. K. argumenterer også mere principielt mod Popper, bl.a. ud fra Quine-Duhem tesen om teorier som netværk.

I sin egen teori om videnskabelig udvikling skelner K. mellem to grundlæggende forskellige former for videnskab, normalvidenskab og revolutionær videnskab. Videnskabelige discipliner udvikler sig efter skemaet.

førvidenskabelig periode - normalvidenskabelig periode - krise - videnskabelig revolution - ny normalvidenskabelig periode - ny krise - osv.. Begge former for videnskab skal forklares ud fra begrebet paradigme, hvorved K. forstår de fælles, i vid udstrækning uskrevne, spilleregler, der samler et forskerkollektiv omkring en bestemt problemløsende, videnskabelig praksis. Et sådant kompleks af alment accepterede meninger, holdninger, teknikker og kriterier har 4 hovedbestanddele. 1. *symbolske generalisationer*. Dette er formelle udsagn om naturen, som ligner naturlove, men reelt fungerer som grundlæggende definitioner og således ikke underkastes eksperimentel afprøvning (f.eks. tidligere Newtons anden lov $kraft = masse \times acceleration$); 2. *metafysiske forestillinger*. Særlig generelle og eksperimentelt uafgørbare antagelser om virkelighedens beskaffenhed, f.eks. "Liv kan i sidste ende forklares ud fra levende organismers fysisk-kemiske virkemåde"; 3. *værdier*, dvs. kriterier for, hvad der gælder som en lodig videnskabelig undersøgelse, en god teori mv.; 4. *eksemplarer*, dvs. mønstergyldige og slående eksempler på paradigmets vellykke.

de anvendelse til problemløsning. Jf. artefaktparadigme.

I en normalvidenskabelig periode forholder forskerne sig ukritisk til paradigmet og stræber efter at uddybe og forfine den pågældende form for viden om naturen. K. omtaler denne forskning som gædeløsning ("puzzle solving"), idet det på forhånd er givet, hvordan et acceptabelt resultat generelt skal være beskaffent. Tilfælde af udeblivende problemløsning tilskrives forskernes manglende, dygtighed og bebrejdes ikke paradigmet. Medens anomalier normalt kan bortforklares, vil kriser dog indtræde, hvor store ophobninger af anomalier el. særligt dybtgående anomalier gør forskerne usikre over for paradigmet. Krisen udmunder i en revolution med karakter af et paradigmeskift som resultat af en magtkamp mellem tilhængerne af det gamle og det nye paradigme. Da de konkurrerende paradigmer har hver sine kriterier for gyldighed, bevisførelse mv., er der ikke mulighed for rationel meningsudveksling på neutralt grundlag. Der opstår et dybtgående kommunikationsbrud. Den enkelte forskers accept af det nye paradigme analogiserer Kuhn da også med religiøs omvendelse, og han peger på social-psykologiske faktorer såsom opportunisme og gruppepres, som afgørende for et paradigmeskift.

De to former for videnskab er begge nødvendige for udviklingen af den videnskabelige erkendelse. Normalvidenskabens ukritiske holdning er forudsætning for opnåelsen af detaljerede resultater, ligesom de revolutionære fasers forvirring, fil. diskussioner og personudskiftninger er forudsætning for radikal fornyelse. If. K. er rivaliserende paradigmer inkommensurable (usammenlignelige), hvorfor han for større sammenhænge end de enkelte normalvidenskabelige perioder må afvise den gængse forestilling om videnskabeligt fremskridt som en stadigt bedre tilnærmelse til sandheden. Fremskridt vil K.

kun anerkende i en pragmatisk-instrumentel forstand: senere teorier er typisk bedre redskaber til praktisk problemløsning end tidligere teorier.

Udg.: "Reflections on My Critics", i L. Lakatos og R. Musgrave (red.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, London 1970, s. 231-278. *The Essential Tension*, London 1976. Marc-Wogau, *FGT*. 5.

Litt.: *VTF* II, s. 171-182. U.J. Jensen; *Videnskabsteori I*, Kbh. 1973, kap. 7. H. Kragh og S.A. Pedersen, *Naturvidenskabsteori*, Kbh. 1981, kap. 3. (Lübcke 1996: p. 252-253)

kultur

... Betegnelse for helheden af alle de ydelser og orienteringer af mennesket, som udvikler og overskrider dets 'blotte' natur. (Mittelstraß 1995, bd. 2: p. 508, min oversættelse).

Ordet *kultur* er oprindeligt latin og betyder dyrkning. I sin oprindelige betydning forekommer det i f.eks. [bakteriekultur](#). Oftest anvendes ordet imidlertid for menneskers åndelige udtryk og om de udtryksformer som det giver sig udslag i.

Til begrebet regnes kunst, teater, film, musik, spil, idræt, litteratur o.l. Begrebet bruges i en lidt anden dimension, når det anvendes om *kulturer*, altså om bestemte samfunds totale livsytning. Eksempler på dette kunne være: Hellenistisk kultur, Kurgan-kulturen, polynesiske kultur eller folkekulturen i Himmerland. (<http://da.wikipedia.org/wiki/Kultur>)

kvalitet

filosofisk kunsthord indført af Cicero, afledt af lat. *qualis*? 'hvorledes?' eller 'af hvilken beskaffenhed?', dvs. at kvalitet kan oversættes som "hvorledeshed" eller beskaffenhed. Cicero dannede ordet som en direkte oversættelse af gr. *poioies*, en abstrakt betegnelse indført af Platon i dialogen *Theaitetos* og afledt af det græske *poios*? 'hvorledes beskaffenhed?'

Baggrunden for Platons dannelse af ordet var, at han ønskede at kunne skelne mellem fx en hvid genstand og hvidhed, dvs. mellem genstand og egenskab. Aristoteles overtog ordet fra Platon og regnede den abstrakte betegnelse "kvalitet" blandt de såkaldte kategorier. I sit skrift om kategorierne definerede han kvalitet som det, i kraft af hvilket en person siges at være sådan eller sådan. Ordet kom også til at betegne egenskaber i almindelighed. Inden for logikken er et udsagns kvalitet dets hævde eller benægtende karakter (se udsagn). Denne opfattelse, at ethvert foreliggende emne enten er en genstand eller en egenskab, holdt sig stort set frem til 1600-t., hvor tid og rum bestemtes som noget tredje, der hverken er en egenskab eller en genstand, fx i Newtons bestemmelse af absolut tid og absolut rum.

Allerede den græske filosof Demokrit havde i 400-t. f.Kr. skelnet mellem de træk ved en genstand, som den faktisk har, og de træk, som den tillægges, men som skyldes de menneskelige sanser. Denne skelnen, som senere blev formuleret som en skelnen mellem primære og sekundære sansekvaliteter - eller mellem sansekvantiteter og sansekvaliteter, er almindelig i europæisk filosofi fra 1200-t., men blev helt central i 1600-t. I bestræbelsen på at opstille et matematisk beskrivbart verdensbillede forsøgte Galilei, Hobbes, Descartes mfl. at vise, at de kvaliteter, som genstandene tillægges, enten kan udtrykkes og måles kvantitativt eller kan påvises at være subjektive, dvs. ikke at være egenskaber ved genstandene selv, men kvaliteter, som opleves, når genstandenes kvantitative, målbare træk påvirker de menneskelige sansorganer. Herved rejser sig i almindelighed problemet om, hvordan kvaliteter kan måles, dvs. hvordan fx de kvalitative gradangivelser "meget varm", "mindre varm" og "kold" kan udtrykkes numerisk.

Hvor betegnelsen "kvalitet" således oprindeligt stod for fysiske eller naturlige egenskaber, begyndte man i 1600- og 1700-t. at tale om moralske og æstetiske kvaliteter, hvilket indledte en debat om disse kvaliteters status. Er fx den moralske kvalitet "god" eller den æstetiske kvalitet "grim" en egenskab ved en person eller ved en genstand på linje med egenskaber som at være rødhåret eller firkantet? Samtidig med at kvalitetsbegrebet bevarede sit hidtidige indhold, kom ordet "kvalitet" efterhånden til også at betegne en genstands gode eller dårlige beskaffenhed. Man taler fx om høj og god kvalitet og om lav og dårlig kvalitet eller blot om en genstands kvalitet, fx i udtrykket "kvalitetsprodukt". Ordet anvendes ofte som et vagt udtryk for noget positivt; det bruges bl.a. som et salgsargument, uden at det altid står helt klart, hvad ordet dækker. I reklametekster står det som regel for noget ubetvivleligt anbefalelsesværdigt, uden at det fremgår, hvori det anbefalelsesværdige består, dvs. at ordet anvendes uden reelt indhold. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kvant

(af lat. *quantus* 'af en bestemt størrelse'), i fysikken betegnelse for en udelelig mængde. Udtrykket er først brugt om Plancks virkningskvant (Plancks konstant, *h*) som et mindstemål for "virkning", dvs. produktet af energi og tid, i forbindelse med Plancks forklaring af hulrumsstråling i 1900. Et strålingskvant (foton, lyskvant, gammakvant) er den mindste energi, *hν*, der kan udsendes som elektromagnetisk stråling med frekvensen *ν*. Kvantiseringen af disse og andre atomare størrelser beskrives i kvantemekanikken. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kvantecomputer

mulig fremtidig computer, der udnytter kvantemekanikkens love ved beregning. Siden midten af 1990'erne er der arbejdet intenst med metoder til at fastholde og styre mikroskopiske kvantemekaniske systemer, fx enkelte atomer, så de kan udnyttes som computerregistre. I kvanteteorien kan fysiske størrelser ikke altid tillægges bestemte værdier, men være en overlejring (superposition) af flere værdier. Kvantecomputeren vil i princippet kunne regne på disse flere talværdier samtidigt og vil derved i regnehastighed kunne overgå selv de hurtigste konventionelle computere. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kvantefeltteori

begrebsramme for fysiske teorier, der særlig finder anvendelse inden for elementarpartiklernes fysik. Kvantefeltteori står i modsætning til klassisk feltteori, som ser bort fra kvantemekanik. Relativitetsteori kombineret med kvantemekanik medfører, at partikler kan dannes og forsvinde i fysiske processer som observeret i naturen. Kvantefeltteorien viser sig at være den perfekte begrebsramme til at håndtere dette forhold.

Kvantefelter og elementarpartikler. Kvantefeltteori redegør på en tilfredsstillende måde for den ejendommelighed i kvantemekanik, der kommer til udtryk i bølge-partikel-dualiteten af stof og stråling. Det klassiske felt ligger ”i hvile” i det tomme rum, men kan anslås ved at tilføre energi, således at der optræder bølger i feltet. Det kendes fx fra radiobølger, der dannes, når de elektromagnetiske felter anslås af en radiosender, eller fra lysbølger, når felterne anslås af en lysgiver. Efter klassisk tankegang kan feltbølgens energi gøres så svag, det skal være, men ifølge kvanteteorien er der en mindstegrænse for anlages energi. En bølge med en bestemt frekvens i et kvantefelt har en energi, der mindst er lig med frekvensen gange Plancks konstant. Dette mindst mulige feltanslag er kvantefeltteoriens billede af en elementarpartikel.

Bosoner, fermioner og deres antipartikler. Kvantefeltteorien forklarer forskellen mellem elementarpartikler med heltalligt spin, bosoner, og elementarpartikler med halvtalligt spin, fermioner. Bosoner adlyder Bose-Einstein-statistik, der bl.a. tillader dem at optræde i samme kvantetilstand. Når et stort antal kvanter er i samme tilstand, opstår (tilnærm) et klassisk felt. Bosoner betegnes også kraftpartikler eller budbringerpartikler, idet de formidler naturkræfterne mellem elementarpartiklerne. Fermioner, fx elektroner, adlyder derimod Fermi-Dirac-statistik, herunder Pauliprincippet, der udelukker, at to fermioner kan være i samme kvantetilstand. Derved spiller fermioner en nøglerolle for stoffers hårdhed og stabilitet, og fermioner betegnes derfor også stofpartikler. Kvantefeltteorien forklarer også forekomsten af antipartikler, der har samme masse og spin som partikler, men modsat ladning. Forestillingen om eksistensen af antipartikler blev først fremsat i Diracs hulteorier, som blev bekræftet med opdagelsen i 1932 af elektronens antipartikel, positronen. Diracs hulteorier gælder imidlertid kun for fermioner, mens kvantefeltteoriens behandling af antipartikler gælder for både bosoner og fermioner. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kvantemekanik

gren af fysikken, oprindeligt udviklet til at beskrive lys og atomer. Sammen med den klassiske fysik og relativitetsteorien udgør den grundlaget for fysikkens naturbeskrivelse (se fysik).

Kvantemekanikken er en almen teori, der omfatter både elementarpartikler som fx elektroner og sammensatte systemer som atomer, molekyler og faste stoffer. En speciel gren af kvantemekanikken, kvantefeltteori, beskriver processer, hvori elementarpartikler og kvanter for de grundlæggende naturkræfter dannes eller destrueres.

Den klassiske fysik har rod i dagligdagens erfaringsverden, men dette gælder ikke for relativitetsteorien og kvantemekanikken. Relativitetsteorien får betydning ved meget høje hastigheder, mens kvantemekanikken er nødvendig ved meget små afstande. Atomernes stabilitet - deres blotte eksistens - er således uforklarlig ud fra den klassiske fysik, men kvantemekanikken gør det muligt at nå til en meget detaljeret forståelse af atomernes struktur og lysudsendelse.

Ifølge kvantemekanikken kan alle objekter opføre sig både som partikler og som bølger, der er udstrakt over en del af rummet. Mønstret af bølgetoppe og bølgedale findes ved at løse Schrödingers ligning, som er en andenordens partiel differentiaalligning, en såkaldt bølgligning, hvis løsninger er bølgefunktioner.

Stationære tilstande. Bølgemønstre for fx elektroners bevægelse omkring protonen i et hydrogenatom vil vise elektronernes mulige stationære tilstande. Kravet om entydighed og stationære bølger kan kun opfyldes for bestemte værdier af atomets energi. Den stationære tilstand med den laveste energi og det

mest enkle bølgemønstre er atomets grundtilstand; de øvrige er anslåede (exciterede) tilstande. Skal energien ændres, må det ske ved, at atomet får tilført eller frataget et kvantum energi, som er lig med forskellen i energi mellem to stationære tilstande. Det er denne udvælgelse af bestemte energier, kaldet kvantisering, som har givet navn til kvantemekanikken.

I naturen kan atomer udveksle energi med den omgivende verden gennem lys. Det sker ved, at atomet springer fra én kvantetilstand til en anden, hvorved et lyskvant udsendes eller absorberes. Et hydrogenatom, som er bragt i en anslået tilstand, fx af en forbipasserende elektrisk ladet partikel, vil udsende lyskvanter, indtil det til sidst befinder sig i grundtilstanden.

Bølgemønstrene minder om stående svingninger i en streng på et musikinstrument, og de kvantiserede energier svarer i dette billede til grundtonen og de forskellige overtoner. Bølgetoppene og bølgedalene angiver de områder af rummet, hvor der er stor sandsynlighed for at finde elektronen, mens man ikke kan finde den i knudepunkterne; bølgefunktionens kvadrat angiver sandsynlighedsfordelingen.

I en stationær tilstand er det umuligt at forudsige, hvor på bølgetoppene eller i bølgedalene elektronen befinder sig. Efter samme princip kan man ikke på forhånd bestemme det præcise tidspunkt for udsendelsen af et lyskvant fra en given anslået tilstand eller med hvilken energi, lyskvantet kommer ud, hvis der er flere mulige sluttetilstande efter udsendelsen.

Denne brug af sandsynlighedsbegrebet ændrede radikalt ved fysikkens verdensbillede, hvor antagelsen om streng kausalitet, dvs. en entydig sammenhæng mellem årsag og virkning, har været et ubrydeligt princip indtil kvantemekanikkens fremkomst.

Dynamiske tilstande. Ved at overlejlre stationære tilstande kan man danne dynamiske kvantetilstande, hvori bølgemønstret flytter sig med tiden. En partikel, der bevæger sig i et potential, som lokalt kun afhænger svagt af stedet, har i modsætning til elektronen i hydrogenatomet et jævnt bølgemønster med langstrakte bølgetoppe og veldefineret bølgelængde. Bølgelængden λ er knyttet til partiklens impuls p gennem de Broglie-relationen $\lambda = h/p$, hvor h er Plancks konstant.

Heisenbergs ubestemthedsrelation. Sandsynlighedsfortolkningen af kvantefysikkens bølgefunktion kommer tydeligt til udtryk i Heisenbergs ubestemthedsrelation, hvorefter det er umuligt at bestemme en partikels impuls og sted på samme tid med vilkårlig stor nøjagtighed. Produktet $\Delta x \Delta p$ af de middelmådeligheder Δx og Δp , hvormed man i et eksperiment kan bestemme en partikels sted x og impuls p , kan ikke blive mindre end Plancks konstant. For en makroskopisk partikel er ubestemthederne forsvindende små i forhold til partiklens udstrækning og hastighed. Derfor kommer kvantemekanikken ikke til at røbe sig i iagttagelsen af en makroskopisk partikels bevægelser; dens dynamik beskrives af den klassiske mekanik.

Kvantemekanik for mange partikler. I beskrivelsen af mange partikler bundet til hinanden som fx elektroner i et atom eller protoner og neutroner i en atomkerne antager kvantetilstandene en mere abstrakt karakter. Schrödingerligningen omfatter nu alle partiklers koordinater, og bølgefunktionen afhænger af alle disse koordinater på én gang. For partikelantal større end ca. ti er det umuligt selv med hurtige computere med stor lagerkapacitet at løse Schrödingerligningen i alle koordinater. Det er nødvendigt at vurdere, hvad der er mest afgørende for partiklernes bevægelse i det samlede system, og derefter opstille tilnærmede bølgefunktioner, som leder til enklere beregninger.

For elektroners bevægelse i atomer er det ofte en god tilnærmelse at antage, at den enkelte elektron bevæger sig uafhængigt af de øvrige i det elektriske felt, som dannes af kernen i centrum kombineret med elektronernes fordeling i rummet. Antagelsen om uafhængig bevægelse udmøntes i en bølgefunktion, som er et produkt af bølgemønstre for én elektron ad gangen.

Yderligere skal nu elektronernes spin og det forhold, at de er identiske, tages i betragtning. Da elektronerne er identiske og har spin $1/2$, er de fermioner og skal adlyde Pauliprincippet, hvorefter to fermioner ikke kan være i samme kvantetilstand. Bølgemønstrene for de kvantetilstande, hvori elektronerne befinder sig i deres uafhængige bevægelse, fås da ved at løse et sæt Hartree-Fock-ligninger (se Hartree-Fock-approximation). (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kvantifikation

(eng. *quantification*), anvendelse af kvantorer til at fremstille generelle dommes logiske former. *Kvantifikationslogikken* (eng. *quantification theory*) er bet. for prædikatslogikken af 1. orden (se moderne logik). (Lübcke 1996, 253)

kvantitet

(af lat. *quantitas* 'mængde', af *quantus* 'af en bestemt størrelse', dvs. målbar størrelse), inden for logikken er et udsagns kvantitet omfanget af dets gyldighed, dvs. hvorvidt det er sandt for alle af en bestemt art eller kun for nogle. Se [udsagn](#). (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

kvantor

(også kaldet kvantifikator, af lat. *quantus*, hvor stor; eng. *quantifier*), bet. for den moderne logiks konstanter til symbolsk gengivelse af sprogets generalitetsudtryk, dvs. 'alle', 'ingen' og 'nogen', som angiver generelle dommes kvantitet. Den universelle k. (al-kvanten), der skrives '(x)' (el. '(∀x)') og læses 'For ethvert x gælder...', anvendes til gengivelse af universelle domme. Frege, der indførte k.-notationen (1879), behandlede en universel dom som 'Alle tyskere er logikere' som ensbetydende med 'For ethvert x gælder, at hvis x er tysker, så er x logiker'. Dette udtrykkes i symboler med '(x)(Tx → Lx)', hvor 'T' forkorter 'er tysker' og 'L' forkorter 'er logiker'. Den universelt benægtende dom 'Ingen tysker er logiker' udtrykkes tilsvarende hermed som '(x)(Tx → ¬Lx)'. Den eksistentielle k. (eksistens-kvanten), der skrives '(∃x)' og læses 'For mindst et x gælder...', anvendes til gengivelse af partikulære (eksistentielle, el. delvise) domme såsom 'Nogle tyskere er logikere' og 'Nogle tyskere er ikke logikere'.

Disse to domme gengives symbolsk med henholdsvis '(∃x)(Tx & Lx)' og '(∃x)(Tx & ¬Lx)'. Principielt er det tilstrækkeligt at råde over blot en k., idet f.eks. 'Alle tyskere er logikere' og 'Ingen tysker er logiker' kan gengives med '¬(∃x)(Tx & ¬Lx)' og '¬(∃x)(Tx & Lx)'. Ligeledes kan 'Nogle tyskere er logikere' og 'Nogle tyskere er ikke logikere' gengives med '¬(x)(Tx → ¬Lx)' og '¬(x)(Tx → Lx)'.

En k. med variablen 'x' (el. 'y', 'z', 'u'...) siges at binde de forekomster af denne variabel, som er inden for k.s rækkevidde (gyldighedsområde, eng. *scope*). Dette angives vha.

parenteser, idet en k. rækker over den del af den pågældende formel, som omfattes af pa-

rentesen umiddelbart efter denne k. I '(x)(Tx → (∃y)(Ly & Bxy))' (læses 'Enhver tysker beundrer mindst en logiker') rækker '(x)' således over hele formelen, medens '(∃y)' kun rækker over '(Ly & Bxy)'. For at afgøre sandheden el. falskheden af en dom udtrykt vha. kvantorer er det nødvendigt at kende det genstandsområde (kvantifikationsområdet, eng. *domain of quantification* el. *universe of discourse*), hvorfra variablerne antager deres værdier. F.eks. er

'Alle personer har et CPR-nummer' måske sand, hvis genstandsområdet er mængden af nulevende danskere, hvorimod den er falsk, hvis genstandsområdet er mængden af alle nulevende personer. Kvantorernes logiske og semantiske. egenskaber studeres inden for prædikatslogikken (også kaldet funktionslogikken).

Litt.: VTF 11, s. 64-68. J. Hartnack, *Logik, klassisk og moderne*, Kbh. 1958, s. 110-140. E. J. Lemmon, *Beginning Logic*, kap. 3, London 1965. (Lübcke 1996, 253-254)

leksem

(leksikalsk ord) type af (evt. bøjede) løbende ord der har samme stavemåde, som afgrænses af blanktegn (fordi det består af stamme plus afledningselementer og bøjningsendelser), og som kan opføres i en ordbog fx *høj, i, Peter, genfortælle*.

Leksemer er som regel polyseme, dvs. eksemplarerne af leksemet i forskellige ytringer og kontekster kan have forskellige betydningsvarianter. Fx er *høj* et leksem der har samme stavemåde, men forskellige bøjningsformer og forskellige betydningsvarianter i et *højt tårn, de højeste idealer, det høje C, et højt tordenskrald*.

To forekomster af et ord med samme stavemåde, men hørende til forskellige ordklasser, siges at være homonymer og være eksemplarer af hvert sit leksem. Fx er *høj* et substantiv i *Gå til venstre efter den lille høj*, men et adjektiv i *Denne tone er ikke så høj som den anden*.

Leksemer anføres i ordbøger som regel i den ubøjede form (opslagsformen, stamformen) for den pågældende ordklasse. Fx står der i ordbogen kun *høj* adjektiv skønt ordet i konkrete ytringer kan findes i formerne *høj, højt, høje, højere, højest, højst, højeste*.

I ordbøger opføres (og alfabetiseres) leksemer efter deres udtryksside og ordklasse, og den polyseme indholdside vil så være beskrevet ved nummererede alternative betydninger: *høj*

-en substantiv, bakke. *høj* adjektiv, (1) som rager langt op, (2) som har stor kvalitet, (3) somer tæt på toneskalaens top, (4) som lyder kraftigt. (Cramer m.fl. 1996, 88)

leksikon

Every language contains a vocabulary, or lexicon, which is complementary to the grammar in that the vocabulary not only lists the lexemes of the language (indexed by means of their citation-forms or stemforms or, in principle, in any other way that distinguishes one lexeme from another), but associates with each lexeme all the information that is required by the rules of the grammar. This grammatical information is of two kinds: (a) syntactic; and (b) morphological. For example, the English lexeme 'go' would have associated with it in its *lexical entry*: (a) the information that it belongs to one or more subclasses of intransitive verbs; and (b) all the information that is needed, including the stem or stems, for the selection or construction of its forms (*go, goes, going, went, gone*). (Lyons 1997, 145)

logaritme

Logaritmen til et positivt tal N er den eksponent der skal bruges for at udtrykke N som en potens af et valgt, fast tal, *grundtallet*. (W. Karush 2000, *Matematisk opslagsbog*, Politiken, 172)

logicisme

(af gr. *logos*), program i matematikkens fil., if. hvilket aritmetikken kan reduceres til formel logik og således består af lutter analytiske udsagn. L.s ophavsmand er G. Frege. Den bet. kulminationen på det 19. årh.s bestræbelser på at øge matematisk erkendelses stringens og sikkerhed, hvilket med Freges udvikling af moderne, formel logik tilsyneladende kunne opnas i hidtil uset grad.

Hos Frege har programmet denne form: (1) Enhver aritmetisk påstand må kunne bevises. alene ved hjælp af logiske love og definitioner af aritmetikens begreber; (2) Disse må kunne defineres alene ved hjælp af logiske begreber, hvortil Frege medregnede mængdelreren begreber. Frege opgav selv programmet, fordi umuligheden af at håndtere Russells antinomi (jf. paradoks/antinomi) overbeviste ham om, at mængdelreren måtte være modsigelsesfuld.

Freges arbejde videreudvikledes af A. N. Whitehead og B. Russell i Principia Mathematica, der bl.a. indeholder Russells udgave af mængdelæren, typeteorien, hvis pointe er at undgå mængdeteoretiske paradokser. Forfatterne mente dog ikke at have gennemført L.s program, bl.a. på grund af deres brug af det sakaldte uendelighedsaksiom.

Dette udsiger, at der findes uendelig mange genstande, hvilket ikke er en logisk antagelse.

Senere har navnlig W. O. Quine ydet bidrag til programmet; men det må idag anses for opgivet. L.s metoder og resultater har dog blivende matematisk værdi - f.eks.

Freges definition af de naturlige tal som klasser af mægtighedsækvivalente mængder. Fil. interesse har l., fordi dens sammenbrud er sigende. Aritmetikken kan i bedste fald reduceres til formel logik, suppleret med en meget stærk mængdelære.

Litt.: M. Dummett, *Truth and Other Enigmas*, kap. 8, London, 1978. S. Körner, *The Philosophy of Mathematics*, kap. 2-3, London, 1960. C. Wright, *Frege's Conception of Numbers as Objects*, Aberdeen 1983. G. H. von Wright, *Logik, filosofi och språk*, Stockholm 1957, 1965². (Lübcke 1996, 268-269)

logik

... all rational inquiry depends on logic, on the ability of people to reason correctly most of the time, and, when they fail to reason correctly, on the ability of others to point out the gaps in their reasoning.

While people may not all agree on a whole lot, they do seem to be able to agree on what can legitimately be concluded from given information. Acceptance of these commonly held principles of rationality is what differentiates rational inquiry from other forms of human activity. (Barwise & Etchemendy 2000, 1)

logik, klassisk

(gr. *logiké*, hørende til *logos*), den logik, der har været dominerende fra Aristoteles frem til slutningen af det 19. årh., også kaldet traditionel l. Grundstammen i k. l. er syllogismelæren. I syllogismelæren undersøger man gyldigheden af argumenter som f.eks.

Alle mennesker er fejlbarlige

Alle filosoffer er mennesker

Alle filosoffer er fejlbarlige

Man interesserer sig for, om de udsagn, der står over stregen, [præmisserne](#), giver én en grund til at godtage det, der står under stregen, [konklusionen](#). Hvis antagelsen af præmisserne tvinger en til at antage konklusionen, siges argumentet at være gyldigt. Et gyldigt argument er altså et, hvor man har sikkerhed for, at hvis præmisserne er sande, så er konklusionen det også; men et gyldigt argument kan godt have falske præmisser og dermed muligvis også en falsk konklusion.

Hvis et gyldigt argument har sande præmisser, siges det at være [holdbart](#). Om et gyldigt argument er holdbart eller ej, er ikke i almindelighed noget, som logikken kan afgøre; det må afgøres på baggrund af en indsigt i det, præmisserne drejer sig om. Ovenstående argument er gyldigt. Dette afhænger ikke af, om der består nogen sammenhæng mellem fejlbarlighed, menneskelighed og det at være filosof. Lige meget hvilke tre begreber, man sætter ind i stedet for 'menneske', 'fejlbarlig' og 'filosof', får man et gyldigt argument. Argumentets gyldighed afhænger alene af dets logiske form, dvs. den logiske forbindelse, det fastlægger mellem de indgående begreber. Den fundamentale del af syllogismelæren omhandler de kategoriske udsagn og den kategoriske syllogisme. Et [kategorisk udsagn](#) er et udsagn, der ikke er sammensat af andre udsagn. Det forbinder ved hjælp af ordet 'er', kaldet kopulaet, to begreber, *subjektbegrebet* (S) og *prædikatbegrebet* (P). Et kategorisk udsagn kan variere på to mader. For det første kan det enten være *universelt*, hvilket vil sige, at det omhandler alle S, eller det kan være *partikulært*, hvilket vil sige, at det omhandler *én eller flere* S. For det andet kan det enten være bekræftende, dvs. tilskrive S egenskaben P, eller det kan være benægtende, dvs. fraskrive S egenskaben P. (Lübcke 1996, 270)

[logik, moderne](#)

Den moderne logik søger i lighed med den klassiske logik at bestemme betingelserne for argumenters gyldighed gennem et studium af argumenters former.

Den er således en formel l., men tillige - og heri består forskellen i forhold til traditionel l. - en symbolsk l., idet den til studiet af formerne anvender særlige symbolismer el. formelsprog (formaliserede sprog). I tillæg til overskuelighed og eksakthed opnås herved en teoretisk ydeevne, der langt overgår traditionel l. I m.l. undersøges de argumenter, hvis gyldighed beror på de såk. *logiske ord* el. [konstanter](#) 'ikke'; 'og'; 'eller'; 'hvis'; 'hvis, og kun hvis'; 'alle'; 'nogle'; 'ingen'; 'er medlem af'; ('er identisk med'). Et *arguments form* er bestemt af de i argumentet indgående logiske ord. To argumenter siges at have *samme logiske form*, hvis, og kun hvis, det ene kan fås fra det andet ved erstatning af dets ikke-logiske ord (i alle deres forekomster) med andre ikke-logiske ord af samme slags. Jf.:

1) Alle mennesker er fejlbarlige

Alle filosoffer er mennesker

Alle filosoffer er fejlbarlige

1') Alle europæere er dødelige

Alle tyskere er europæere

Alle tyskere er dødelige.

Et argument siges nu at være (logisk) [gyldigt](#), hvis, og kun hvis, intet argument med samme form har sande præmisser og falsk konklusion. Denne indholdsbestemmelse af begrebet 'gyldighed' gør det ligetil at godtgøre givne argumenters ugyldighed. Der skal blot præsteres et enkelt modeksempel i skikkelse af et argument med samme form, sande præmisser og falsk konklusion. Påvisning af gyldighed kan til gengæld ikke foretages på den måde, idet det ville kræve gennemgang af uendeligt mange argumenter. Løsning af den opgave - omfangsbestemmelsen af begrebet 'gyldighed' - kræver generelle, systematiske metoder.

Hertil anvender m. I. formaliserede sprog og deduktive systemer. Domme udtrykkes vha. formler, hvori de logiske ord symboliseres af bestemte tegn, *konstanterne*, og de ikke-logiske ord repræsenteres af [variabler](#). På den måde kan argumenter gengives som bestemte strukturer af formler. For nu at afgøre argumenters gyldighed indføres [slutningsregler](#) (deduktionsregler), som tillader overgangen fra en el. flere formler -slutningens præmisser - til en ny formel slutningens konklusion. Ved brug af slutningsreglerne opbygges beviser (deduktioner), dvs. formel-følger, hvor den sidste formel er den beviste konklusion, og hvor de forudgående enten er præmisser el. fremkommet ved slutning fra tidligere formler. I visse deduktive systemer - [aksiomatiske](#) systemer - er slutningsreglerne endvidere suppleret af et antal logiske sandheder el. love (aksiomer), der uden videre kan anvendes som (logiske) præmisser i beviser.

Målsætningen for konstruktionen af et logisk system (formaliseret sprog plus deduktivt system) er sammenfald mellem på den ene side systemets beviser og på den anden side de gyldige argumenter af den type, der studeres. I den del af den m. I., der viderefører den klassiske I., siges et system at være *sundt* (konsistent; eng. *sound*), hvis samtlige dets beviser svarer til gyldige argumenter. I et sundt system er der mao. garanti for, at hvis en formel kan bevises ud fra givne formler som præmisser, så er den af formelen udtrykte dom en logisk følge af de domme, der udtrykkes af de givne formler.

For at et system kan regnes for et logisk system, er kravet om sundhed derfor ufravigeligt. Et system siges at være *fuldstændigt* (komplet; eng. *complete*), hvis samtlige gyldige argumenter af den studerede type modsvares af beviser i systemet. I et fuldstændigt system er der mao. garanti for, at hvis en dom følger logisk af visse andre domme, så findes der i systemet et bevis for den til dommen svarende formel ud fra de til de andre domme svarende formler. Et system, der både er sundt og fuldstændigt, indfanger altså præcis alle de argumenter, der er gyldige inden for det studerede logiske område. Systemet giver en formel omfangsbestemmelse af det pågældende gyldighedsbegreb.

Hvor et system er fuldstændigt, ved man, at hvis et forelagt argument er gyldigt, indeholder systemet et tilsvarende bevis. Men der er ikke nødvendigvis sikkerhed for, at man også kan finde beviset og dermed godtgøre argumentets gyldighed. Et system siges at være *effektivt afgørbart* (besidde en effektiv afgørelsesprocedure for bevisbarhed og gyldighed), hvis det indeholder en metode, som med garanti giver et svar - bekræftende el. benægtende - på spørgsmålet, hvorvidt et givet argument er gyldigt. Et sådant system er et fuldstændigt system med en effektiv metode til i løbet af et endeligt antal skridt at finde beviser el. konstatere deres fraværelse. Et effektivt afgørbart system er derfor idealet for logisk systemkonstruktion. Det ikke alene omfangsbestemmer gyldighedsbegrebet, men giver effektive kriterier til at afgøre givne argumenters gyldighed.

Den m. I.s systemer tilhører 4 hovedområder, hvoraf domslogikken (sætningsl., [eller udsagnslogik, JZ]) er det elementære. Her studeres de argumenter, hvis gyldighed beror på de logiske ord 'ikke', 'og', 'eller', 'hvis' og 'hvis, og kun hvis' (sætnings/domskonnektiverne). De formaliserede sprog indeholder symbolske konstanter svarende til disse ord, f.eks. hhv. '¬', '&', '∨', '→', '↔', samt variable - 'p', 'q', 'r', 's'... - der repræsenterer domme. I systemer med såvel aksiomer som slutningsregler anvendes gerne 4-6 aksiomer og 2 slutningsregler. Systemer, som udelukkende indeholder slutningsregler (såk. naturligt-deduktive systemer), omfatter 8-12 regler. Eksempler på slutningsregler er *modus ponendo ponens* 'Fra formler med formerne $p \rightarrow q$ og p , kan der sluttes til formelen af formen q ', og *reductio ad absurdum*. 'Hvis der fra en given formel p kan bevises en selvmodsigelse (kontradiktion), kan der uden videre sluttes til $\neg p$ '. Eksempler på aksiomer er ' $(p \rightarrow q) \rightarrow (\neg q \rightarrow \neg p)$ ' og ' $p \rightarrow (q \rightarrow (p \& q))$ '. De formler, der udvælges som aksiomer, har den egenskab, at de udtrykker sande domme, uanset hvilke domme der indsættes for variablene. Der er uendeligt mange logiske sandheder at vælge imellem, og der findes efterhånden et meget stort antal alternative, men mht. omfang helt sammenfaldende systemer for standard (såk. klassisk) domslogik. Den fælles grundantagelse bag disse systemer er, at enhver (entydig) dom har en og kun en af to mulige sandhedsværdier, sandhed og falskhed. Domslogikkens standardssystemer er sunde, fuldstændige og effektivt afgørbare. De opfylder således idealet for systemkonstruktion, men er til gengæld ret trivielle for praktiske formal.

prædikatslogikken (1. ordens p. I., kvantifikationsteorien) er den m.l.s centrale teori. Den råder over midler til at formulere og analysere alle domme og argumenter inden for matematik og eksakte videnskaber (fysik, kemi, osv.) samt mange af de argumenter, der bruges i dagligdagen. Dens område er de argumenter, hvis gyldighed beror på domskonnektiverne og på de logiske ord 'alle', 'nogle' og 'ingen' (de såk. *generalitetsudtryk*).

Det springende punkt i symbolismen er *kvantor-notationen*. Den *universelle kvantor* (*alkvantoren*) '(x)¹' læses 'For ethvert x gælder', den *eksistentielle kvantor* (*ekskvantoren*) '(∃x)' læses 'For mindst et x gælder'. De tjener til at gengive domme med generalitetsudtryk (generelle d.), idet de her samarbejder med dels domskonnektiverne dels variablene F, G, H,.. der repræsenterer prædikater. Syllogismelærens 4 former for kategoriske domme gengives på flg. vis.

¹ Der bruges også '∀x' til symbolisering af alkvantoren.

A Alle tyskere er logikere

$$(\forall x)(Fx \rightarrow Gx)$$

E Ingen tyskere er logikere

$$(\forall x)(Fx \rightarrow \neg Gx)$$

I Nogle tyskere er logikere

$$(\exists x)(Fx \& Gx)$$

O Nogle tyskere er ikke logikere

$$(\exists x)(Fx \& \neg Gx).$$

(‘Fx’ står for ‘x er tysker’, ‘Gx’ for ‘x er logiker’)

Men hvor syllogismelæren var begrænset til disse 4 former for generelle damme, spænder prædikatslogikken takket være kvantor-notationen over alle de uendeligt mange forsk. generelle damme. Et gyldigt argument som

Alle heste er dyr

├ Alle hestehoveder er dyrehoveder

(symbolet ‘├’

kan læses som ‘derfor’ eller ‘altså’ m.fl. og signalerer, at efterfølgende sætning er konklusion af præmissen eller præmisserne oven over strengen, JZ)

faldt helt uden for den klassiske logiks rækkevidde, fordi denne ikke formåede at behandle prædikater for relationer. Prædikateret ‘x er et hestehoved’ er jo et relationsprædikater med formen ‘(∃y)(y er en hest & x er hoved på y)’. I konklusionen ovenfor ville syllogismelæren ikke kunne finde anden struktur end ‘Alle S er P’. Prædikatslogikken vil derimod finde denne struktur ‘(x)((∃y)(Fy & Hxy) → (∃z)(Dz & Hxz))’, hvor ‘Fy’ står for ‘y er en hest’, ‘Hxy’ for ‘x er hoved på y’ og ‘Dx’ for ‘x er et dyr’. Givet passende slutningsregler er det så ligetil at udlede konklusionen fra præmissen.

De prædikatslogiske systemer er udbygninger af de domslogiske, idet der tilføjes et lille antal slutningsregler og evt. aksiomer til at styre kvantorerne. Systemerne er sunde og fuldstændige, derimod er de ikke, og kan de af principielle grunde ikke være, effektivt afgørbare (Church’s teorem, 1936). Hvis et prædikatslogisk argument er gyldigt, findes der et tilsvarende bevis, men vi har ingen garanti for at finde det og kan f.eks. ikke sætte en maskine til det. Et interessant punkt her er, at det lille fragment af prædikatslogikken, der svarer til syllogismelæren, faktisk er effektivt afgørbart. Aristoteles præsterede selv at udvikle en effektiv afgørelsesprocedure for disse argumenter.

prædikatslogikken med identitet (identitetsteorien) fremkommer af prædikatslogikken ved tilføjelse af konstanter = ‘ samt passende slutningsregler/aksiomer også den er sund og fuldstændig, men savner effektiv afgørbarhed.

mængdelæren - hvis status af logisk, til forskel fra matematisk, teori er omstridt - fremkommer af prædikatslogikken med identitet ved tilføjelse af elementtegnet ‘∈’, (‘er medlem af/element i’) samt visse aksiomer. I symbolismen anvendes kun logiske konstanter og variable. Alligevel kan samtlige matematiske sætninger oversættes til mængdeteoriens sprog, ligesom samtlige matematiske sandheder og beviser kan gengives som mængdeteoretiske sandheder og beviser. For mængdelæren er det bevist (Gödels ufuldstændighedsteorem, 1931), at den ikke vil kunne samles i et fuldstændigt system. Uanset hvilke aksiomer el. slutningsregler, der udvælges, vil der være mængdeteoretiske sætninger, som er sande, men som ikke kan bevises inden for det pågældende system. M.I. er grundlagt af Frege, hvis *Begriffsschrift* (1879) indeholder det første sunde og fuldstændige system for prædikatslogikken. Også Boole, Bolzano, de Morgan, Peano, Peirce, Russell, Schröder og Whitehead bidrog til gennembruddet i de sidste årtier af det 19. århundrede. Senere har bl.a. Tarski, Carnap, Wittgenstein, Hilbert, Gödel, Church, Gentzen, Quine,

Ajdukiewicz og Lukasiewicz ydet banebrydende bidrag. Se også matematisk intuitionisme (ang. *intuitionistisk logik*) og modallogik.

Litt.: VTF II, s. 55-68. J. Hartnack, *Logik - klassisk og moderne*, (introd.), Kbh.

1958. W. & M. Kneale, *The Development of Logic*, Oxford 1962. C. H. Koch, *Logik* (introd.), Kbh. 1968. E.J. Lemmon, *Beginning Logic* (introd.), London 1965. B. Mates, *Elementary Logic*, New York 1972. A.N. Prior, *Formal Logic*, Oxford 1962. W.V.O. Quine, *Methods of Logic*, London 1952; ny udg. 1982. (Lübcke 1996, 271-274)

logisk atomisme

(eng. *logical atomisme*) fil. retning udviklet af Russell og Wittgenstein i begyndelsen af det 20. årh. Den vigtigste forudsætning for retningen er Freges og Russells logistik. Den l.a. øvede en afgørende indflydelse på den *logiske positivisme*. Den l.a. er på én gang en ontologi og en sprogfil.. Den hævder, at verden består af simple atomare kendsgerninger, som afbildes i simple atomare sætninger (jf basissætning) og at de atomare kendsgerninger indgår i strukturer, der svarer til sprogets logiske struktur. (...) De atomare kendsgerninger og de atomare sætninger har også en struktur; men de elementer, der indgår heri, kan kun bestå som elementer i henholdsvis kendsgerninger og sætninger. (Lübcke 1996, 276).

logisk empirisme (se logisk positivisme)

logisk form

To udtryk, f.eks. domme el. argumenter, siges at have samme I. f., hvis, og kun hvis, det ene fremkommer af det andet ved ombytning (substitution) i dette af ikke-Logiske ord (konstanter) med andre ikke-Logiske ord. Ombytningen af et ikke-Logisk ord skal være universel, dvs. foretages i alle dets forekomster, og ske v.h.a. et ord af samme logiske kategori, dvs. singulære termer for singulære termer osv..

F.eks. har 'Hvis alle danskere er glade, er nogle danskere glade' og 'Hvis alle hunde er trofaste, er nogle hunde trofaste' samme I. f.. (Lübcke 1996, 276)

logisk følge

følge (eng. entailment; implication-; ty. Folgerung). 1. anvendes undertiden meget bredt, som f.eks. når en persons sygdom siges at være en f. af hans alkoholisme. 2. I bred, logisk forstand siges en påstand p at f. fra andre, såfremt der findes et gyldigt argument med disse andre påstande som præmisser og p som konklusion. Argumentets gyldighed består i, at hvis samtlige præmisser er sande, må konklusionen være sand. 3. I lidt snævrere forstand siges p kun at f. fra andre påstande, såfremt slutningen fra disse påstande til p er formelt gyldig, dvs. er gyldig i kraft af den formelle logik, som gælder for det sprog, påstandene er formuleret i. 4. Dette begreb om logisk f. kan præciseres i to retninger. (a) I bevisteorien eller metamatematikken, som er det eksakte studium af formelle systemers syntaktiske egenskaber, defineres det syntaktiske følgebegreb på flg. måde: En formel p følger af andre formler i et system S , såfremt p ved hjælp af endelig mange anvendelser af S 's slutningsregler kan udledes eller deduceres fra disse andre formler. Hvis samtlige disse formler er bevisbare i S , er denne deduktion et bevis for p i S . (b) I modelteorien eller den formelle semantik, som er det eksakte studium af formelle sprogs semantiske egenskaber, defineres det semantiske følgebegreb. En formel p følger i sproget S af andre formler, såfremt enhver tilskrivning af sandhedsværdier til S 's formler, som gør disse andre formler sande, også gør p sand. Hvis p følger syntaktisk, hhv. semantisk, af en mængde af formler, siges disse at medføre p syntaktisk, hhv. semantisk. I almindelig 1. ordens prædikatslogik, inklusive udsagnslogikken, harmonerer begreberne om syntaktisk og semantisk følge: Hvis p følger syntaktisk af en mængde formler, så følger den også semantisk, og omvendt.

Litt.: Flemming Steen Nielsen, *Den logiske følgerelation*, prisopgave, 1962. (Lübcke 1996, 149)

logiske konstanter

(konstant, af lat. *co*, sammen med, og *stare*, stå, bestå), dvs. de ord, der bliver tilbage i en sætning efter fjernelse af alle genstands- og relationsbetegnelser samt funktionsudtryk (de *ikke-logiske* ord)." (Lübcke 1996, 276-277)

logisk lov

1. I klassisk logik omtales identitetsprincippet, [kontradiktionsprincippet](#) og det [udelukkede tredjers princip](#) som de tre, logiske love 2. I den såkaldte intuitionistiske logik (se matematisk intuitionisme) opgives det udelukkede tredjers princip. (Lübcke 1996, 277)

[logisk nødvendighed](#)

1. I moderne logik siges en sand dom at være en I. n., hvis og kun hvis dens [negation](#) enten direkte el. logisk medfører (se følge) en formel selvmodsigelse (en [kontradiktion](#)), dvs. en dom af formen 'både P og ikke-P'. En sådan dom siges også at være sand i samtlige mulige verdener el. at betegne et sagforhold, der logisk set ikke kunne have været anderledes. Eks. herpå er 'Hvis alle danskere er glade, og Poul er dansker, så er Poul glad' og 'Enten regner det el. det regner ikke'. If. empirismen findes der ingen anden form for nødvendighed end I. n.. Denne antagelse er blevet kritiseret af bl.a. Kneale og Kripke, ligesom Quine har kritiseret empirismens forsøg på at forklare begrebet 'I. n.' vha. begreberne '[analytisk dom](#)' og 'mening'. Se også analytisk/syntetisk; naturlig nødvendighed; modallogik; tautologi.

Litt.: S. Haack, *Philosophy of Logics*, kap. 10, Cambridge 1978.

2. I Hegels såkaldte dialektiske el. spekulative logik (jf. Hegel) er noget en I. n., hvis det ikke kan tænkes at være anderledes. Der er her tale om et bredere begreb om I. n. end under 1. (Lübcke 1996, 277)

[logisk positivisme](#)

også kaldet [logisk empirisme](#) el. nypositivisme, en fremtrædende retning i det 20. årh.s fil., der har sin oprindelse i Østrig og Tyskland i tiden efter 1. verdenskrig. Den I. p. opstod som fil. bevægelse i kraft af Wienerkredsen, der fra slutningen af 20'rne øvede indflydelse på fil. fra Tyskland, Polen, Storbritannien, USA og Norden. Med nazisternes magtovertagelse i Tyskland (1933) og i Østrig (1938) blev den I. p. fordrevet fra den tysktalende del af verden. Den fik, væsentligst i kraft af en stor immigration fra Tyskland og Østrig, sit centrum i USA og opfattes i dag hovedsageligt som en retning inden for den angelsaksiske, såkaldte analytiske fil.. Den I. p. er påvirket af den engelske empirisme, Machs empiriokriticisme og Russells og Wittgensteins logiske atomisme; men udviklingen inden for grundvidenskaberne, matematik, logik (Peano, Hilbert, Frege, Russell/Whitehead) og fysik (Einstein), og videnskabsteorien (Helmholtz, Duhem, Poincaré) har også haft en afgørende indflydelse. Foruden medlemmerne af Wienerkredsen og Berlinergruppen er bl.a. flg. fil. nært knyttet til den I. p.: Ayer, Goodman, Jørgensen, Kaila, Morris, Nagel, Næss, Oppenheim, Petzäll, Quine, Ramsey, Stebbing, Stevenson og Tarski. Fra omkring 1950 ophører den I. p. med at eksistere som en selvstændig fil. bevægelse.

Udgangspunktet for den I. p. er et opgør med den opfattelse, at fil a priori, dvs. alene gennem tænkning, kan nå til erkendelse af verdens beskaffenhed. Fil. påstande, der foregiver at sige noget om verden, betegner den I. p. som metafysik. Sådanne påstande er ikke falske, men kognitivt meningsløse. I virkeligheden er de slet ikke påstande, men blotte ordsammenstillinger, der f.eks tjener til at vække en stemning af højtidelig alvor hos dem, der læser eller hører ordene. De traditionelle fil. problemer opfattes af den I. p. som pseudoproblemer, der er lige så meningsløse, som de påstande, de giver anledning til. Hvad angår den positive opfattelse af erkendelsen og sproget, er der betydelige divergenser inden for den I. p., og den følgende oversigt dækker kun grundstammen i de vidt forgrenede opfattelser, der har udviklet sig inden for retningen. De sætninger, som har kognitiv mening falder if. den I. p. i to grupper. Den første gruppe består af de sætninger, som kan formuleres inden for de forskellige former for logik og matematik. Disse sætninger siger ikke noget om verden, men kun noget om forholdet mellem symboler, de er analytiske sætninger. De fundamentale aksiomer og slutningsregler i matematik og logik er konventioner og ikke væsenssandheder. Det er derfor ikke muligt a priori at afgøre hvilken matematik, der er brugbar, når man skal beskrive forskellige aspekter af verden. Den anden gruppe består af de sætninger, som siger noget om verden.

Disse sætninger er enten simple sætninger, basissætninger, som, hvis de er sande, gengiver sanseerfaringer, eller de er logiske junctioner af basissætninger. Det følger heraf, at det ved hjælp af sanseerfaring er muligt at afgøre sandhedsværdien af enhver sætning, der siger noget om verden. Denne grundtanke i den I. p. kaldes ofte for verificerbarhedsprincippet. Den I. p.s egne fil. sætninger falder ikke i nogen af de to grupper, og de er derfor blevet opfattet som anbefalinger og ikke som egentlige påstande.

If. den I. p. stræber alle de forskellige videnskaber efter at finde lovmæssigheder mellem iagttagelige fænomener, og der er ikke nogen afgørende logisk eller metodologisk forskel videnskaberne imellem. Det er derfor muligt at samordne de forskellige videnskaber inden for en enhedsvidenskab. Etikens sætninger

har if. den l. p. ingen kognitiv mening, de tjener blot til at udtrykke holdninger og følelser (jf. emotivisme og emotiv mening).

Udg. og Litt.: Jf. *VTF*, II, s. 114-153 og s. 343-346. (Lübcke 1996, 277-278)

lokutionær handling

(eng. *locutionary act*), udtryk indført af Austin i forb. med teorien om talehandlinger til at betegne handlingen at udtale en meningsfuld sætning. Se *VTF* II, s. 240. (Lübcke 1996, 278)

An locutionary act is a simple speech act. (http://en.wikipedia.org/wiki/Locutionary_act)

lov

(eng. *law*; fr. *loi*; gr. *nómos*; lat. *lex*; ty. *Gesetz*). 1. normative (*foreskrivende*) *love* er mere el. mindre almene - skrevne el. uskrevne - handlingsforskrifter (normer), som er gældende i bestemte sociale sammenhænge, f.eks. juridiske og moralske love. En sådan lov opretholdes ved autoritet, sædvane el. konsensus, og den kan adlydes el. brydes. Det er omdiskuteret, om sådanne l. er sande el. falske; jf. kognitivismen/nonkognitivismen. 2. deskriptive (*beskrivende*) *love* er domme, der udtrykker regelmæssigheder el. årsagssammenhænge blandt fænomener af en bestemt type, f.eks. naturfænomener el. sociale fænomener. En sådan lov er sand el. falsk og den tjener til forklaring og forudsigelse af hændelser samt som grundlag for praktiske indgreb. En videnskabelig lov er en lov, der anses for fastslået el. i høj grad velunderbygget inden for en videnskab. Særligt omfattende og velunderbyggede love inden for naturvidenskaberne kaldes naturlove. Mange videnskabelige love lader sig formulere som universelle domme med den logiske form:

‘For alle x gælder, at hvis x har egenskaberne F_1, F_2, F_n , så har x også egenskaben G’. Sådanne love, f.eks. ‘Alle metaller, der opvarmes, udvider sig’, kaldes universelle love, til forskel fra statistiske love, som indeholder sandsynlighedsangivelser og kun gælder et udsnit af de omhandlede fænomener, f.eks. ‘Sandsynligheden for, at et nyfødt barn er en pige, er 0, 5’. Videnskabelige love opdeles endvidere i empiriske love, der udtrykker observerbare forhold (‘Alle metaller, der opvarmes, udvider sig’) og er formuleret vha. observationstermer, og i teoretiske love, der udtrykker ikke-observerbare forhold, f.eks. de dele af Mendels arvelove, der er formuleret vha. teoretiske termer (‘gen’, ‘dominant’). Teoretiske love tjener til at forklare og systematisere kendte empiriske love samt til at udlede nye empiriske love. Et stærkt omdiskuteret problem i moderne videnskabsteori har været at præcisere forskellen mellem nomologiske domme, dvs. universelle domme, der er videnskabelige love, og såk. tilfældige generalisationer, dvs. universelle domme, der ikke er love. Goodman (Fact, Fiction and Forecast, 1954) har hertil påpeget, at nomologiske domme i mods. til tilfældige generalisationer medfører kontrafaktiske domme. Hvis f.eks. a er et stykke nu tilintetgjort metal, der aldrig er blevet opvarmet, gælder det for a, at hvis det var blevet opvarmet, ville det have udvidet sig. Den tilfældige generalisation ‘Alle børn af den danske kongefamilie er drenge’ medfører derimod ikke, at hvis Anna havde været barn af den danske kongefamilie, ville hun have været en dreng. 3. logiske love er de logiske formler, der altid bliver til sande sætninger ved indsætning af ikke-logiske konstanter for deres variabler. I moderne logik anses de for beskrivende love, medens de i traditionel og psykologiserende logik ofte blev udlagt som normative. Se tankelove. 4. metafysiske love (også kaldet ontologiske love el. væsenlove) er domme, der udtaler sig om de regelmæssigheder blandt fænomener, som er en følge af fænomenernes væsen. Det er kontroversielt, om disse love findes.

5. transcendentale love er domme, der udtaler sig om regelmæssige træk ved virkeligheden og/el. erkendelsen, som udgør mulighedsbetingelserne for, at der kan eksistere erkendelse.

Det er kontroversielt, om disse love findes.

Litt.: D. Føllesdal og L. Walløe, Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi, kap. 3, Oslo 1977. C. Hempel, Philosophy of Natural Science, kap. 3 og 4, Englewood Cliffs, N. J. A. Ryan, The Philosophy of the Social Sciences, London 1970. (Lübcke 1996, 279)

læring

De ændringer i viden holdninger og færdigheder der finder sted som følge af påvirkninger udefra, men også de processer der foregår inde i den lærende og som former med på disse ydre påvirkninger, således at der ikke er tale om en ensidig påvirkning og reaktion (stimulus-respons), men om en vekselvirkning, hvor den lærende også er aktivt styrende i forhold til det, han lærer. L. er forberedelse til at møde forskellige krav inden for et bestemt område og også omstillingen til at bruge det lærte på andre områder.

L. skelnes fra modning, der er kroppens udvikling, som ikke styres af læreprocesser, men som alligevel, næsten automatisk giver barnet flere og mere præcise bevægelsesmuligheder. L. har været studeret efter mange teorier: betingning, trial-and-error (at lære af sine fejl efter flere forsøg), problemløsning og som følge af indsigt. (Abrahamowitz 2001, 147)

many-valued logic (multivalent logic)

A logic that acknowledges more than two classical truth values of truth and falsity. Intermediate values may be motivated by the demands of vagueness, of avoiding the logical paradoxes, and of avoiding the view that future contingent propositions are determinately true or false, this being thought to lead to fatalism. The original three-valued system in modern logic is due to the Polish logician Jan Łukasiewicz. See also fuzzy logic” (Blackburn 1996, 230).

mapping

Conceptual metaphor: In cognitive linguistics, metaphor is defined as understanding one conceptual domain in terms of another conceptual domain; for example, using one person’s life experience to understand a different person’s experience. A conceptual domain can be any coherent organization of experience.

This idea, and a detailed examination of the underlying processes, was first extensively explored by George Lakoff and Mark Johnson in Metaphors We Live By. Other cognitive scientists study subjects similar to conceptual metaphor under the labels ”analogy” and ”conceptual blending.”

There are two main roles for the conceptual domains posited in conceptual metaphors:

- ❑ Source domain: the conceptual domain from which we draw metaphorical expressions.
- ❑ Target domain: the conceptual domain that we try to understand.

A mapping is the systematic set of correspondences that exist between constituent elements of the source and the target domain. Many elements of target concepts come from source domains and are not preexisting. To know a conceptual metaphor is to know the set of mappings that applies to a given source-target pairing. The same idea of mapping between source and target is used to describe analogical reasoning and inferences. (http://en.wikipedia.org/wiki/Conceptual_metaphor)

matematik

Undersøgelse af tal, af rummet og af de mange generalisationer af disse begreber, som er skabt af den menneskelige tanke. To synsmåder inden for matematikken viser matematikerens dobbeltrolle som kunstner og som håndværker. Den ene er den rene, eller abstrakte, matematik, der som sit almindelige formal har fremskridt i matematisk viden for sin egen skyld; denne søgen efter nye og betydningsfulde lovmæssigheder styres til enhver tid af matematikkens hele tilstand. Den anden er anvendt matematik, som er matematikkens ‘nyttige’ ansigt; den udvikler matematiske hjælpemidler til løsning af problemer inden for astronomi, fysik, kemi og de mange andre videnskabelige områder, som er afhængige af matematikken. Den anvendte matematiks problemer motiverer ofte abstrakt forskning inden for den rene matematik; omvendt finder teorier fra den rene matematik ofte uventede anvendelser mange år efter deres udvikling. Disse to sider af matematikken trådte første gang klart frem i forbindelse med Newtons grundlæggende arbejde med gravitation og bevægelse (syttende århundrede).

Inden for matematikken skelner man ofte mellem tre hovedgrene - geometri, algebra og analyse. Groft sagt beskæftiger geometrien sig med rummet, algebraen med tal og abstraktioner heraf, og analysen med kontinuitet og grænseværdier. En skelnen mellem algebra og analyse gøres undertiden på det grundlag, at algebraen behandler ‘endelige’ processer og analysen ‘uendelige’ processer. Det er den almindelige mening, at matematikken tog sin begyndelse som deduktiv videnskab med den græske geometri for over 2000 år siden; geometrien har siden da til stadighed været et primært område for matematiske opdagelser. Analysen begyndte ved infinitesimalregningens opfindelse i det syttende århundrede, hvor den moderne matematik kan siges at begynde; analysen omfatter mange underområder. Algebraens historie går tilbage til oldtiden; men den nuværende skikkelse begyndte den at antage i det sekstende og syttende århundrede. I modsætning til den populære opfattelse foregår udviklingen af ny matematik i vore dage i et hurtigere tempo og over en langt bredere skala af emner end nogen sinde tidligere. Karakteristisk for den moderne matematik er, at dens forskellige områder griber ind over hinanden; f. eks. studeres geometrien hovedsageligt ved algebraisk-analytiske metoder.

For den praktisk arbejdende matematiker, hvad enten han arbejder inden for ren eller anvendt matematik, er de nævnte opdelinger hovedsageligt en filosofisk og historisk sag.

Matematikens grundlag

Studiet af de begreber, der ligger til grund for matematisk ræsonneren og af den matematiske sandheds karakter. Som en følge af de logiske paradokser i teorien for uendelige mængder udvikledes der ved begyndelsen af det tyvende århundrede en omfattende interesse for dette felt.

Forsøgene på at løse disse modsigelser og opstille et solidt grundlag for hele matematikken førte til tre forskellige synsmåder: 1) Logistikken, der anser matematikken for en stærkt sammensat struktur af rent logiske relationer og således en gren af den symbolske logik (stærkest udtrykt i trebindsværket Principia Mathematica af Russell og Whitehead (1910-13)); 2) Intuitionismen, der forkaster yndede begreber i matematikken og forsøger at opbygge en begrænset matematik på et grundlag, der forekommer at være et mere direkte og acceptabelt udgangspunkt for ræsonnementer; 3) Formalismen, som lægger vægt på aksiomatik og betragter matematiske sandheder som udledte (deducerede) konsekvenser af aksiomer, hvis gyldighed antages. De fleste praktisk arbejdende matematikere hælder til den tredje synsmåde.

Forsøgene på at løse problemer om matematikkens grundlag førte til en bemærkelsesværdig udvikling af den moderne logik; de symbolske og algebraiske metoder, der er så typiske for matematikken selv, blev brugt til logiske studier af matematiske metoder.

Nu til dags er den symbolske eller matematiske logik en vigtig og levende gren af den matematiske videnskab. (Karush 2000, 181-182)

matematisk logik

1. Bet. for den moderne logik. Symbolsk logik. 2. Bet for de dele af moderne logik, der undersøger specifikt matematiske bevisprocedurer, begrebsdannelser m.v. (Lübcke 1996, 288)

materialisme

(af lat materia, tømmer, materiale, stof). 1. En speciel form for metafysisk realisme, der hævder, at alt, hvad der eksisterer, i virkeligheden er ting eller processer, der kun har fysiske egenskaber. Virkeligheden kan derfor forklares alene ud fra fysikken, og bevidsthedsfænomener kan reduceres til fysiske processer i centralnervesystemet eller i den ydre adfærd.

M. har en lang tradition i europæisk fil.. Demokrit og Epikur forsøgte sig med materialistiske forklaringer af verden. Senere udkastede Hobbes en original og omfattende materialistisk fil.. Alt, hvad der eksisterer, er if. Hobbes legemer i bevægelse. I det 18. århundrede blev m. ført videre af en række franske fil., bl.a. La Mettrie, Diderot og Holbach, medens en gruppe tyske fysiologer (Vogt og Moleschott) søgte at udvikle m. i det 19. århundrede (jf. VTF I, s 16-17, 39). I det 20. århundrede er denne form navnlig blevet repræsenteret af behaviorismen og den såkaldte identitetsteori for bevidsthed og krop.

Litt.: VTF. II, s. 195, 201-11, 352-53. F. A. Lange, Geschichte des Materialismus, Marburg 1865; sv. udg. 1913.

2. Engels omtaler m. i den ovenfor nævnte betydning som mekanisk materialisme eller vulgærmaterialisme (jf. VTF. I, s. 209). Modsætningen hertil er Engels' (og marxismens) egen såkaldte dialektiske materialisme (jf. VTF I, s. 195-220). Den dialektiske m. afviser vulgær m., idet den afviser, at virkeligheden kun skulle bestå af fysiske legemer i bevægelse og Iovene for disse. Der findes flere niveauer i virkeligheden (det fysiske, det organiske, det bevidsthedsmæssige, det social-økonomiske, det kulturelt-historiske, osv.), hvor de højere niveauer ganske vist forudsætter de lavere som nødvendige betingelser og står i et vekselvirknings-forhold til disse, men hvor de højere niveauer ikke kan reduceres til de lavere. Den dialektiske m. kan således siges at være en mere uspecificeret form for metafysisk realisme end m. i betydning 1.. Den adskiller sig dog fra andre former for realisme ved at antage eksistensen af særlige udviklingslove (jf. VTF I, s. 212-18).

3. den historiske m. er den del af den dialektiske m. , der drejer sig om menneskeartens, de sociale klassers og samfundenes historiske udvikling. If. den h. m. bør historie-studiet tage sit udgangspunkt i samfundenes materielle udvikling, først og fremmest i de vekslende produktionsmåder. Hos visse fil. søger man at skelne mellem den dialektiske m. som almen fil. teori og den h. m. som en særlig metode, idet det hævdes, at man kan tilslutte sig denne metode uden samtidig at godtage hele den dialektiske m..

Litt.: VTF. I, s. 212-20 (Marxistisk fil.), 223-25 (Lukacs), 338 ff (Merleau-Ponty), 349 ff (Sartre), 382 (Althusser); II, s. 164-70 (Popper). J. Døør, Historiefilosofi, Kbh. 1973. J. Witt-Hansen, H. m. - Marx' socialvidenskab, dens filosofi og metode, Kbh. 1973.

4. I Frankfurterskolen, (Adorno; jf VTF I, s. 250), søger man at udvikle en m. fil., der står i modsætning både til vulgærm. (m. 1) og den dialektiske m. (m. 2), idet man generelt afviser enhver metafysisk realisme, der identificerer virkeligheden med en række i sig selv eksisterende (objektive) ting eller fakta. Det er meningsløst at tale om ting eller fakta uafhængigt af de begreber, hvormed vi beskriver disse ting eller fakta. Den metafysiske realisme (herunder såvel m. 1 som m. 2) ser naivt bort fra virkelighedens forhold til dette begrebs-apparat, når den anser det for uproblematisk at tale om virkeligheden uafhængigt af et sprogbrugende menneske (subjekt). Det er if. Adorno idealismens styrke, at den fastholder, at al fil. tale om virkeligheden er en tale om en virkelighed, der allerede er bragt på begreb.

Det er imidlertid idealismens fejl, at den tror, at virkeligheden "går op i" begrebet om virkeligheden. Begreberne søger at sammenfatte fænomenerne (tingene, kendsgerningerne) og finde et identitetsskabende princip, der gælder for de vidt forskellige fænomener. Virkeligheden er imidlertid altid mere end den sammenhæng, som begribes gennem den identitetsskabende brug af begreber om virkeligheden. Virkeligheden er aldrig identisk med begrebet om denne virkelighed. Adornos m. består i, at han fastholder denne forskel (denne ikke-identitet) mellem begreb og virkelighed, samtidig med at han betoner, at forskellen kun kan komme frem gennem vor brug af begreber.

Denne m. viser sig ved, at han i sin fil. søger mod steder, hvor forskellen på begreb (begribende fornuft) og virkelighed (den erkendte genstand) bliver særlig tydelig, f. eks. i erfaringen af kropslig smerte eller i de tilfælde, hvor en fil. er ved at bryde sammen og derved peger ud over sig selv. - Hos Benjamin og Ernst Bloch er det også den sansemæssige, ikke begrebslige side af virkeligheden, som betones, når de omtaler sig selv som materialister. Hos dem er det måske endnu tydeligere, at skellet m./ikke-m. i deres egen betydning går på tværs af den traditionelle metafysiske skelnen mellem m. som en form for realisme og idealisme som en form for anti-realisme. (Lübcke 1996, 288-289)

[materie](#), se [form](#)/materie.

meddelelse

en meddelelses[kilde](#) sender [signaler](#) eller [tegn](#) som kaldes *meddelelser (messages)* (jf. Krallmann & Ziemann 2001, 26).

medium

(latin): noget i midten, mellemed, mellemtung; et middel, hvorigennem noget spredes, jævnt massemedier. I grammatikken en særlig bøjningsmåde af verbet, der kan betragtes som liggende mellem aktiv og passiv, og hvorved der gives udtryk for, at handlingen foretages med hensyn til subjektet selv, f.eks. "de kives og strides". Forekommer navnlig i sanskrit og græsk. I matematikken: middelværdi. I fysikken: stof eller rum, hvori en proces finder sted. I tekstilindustrien: lærredsvævet bomuldsstof til hvidevarer. I parapsykologien: person der p.gr. af sine særlige evner kan formidle meddelelser under anvendelse af clairvoyance, psykometri, telepati osv. eller bevirke fremkomsten af spiritistiske fænomener som bankelyde, levitationer, materialisationer osv. I spiritismen: person, der tjener som et nødvendigt mellemed mellem åndernes verden og virkeligheden, for at ånderne kan give sig til kende i den materielle verden eller påvirke denne." (Lademans 2000)

en kanal for udbredelse af information, bl.a. tv, radio og aviser (Becker-Christensen 1999)

Medium (semiotisch) (lat. medium, Mitte), ein Gegenstand, der für Zeichen (Zeichen (semiotisch)) nicht hinsichtlich ihres schematischen Charakters, sondern hinsichtlich ihrer Aktualisierung (Realisierung) konstitutiv ist. Sofern diese als Marke auftritt, geht es um die Klärung von verschiedenen Voraussetzungen, von Eignung und Leistung ihrer materialen Anteile, ohne die ihre Rezeption mit Hilfe der Sinne als Rezeptoren nicht gelingt. Bei der Herstellung von Marken werden Trägermaterial (Stoff) und die das Zeichensystem konstituierende Form unter Bezug auf ein M. miteinander verschränkt, so daß das

M. als Mittler einerseits zwischen Trägermaterial und semiotischer Form einer Marke, andererseits zwischen semiotischer Form und den Rezeptoren auftritt (das M. als semiotisch strukturiertes Material).

Deshalb hat vormediales Material noch keinen Zeichencharakter und kann somit auch keinem Zeichensystem zugeordnet werden; es ist vielmehr offen für unterschiedliche Zeichensysteme. Das M. gewährleistet insofern nicht nur den Dingcharakter (Ding) einer Marke als >Sinnending< (K. Bühler), von ihm ist vielmehr abhängig, mit welchem Sinn die Marke wahrgenommen werden kann, wobei zu jedem Rezeptor eine durch ihn wahrnehmbare Umgebung (Kontext) gehört. Die Rezeptoren sind auch Kriterium zur Unterscheidung verschiedener M.en (visuelles, akustisches M.). So ist etwa Sehen erst dann voll ausgebildet, wenn es gelingt, im visuellen M. Zeichen zu erzeugen. Die Behinderung der Blindheit z.B. macht es notwendig, anstelle von zur Darstellung von Wortsprache verwendeten visuellen Schreibmarken entsprechende Tastmarken (Brailleschrift) zu verwenden (ein Beispiel für Medienwechsel). Andererseits können Marken ein und demselben M. entstammen, jedoch zu verschiedenen Zeichensystemen gehören (so im visuellen M.: Schreibmarken von Wörtern, graphische [lineare] Marken in Zeichnungen).

Multimedien sind solche, an deren Rezeption mehrere (mindestens zwei) Rezeptoren beteiligt sind (z.B. Fernsehen). So gesehen ist Synästhesie rezeptionstheoretisch multimedial.

Die traditionelle Einteilung der Künste erfolgte im wesentlichen nach M.engesichtspunkten, wobei die redenden Künste eine Ausnahme bilden, da sich Sprechen als Äußerungsform nicht ohne weiteres auf einen eigenen Sinn zurückbeziehen läßt. Sofern in Logik und Sprachphilosophie gewöhnlich unter Vernachlässigung der sinnlichen Gestalt von Zeichenvorkommnissen und damit eines Teils ihrer pragmatisch-kommunikativen Funktion die Verbalität von Sprache, also ihre Repräsentationsfunktion (stellvertretender Gebrauch von Zeichen), in ihrer reinen Konventionalität betrachtet wird, geraten M.enprobleme, die die Frage nach der geeigneten Notation einer Darstellung (Darstellung (semiotisch)) mit einschließen, kaum in den Blick.

Der Gebrauch konventioneller, insbesondere begrifflicher Zeichen innerhalb einer Darstellung ist medieninvariant; im Falle ihres ikonischen Gebrauchs (Ikon) medienvariant (vertretender Gebrauch von Zeichen). Der konventionelle Gebrauch von Zeichen innerhalb eines M.s als Symbol ist in seinem Darstellungsbereich begrenzt (z.B. visuelle Symbole).

Vormediales Material (Form und Materie, Materie) spielt in einer handlungstheoretisch orientierten Rekonstruktion von M. eine entscheidende Rolle. Denn Material, häufig mit M. gleichgesetzt, garantiert den zeitlich-räumlichen Bestand von Marken und ist je nach Bezeichnungsfunktion der verwendeten Zeichen an den Bezeichnungsleistungen von Marken beteiligt. Insofern erst erhält es mediale Eigenschaften, so daß es durch seine Semiotisierung für kommunikative Zwecke genutzt werden kann. Statt daß der handelnde Mensch sich einem vorhandenen Material als Stoff lediglich gegenüber sieht, weist erst das Umgehen Material als solches aus, weshalb auch seine Gliederungen (Formaspekte) aus den jeweiligen Umgehensweisen verständlich werden und schließlich sogar gleichsam einen geschlossenen Kreis bilden mit den verschiedenen Arten der Tätigkeiten' (W. Schapp, 20). Durch Behandeln von Materialien ist stets schon Form mitgesetzt. Somit wird auf der Basis des phänomenalen oder Aristotelischen Erfahrungsbegriffs (Erfahrung) materialorientiertes Handeln, seine semiotischen Anteile eingeschlossen, als Fertigkeit der Kennerschaft erworben.

Dies erklärt gegenstandsbezogen die generelle Explorationsfähigkeit von Material, handlungsbezogen seine generelle Explorationsbedürftigkeit in entsprechenden Situationszusammenhängen, so daß vorab über keinerlei materiale wie handlungsmäßige Standards verfügt werden kann. Diese Tatsache ist Basis für alle Arten von Exploration (künstlerisches wie wissenschaftliches Forschen) (Kunst). Bei verschiedenen Arten von Handlungen treten bei wiederholtem Umgehen mit Material *Materialhomogenität* (z.B. Falten, Knüllen, Reißen oder, mit Hilfe eines Werkzeugs, Schneiden von Papier) bzw. *Materialheterogenität* (z.B. mit einem Stein im Unterschied zu mit Papier Werfen) auf. Daran anschließend lassen sich materialdifferente als materialvariante und materialindifferente als materialinvariante Handlungen unterscheiden; ebenso bezüglich einer Handlungsklasse handlungsvariantes (z.B. formändernde Handlungen an Blei) und handlungsinvariantes Material (z.B. bezüglich der Bleibewegungen; Blei Stapeln, Blei Aufstellen).

Mit Hilfe der ebenfalls in diesem Zusammenhang zu gewinnenden Unterscheidung eines handlungsadäquaten von einem handlungsresistenten Material läßt sich das Erfordernis des Werkzeuggebrauchs verständlich machen, wobei Werkzeug hinsichtlich des zu bearbeitenden Materials als Index für seine instrumentelle Eignung angesehen werden kann.

Werden Umgehensweisen mit Material als Marken gerade so realisiert, daß nur Material- und entsprechende Handlungsanteile exemplifiziert (Exemplifikation) werden, so kommt es insbesondere bei bisher vormedialen Materialien, häufig im engen Zusammenhang mit weniger benutzten Arten der Rezeption, zur Medienerzeugung (z.B. Papier als künstlerisches M. in der gegenwärtigen Bildkunst).

Hier bleibt der Übergang von einem zeichenfreien Material als Matrix zum M. stets ablesbar, so daß von einer Erneuerung der Sprachlichkeit gesprochen werden kann.

Historisch-genetisch betrachtet führt der Weg in Ästhetik und Kunsttheorie wie in der künstlerischen Praxis von vorwiegend materialinvarianten zu materialvarianten Handlungen, die bis in die unmittelbare Gegenwart hinein vorherrschen (z.B. künstlerische Thematisierung neuer, synthetisch hergestellter Materialien). Es geht dabei um Übung, Entwicklung und Erweiterung, also um Rückgewinnung des sinnlich-erkennenden Handelns (etwa im Zuge des > Taktismus< [E. Marinetti] bzw. des >Haptismus< [R. Hausmann] Herstellen eigener Übungsgeräte im Vorkurs [Anfangsübung] im Staatlichen Bauhaus, z.B. einer drehbaren Tasttrommel von R. Marwitz [1928]; zur Kontrolle des Erlernten suchte man Tastdiagramme anzuwenden), um zu einem > Lebensganzen < (L. Moholy-Nagy) zu gelangen (in einer hochentwickelten [Industrie-]Gesellschaft droht das Defizit an Primärerfahrungen immer größer zu werden). Dieser Weg führt über drei Stationen: (1) Um die Idee (den *Concetto*, das Konzept) möglichst ohne Verfälschung durch das zu ihrer Realisierung benötigte Material zur Geltung bringen zu können, lehrt die Tradition der spekulativen, idealistischen Ästhetik und Kunsttheorie mit Ausläufern bis ins 20. Jahrhundert (z.B. G. Simmel. >stummes< Material; bei H. Wölfflin [Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stil-Entwicklung in der neueren Kunst, München 1915] kommt >stofflich<, >Stofflichkeit< nicht vor) Materialnegierung oft als Materialverleugnung, die von der Materialimitation bis zur Scheingestalt als dessen Kostümierung (Gipssäule erscheint durch farbigen Anstrich als Marmor) reicht. (2) Zwischen Klassik und Romantik kommt es zu Ansätzen der Erfahrung von Materialdignität (J. W. v. Goethe), bei der auch die wechselseitige Abhängigkeit von Material und dessen Gebrauch in den Blick gerät (Novalis). (3) Um die Mitte des 19. Jahrhunderts beginnt sich die Norm materialvarianten Handelns praktisch wie theoretisch zu etablieren (G. Semper, der dieses zunächst für die angewandten Künste fordert) und über die Bewegung >Art and Crafts< (England) im gesamten Bereich der Künste durchzusetzen: Materialthematisierung wird mit kritischer Reflexion verschränkt. Im Zuge dieser Entwicklung lösen exemplifizierende Verfahren der Darstellung die traditionell üblichen der Illusionierung ab. Materialechtheit, Materialgerechtigkeit lautet jetzt die Devise, bestimmt als exemplifizierendes materialvariantes Formhandeln, das auch zum Kriterium für Schönheit werden soll. Höhepunkte dieser Auffassung finden sich im Materialbild (z.B. J. Dubuffet, J. Wagemaker, A. Tapjes) und in der Konkreten Poesie (z.B. H. Gappmayr, E. Gomringer), eine schließlich alle Künste durchherrschende materialanalysierende (explorierende) künstlerische Praxis, vergleichbar mit der sprachanalytischen Praxis in der gleichzeitigen Philosophie (z.B. direkter Wittgensteinbezug). Hier wie dort widmet man sich den materialvarianten Handlungen und Verfahren, die für das künstlerische bzw. philosophische (wissenschaftliche) Resultat grundlegend sind, d.h. die seit der Grundlagenkrise in Kunst und Philosophie (Wissenschaft) um 1900 sich entwickelnde Zeichen(Sprach-)Kritik ist beiden gemeinsam. Die Vorherrschaft materialexplorierender Darstellung formulieren unter Berücksichtigung des Medienaspekts z.B. J. Dewey: ‚colors are the painting; tones are the music‘ (Art as Experience, 197), und M. Heidegger: ‚Das Gemälde ist in der Farbe [...] Das Musikwerk ist im Ton‘ (Holzwege, 3). Ausgehend von Bild-, Sprach-, Ton- und Baumaterial und damit direkt einem am Umgang mit dem Material orientierten Materialpurismus (Formalismus) dort Vorschub leistend, wo Handlungsanteile nicht genügend zur Geltung gebracht werden, ist seit der Kunstwende um 1900 bis heute Materialgerechtigkeit (Konzipieren und Gestalten in ‚Materialprozessen‘) Quelle der künstlerischen Inspiration. In diesem Zusammenhang tritt in der semiotischen Diskussion verstärkt die Frage nach der Relevanz des ikonischen Zeichens für Kunsttheorie und Ästhetik auf.

Literatur: G Bandmann, Bemerkungen zu einer Ikonologie des Materials, Städel-Jb NF 2 (1969), 75-100; ders.: Der Wandel der Materialbewertung in der Kunsttheorie des 19. Jahrhunderts, in H. Koopmann/J. A. Schmoll gen. Eisenwerth (eds., Beiträge zur Theorie der Künste im 19. Jahrhundert, I-II, Frankfurt 1971/1972, I, 129-157; J. Dewey, Art as Experience, New York 1934, 1959 (dt. Kunst als Erfahrung, Frankfurt 1980); D. Gerhardus (ed.), Papier als künstlerisches M.. Ein Beitrag zur exemplifizierenden Bildkunst, Saarbrücken 1980; M. Heidegger, Der Ursprung des Kunstwerkes [1935/1936], in ders.

Holzwege, Frankfurt 1950, 1980, 172; J. Lyons, *Semantics*, 1-11, Cambridge/London/New York 1977 (dt. *Semantik*, I-II, München 1980/1982); R. Odebrecht, *Werkstoff und ästhetischer Gegenstand*, *Z. Ästhetik u. allg. Kunstwiss.* 29 (1935), 126; E. Panofsky, *Style and M. in the Motion Picture*, *Critique A Review of Contemporary Art* I, H 3 (1947), 5-28, Neudr. in M. Weitz (ed), *Problems in Aesthetics. An Introductory Book of Readings*, New York 1959, 1970, 663-680; K. L. Pike, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*, The Hague/Paris 1967; W. Schapp, *In Geschichten verstrickt*, Hamburg 1953, Wiesbaden 1976 (Vorwort H. Lübke); M. Weitz, *Philosophy of the Arts*, Cambridge Mass 1950, New York 1964; H.J. Wulff, *Zur Terminologie der Semiotik* 1, Münster 1978, 37-67 (M. und Kanal) - *Kunst wird Material*, Nationalgalerie Berlin. Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Berlin 1982 [Ausstellungskatalog] (Mittelstraß 1996, 829-831)

mening

1. en opfattelse af og holdning til noget = SYNSPUNKT, ANSKUELSE, FORMENING (...). **2.** = HENSIGT (...). **3.** = BETYDNING. (Becker-Christensen 1999)

(eng. *meaning*; fr. *sens, signification*; ty. *Sinn* el. *Bedeutung*). Begrebet 'mening' ('betydning') er semantikens grundbegreb og har som sådant været genstand for mange fil. udlægninger i forsøget på at afklare sprogets forhold til virkeligheden og bevidstheden. De fil. meningsteorier er typisk henvendt til spørgsmålet 'Hvad vil det sige, at et sprogligt udtryk har mening?' og søger at klarlægge dels meningsbegrebets forhold til andre semantiske begreber - 'sandhed', 'reference', '(sproglig) forståelse' (dvs. erkendelse af mening), 'kommunikation', 'sprogregel' m.fl. -, dels meningsbegrebets forhold til relevante begreber om det bevidsthedsmæssige, bl.a. 'intentionalitet (mening, hensigt)', 'forståelse (dvs. erkendelse af hensigt)', 'tanke', 'formening (tro, antagelse)', 'handling' og 'adfærd'. Ofte indebærer teorierne forslag om forsk. formål at erstatte det alm. meningsbegreb med mere forfinede begreber - f.eks. Sinn (Frege), konnotation (Mill), intension (bl.a. Carnap), le signifié (Saussure) -, medens de i visse tilfælde, bl.a. hos Quine, fører til en forkastelse af meningsbegrebet som helt uanvendeligt for fil. og videnskabelige formål. (Lübcke 1996, 291-292)

mening, i bred forstand en egenskab ved alt, der kan forstås, besidder en vis sammenhæng eller har en bestemt karakter. Begrebet bruges undertiden også synonymt med "formål", fx når man spørger efter "livets mening".

I nyere angelsaksisk filosofi har man fortrinsvis beskæftiget sig med sproglige udtryks mening (filosofisk semantik). Indtil ca. 1900 blev et udtryks mening normalt bestemt enten som den oplevelse eller tankeakt, der ledsager brugen af det, eller som den ting, udtrykket betegner.

Begge disse teorier blev forkastet af tyskeren Gottlob Frege, der gjorde opmærksom på, at to udtryk, som betegner samme ting, godt kan have forskellig mening. Fx betegner "forfatteren til Fyrtøjet" og "Danmarks berømteste forfatter" samme person, men de to udtryks mening er ikke den samme. Endvidere behøver et ord slet ikke at betegne noget for at have mening; "julemanden" er et meningsfyldt udtryk. Frege betonedede derfor, at man må skelne mellem mening og reference, dvs. det, som udtrykket betegner. Imod teorien om, at mening er en særlig slags oplevelse, indvendte Frege, at sproglige udtryk må være alment forståelige, hvorfor deres mening ikke kan være noget subjektivt og privat.

De logiske empirister (se logisk positivisme) kombinerede Freges synspunkter med en empiristisk erkendelsesteori, idet de bestemte et udsagns mening som den måde, hvorpå man kan fastslå, om det er sandt (dets verifikationsmetode). Dermed angav de samtidig et kriterium for, hvornår et udsagn kan siges at være meningsfuldt.

Dette meningskriterium viste sig dog at være for restriktivt, da det bl.a. havde til følge, at anerkendte videnskabelige teorier måtte afskrives som meningsløse. Endvidere blev den atomistiske betragtningsmåde, som havde præget både Freges og de logiske empiristers meningsteorier, efterhånden forkastet til fordel for en mere holistisk: Wittgenstein hævdede på sine ældre dage s.m. andre dagligsprogsfilosoffer, at enkeltstående udtryk slet ikke har nogen selvstændig mening; deres mening afhænger af den sammenhæng, de indgår i. Dermed opgav man for en tid forsøget på at lave en eksakt, systematisk meningsteori. I stedet blev der sat fokus på de praktiske aspekter af sproglige udtryks mening. Dette udmøntede sig bl.a. i teorier om talehandling (J.L. Austin, John R. Searle, se pragmatik).

I 1900-t.s senere årtier begyndte man atter at forklare sproglig mening ud fra sprogbrugernes tankevirksomhed (H. Paul Grice, Chomsky, Jerry Fodor mfl.). Sideløbende hermed har nogle sprogfilosoffer forkastet den holistiske betragtningsmåde: Mindre, sproglige enheder kan godt have en selvstændig mening, uafhængig af konteksten. Andre har argumenteret for, at ords mening i nogle tilfælde afhænger af beskaffenheden af de ting, som de betegner. Mod slutningen af 1900-t. er man altså på en måde vendt tilbage til de positioner, der prægede meningsteorien før 1900, om end i langt mere raffinerede udgaver.

I tysk og fransk filosofi optræder et bredere meningsbegreb, som også dækker ikke-sproglige fænomener. Hos Edmund Husserl bruges det om de måder, hvorpå tingene fremtræder for os i erfaringen. Martin Heidegger anser mening i snæver sproglig forstand for at være afledt af de praktiske og historiske betydningsammenhænge, mennesket indgår i, og den mening, det giver til sit eget liv. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

mereologi

(gr. meros = del, logos = lære), teori om del og helhed. Går tilbage til den polske logiker S. Lesniewski som i 1916 støttede til lignende teorier af K. Twardowski og E. Husserl (Logische Untersuchungen III) har udviklet et formalt system, der skulle være en alternativ til Russell/Whiteheads mængdeteoretiske typeteori. (jf. Mittelstraß 1992, bd. 2, 849)

metafor

(navneombytning) sprogligt billede, en ytring hvor afsenderen midt i en sammenhæng (målområdet) henviser modtagerne til noget ukendt, komplekst og ofte u håndgribeligt med et billede, dvs. med ord som normalt henviser til noget kendt, simpelt og ofte håndgribeligt fra en anden sammenhæng (kildeområdet). Formålet hermed er at modtagerne, der for at finde ytringens relevante sigte overfører betydningen fra kildeområdet til målområdet, skal opfatte det der henvises til, i lighed med det der henvises til med (billedet), således at noget ved emnet fremhæves og andet skjules. Se også metonymi. (Cramer m.fl. 1996, 95)

metafysik/ontologi

(eng. *metaphysics/ontology*; fr. *métaphysique/ontologie*; gr. *Tà metὰ physica*; lat. *methaphysica/ontologia*; ty. *Metaphysik/Ontologie*). Ordet 'm.' går tilbage til gr. fil. ca. 300 år f.Kr., men dets nærmere oprindelse er omstridt. If. en meget udbredt (men fejlagtig) forklaring er ordet oprindeligt dannet af udgiverne af Aristoteles' værker som udgivelsesteknisk bet. for de bøger, der kom efter (gr. meta) bøgerne om naturen (gr. physis), og som Aristoteles selv havde kaldt den første fil. (gr. *prōte philosophia*; lat. *prima philosophia*). Først senere skulle ordet 'm.' derpå være gået over til at betegne det emne, som blev behandlet i Aristoteles' bøger om den første fil. Medens denne ordforklaring som sagt er fejlagtig, er det derimod en kendsgerning, at Aristoteles' sæk. 'm.' har været af stor betydning for prægningen af den europæiske fil.s begreb om m.. Det er således typisk, at den første fil. el. m. allerede hos Aristoteles har to tendenser: på den ene side er der en tendens til at bestemme m. som en lære om det værende for så vidt som det er, specielt en lære om de nødvendige og væsentlige træk ved det værende. I denne forstand er alle væsenstræk ved det værende principielt ligeværdige emner for m., uanset om der er tale om væsenstræk ved planter, dyr, mennesker, guder, planeter, små hår el. snavs. På den anden side er der en tendens til at bestemme m. som en lære om det særligt privilegerede værende, der udgør den ubetingede grund for alt andet. M. har derved traditionelt været en lære om det absolutte, Det ene, Gud osv.. På grund af disse to tendenser i den traditionelle m. omtaler Heidegger den som onto-teologi, dvs. såvel (a) en lære om (gr. logos) det værendes væren (gr. on) som (b) en lære om Gud (gr. theos).

I 1600- og 1700-tallet introduceres terminologisk skellet mellem (1) den generelle metafysik (lat. *metaphysica generalis*) = ontologien (lat. *ontologia*) og (2) den specielle metafysik (lat. *metaphysica specialis*), der er en samlebet. for naturfil., rationel psyk. og naturlig teologi. Medens denne terminologiske skelnen er af nyere dato, går skellet sagligt set tilbage til antik og skolastisk fil..

Den generelle m. el. o. svarer til den ene hovedtendens i den metafysiske tradition, nemlig tendensen til at bestemme m. som en generel lære om grundstrukturene (dvs. de nødvendige væsenstræk) ved alt det, som er el. kan være til. Der er her tale om en lære om forholdet mellem egenskab og eksistens, mellem substans (ting) el. essens (væsen) og accidens, mellem det nødvendige og det tilfældige (jf. modalitet),

mellem enhed og flerhed, osv.. Den specielle m. har til gengæld til opgave at gøre rede for de specielle hovedformer, hvorpå noget kan være til på, idet den er en lære om naturen, sjælen og Gud. Læren om Gud - den naturlige teologi - der egentlig er en underafdeling af den specielle m. - svarer da til den anden hovedtendens i den metafysiske tradition, dvs. tendensen til at identificere m. med en lære om det højeste værende (Gud).

Skellet mellem generel og speciel m. lever videre i det 19. og 20. århundrede, bl.a. i Husserls skel mellem (1) formalontologien og (2) de materielle (dvs. indholdsbestemte) el. regionale ontologier med hver deres særegne [kategorier](#), (jf. VTF I, s. 53-58 (Husserl), 105 (Hartmann), 110 Jaspers) og 126 (Heidegger)). Tendensen i nyere fil. litt. går dog i retning af, at man sideløbende med en voksende skepsis over for m.s muligheder opgiver forsøget på at betone de nævnte terminologiske skel. I stedet benyttes (navnlig i angelsaksisk litt.) ordene 'm.' , og 'o.' synonymt som bet. for de emner, som har beskæftiget de klassiske metafysikere - og som ikke kan løses ad fagvidenskabelig vej v.h.a. empiriske metoder. Skellet mellem generel og speciel m. lever dog videre i logisk regi i skellet mellem (1) formel logik og (2) indholdsbestemte, begrebslogiske forskelle (jf. bl.a. Russells typeteori, VTF II, s. 85-86, el. Ryles lære om [kategorifejltagelser](#), VTF II, s. 204-5).

Det er kontroversielt, hvilket forhold der er mellem m. og de erkendelsesteoretiske spørgsmål om, hvad viden er, og om hvad vi kan vide. Alle er enige om, at de metafysiske påstande overskrider grænserne for dagligdags og fagvidenskabelig erkendelse, men det er et åbent spørgsmål, hvorledes disse påstande iøvrigt nærmere skal præciseres.

Der er - groft sagt - fire hovedtyper af svar.

(a) if. bl.a. Hume og de logiske positivister er metafysiske påstande rene følelsesudbrud, der strengt taget er (kognitivt) meningsløse.

(b) if. en række videnskabsteoretikere fra det 19. og det 20. årh. udtrykker de metafysiske påstande ingen erkendelse, men de fungerer metodologisk som regulative idealer i vor dagligdag og videnskab, idet de angiver en række støttepunkter og retningslinier, som vi kan orientere os i forhold til i den dagligdags praksis og under det videnskabelige arbejde. Denne opfattelse kan bl.a. findes hos Høffding og flere af nykantianerne. (c) metafysiske påstande udtrykker ganske vist ikke en erkendelse af denne el. hin genstand, men de udtrykker en historisk betinget tydning af [verden](#) som helhed (en verdensanskuelse), uden hvilket vi ikke kunne eksistere som mennesker. Varianter af denne opfattelse findes bl.a. hos Løgstrup og Jaspers (VTF. I, s. 108 ff). (d) de metafysiske påstande udtrykker en særlig form for erkendelse, idet deres sandhed el. falskhed kan afgøres ad [a priori](#) vej. Det er denne opfattelse af m.s erkendelsesteoretiske status, som har været dominerende i europæisk fil., omend man har været uenig om m.s nærmere indhold, grænser og muligheder samt om, hvor vidt den a priori erkendelse havde karakter af intuition (intellektuel anskuelse), diskursiv argumentation og/el. spekulativ fil. Hos Kant findes den klassiske bestemmelse af m. som et sæt af nødvendigvis sande (el. falske), syntetisk a priori påstande, der udtaler sig om forhold, der går ud over enhver mulig erfaring (jf. skema s. 27 og s. 231). De fleste moderne fil. er enige med Kant i at afvise muligheden af metafysisk erkendelse i denne forstand. Samtidig har Kants definition af m.s erkendelse og hans kritik af denne været medvirkende til, at de klassiske metafysiske spørgsmål hos mange moderne fil. enten er blevet opgivet el. er blevet diskuteret inden for en logisk, sprogfil. og/el. transcendentalfil. diskussionsramme (se under de pågældende artikler).

Litt.: R. G. Collingwood, *An Essay on Metaphysics*, Oxford 1940. M. Heidegger, *Was ist Metaphysik?* (1929), da. overs. og kommentar ved J. Hass, *Hvad er m.*, Kbh. 1973. Kaulbach, F., *Einführung in die M.*, Darmstadt 1982³. P. Lübcke, M. bd. 3 i serien *Introduktion til filosofi*, Kbh. 1977. K. E. Løgstrup, M., bd. 1-4, Kbh. 1976 ff (kun bog 4 er hidtil udkommet). D. F. Pears (red.), *The Nature of Metaphysics* (introd.), 1957. H. Regnell, 'Om 'vederlæggningen' av metafysiken i analytisk filosofi', *insigt och handling*, vol. 8, 1970. R. Taylor, *Metaphysics* (introd.), Englewood Cliffs, N.J. 1963. W. H. Walsh, *Metaphysics* (introd.), 1963." (Lübcke 1996, 294-295)

metaphysics

the philosophical study whose object is to determine the real nature of things—to determine the meaning, structure, and principles of whatever is insofar as it is. Although this study is popularly conceived as referring to anything excessively subtle and highly theoretical and although it has been subjected to many criticisms, it is presented by metaphysicians as the most fundamental and most comprehensive of inquiries, inasmuch as it is concerned with reality as a whole. (Encyclopædia Britannica 2002)

(Greek words *meta* = after/beyond and *physics* = nature) is a branch of philosophy concerned with the study of "first principles" and "being" ([ontology](#)).

Problems that were not originally considered metaphysical have been added to metaphysics. Other problems that were considered metaphysical problems for centuries are now typically relegated to their own separate subheadings in philosophy, such as [philosophy of religion](#), [philosophy of mind](#), [philosophy of perception](#), [philosophy of language](#), and [philosophy of science](#). In rare cases subjects of metaphysical research have been found to be entirely physical and natural.

What might be called the *core* metaphysical problems would be the ones which have *always* been considered metaphysical and which have *never* been considered *not* metaphysical. What most of such problems have in common is that they are the problems of *ontology*, "the science of being [qua](#) being". (<http://en.wikipedia.org/wiki/Metaphysics>)

[objektsprog/metaspog](#)

(af gr. *meta-*, efter), A. Tarskis sondring imellem det sprog, som er genstand for syntaktisk og semantisk beskrivelse, og det sprog, hvori denne beskrivelse foretages. Tarski påviste i *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen* (1935), at tilstrækkeligt udtryksstærke sprog ikke kan være semantisk lukkede, dvs. de kan ikke indeholde deres egen semantik, da der i modsat fald vil optræde semantiske paradokser, f.eks. løgner-antinomien. Sådanne objektsprog kan i særdeleshed ikke indeholde de såkaldte *T-sætninger* af formen:

Sætning 'p' er sand i objektsproget, hvis og kun hvis p er tilfaldet, hvor 'p' benævner en sætning, og hvor p erstattes med en brugt sætning. Et sprog er tilstrækkelig stærkt til, at dette resultat er relevant, blot det indeholder udtryksmidler til at formalisere den simple aritmetik for naturlige tal. S. Kripke har i artiklen *Outline of a Theory of Truth* (1975) påvist, hvorledes det formelt er muligt at formulere et sprogs sandhedsdefinition i sproget selv, uden at det giver anledning til antinomier. Sproget kan dog ikke være semantisk lukket, da ikke alle semantiske begreber kan defineres for det på en gang i sproget selv. (Lübcke 1996, 321)

[metode](#)

(gr. *methodos*), erkendelsesvej, planmæssig fremgangsmåde til opnåelse el. begrundelse af viden. Den deduktive metode er karakteristisk for formalvidenskaberne [matematik](#) og [logik](#) (se [bevis](#) og [deducere](#)). Hvad angår de empiriske videnskaber om naturen, samfundet og mennesket, er der stærkt delte meninger i synet på, hvordan disse metoder el. metode skal beskrives.

Om induktiv metode, se [induktion](#). Om [hypotetisk](#)-deduktiv metode, se ... [kritisk rationalisme](#). Om hermeneutisk metode, se [hermeneutik](#). Se endvidere ...[naturvidenskab](#), [strukturalisme](#), [åndsvidevidenskab](#).

[Scientific methods](#) or [processes](#) are considered fundamental to the [scientific](#) investigation and acquisition of new [knowledge](#) based upon physical evidence by [scientific communities](#). Scientists use [observations](#) and [deductions](#) to develop technologies and propose explanations for natural phenomena in the form of [hypotheses](#). [Predictions](#) from these hypotheses are tested by [experiment](#) and further [technologies](#) developed. Any hypothesis which is [cogent enough](#) to make predictions can then be tested [reproducibly](#) in this way. Once it has been established that a hypothesis is sound (by use of the above methods), it becomes a [theory](#).

A common viewpoint is to take scientific methods as the underlying logic of scientific practices, e.g., [Karl Popper](#). However, the emphasis on underlying logic is disputed by those emphasizing sociological aspects (see [sociology of science](#) and [sociology of scientific knowledge](#)). Scientific methods are means used by scientific communities for building supportable, [evidence](#)-based [understandings](#) of our natural [world](#). There is often controversy in scientific communities about various aspects of these understandings.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Scientific_method)

[metodelære](#), metodik, metodologi, metodeteori

Læren om de fremgangsmåder, der anvendes ved forskning og bevisførelse i de forsk. videnskaber. Ofte er målsætningen ikke blot at afklare og beskrive, men også at begrunde, fremgangsmåderne. (Lübcke 1996, 296)

Metodeforskningen søger å besvare og forklare, begrunne og foreslå fremgangsmåter under forskning. Den har resultert i utkast til en *generel metodelære* (f.eks. om hvorledes man kan finne årsaksforhold) for forskning i sin alminnelighet, og i en rekke *spesielle metodelærer* for en forskningsgren, f.eks. historisk kildegranskning eller for en gruppe vitenskaper, som samfunnsvitenskapene, (f.eks. spørsmål om sosiale lovmessigheter er avhengig av at menneskene ikke kjenner dem).

Både den generelle og spesielle metodelære bør holdes atskilt fra lære om *teknikker* (f.eks. bruk av lakmuspapir i kjemien), som er detaljerte beskrivelser av spesielle fremgangsmåter for å oppnå spesielle resultater eller utforske spesielle emner. [...]

Forskning er bare en særlig utviklet form for søken etter kunnskap, innsikt, visdom. Derfor omfattes metodelæren av kunnskapslæren (erkjennelsesteorien, epistemologien). Kunnskapslæren er en sentral del av filosofien, av den grunn er det naturlig å regne hele metodelæren til filosofien. Imidlertid er det også meget som taler for å regne læren om de mere spesielle og vel etablerte metoder til de enkelte vitenskaper som bruker disse metodene. Grensen er meget flytende. ([Næss & Galtung 1969](#), 13-14)

[metodologi](#), se [metodelære](#)

[metonymi](#)

(navneforskydning) en ytring hvor afsenderen vellykket henviser til komplekse ting og forhold, ikke med de ord der normalt henviser til dem, men med ord der henviser til andre, simplere ting og forhold fra samme beskrevne situation som i tid, rum (og kategori) er tæt forbundet med det der skal henvises til.

Ved en type metonymier sker der en forskydning med hensyn til kausalforholdet: årsag for virkning, forfatter for værk, fx Han havde læst meget H.C. Andersen, stof for ting, fx Fangerne var lagt i jern, rummet for dets indhold, fx Washington overvejer situationen i Korea, tegnet for det betegnede, fx kronen på værket.

Ved en anden type metonymier sker der en forskydning med hensyn til omfang. Disse metonymier kan også kaldes [synekdoke](#): del for helhed eller pars pro toto, fx De stemte efter hoveder, ikke efter hoveder, element for kategori, fx det daglige brød, dvs. 'ernæring'.

Metonymier kan blive så hyppige at de opleves som klicheer. Tidligere tiders ændringer i betydning kan have sammenhæng med hyppige metonymier. (Cramer m.fl. 1996, 96)

[miljø](#)

(fransk): milieu; omgivelser; de naturbestemte og sociale ydre omstændigheder, der præger et levende væsen; de fælles forhold, der gør sig gældende i eller for en social gruppe. I den første betydning den fysiske omverden med klima, plante- og dyreliv osv. med særligt henblik på forurening, ressourcspild og skadelig indgriben i naturforhold. (Lademanns 2000)

(af fr. milieu 'midte, midtpunkt', af lat. medius locus 'sted i midten'), de ydre forhold, der påvirker mennesker og andre organismer. Tidligere blev begrebet mest anvendt om de fysiske, kemiske og biologiske faktorer, der er bestemmende for, hvordan dyr og planter trives (miljøfaktorer). Fra midt i 1960'erne kom ordet ind i den offentlige debat i forbindelse med forurening. Nu bruges miljø ofte meget bredt og omfatter ud over kvaliteten af vand, luft og andre fysiske omgivelser, fx et smukt skovmiljø, også sociale, kulturelle, politiske og økonomiske forhold, fx køkkenmiljø og psykisk arbejdsmiljø (se også miljøterapi). Begrebet er udvidet til også at omfatte døde tings miljø, fx sur regns nedbrydning af bygninger og zinktagrender. Hvor vi før i tiden kaldte vore ydre omgivelser "naturen", hvad enten det var omgivelser, der var upåvirket af mennesker, eller omgivelser, som vi havde ændret ved fx landbrugsdrift, så bruges ordet miljø nu snarere end ordet natur om de omgivelser, som vi lever i, påvirker, udnytter og måske ødelægger. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

[modalitet](#)

(lat. modus, måde), 1. I Kants kategoritavle bet. for begreberne 'mulighed' / 'eksistens' / 'nødvendighed' og de tilsvarende modsatte begreber 'umulighed' / 'ikke-eksistens' / 'tilfældighed'. If. Kant tilhører en dom i kraft af sin m. en af de 3 domstyper problematisk (gr. problema, opgave), dvs. udsigende noget om, hvad der muligvis er tilfældet, assertorisk (lat. asserere, påstå), dvs. udsigende noget om, hvad der slet og ret er tilfældet, og apodiktisk, (gr. apodeixis, bevis), dvs. udsigende noget om, hvad der nødvendigvis er tilfældet.

2. I logik siges en dom at være modal el. have en modalitet, hvis den udtaler sig om den måde, hvorpå en bestemt anden dom p er sand (falsk). Der skelnes mellem forsk. former for logisk modalitet.

De [aletiske m.](#) (gr. *aletheia*, sandhed) er: 'Det er (logisk) nødvendigt, at p ', 'Det er kontingent (tilfældigt, muligt), at p ' og 'Det er (logisk) umuligt, at p '. De temporale m. (lat. *tempus*, tid) er 'Det er nu tilfældet, at p ', 'Det var tidligere tilfældet, at p ' og 'Det vil blive tilfældet, at p '. De epistemiske m. (gr. *episteme*, viden) er: 'Det vides, at p ', 'Det vides ikke, om p ' og 'Det vides, at ikke p '. De [deontiske m.](#) (gr. *deon*, pligt) er: 'Det er tilladt, at p ', 'Det er obligatorisk (påbudt), at p ' og 'Det er moralsk indifferent (neutralt), at p '. 3. Der skelnes mellem de dicto m. (lat., om udsagnet), hvor m . som ovenfor betegner den måde, hvorpå en dom hævdes at være sand (falsk), og de re m. (lat., om sagen), hvor m . gælder den måde, hvorpå noget ikke-sprogligt besidder el. ikke besidder en bestemt egenskab.

Et eks. på det første er dommen 'Det er muligt, at hvert eneste menneske bliver lykkeligt, hvori muligheden af at være sand tillægges dommen 'Hvert eneste menneske bliver lykkeligt'. Et eksempel på det sidste er dommen 'Hvert eneste menneske har mulighed for at blive lykkeligt', hvori muligheden af at blive lykkelig udsiges om hvert enkelt menneske (res). Fortolkningen af denne sondring har ført til en række logiske og metafysiske problemstillinger, som ikke mindst Kripke har skærpet.

Se også [modallogik](#).

Litt.: L. Linsky (red.), *Reference and Modality*, Oxford 1971. (Lübcke 1996, 297-298)

[modallogik](#)

(af lat. *modus*, måde, og *logiké*, som angår *logos*), logisk disciplin, som med formelle metoder undersøger de argumenter, hvis gyldighed afgørende beror på modalitetsudtrykkene for logisk nødvendighed og logisk mulighed. Aristoteles og skolastikkens logikere har ydet bidrag til m., der dog først har fået egentlige systematiske fremstillinger i dette århundrede. De første aksiomsystemer for modallogisk domslogik skyldes C. I. Lewis, og udvidelsen til prædikatslogiske systemer skyldes R. Barcan Marcus (f. 1921), der fremlagde det første system 1946. Modallogiske systemer er udvidelser af tilsvarende standardsystemer, idet de under bevarelse af disses logiske konstanter, aksiomer og slutningsregler indfører nye konstanter, aksiomer og slutningsregler. I domslogiske systemer indføres almindeligvis den nye primitive konstant 'L' (ofte symboliseret med '□'), sådan at 'Lp' læses 'p er nødvendigvis sand'. Ved hjælp heraf defineres 'Mp' ('◇ p') ('p er muligvis sand') som '¬ L ¬ p' ('det er falsk, at p nødvendigvis er falsk') samt den såkaldte strenge implikation (eng. *strict implication*) ' $p < q$ ', der er fastlagt af ' $p < q$ ' = df 'L(p → q)'. Meningen med den sidste konstant er at formalisere et implikationsbegreb, der undgår de paradoksale følger af Freges og Russells såkaldte materielle implikation, dvs. teorememe ' $p → (q → p)$ ', ' $¬ p → (p → q)$ ' og ' $(p → q) ∨ (q → p)$ '. If. Lewis viser disse paradokser, at materiel implikation ikke er dækkende for vores alm. Implikationsbegreb. Dette kræver ikke blot, at 'p' ikke er sand samtidig med, at 'q' er falsk, men også, at 'p' ikke kunne være sand, samtidig med at 'q' er falsk.

Den strengere betingelse indfanges angiveligt af ' $p < q$ ' ('p → q er nødvendigvis sand') F.eks er 'Hvis Chr. IV døde i 1648, er København en universitetsby' sand som udlagt vha. '→', men næppe sand som udlagt vha. '<'. Blandt de mange systemer for modallogisk domslogik er et af de svageste det såkaldte S 5 (system 5), der til de domslogiske standardsystemer føjer aksiomeme 'Lp → p' og 'L(p → q) → (Lp → Lq)' samt den slutningsregel, at hvis en formel 'F' er et teorem i standardsystemet, er 'L(F)' et teorem i det ny system. Mere ydedygtige systemer fremkommer ved tilføjelse af yderligere aksiomer, feks 'Lp → LLp' og 'Mp → LMp'. Relationerne mellem de forsk. systemer er veludforskede, men der hersker uenighed om, både hvorvidt noget system kan siges at være det korrekte system for m., og hvilket dette system i givet fald ville være. Ikke mindst Quine har rettet skarp og vedholdende kritik mod de m.logiske systemer for at være indholdsmæssigt tvivlsomme. Bl.a. har han argumenteret for, at de prædikatslogiske systemers kombination af kvantifikation og modalitetsudtryk udelukker en acceptabel semantisk fortolkning af formlerne (se ekstensionel). I årene efter 1957 er der imidlertid sket et gennembrud i den semantiske afklaring af m.. Den sv. logiker S. Kanger (f. 1924), Hintikka, Kripke m.fl. har anvist modelteoretiske veje til at overvinde de mere tekniske fortolkningsproblemer, sådan at der nu findes beviser for, at de vigtigste systemer er [fuldstændige](#) og modsigelsesfri. Navnlig har den såkaldte [mulig-verdens](#) semantik (jf. [possible world](#)) haft stor indflydelse. If. denne tolkes 'L p' (i overensstemmelse med Leibniz) som 'p er sand i alle mulige verdener', medens 'M p' bliver til, at 'p er sand i mindst en mulig verden'. Hermed er den fil. diskussion af m. dog langt fra ophørt, idet de nævnte landvindinger har ført til fornyet skærpelse af en

række erkendelsesteoretiske og metafysiske problemstillinger. Her kan nævnes forholdet mellem sondringerne nødvendig/kontingent sandhed og a priori/a posteriori, mellem de re og de dicto modalitet og redegørelsen for navnes virkemåde. Dertil kommer, at det er uafklaret, hvad der skal menes med udtrykket 'en mulig verden'. Jf. Kripke.

Logisk konstant	Betegnelse	Læses
\Box L	(aletisk) nødvendighedsoperator	nødvendigt; det er nødvendigt at...
\Diamond M	(aletisk) mulighedsoperator	muligt; det er muligt at...
$\Box \rightarrow$ >	kontrafaktisk konditionaloperator	hvis det havde været tilfældet at..., ville det have været tilfældet at...

Modallogik

Modallogiske operatoren danner formler af en eller flere formler. Den kontrafaktiske konditionaloperator danner f.eks. den kontrafaktiske konditional 'p $\Box \rightarrow$ q' af de to formler p og q. Der findes en række andre modaloperatorer, f.eks. deontiske operatoren ('det er påbudt at...', 'det er tilladt at...') og epistemiske operatoren ('A tror at...', 'A ved at...'); men symbolemer herfor varierer fra forfatter til forfatter.

Litt.: M. J. Cresswell og G. E. Hughes, *An Introduction to Modal Logic*, London 1968. S. Haack, *Philosophy of Logics*, kap. 10, Cambridge 1978. M. & W. Kneale, *The Development of Logic*, kap. 2, 3 og 9, Oxford 1962. A. N. Prior, *Formal Logic*, del III, Oxford 1962. (Lübcke 1996, 298-299)

model

model = en repræsentation af noget, hvor visse egenskaber, der er vigtige for det formål, repræsentationen skal bruges til, er fremhævet, mens de øvrige egenskaber udelades. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 56)

1. I logikken er en m. for en mængde af sætninger eller velformede formler en tilskrivning af denotationer eller semantiske værdier til samtlige primitive udtryk, som indgår i formlerne, således at alle formlerne får sandhedsværdien sand. En sådan tilskrivning kaldes ofte en interpretation, hvorfor en m. kan siges at være en interpretation, som gør alle formlerne sande. En sætningsmængde er konsistent, netop hvis den har en model, ellers inkonsistent. Er en sætning sand i alle tilladelige modeller (for alle interpretationer), er den logisk sand eller valid. I domslogikken (= udsagnslogik, JZ) kaldes valide formler for tautologier. Eksempel: I domslogikken består en interpretation i en tilskrivning af sandhedsværdier til de atomiske formler, som er komponenter i formelmængdens formler. En m. kan her opfattes som en funktion fra dette sæt af atomiske formler ind i mængden (sand, falsk), således at samtlige formler i mængden tager værdien sand. Således har (p eller q, ikke-q, p) en m., idet alle tre formler bliver sande, hvis p tilskrives værdien sand, medens q tilskrives værdien falsk. Derimod har (ikke-p, ikke-q, p eller q) ingen m.: thi de to første formler er kun sande, hvis både p og q er falske og i så fald er disjunktion falsk. 2. I videnskabsteorien tales der om m. i varierende betydning. Undertiden forstås herved en idealiseret fremstilling, evt. i form af en matematisk beskrivelse eller en grafisk repræsentation af et fænomenområde. Også konkrete opstillinger, som f.eks. molekylebyggesæt i kemien, kaldes m.. Det, som gør en m. til en m. for en genstand eller proces, er i almindelighed en analogi m.h.t. struktur imellem m. og det, den er m. for. Litt.: C.C. Chang & H. J. Keisler, *Model Theory*, 1973, 1977². R. Harré, *The Principles of Scientific Thinking*, 1970. (Lübcke 1996, 299)

modelteori (se også model)

the part of logic concerned with the relation between the linguistic expressions of mathematics and the mathematical structures they describe. ([Barwise & Perry 1999](#), 27)

model theory

The use of a model to test for the consistency of an axiomatic system is older than modern logic. Descartes's algebraic interpretation of Euclidian geometry provides a way of showing that if the theory of real numbers is consistent, so is the geometry. Similar mappings had been used by mathematicians in the 19th century, for example to show that if Euclidean geometry is consistent, so are various non-Euclidean geometries. Model theory is the general study of this kind of procedure: the study of interpretations of formal systems. [Proof theory](#) studies relations of deducibility between formulae of a system. But once the notion of an interpretation is in place we can ask whether a formal system meets certain conditions. In particular, can it lead us from sentences that are true under some interpretation to ones that are false under the same interpretation? And if a sentence is true under all interpretations, is it also a theorem of the system? We can define a notion of [validity](#) (a formula is valid if it is true in all interpretations) and [semantic consequence](#) of a set of formulae, written $\{A_1, \dots, A_n\} \models B$, if it is true in all interpretations in which they are true). Then the central questions for a calculus will be whether all and only its theorems are valid, and whether $\{A_1, \dots, A_n\} \vdash B$ if and only if $\{A_1, \dots, A_n\} \models B$. These are the questions of the [soundness](#) and [completeness](#) of a formal system. For the propositional calculus this turns into the question of whether the proof theory delivers as theorems all and only [tautologies](#). There are many axiomatisations of the propositional calculus that are consistent and complete. [Gödel](#) proved in 1929 that the first-order predicate calculus is complete: any formula that is true under every interpretation is a theorem of the calculus. (Blackburn 1996, 247).

[modtager](#) (informationsteori)

af en information ifølge Shannon/Weaver: en *modtager* (receiver) skal forstås som en slags omvendt [sender](#). Han modtager det mere eller mindre 'forstøvede' signal og har som opgave at tilbagetransformere eller rekonstruere meddelelsen ud fra det transmitterede signal. Denne proces kaldes *afkodning*. Modtageren afleverer det afkodede signal til meddelelsens destination.

[modtager](#) (lingvistik)

(læser) den person (eller de personer) der faktisk læser eller lytter til teksten. Modtageren er ikke det samme som adressaten, som er beskrivelsen af modtageren i teksten. Modtageren er en historisk person med modtagerinteresse i bestemte sagforhold og holdninger og attituder i forhold til bestemte afsendere. I fiktive tekster kaldes modtagerne læserne.

Relevans består i overensstemmelse mellem modtager og adressat, dvs. overensstemmelse mellem de interesser og tilbøjeligheder som de virkelige modtagere har, og de oplysninger og sociale relationer som teksten formidler. Ved præsuppositionsfejl (præsupposition) er der ikke overensstemmelse mellem modtager og adressat som i sætningen *Hvornår er De holdt op at tæve Deres kone?* rettet til én der aldrig har tævet sin kone. (Cramer m.fl. 1996, 98-99)

[morfem](#)

de mindste betydningsbærende enheder i sproget. (Cramer e.a. 1996, 100)

[morfologi](#)

læren om morfemernes (mindstetegnenes) udseende, dannelse og kombinationsmuligheder. Morfologien deles i orddannelseslære og bøjningslære. (Cramer e.a. 1996, 100)

The meaningful elements or *morphemes* that make up words. ([Sowa 1984](#), 216)

[motiv](#)

(lat. bevægende). Den indre drivkraft kan føre til handlinger. (Men ikke altid bliver til handlinger; det kan være, samvittigheden forhindrer det). Et *m* kan være såvel bevidst som ubevidst, som man kan se det i det meget brugte krimi-udtryk: *m* til et mord. I psyk. præciserer man udtrykket og bruger det i tre forsk.,

men beslægtede meninger: den tilstand af kropslig spænding (arousal), der fører til en handling. Eller den fornuftsbegrundelse eller undskyldning en person giver for sin adfærd.

Og endelig: En generel holdning, som fx i udtrykket: Hans handlinger giver udtryk for næstekærlige *m*. Man ser somme tider en sammenblanding af begrebet *m* med begrebet drift. I soc. psyk. er man gået fra det sidste og taler næsten udelukkende om *m*. Når man taler om drift, gør man det oftest ud fra den antagelse, at vi har at gøre med noget organisk.

Man taler altså mere om *m*, og her skelner man mellem et *m*'s behov og mål. Et *m* er et bestemt behov rettet mod et bestemt mål.

Ydermere skelner man mellem primære og sekundære behov, hvoraf de første hører til individets biologiske udrustning. Mens forskere der udgår fra en driftslære ofte arbejder med få grupper af drifter (som fx Freud der kun antog, at adfærden blev styret af selvopholdelsesdrift og seksualdrift (+ senere dødsdrift), er motivlæren ikke begrænset af noget bestemt antal. Se også motivation. (Abrahamowitz 2001, 167-168)

motivation

(fra lat. via eng. begrundelse). De fleste psyk. teorier søger at forklare menneskets handlinger ud fra tilstedeværelsen af styrende kræfter af forskellig art: behov, drifter, instinkter, motiver og *m*. Bredt set er *m* er meget flydende begreb, fordi så mange forskere har hver deres (meget præcise) opfattelse af det. Der er fx glidende overgang til begrebet motiv. Et forsøg på en skelnen er måske sigende: Et motiv er en indre drivkraft bag en handling, mens *m* er summen af indre og ydre drivkræfter bag et stort antal handlinger. Men selvom *m* er et flydende begreb, er det ikke et uvigtigt begreb, det er faktisk helt centralt: Hvad er det, der bestemmer et menneskes handlinger og deres retning? Er det biologiske kræfter, som behov, drifter og instinkter, eller er det sociale faktorer? Det er sådanne spørgsmål, der hører til *m*'s problemområde.

M kan siges at være de mellemliggende variable, der ligger imellem et menneskes kropslige rørelser og ønsker på den ene side og dets reaktioner på den anden. Det er oftest umuligt at afklare disse mellemliggende variable rent empirisk. Der er derfor en lang række teorier om deres natur.

M er ikke en enhed, der kan forklare den enkelte handling. Dertil bruger man snarere begrebet motiv. *M* handler om behov og drifter, tilskyndelser, forventninger, muligheder, samfundets regler osv.

I hverdagen bruger man også udtrykket *m* om fx en lærers arbejde for at interessere eleverne i en bestemt opgave, at styrke deres *m*. Her ser vi begrebet i dens psykosociale betydning Her menes tilskyndelsen til elevernes adfærd at komme udefra. Her er der ikke tale om drifter eller behov. (Abrahamowitz 2001, 168)

multimedie

kombination af tekst, grafik, lyd, film m.v. til en helhedsoplevelse. Stiller visse krav til computerens hardware, men de fleste moderne computere er i stand til i større eller mindre grad at udnytte multimedieprogrammernes indhold. Ses i stigende grad på www. (<http://www.it-leksikon.dk/>)

multivalent logic (se many-valued logic)

mængde/klasse (eng. set)

“Set theory is the mathematics of classes. Sets are classes. The notion of class is so fundamental to thought that we cannot hope to define it in more fundamental terms. We can say that a class is any aggregate, any collection, any combination of objects of any sort; if this helps, well and good.” (Quine 1971: p. 1).

Mængde (Syn[onym]: klasse) En samling af ting af en eller anden art. I den almene mængdelære er mængde et udefineret, eller primitivt, begreb. De individuelle genstande i en mængde kaldes dens *elementer*; et element siges at *tilhøre* mængden. (Karush 2000: 194).

naturlige klasser

... er de ting og det stof, som tilsyneladende findes i naturen, og hvis eksistens ikke beror på menneskets praktiske virke eller teoretiske erkendelse. Der findes guld og jern, løver og zebraer, atomer og molekyler. Verden er allerede fra naturens hånd opdelt i grupper eller klasser, og det er op til os at erkende deres objektive eksistens. (Faye 2000: 25)

(eng. natural kind), i skolastisk. fil. og moderne videnskabsfil. er en n. k. en klasse af genstande, der har samme grundlæggende naturlige beskaffenhed el. reale væsen. If. visse former for videnskabsfil. realisme er det en af videnskabernes hovedopgaver at afdække de n. k. og studere deres egenskaber. Begrebet har endvidere fået en fremtrædende plads inden for den nyeste fil. semantik., ikke mindst hos Kripke. Litt.: H. Kragh og S. A. Pedersen, Naturvidenskabsteori, Kbh. 1981, kap. 2. (Lübcke 1996, 308)

naturlig nødvendighed

(også kaldet fysisk n.), en form for nødvendig sandhed, der skal ses i modsætning til logisk n. En sand dom siges at være n. n., hvis dens negation er uforenelig med naturlovene, el. hvis dommen er sand i samtlige fysisk (i bred forstand) mulige verdener. Som eks. herpå anføres bl.a. 'Hvis en person får sit hoved skilt fra kroppen, dør han' og 'To materielle legemer tiltrækker hinanden med en kraft, der er proportionel med deres masser'. Sondringen mellem n. n. og logisk n. er omstridt, ligesom det i videnskabsfil. er et ufajgt spørgsmål, om det overhovedet findes eksempler på n. n.

Litt.: W. C. Kneale, "Universality and Necessity", *British Journal for the Philosophy of Science*, 12, 1962. S. Kripke, *Naming and Necessity*, 1972, Oxford 1980. (Lübcke 1996, p. 308).

naturvidenskab

Fællesbetegnelse for de empiriske videnskaber, der udforsker naturen og lovene for dens processer. Til n. regnes bl.a. astronomi, fysik, kemi, biologi, biokemi, genetik, zoologi, botanik, geologi, anatomi, fysiologi og mineralogi. De såk. eksakte n. er kendetegnet ved anvendelse af matematik som et væsentligt hjælpemiddel både metodisk og ved formuleringen af teorier og love.

N. er på den ene side afgrænset i forhold til matematik og andre formalvidenskaber, på den anden i forhold til humanvidenskaber og samfundsvidenskaber. Om de nærmere afgrænsninger såvel som om forholdet mellem de nævnte former for videnskab hersker der forsk. opfattelser inden for videnskabsfil.. F.eks. har positivismen hævdet, at alle andre videnskaber både mht. genstand og metode er underordnede el. ligefrem kan reduceres til n.. Den hermeneutiske tradition har derimod argumenteret for, at n. og humanvidenskaber er udtryk for grundlæggende forskellige erkendeformer.

Litt.: VTF I, s. 24 (Windelband), 27-32 (Dilthey), 165-77 (Gadamer), 367-83. II. s. 115-42 (positivismen), 162-67 (Popper), 212-25. (Lübcke 1996, 309)

navn

Navne (el. egennavne) udgør en særlig slags udtryk med refererende funktion (jf. reference). Et navn som f.eks. 'Moses', 'Århus' og 'Martin' står for (refererer til) en bestemt genstand (navnets bærer, referenten), sådan at sætninger med navnet er sande el. falske afhængigt af, om deres prædikater har, el. ikke har, anvendelse om denne genstand. Mht. funktion kan navne således sidestilles med de såk. bestemte beskrivelser, dvs. udtryk som f.eks. 'Den person, der førte jøderne ud af Ægypten' og 'Jyllands største by'. Imidlertid er det et omstridt spørgsmål, hvordan navne har deres reference fastlagt. For bestemte beskrivelser forekommer dette uproblematisk, idet et sådant udtryk i kraft af sin mening formulerer en entydigt identificerende betingelse, som den eventuelle referent opfylder. Navne har derimod ikke mening på samme måde. De kan hverken oversættes el. betydningsforklares (til forskel fra forklares etymologisk) på alm. måde. Dette har ført bl.a. John Stuart Mill til at hævde, at navne ikke har mening i nogen forstand. Et navns meningsfulde brug i sproget er alene fastlagt af dets reference, og denne er for sit vedkommende fastlagt af, at sprogbrugerne har lært at forbinde (associlere) navnet med dets referent.

Ud fra den betragtning er navne simple mærkater (eng. labels) på genstande, der kendes fra erfaringen. Dette modsiges af Freges teori i forb. med sondringen mellem mening (ty. Sinn) og reference (ty. Bedeutung), hvorefter det gælder for samtlige udtrykskategorier, at reference er fastlagt af mening. At forstå et navn (kende dets mening) er if. Frege at råde over et kriterium til at afgøre, om en given genstand er, el. ikke er, navnets bærer. Uden tilstedeværelsen af et sådant kriterium har det ikke mening at sige, at navnet står for en bestemt genstand.

Den viden, man har i og med at forstå et navn, har if. Frege formen "Bæreren af N er den genstand, der som den eneste opfylder den-og-den betingelse". Frege antager således et intimt forhold mellem navne og bestemte beskrivelser, idet specifikationen af et navns mening foretages vha. en entydigt identificerende beskrivelse. Hos Russell findes Freges teori videreudviklet med den tilføjelse, at et navn af den type, vi

kender fra dagligsproget, ikke blot har sin reference fastlagt via en bestemt beskrivelse, men at et navn ligefrem er en forklædt bestemt beskrivelse (eng. *disguised description*), dvs. er et forkortende kodeudtryk for et sådant udtryk. If. Russell gælder dette dog ikke ægte navne, dvs. navne i den logiske forstand.

For disse accepterer han Mills teori. Også den senere Wittgenstein viderefører Freges opfattelse, at navne har mening. Til forskel fra Russell sætter han dog ikke et navns mening lig med en enkelt bestemt beskrivelse, men antager i stedet, at et navns mening er udtømt af en klynge el. et bundt (eng. *cluster*) af bestemte beskrivelser, der alle el. i det mindste for størstedelen entydigt identificerer den samme genstand. I den seneste diskussion har ikke mindst Kripke genoplivet interessen for navnes virkemåde. Han har givet vægtige modeksernpler- fortrinsvis omhandlende sætninger med modaludtryk, f.eks. 'nødvendigvis' - til Frege-Russell-Wittgenstein teorien, at navne på en el. anden måde er intimt forbundet med bestemte beskrivelser. Dette har ført ham til helt at afvise, at navne i nogen forstand har meninger til at fastlægge deres referencer. If. den såk. kausale referenceteori, som Kripke forsøgsvis fremfører, bliver et navns reference på et tidspunkt fastlagt ved udpegning ('Dette er Moses') el. beskrivelse, hvorefter referencen sidenhen fortsættes kausalt i den forstand, at de senere anvendelser af navnet i konkrete sprogbrugsepisoder er affødt af tidligere.

Hvad der fastlægger et navns reference er derfor ikke noget, som fremgår af den måde, hvorpå sprogbrugerne forklarer navnet - f.eks. 'Moses' er navn på den person, der førte jøderne ud af Ægypten' - , men er eksistensen af en årsagskæde, som forbinder en given brug af navnet med dets oprindelige indførelse. Kripke karakteriserer endvidere navne som *rigide* (dvs. 'stive') *benævnelser* (eng. *rigid designators*) ud fra den betragtning, at de i kraft af deres særlige virkemåde benævner den samme genstand i enhver mulig verden. Den bestemte beskrivelse 'Danmarks statsminister ved arsskiftet 1982/83' benævner Poul Schlüter i den faktiske verden, men gør det f.eks. ikke i den verden, der ville have været den faktiske, hvis Socialdemokratiet havde fået absolut flertal ved valget i 1982. Derimod ville navnet 'Poul Schlüter' fortsat benævne denne person og ikke f.eks. Anker Jørgensen, selv hvis begivenhederne havde udviklet sig på denne anderledes vis.

Litt.: M. Dummett, Frege: Philosophy of Language, London 1973, kap. 4-7. B. Harrison, An Introduction to the Philosophy of Language, London 1979, kap. 3, 4 og 9. S. Kripke, Naming and Necessity, Oxford 1980, L. Linsky, Referring, London 1967. (Lübcke 1996, 309-310)

navnerelation

Bet. for forholdet mellem et navn, f.eks. 'Fido', og den genstand, der bærer navnet, hunden Fido. også kaldet reference el. reference-relationen. (Lübcke 1996, 310)

negation

(af lat. *negare*, benægte, bestride), 1. Benægtelse, forkastelse af en dom som falsk el. uholdbar. 2. Benægtende dom. I logikkens standardsystemer antages det, at der til enhver (entydig) dom svarer en entydigt bestemt n., sådan at hævde deraf er det samme som benægtelse af den pågældende dom. En dom og dens n. er således kontradiktoriske. 3. Den domslogiske konstant '¬', der læses 'Det er ikke tilfældet, at' og som sandhedsfunktionelt konnektiv er fastlagt ved: hvis 'p' er sand, er '¬ p' falsk, og hvis 'p' er falsk, er '¬ p' sand. I visse logiske systemer skelnes mellem svag (sandhedsfunktionel) og stærk n.. Den svage n. af 'a har egenskaben F' lyder 'Det er ikke tilfældet, at a har egenskaben F', medens den stærke n. lyder 'a har egenskaben ikke-F'. Loven om det udelukkede tredje gælder ikke for stærk negation, f.eks. gælder det hverken, at Københavns rådhus er troende el. at det er ikke-troende. (Lübcke 1996, 310-311)

neksus

(katatakse) grammatisk relation mellem to led som tilsammen danner et katatagme. I et katatagme (en sætning) har ingen af delene samme funktion som helheden. En prototypisk neksus er forbindelsen mellem et finit verbal og et subjekt (sætningsdannende neksus), fx *Han sov*.

Forholdet mellem indholdsleddene i akkusativ med infinitiv og akkusativ med at-infinitiv kan i visse tilfælde opfattes som en neksus fordi forholdet mellem leddene kan udtrykkes i en sætning hvor det første led gøres til subjekt, det andet til prædikat, fx *Jeg så ham komme; Jeg lærte ham at bruge sin stemme*. (Cramer

m.fl. 1996, 102-103)

noesis/noema

(af gr. erkendelses- el. tankeakt, tænkning/det tænkte, tankeindholdet).

If. Husserl er vore oplevelser (ty. Erlebnisse) el. bevidsthedsakter kendetegnet ved, at de er 'rettede imod' (intenderer) genstande, som de tillægger mening. En sådan meningsgivende bevidsthedsakt betegner Husserl ved ordet 'noesis', medens genstandens meningsindhold omtales som 'noema'. Medens noeserne (dvs. bevidsthedsakterne) er en reel (ikke real!) del af bevidsthedsstrømmen, er noema noget idealt (eidetisk) og som sådan forskellig fra den eventuelt reelt eksisterende genstand. - Jf. [intentionalitet](#).

Udg.: Husserl, Ideen (Husserliana bd. 3), §§ 87-96, Halle 1913 (Haag 1950).

Litt.: VTF I, s. 43 ff. (Lübcke 1996, 316)

noget

(eng. *something*; fr. *quelque chose*; oldnordisk, *ne-mait-ekhvæt*, 'ikke ved jeg hvad';

ty. *Etwas*), et eller andet. 1. Et værende, en entitet. 2. Et eller andet, der eksisterer, og som altså hverken er *intet* (ty. das Nicht) eller *Intet* (ty. das Nichts); jf. VTF I, s. 142-43. 3. En ubestemt genstand, et ubestemt objekt. 4. Et emne. 5. Et af transcendentalerne (lat. *aliquid*). (Lübcke 1996, 316)

nominal

led der optræder som subjekt, objekt, prædikativ eller indirekte objekt. (Cramer m.fl. 1996, 103)

nominalisme

(af lat. *nomen*, navn, betegnelse), den opfattelse, at intet eksisterer ud over konkrete enkeltting. I skolastikkens universaliestride hævdede n., at et universale ikke eksisterer som noget af tænkningen el. sproget uafhængigt, men tværtimod skal sættes lig med selve den generelle term, der siges at udtrykke el. betegne det. De forsk. enkeltting, hvorom en generel term har anvendelse, har intet tilfælles ud over netop det, at termen kan anvendes om dem. Indvendingen, at det i så fald er uforklarligt, hvordan vi er i stand til kollektivt uden vilkårlighed at anvende generelle termer, har ført visse tilhængere af n., bl.a. Hobbes, til at ændre teorien. Det hævdes nu, at de ting, hvorom en generel term kan anvendes, ligner hinanden i en el. flere bestemte henseender. Således er anvendelsen af termen 'rød' ikke vilkårlig, for skønt den ikke betegner en uafhængigt eksisterende størrelse (den angiveligt universale rødhed), er der den grund til at kalde en given ting 'rød', at den ligner andre ting, der kaldes det samme. Kritikere, bl.a. Russell, har påpeget, at dette er en reel opgivelse af n., idet lighed er et universale forskelligt fra enkelttingene. I den nyeste fil. er n. videreført af ikke mindst Goodman og Quine. (Lübcke 1996, 316)

nomotetisk/idiografisk

= forskning efter lovmæssigheder i de observerede fænomener. Historie er en nomotetisk videnskab, hvis historikeren søger efter 'årsagen' til hændelserne eller fremsætter hypoteser om forklaringsprincipper, som i f.eks. marxistisk historieforskning. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 61).

(af på den ene side gr. *nómos*, lov, og gr. *títbemi*, sætte, fastsætte, og på den anden side gr. *ídios*, særegen, og gr. *gráphein*, skrive, tegne), lov-opstillende/beskrivelse af det særegne og enkeltstående. Windelband hævder, at naturvidenskaberne er n., idet de søger efter almene love, medens åndsvidenskaberne er i., idet de beskriver historiske begivenheder i deres egenart. Denne opdeling er senere blevet kritiseret, bl.a. af Popper.

Litt. VTF I, s. 24 (Windelband); II, s. 165-67 (Popper). (Lübcke 1996, 316)

nonverbal kommunikation

ikke-sproglig kommunikation, dvs. kommunikation med stemmeføring (stemmestyrke og intonation), gestus (kropsstilling og kropsholdning, håndbevægelser), mimik (blikretning, ansigtsudtryk) og scenografi (fysisk kontakt, fysisk afstand, parternes orientering i forhold til hinanden). Den nonverbale kommunikation består af analoge tegn og naturlige tegn og fungerer som relationskommunikation, dvs. kommunikation om relationerne mellem parterne i kommunikationssituationen. (Cramer m.fl. 1996,

norm

(af lat. norma, egl. vinkel (dvs. tømrerens redskab), rettesnor), samlebetegnelse for forskellige typer af handlingsregler og vurderingsgrundlag. Fælles for alle n. er, at de i en eller anden forstand er handlingsvejledende. Af de forskellige typer af n. kan nævnes; 1. Klassifikationsn., der er regler, for hvorledes man skal opdele ting eller emner.

F.eks. har man n. for, hvornår en producent har ret til at give sine produkter en bestemt kvalitetsbetegnelse, 'HI-FI', '1. sortering' o.l., og for hvorledes fagbøger på et bibliotek skal ordnes. Sådanne n. spiller også en afgørende rolle i videnskaberne, f.eks. har man i biologien n. for, hvornår man skal kalde noget et pattedyr. Klassifikationsn. tjener praktiske formål og kan som sådan være mere eller mindre hensigtsmæssige. De bunder i konventioner og kan derfor hverken være sande eller falske - derimod kan det være sandt eller falsk, at en given ting opfylder en given n.. (jf. definition). 2. Logiske og metodologiske n., der er principper, som tjener til at retlede erkendelsen. Det er f.eks. en gængs logisk n., at man ikke kan slutte fra, at en klasse af individer har en bestemt egenskab, til at ethvert individ i klassen har egenskaben. Et eks. på en metodologisk n. er, at man, når man opstiller en videnskabelig hypotese, bør prøve den på de tilfælde, som med størst sandsynlighed vil modbevise hypotesen. Blandt disse n. skelner man traditionelt mellem konstitutive og regulative principper, hvor de første er n., som definerer, hvad erkendelse overhovedet er, medens de andre er hjælpemidler, 'tommelfingerregler', som gør det mere sandsynligt, at man når erkendelse. Der er inden for moderne fil. ingen enighed om, hvilken status disse n. har. Nogle betragter dem som blotte konventioner, medens andre hævder, de i en eller anden forstand er funderet i virkeligheden. (Jf. logik, erkendelsesteori og videnskabsteori). 3. Adfærdsn., der enten kan være regler for den rette opførsel i forskellige sammenhænge ('Man skal tage hatten af, når man går ind i en kirke') eller kan være gengivelser af, hvad de fleste i en given gruppe, 'man', gør ('Juleaften spiser man risengrød eller ris à l'amande'). 4. Moralske n., der traditionelt opfattes som almengyldige handlingsregler, f.eks. 'Du skal altid gøre mod andre, som du vil have, at de skal gøre mod dig'. Det har fra fil.s begyndelse været omstridt, om og i hvilken forstand moralske n. kan være objektive (jf. etik). 5. Æstetiske n. er regler for, hvornår kunstværker og andre menneskelige frembringelser er smukke eller vellykkede (jf. æstetik).

normal

(lat. norma, vinkel, rettesnor) 1. I overensstemmelse med gennemsnittet i en på forhånd fastsat mængde. 2. I overensstemmelse med normen. 3. I overensstemmelse med naturen (i betydning 1). (Lübcke 1996, 317)

normativ

betegnelse for, at noget udtrykker handlingsnormer (jf. norm). F.eks. taler man om n. etik. (Lübcke 1996, 317)

noumenon

(flertal, noumena, af gr. noein, erkende, tænke). Platon skelner i sin metafysik og erkendelsesteori mellem noumenon (= ideerne, der kun kan erkendes af fornuften, der direkte anskuer. ideerne) og phainomenon (= fænomenerne, der erfares gennem sanserne). N. udgør if. Platon den egentlige virkelighed, medens fænomenerne kun er en afglans af n. - If. Kant er mennesket pga sin endelighed kun i stand til at anskue fænomenerne, der optræder som genstande for vor sanser-erfaring. Derfor kender vi heller ikke tingen, som den er i sig selv, men kun som tilsynekomst (ty. Erscheinung). Et uendeligt væsen ville derimod være i stand til at have en fornuftsmæssig ("intellektuel") anskuelse af den egentlige, fornuftige virkelighed = noumenon = tingen i sig selv (ty. das Ding an sich), herunder Gud, friheden og udødeligheden. Mennesket kan ikke erkende dette n., men kan som praktisk handlende i ansvar over for moralen komme i kontakt dermed. (Lübcke 1996, 317)

nous, (gr.), se fornuft. (Lübcke 1996, 317)

nødvendig og tilstrækkelig

betingelse, en given egenskab eller begivenhed, A, er en nødvendig betingelse for en anden egenskab eller begivenhed, B, hvis B kun optræder, når A gør det; og A er en tilstrækkelig betingelse for B, hvis B optræder, hver gang A gør det; medens A er en n. og t b. for B, hvis A og B altid optræder sammen. F. eks

er det en nødvendig betingelse, for at en knallert kan køre, at der er benzin på den; og det er en tilstrækkelig betingelse, for at man har lov til at køre knallert, at man er fyldt 16 år; medens det er en n. og t. b., for at der er inflation, at priserne stiger.

Hvis 'Ax' betegner udsagnet, 'x har egenskaben A', så kan der opstilles følgende sandhedstavle..

Ax	Bx	Ax er en n. og t. b. for Bx
S	S	S
S	F	F
F	S	F
F	F	S

Det ses, at hvis A er en n. og t. b. for B, så er B også en n. og t. b. for A. Følgelig gælder det, at hvis en egenskab A er en n. og t. b. for egenskaben B, så kan dette udtrykkes logisk ved, at A for alle x er ækvivalent med B: $(x)(Ax \leftrightarrow Bx)$ (Jf. [følge](#)). (Lübcke 1996, 321)

nødvendig sandhed

En sand dom siges at være en n. s. el. en logisk n. s., hvis benægtelsen af den fører til en (logisk) selvmodsigelse. Forståelse af en sådan dom omfatter kendskab til dens sandhed. Mods. kontingent sandhed. Jf. Kripke. (Lübcke 1996, 321)

objekt (grammatisk objekt, genstandsled)

objekt kan defineres på fire forskellige måder: (1) ved kasus: akkusativ hvis objektet er et personligt pronomen, f x *jeg kender ham ikke*; (2) ved ledstilling: objektet står på sætningsskemaets N-plads efter et evt. indirekte objekt, fx *Ulla gav Peter bogen* (eller på F-pladsen hvor det normalt vil få kraftig emfase: '*Ham kender jeg ikke*'); (3) ved forudsættelse: objektet forudsætter tilstedeværelse af et finit transitivt verbum og (normalt) et subjekt; der er fx ikke noget objekt i følgende sætning selvom *327 l øl* står på N-pladsen: *under koncerten blev der drukket 327 l øl*; (4) ved betydning; objektet betegner ved aktive transitive verber KONKRET OBJEKT eller ABSTRAKT OBJEKT, dvs. den eller det der påvirkes af handlingen.

Ovenstående definition er dog kun en prototypedefinition på objektet, dvs. der er mange objekter som definitionen ikke dækker præcist. Som eksempler kan nævnes nominalet i konstruktioner med *der*, fx *Der sidder ikke flere patienter i venteværelset*; *Under koncerten blev der drukket 327 l øl*. I traditionel grammatik kaldes nominalet for reelt subjekt mens *der* kaldes foreløbigt subjekt.

Nominalet i visse faste forbindelser mellem verbum og præposition er også problematisk, fx *Han fik has på problemerne*. Her er *få has på* et idiomatisk udtryk der udgør et inkorporerende prædikat, og *problemerne* er en slags objekt for hele udtrykket.

Sætningen *Han arbejder på skibet* er dobbelttydig: Den kan betyde 'han har sit arbejde på skibet'. I så fald er *på skibet* et normalt stedsadverbial på A-pladsen. Men den kan også betyde 'han er i færd med at lave eller reparere skibet'. Her kan *arbejde på* opfattes som en fast forbindelse og *skibet* som en slags objekt for forbindelsen. Dette kaldes middelbart objekt eller præpositionsobjekt. (Cramer m.fl.1996, 108-109)

objekt (erkendelsesteoretisk, jf. subjekt/objekt)

objektivere

(eng. *objectifying*), genstandsgøre. Dette at udlægge træk ved menneskets bevidsthed, sprog og begrebssystem som træk ved den objektive virkelighed. Kaldes også at *reificere* (eng. *reifying*, af lat. *res*, ting). (Lübcke 1996, 321)

objektivisme (jf. subjektivisme/objektivisme)

observationsterm/-sætning/-sprog

Hos bl.a. Hempel bet. for udtryk, hvis anvendelse udtømmende er fastlagt i forhold til iagttagelige omstændigheder. Eks. er 'rød', 'firkantet' og 'længere end'. En sætning, hvori samtlige ikke-logiske udtryk er o., siges at være en observationssætning (eng. *observation sentence*) og antages at kunne [verificeres](#)/falsificeres alene ud fra sanseerfaringen og helt uafhængigt af teorier om emnet. Et sprog, der kun består af o.s. kaldes et observationssprog. Se i øvrigt [basissætning](#). (Lübcke 1996, 321)

[Ockhams rasekniv](#)

... Ockhams rasekniv-princippet ... siger, at man ikke skal antage flere love eller begreber end nødvendigt, fordi disse så vil være ontologisk overflødige. (Faye 2000, 23)

[omverden\(en\)](#)

(eng. the external world; ty. , den umiddelbare ordbogsoversættelse er Umwelt, men den korrekte fil. fagterm er Aussenwelt), den del af det [værende](#), som er forskellig fra min [bevidsthed](#), dvs. det fysiske og det [fremmedpsykiske](#) værende. Problemet om dette værende eksisterer, omtales som omverdensproblemet (eng. the problem of the external world). (Lübcke 1996, 323)

[ontologi](#) (se også [metafysik](#))

... the study of existence, of all the kinds of entities – abstract and concrete – that make up the world. It supplies the predicates of predicate calculus and the labels that fill the boxes and circles of conceptual graphs. The two sources of ontological categories are observation and reasoning. Observation provides knowledge of the physical world, and reasoning makes sense of observation by generating a framework of abstractions called [metaphysics](#). (Sowa 2000, 51)

In philosophy, *ontology* (from the Greek *on* = *being* and *lóγος* = *word/speech*) is the most fundamental branch of [metaphysics](#). It studies [being](#) or [existence](#) as well as the [basic categories](#) thereof—trying to find out what entities and what types of entities exist. Ontology has strong implications for the conceptions of [reality](#).

Some philosophers, notably of the [Platonic](#) school, contend that all nouns refer to entities. Other philosophers contend that some nouns do not name entities but provide a kind of shorthand way of referring to a collection (of either objects or events). In this latter view, [mind](#), instead of referring to an entity, refers to a collection of *mental events* experienced by a person; [society](#) refers to a collection of persons with some shared characteristics, and *geometry* refers to a collection of a specific kind of intellectual activity. Any ontology then must give an account of which words refer to entities, which do not, why, and what categories result. When one applies this process to nouns such as *electrons*, [energy](#), *promise*, [happiness](#), [time](#), [truth](#), [causality](#), and [god](#), ontology becomes fundamental to many branches of philosophy. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Ontology>)

[operation](#)

(lat. opera, arbejde), 1. I matematik bet. for visse [funktioner](#), f.eks. addition og multiplikation. 2. I logik bet. for de forsk. måder, hvorpå et udtryk kan dannes på grundlag af et el. flere andre udtryk. Et eks. er anvendelsen af en [kvantor](#) på et prædikatsudtryk med frie [variable](#). Symboler for o., f.eks. de to kvantorer, kaldes [operatorer](#). (Lübcke 1996, 324)

[operationalisme](#)

(el. operationisme), vid.fil. retning, der kræver videnskabelige termer for størrelser mv. defineret i termer for de operationer og eksperimentelle procedurer, der benyttes til at fastslå termernes anvendelse. Fremført som program af Bridgman i *The Logic of Modern Physics* (Den moderne fysiks logik, 1927), der ud over at argumentere for synspunktet indeholder en lang række forslag til [operationel definition](#) af fysiske grundbegreber. Det afgørende for B. er ikke så meget indvendinger imod, at de teoretiske størrelser skulle eksistere uafhængigt af procedurerne til konstatering af deres tilstedeværelse, som den påstand, at o. allerede strengt efterleves af forskerne i den vid. praksis. Synspunktet betegner en yderliggående empirisme og er nært beslægtet med den logiske positivismes verificerbarhedskriterium, hvormed det er blevet forenet af bl.a. Carnap i dennes senere skrifter. I psyk. er behaviourismen et eksempel på operationalisme.

Litt.: H. Feigl: Operationism and Scientific method, Psychological Rev., vol. 52, 1945. C. Hempel: Philosophy of Natural Science, 1966 (Sv. oversættelse 1969). (Lübcke 1996, 324)

[operational definition](#), se [definition](#).

[operator](#)

(af lat. opus, arbejde), i moderne logik bet. for logiske konstanter med den funktion at omforme givne udtryk til andre udtryk. Prædikatslogikkens universelle og eksistentielle [kvantorer](#) er i den forstand operatorer.

De sandhedsfunktionelle [konnektiver](#) omtales også som operatorer el. som sætningsoperatorer, idet de ved anvendelse på givne sætninger danner nye sætninger. Endelig kaldes modallogikkens konstanter- 'L' ('nødvendigvis') og 'M' ('muligvis') - modaloperatorer. (Lübcke 1996, 324)

[oplevelse](#)

(ty. *Erleben*), die unmittelbare, unreflektierte, gleich-wohl bewußte Sich-Selbstgegebenheit, in der Objekt/Welt und Subjekt/Ich ungeschieden präsent sind. Das E. ist Grundlage des Zusammenhangs der verschiedenen inner-psychischen Akte sowie der intentionalen Akte, die auf Gegenstände bzw. den Gegenstandszusammenhang in einer Welt oder auf das andere Ich zielen. Der Inhalt des E.s und die Vollzugsweise E. fallen zusammen. Philosophischer Terminus zuerst bei G. E. Fichte, der das E. als reflexionslose Erfülltheit des Subjekts durch seinen Inhalt, als einen Zustand, der für die Theorie ein Letztgegebenes ist, faßt. W. Dilthey bestimmt das E. als geistiges Phänomen des Lebens, di. das Leben im Modus des Zusichselbstgekommenseins in einem geistigen Individuum. Der Neukantianismus (H. Rickert, P. Natorp) sieht im E. ein Moment des für die Erkenntnis-theorie konstitutiven Subjekt-Objekt-Bezuges (Subjekt-Objekt-Problem), nämlich die subjektive Gegebenheitsweise der Erscheinung vor aller Objektivierung. Auch für E. Husserl gehört zum E. konstitutiv Intentionalität. Zentral wird der Begriff in der Lebensphilosophie und in der hermeneutischen Philosophie (W. Dilthey), die in ihrer Theorie des geschichtlichen Lebens die Kategorien der Lebensphilosophie integriert (H.-G. Gadamer). E. wird hier zum Grundbegriff der philosophischen Analyse des Subjektes'und seiner Welt. Wo das Subjekt sich darüber hinaus als geschichtsbestimmt zeigt, werden auch die Manifestationen des E.s, sofern sie sich in Zeugnissen des Selbstbewußtwerdens niederschlagen, von diesem Ansatz als einer Letztinstanz aus analysiert.

Literatur: K. Cramer, E., Erlebnis, Hist. Wb. Ph. II (1972), 701- 711; W. Cramer, Grundlegung einer Theorie des Geistes, Frankfurt 1965, 28-55. W. Dilthey, Das Erlebnis und die Dichtung Lessing, Goethe, Novalis, Holderlin, Leipzig 1905, Göttingen 1970; ders., Die Philosophie des Lebens. Eine Auswahl aus seinen Schriften, ed. H. Nohl mit einem Vorwort von O. F. Bollnow, Stuttgart/Göttingen 1961; ders., Gesammelte Schriften VII, Stuttgart/Göttingen 1958; H.-G. Gadamer, Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen 1960, 1975; E. Husserl, Logische Untersuchungen. 2. Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis, Halle 1901, Tübingen 1968; P. Lersch, Lebensphilosophie der Gegenwart, Berlin 1932; P. Natorp, Allgemeine Psychologie nach kritischer Methode, Tübingen 1912; ders., Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntnis, Philos. Monatsh. 23 (1887), 257-286; H. Rickert, Die Philosophie des Lebens. Darstellung und Kritik der philosophischen Modeströmungen unserer Zeit, Tübingen 1920, 1922. (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 586)

[oplever](#)

(OPLEVER, OPL) [semantisk rolle](#) for et [argument](#) der betegner et levende væsen som oplever handlingen, ofte udtrykt med et nominal som det indirekte argument, fx *bun viste [ham] bogen*. (Cramer m. fl. 1996, 109)

[organ](#)

en samling væv el. celler i legemet som har en særlig funktion der er med til at holde et menneske el. dyr i live. (Becker-Christensen 1999)

ordklasse

ordklasse kategori (klasse) af leksemer. Klassifikationen bygger traditionelt på tre kriterier: bøjningsformer (distributionsklasse, se distribution), betydning, funktion. De tre kriterier er reelt inkongruente, og der findes ikke nogen videnskabeligt helt tilfredsstillende ordklasseinddeling. I dansk grammatik arbejder man med følgende ordklasser: substantiv, pronomener, adjektiv, verbum, adverbium, præposition, talord, konjunktion, artikel, udråbsord. (Cramer e.a. 1996, 111).

organisme

(af gr. *organon*, redskab). 1. Et levende væsen; jf. liv. 2. En helhed, der i modsætning til aggregatet ikke blot er en sum af i øvrigt selvstændigt eksisterende dele, men som er sådan opbygget, at delene kun kan forklares ud fra deres plads og funktioner i helheden, idet helheden og delene er gensidige formål og midler for hinanden. En o. kan derved siges at være en holistisk helhed (jf. holisme). Til tider skelner man imidlertid mellem organiske og rationelle, holistiske helheder, idet en o. er kendetegnet ved at være en selvfølgelig udfoldelse af et formål (telos), idet o. er selvregulerende, medens dette ikke gælder for de rationelle, holistiske helheder. - Den såk. organicisme (organisme-tankens) går ud på, at ikke alene biologiske væsener skal opfattes som o., men at også institutioner, stater og historiske forløb er o.. - Hvis noget er en o., siges det at have en organisk opbygning el. struktur. (Lübcke 1996, 325)

original

(ORIGINAL, ORI) semantisk rolle for et argument der betegner den størrelse, det væsen eller det fænomen som noget andet sættes lig med, ofte udtrykt med et nominal som det fundamentale argument, fx [Den dygtigste pige i klassen] er Ulla; [Det] er mig. Cramer m.fl. 1996, 111-112)

paradigme

(gr. *paradeigma*), forbillede, mønster, mønstergyldigt eksempel. (Lübcke 1996, 327-328)

en tænkemåde; et system af tanker og sammenhænge.

Mens paradigme tidligere alene blev brugt i videnskabelig sammenhæng, hvor det betegner den helt overordnede ramme for gyldighed af omverdens-fortolkninger, ses udtrykket i dag ofte at blive brugt synonymt med 'verdensanskuelse' eller endog 'synsvinkel'. Mens den moderne videnskab forestiller sig, at ét paradigme må være sandt, opererer mere postmoderne videnskabsteori med ikke-konkurrerende sameksistens af mangfoldige, hinanden gensidigt udelukkende paradigmer.

En anden betydning af paradigme er *forbillede*. Et eksempel er fra Islam, hvor Muhammeds sunna (sædvane) beskrevet i Hadith-samlingerne, står som et paradigme for alle muslimer. (<http://da.wikipedia.org/wiki/Paradigme>)

parameter

(af gr. *para*, ved siden af, og *metron*, mål). 1. en i mat. funktion indgående konstant størrelse. F. eks. angiver ligningen ' $x = ay - b$ ' et funktionelt forhold mellemvariablerne x og y med a og b som p.. 2. Målestørrelse, hvis variationer fører til tilsvarende variationer i resultatet. F. eks. er Månens placering i forhold til Jorden en p., hvis vi foretager eksperimenter med tidevandshøjder. skjult p. forekommer, når man for at forklare et måleresultat henviser til forandringer i en skjult størrelse, der ikke selv kan undersøges og påvises gennem et eksperiment. F.eks. benytter man sig af s.p., hvis man forklarer en sygdoms pludselige indtræden ved henvisning til en ond, usynlig ånd. Det er et alm. metodeprincip, at man skal undgå s.p. i videnskaberne. If. bl.a. Popper bygger f.eks. Freuds og Adlers psykologiske teorier på antagelsen af s.p. (jf. VTF II, s. 162). Tilsvarende er det blevet hævdet, at Marx' lære om merværdi inddrager s.p.. (Lübcke 1996, 331)

I almindelighed en variabel brugt som arbitrær konstant. En almindeligt forekommende anvendelse er beskrivelse af et system af funktioner eller kurver; f.eks. beskriver ligningen $y = 3x + b$, der indeholder parameteren b , det enkelt-uendelige system af linier med hældningskoefficient 3 (parameteren angiver ordinaten til skæringspunktet med y-aksen). En anden brug af en parameter er som hjælpevariabel i en parameterfremstilling. (Karush 2000, 216).

percept

A percept is a philosophical term which roughly means an individual's observation/perception of something external to one's self; more specifically, the resultant of perceiving. It is the representation of an external event that affected the [senses](#) and which - by perceptual processing - caused the activation of a certain category in the [mind](#), i.e., the percept. The term percept is typically used in contrast to the terms [distal stimulus](#) (the external object) and [proximal stimulus](#) (the physical stimulation pattern on the senses, e.g., the pattern of light wavelength projected on the [retina](#) off the distal stimulus).

This term is exceedingly important in the understanding and discussion of human perceptual processes and is functionally critical to the discussion of optical art and visual illusions. Particular examples of the criticality of the term include [optical illusions](#) dependent upon the process of 'ambiguity' wherein one image can create two entirely separate and distinct percepts. This is commented upon by [Ludwig Wittgenstein](#) in his *Philosophical Investigations* (1953), and [Rudolph Arnheim](#) in *Art and Visual Perception* (1954).

[Marshall McLuhan](#) declared that he was more interested in percepts than [concepts](#). Percept is also a term used by [Bergson](#) and [Deleuze](#) to define perception gone independent from their authors. According to Deleuze, [science](#) uses percepts, while art works with [affects](#) and philosophy creates concepts.

The term percept is also gaining use in the information technology industry in how to price data transfer. For example, rather than charging an individual, who is remotely retrieving data from say a weather sensor or a GPS device, by the size of the data, a company would charge that individual by the percept. Here a percept would constitute a statistical data point, as a GPS location. Pricing per percept would mean that a customer or individual using that GPS device would actually be charged per unit of true economic value to him/her, a GPS location datapoint, rather than on the size of that datapoint in bits/bytes/kilobytes etc. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Percept>)

[perception](#)

(lat. *percipere*, mærke, opfatte), sanseopfattelse, sanseformidlet erfaring af genstande, situationer m.m.. Erkendelsesteoretisk grundbegreb, der har været genstand for mange udlægninger, dels hvad angår beskaffenheden af emnerne for p., dels hvad angår p.s status som kilde til erkendelse. If. den repræsentative (kausale) p.teori (f.eks. Descartes, Locke, Russell) er vi i p. umiddelbart konfronteret med indre oplevelser (sanse-data), der opstår i [bevidstheden](#) som resultater af de ydre genstandes indvirken på vore sanseorganer. If. den naivt (el. direkte) realistiske p.teori (f.eks. Reid, Ryle) er vi derimod i p. (under normale omstændigheder) i direkte kontakt med de ydre genstande og disses egenskaber. Se endvidere artiklerne om Berkeley og fænomenalisme. - Spørgsmålet om, hvad p. er, omtales som perceptionsproblemet.

Litt.: A. J. Ayer, *The Problem of Knowledge*, kap. 3, London 1956, Harmondsworth 1964. D. W. Hamlyn, *Sensation and Perception*, London 1961. A. T. Mortensen, *Perception og Sprog*, Kbh. 1972. G. J. Warnock (red.), *The Philosophy of Perception*, Oxford 1967. G. Vesey, *Perception*, London 1972. (Lübcke 1996, 334)

[perlokutionær handling](#)

(eng. *perlocutionary act*), ytringsformidlet handling. Udtryk indført af Austin som bet. for en handling, hvor taleren afstedkommer en el. anden påvirkning af sin tilhører vha. en ytring. Hvis A ved at udtale 'Tyren er løs' forskrækker B, er der således tale om en p. h.. Se [talehandlinger](#). Litt.: VTF 11, s 210-11. (Lübcke 1996, 335)

A *perlocutionary act* is any [speech act](#) that amounts to persuading, convincing, scaring, enlightening, inspiring, or otherwise getting someone to do or realize something. When examining perlocutionary acts, the effect in the hearer or reader is emphasized. Unlike [illocutionary acts](#), which stress some linguistic performance, a perlocutionary act's effect is in some sense external to the performance. It may be thought of, in a sense, as the effect of the [locutionary act](#). (http://en.wikipedia.org/wiki/Perlocutionary_act)

[petitio principii](#)

(lat. fordring på bevisgrunden), 1. bevisfejl, hvor man på en el. anden måde forudsætter det, der skal bevises. [Cirkelbevis](#); begging the question (eng.). 2. Bevisfejl, hvor man udgår fra en tvivlsom el. usikker præmis. (Lübcke 1996, 326)

In [logic](#), *begging the question* is the term for a type of [fallacy](#) occurring in deductive reasoning in which the proposition to be proved is assumed implicitly or explicitly in one of the premises. For an example of this, consider the following argument: "Politicians cannot be trusted. Only an untrustworthy person would run for office; the fact that politicians are untrustworthy is proof of this. Therefore politicians cannot be trusted" Such an argument is fallacious, because it relies upon its own proposition (in this case, "politicians are untrustworthy") in order to support its central premise. Essentially, the argument assumes that its central point is already proven, and uses this in support of itself.

Begging the question is also known as *petitio principii*, and is related to the fallacy known as *circular argument*, *circulus in probando*, *vicious circle* or *circular reasoning*. As a concept in [logic](#) the first known definition in the West is by the Greek philosopher [Aristotle](#) around 350 B.C., in his book [Prior Analytics](#), where he classified it as a [material fallacy](#).

The term is usually not used to describe the broader fallacy that occurs when the evidence given for a proposition is as much in need of proof as the proposition itself: the more accepted classification for such arguments is as a [fallacy of many questions](#). (http://en.wikipedia.org/wiki/Petitio_principii)

[pixel](#)

billedpunkt (forkortelse for picture element). Den mindste enhed i et digitalt billede. (Lekanger 2000, 77).

[Plancks konstant](#)

(efter M. Planck), fundamental naturkonstant med værdien $h = 6,6260755 \cdot 10^{-34}$ Js (joule gange sekund). Plancks konstant, der også betegnes virkningskvantet, blev indført af M. Planck, der i 1900 viste, at et elektromagnetisk felt med frekvens ν kun kan modtage eller afgive energi i mindsteportioner af størrelsen $h\nu$ (se hulrumsstråling).

I 1913 opstillede Niels Bohr sin atommodel ud fra den hypotese, at elektronens bevægelsesmængdemoment kun kan ændre sig i mindsteportioner af størrelsen $h/2\pi$, betegnet med symbolet \hbar . Den efterfølgende udvikling viste, at partikler med energi E og impuls p må tilskrives en frekvens $\nu = E/h$ og en bølgelængde $\lambda = h/p$, og at vor principielle mulighed for at kende disse størrelser samtidig er begrænset af Heisenbergs ubestemthedsrelationer. På matematisk form udtrykkes denne komplementaritet ved $\Delta E \cdot \Delta t \geq \hbar$ og $\Delta p \cdot \Delta x \geq \hbar$, hvor x er partiklens sted til tidspunktet t , og hvor symbolet Δ refererer til ubestemtheden på den størrelse, der følger efter. Se kvantemekanik. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

[positiv](#)

(af lat. ponere, sætte, fremsætte). If. Comte har ordet 'p.' flg. hovedbetydninger (jf. VTF. I, s. 15): 1. Det virkelige. 2. Det nyttige. 3. Det sikre og utvivlsomme. 4. Det nøjagtigt bestemte. 5. Det, som ikke er negativt. - Dertil kommer: 6. Det, som er en kendsgerning; det faktiske (f.eks. 'den p. religion' el. 'den p. ret', dvs. den religion el. det retssystem, som faktisk forekommer). 7. (ældre betydning.) fastsat; ikke naturgivet. - Ved positiv filosofi forstås enten den sene Schellings fil. (specielt fra tiden som prof. i Berlin) eller Comtes positivisme. (Lübcke 1996, 350)

[positivisme](#)

(af lat. ponere, sætte, fremsætte), fælles betegnelse for tre retninger i det 19. og det 20. årh.s fil. 1. Bred strømning i det 19. årh.s fil., hvis fællesnævner er af såvel erkendelsesteoretisk som historiefil. art.

Den gennemgående erkendelsesteoretiske opfattelse i p. er, at det kun er erfaringsvidenskaberne, som kan bibringe erkendelse, og at fil.s opgave alene er at samordne og generalisere videnskaberens resultater. If. p. viser det sig, at der er en lovbestemt udvikling i historien, som giver baggrund for i en overskuelig fremtid at forudse et humant og oplyst menneskeligt samfund. Grundlaget for denne opfattelse søges enten i historie- og samfundsvidenskab eller i biologiens udviklingslære. Termen anvendes første gang af Saint-Simon, men den har fået sin vigtigste prægning af Comte. De vigtigste forudsætninger for p. er F. Bacon, de engelske empirister, og den franske oplysningsfil. Foruden Comte er Bentham, J. S. Mill, Spencer, Haeckel og Wundt fremtrædende repræsentanter for strømmingen. 2. Empiriokriticismen. 3. Den logiske positivisme. Termen anvendes også i en bredere og ikke særligt veldefineret betydning til at dække de fil. og fil. retninger, der benægter, at fil. på egen hånd kan nå til erkendelse af træk ved verden, og som ser

idealet for erkendelsen i de videnskaber, der benytter sig af observation og kontrollerede eksperimenter. Inden for Frankfurterskolen (bl.a. Habermas) anvendes termen også om den opfattelse, at samfundsvidenskabernes metodologi ligner naturvidenskabernes, og at samfundsvidenskaberne kan være politisk neutrale.

Litt.: Høffding, DNFH, bog 9. VTF I, s. 14-17, s. 227-279, s. 414-419; II, s. 114-153, 154, (oversigt over modstandere). (Lübcke 1996, 350)

[possible world](#) (semantic)

The central notion in the semantic or [model theoretic](#) exploration of [modal logic](#). A possible world is here considered to be a complete state of affairs, or one in which every proposition under consideration has a definite truth-value. A proposition p is necessary (\Box) if it is true at all possible worlds, possible (\Diamond) if it is true at some, and impossible if it is true at none. (Blackburn 1996, 294).

[postmodernisme](#)

betegner en kunstnerisk, litterær, arkitektonisk, filosofisk og kulturel tendens eller tilstand, der ses som opstået i forlængelse af, altså efter ”afslutningen” af, det [moderne](#). Hvor modernismen kan betragtes som kulminationen på [oplysningstidens](#) ideer om autoritativt/rationelt funderet [æstetik](#), [etik](#) og [vidensopfattelse](#), så er postmodernismen centreret omkring et opgør med idealerne, ofte kaldet [metanarrativer](#) eller [Store Fortællinger](#), og den undergravelse og fragmentering der foregår af dem gennem [konsumerismen](#) og almindelig dekonstruktion. I postmodernismen angribes opfattelsen af monolitiske, universelle sandheder; fokus drejes mod det fragmenterede, fluxet, det sammensatte og mere generelt det mangefacetterede og kalejdoskopske perspektiv.

Et træk er problematiseringen af vidensbegrebet. Tanken om at viden kan være repræsenteret *udenfor* individet bliver forkastet; der findes ingen højere sandheder, som har nogen gyldighed uafhængigt af individuel erkendelse. Postmodernismen fremstår på den baggrund som [oplysningfilosofiens](#) direkte modsætning, og rationalismen bliver faktisk fuldkommen afskrevet. I stedet fremhæves det, at viden ikke eksisterer uafhængigt af tid, sted, sociale omstændigheder og andre af de faktorer, som individet konstituerer både sin viden og sit syn på viden ud fra.

For at undslippe den begrænsning som den konstruerede viden betragtes som, bliver det nødvendigt at kritisere den; at dekonstruere den. [Jacques Derrida](#) udtænker i sin kritik af vidensbegrebet ideen om et videns[hegemoni](#), der, for at undgå sin egen uafvendelige selv-dekonstruktion, har måttet postulere et antal ytringer, *logos*, som mere *oprindelige* end andre, og den praksis har udviklet sig til en decideret *logocentrisme*.

Postmodernismens alternativ til logocentrismen er at placere grundstenen til viden på så luftigt et sted som [diskursens](#) frie spil; en opfattelse som trækker på [Wittgensteins](#) ide om [sprogspil](#). Fokuseringen på det frie spil i diskursen, på tekstuel manipulation, paradoks, reference og trope betyder, at postmodernismen selv kommer til at fremstå som indbegrebet af ironi. Med udfaldet mod det socialt betingede udgangspunkt for de grundliggende antagelser i videnskomplekset går postmodernismens bannerførere nu i clinch med de enheder, som modernismen bygger på; ikke mindst dem der kan tilskrives arven fra oplysningstiden.

De måske mest markante udfald finder man hos den franske kulturteoretiker [Jean Baudrillard](#). I *Simulacra and Simulations* (ikke oversat til dansk) hævder han således, at virkeligheden i konventionel forstand ikke længere eksisterer. Den er blevet fortrængt af en endeløs række af [simulacra](#). Massemediernes og andre former for kulturel masseproduktion, siger han, genererer en konstant tilføjelse og rekontekstualisering af kendte kulturelle symboler og billeder, og det flytter fundamentalt set vores opmærksomhed væk fra virkeligheden og fanger den i [det hyperrelle](#).

Postmodernismen står altså for en konsekvent mistro overfor antagelser om sandhed, etik og skønhed, hvis de bunder i andet end individuel perception og/eller er konstrueret af gruppen. Utopiske idealer om universelle, altfavnende sandheder og [æstetik](#) fortrænges til fordel for rækker af provisoriske, a-centrerede, lokale *små fortællinger* som alene peger mod andre ideer og kulturelle [artefakter](#), der så i sig selv er genstande for tolkning og gentolkning. *Sandheden* selv bliver ustabil, fordi den kun eksisterer som en uendeligt kompleks og sammensat størrelse, hvor de enkelte dele konstant er i bevægelse.

Ordet *postmodernisme* bruges ofte, sammen med en betegnelse som f.eks. *postindustriel*, i en anden, bredere betydning om udviklingen indenfor de sociale og filosofiske og realiteter i slutningen af det tyvende århundrede. Kritikere med rødder i marxismen har fremført, at postmodernismen som tendens er symptomatisk for *senkapitalismen* og institutionernes forfald i nationalstaten. Andre hævder at

postmodernismen er en naturlig reaktion på udviklingen i massemedierne; gennem formidlingen kommer viden til at fremstå som kopier af kopier, og det undergraver ethvert forsøg på nogen enkel måde at efterspore originaliteten endside foretage en holdbar tolkning. ([http://da.wikipedia.org/wiki/ Postmodernisme](http://da.wikipedia.org/wiki/Postmodernisme))

pragmatik

(af gr. *pragma*, handling, sag, ting). 1. If. Ch. Morris' sprogfil. består den generelle tegnteori (semiotikken) af syntaks, semantik og p. P. undersøger forholdene mellem på den ene side sproglige udtryk (tegn) og på den anden side sprogbrugernes hensigter, meninger, handlinger m. v.. Termen 'p.' er senere overtaget af Carnap. I 1960'erne og 70'erne har den sproglig. orienterede p. været domineret af (a) studiet af talehandlinger (Searle, K.O. Apel og Habermas) og (b) formel p., som søger at overføre den formelle semantiks metoder til sætninger, der indeholder såkaldte indeksikalske udtryk (se flertydig/entydig) (R. Montague, D. Lewis og P. Stalnaker). 2. I bredere betydning har bet. 'p.' undertiden været benyttet af den internationale sprogvidenskab i forbindelse med den voksende interesse for studiet af sprogets forbindelse med dets anvendelsesmuligheder, hvorved sprogvidenskabens forbindelse med f.eks. uddannelses-sociologi, psykiatri, litteraturvidenskab og massekommunikationsforskning er blevet udbygget. 3. Siden midten af 1970'erne har der på dansk-studiet i Danmark været undervist i faget pragmatisk analyse. I denne lokale betydning af ordet 'p.' dækker bet. et studie af f.eks. undervisningssituationer, ugeblads-reklamer eller noveller, avisers reportage, offentlig oplysning (jf. offentlighed) og propaganda set i en samfundsmæssig sammenhæng.

Litt.: VTF. I, s. 183 (Apel), 278-279 (Habermas); II, s. 246-49 (Searle). Cheery, *Pragmatic Aspects of Human Communication*, Dordrecht 1974. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M. 1981; *Teorier om samfund og sprog*, Kbh. 1981.

D. Lewis, *General Semantics*, Synthese 1970. J. L. May (udg.), *Pragmalinguistics*, Haag 1979. R. Montague, *Formal Philosophy*, New Haven/London 1974. Temanummer om p. i *Nydanske studier* bd. 9. Kbh. 1978. (Lübcke 1996, 350-351)

An alternative to using truth-values in characterizing what presuppositions are and what goes wrong when a presupposition is not true is provided by the so-called pragmatic analysis of presuppositions.

This approach holds that one should introduce, besides truth, a concept of *felicity* into the analysis of linguistic meaning. In the same way that truth relates sentences to situations of which they are true, felicity relates sentences to contexts (or situations) in which they are *appropriate* or *felicitous*. The felicity-conditions of a sentence are those conditions that must be met by a context in order for a sentence to be felicitous in that context. There are two ways of construing the relation between felicity and truth. Either one can view truth as a type of felicity, or one can more narrowly view truth and felicity as two independent dimensions. If truth and felicity are viewed as two separate dimensions there seem to be certain factors in a speech situation which would seem to affect felicity, but which do not affect truth, and vice versa. (Allwood & Andersson & Dahl 1997, 153)

pragmatisk

(af gr. *pragma*, sag, gerning). 1. Som er rettet mod handlingslivet, praksisorienteret. 2. Ang. pragmatik. 3. Som betragter indvundne erfaringer med henblik på at nyttiggøre dem som rettesnor for fremtidige handlinger. P. historieskrivning lægger vægt på at udfinde årsagssammenhænge med belæring og praktisk nytte for øje. (Lübcke 1996, 351)

pragmatisme

(af gr. *pragma*, sag, gerning), udtrykket er oprindeligt indført af Peirce i 1878 som betegnelse for hans teori om mening. If. den er indholdet af en dom lig med den praktiske forskel, der er mellem dens sandhed og dens falskhed. Senere blev udtrykket overtaget af James, Dewey og F.C.S. Schiller som betegnelse for deres generelle erkendelsesteori med den grundtanke, at sandhed skal forstås som en form for nytte eller redskabsmæssig (instrumentel) værdi. I James' udformning heraf er en overbevisning sand, hvis den er nyttig eller tilfredsstillende for dem, der har den. Dewey lægger afgørende vægt på erkendelsens instrumentelle funktion som vejleder for praksis og identificerer sandhed med det, der som

handlingsgrundlag har frugtbare konsekvenser i form af opfyldte forudsigelser og vellykkede problemløsninger.

Efterhånden anvendes udtrykket mere bredt for den hovedstrømning i dette århundredes fil. i USA, som på forskellig vis forener den tidligere p. med anskuelser fra den empiristiske tradition. Karakteristisk for p. er, at de begreber og teorier, hvormed vi forsøger at beskrive og forklare virkeligheden, udlægges som konventionsbetingede redskaber og ikke som givne, passive genspejlinger af virkelighedens uforanderlige beskaffenhed. I forb. hermed afviser p. den for rationalismen og empirismen fælles opfattelse, at erkendelsen har et sikkert grundlag, det være sig i form af visse givne data eller af absolut pålidelige erkendeevner. I stedet forfægter p. den fra Peirce udgående fallibilisme, hvorefter al viden er foreløbig og i princippet fejlbarlig. I vid. fil. er p. typisk udformet som [instrumentalisme](#) i mods. til realisme, ligesom den i spørgsmålet om vid. metode kritiserer induktivisme og argumenterer for, at videnskabelige ræsonnementer forløber hypotetisk-deduktivt. I bevidsthedsfil. og i sprogf. er p. overvejende behaviouristisk, og endelig har den ikke mindst som forvaltet af Quine været kendetegnet af en kompromisløs kritik af den traditionelle fil.s centrale sondringer mellem analytisk og syntetisk og mellem [apriori](#) og aposteriori.

Litt.: VTF II, s. 9-39 (Peirce), 383-92 (Quine), 334-37, 359. B. Aune, Rationalism, Empiricism, and Pragmatism, New York 1970, kap. IV og V. A. J. Ayer, The Origins of Pragmatism, London 1968. A. Rorty (red.), Pragmatic Philosophy, New York 1966. H.S Thayer, Meaning and Action, Indianapolis 1968. (Lübcke 1996, 351)

[praksis](#)

(græsk): praktisk udøvelse eller anvendelse af en teori; skik og brug, erfaring, øvelse; læges eller advokats virksomhed. (Lademanns 2000)

[praktisk](#)

praktisk postulat el. den praktiske fornufts postulater, betegner hos Kant påstande, som ikke kan bevises, men som er betingelser for, at sædeligheden er mulig. De må mao. postuleres for at gøre rede for den moralske erfaring. Der er if. Kant tale om tre p.p.: viljens frihed, sjælens udødelighed og Guds eksistens. (Lübcke 1996, 351)

[primitiv](#)

(af lat., primus, den forreste, den første), anvendes (1) om ord og begreber, som ikke kan defineres (eller i et formelt system eller tankesystem ikke bliver defineret) ved hjælp af simple ord, hhv. begreber, og (2) om påstande eller sætninger, som ikke lader sig begrunde ved hjælp af andre påstande, hhv. bevise ved hjælp af andre sætninger (aksiomer og postulater). (Lübcke 1996, 352)

[privatsprogsargumentet](#)

L. Wittgensteins argument i Philosophische Untersuchungen ("Filosofiske undersøgelser" udgivet posthumt 1953; da. udg. 1971) for umuligheden af private sprog. Tidligere kaldte man dette værks 1. del fra §§ 243 ff. for p., medens nyere fortolkere, især S. Kripke og C. Wright, anser disse paragraffer for at være en anvendelse af overvejelserne i §§ 138-242 over, hvad det vil sige at følge en regel. Disse almene overvejelser gentages i Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik ("Bemærkninger om matematikkens grundlag"), hvor de er udgangspunkt for Wittgensteins fil. tydning af aritmetikken.

Allerede de almene overvejelser over, hvad der ligger i at følge en regel, viser, at private sprog er en umulighed (§ 202). Beviset er indirekte. Wittgenstein beder os antage, at beherskelse af et sprog består i evnen til at *følge regler for den rette brug* af sprogets udtryk. Givet at visse omstændigheder foreligger, er det korrekt at sige sådan og sådan. Antag nu videre, at hver sprogbruger har sit eget private sæt af regler, dvs. at enhver er sin egen dommer, mht. om han selv anvender ordene korrekt. Under denne antagelse kan der ikke være forskel på faktisk at følge en regel korrekt og at *være af den formening*, at man følger den korrekt. Forekommer det den enkelte sprogbruger, at han er i overensstemmelse med sin regel, må han konkludere, at han faktisk i det pågældende tilfælde bruger den korrekt; og eftersom han if. antagelsen er enedømmer mht. korrektheden af sine anvendelser af reglen, kan ingen anden instans korrigerer hans dom. Men i så fald er en hvilken som helst handlemåde i overensstemmelse eller modstrid med reglen, alt efter om den forekommer

sprogbrugeren selv at være det ene eller det andet. Dette er imidlertid et paradoks. Følgelig må brug af regler, i særdeleshed sprogregler, forudsætte et fællesskab af regelbrugere, hvis kollektive dom er afgørende for, hvorvidt en person i et givet tilfælde anvender en regel korrekt eller ikke. Dette betyder, at dette ”at følge en regel” består i at anvende den i overensstemmelse med den faktiske anvendelse af reglen i et regelfølgende fællesskab. Ords korrekte anvendelse afhænger derfor ikke af, hvorledes den enkelte sprogbruger har til hensigt at bruge dem, eller hvad han har besluttet at lægge i dem. Heraf følger det såk. offentlighedsprincip, som accepteres af de fleste analytiske fil., og som f.eks. er en grundpille i Dummetts og Quines sprogfil.: Det er ikke muligt at mene andet og mere med sine ytringer, end hvad der lader sig kommunikere til andre kompetente sprogbrugere. Udtryks mening er principielt offentligt tilgængelig, eller som Wittgenstein ofte formulerer det:

Meaning is use (”mening er brug”).

Wittgenstein anvender nu denne indsigt på en særlig del af sproget, nemlig de udtryk hvormed vi udtaler os om vort mentale liv (§ 243 ff). Overfladisk set tager denne del af sproget sig ud som et modeksempel til Wittgensteins almene resultat. For anvender den enkelte sprogbruger ikke netop disse udtryk til at beskrive, hvad han privat sanser, tænker og føler? Tilsyneladende kan han udpege en genstand i sin egen erfaring og beslutte sig for i fremtiden at kalde det ’rødt’, som har samme farve. Wittgenstein svarer, at den generelle indsigt også holder i dette tilfælde. Hvis vi antager, at sprogbrugeren kan følge den pågældende private regel, består der ingen forskel mellem det tilfælde, hvor en erfaringsgenstand har den samme farve som den, sprogbrugeren besluttede sig til at kalde rød, og det, hvor en erfaringsgenstand blot forekommer sprogbrugeren at have den samme farve. Forskellen på korrekt og ukorrekt brug af reglen forsvinder.

Skal denne absurde konsekvens undgås, må brugen af farveprædikater være styret af en regel, som er bindende for et sprogfællesskab. I så fald kan reglen for et sådant prædikat imidlertid ikke knytte den korrekte brug af ordet til, hvorvidt ”private”, mentale tilstande foreligger eller ikke. Der må til ordets brug være knyttet et offentligt kriterium, if. hvilket ordet kan anvendes korrekt, netop hvis visse objektive tilgængelige forhold består. En person har derfor ikke privilegeret adgang til at vide, hvorvidt han i øjeblikket har en oplevelse af at se noget rødt. Noget lignende gælder andre udtryk for ”det mentale liv”. Wittgenstein tilføjer til dette sin såkaldte avowal-teori (eng., ’tilståelse’) for det mentale, som ikke synes at følge af det foregående. If. teorien benyttes udtryk for det mentale ikke til at beskrive sprogbrugeren mentale tilstande. Udtrykkenes rolle er en anden, nemlig at indgå i bekendtgørelser. Et udsagn som ”Jeg har tandpine” beskriver derfor ikke min tilstand. Det er en bekendtgørelse, der i lighed med min stønnen indgår i min smerteadfærd, som i sin helhed udgør et kriterium, if. hvilket det er korrekt at tilskrive mig smerter af en bestemt type, nemlig tandpine.

Andetsteds anvender Wittgenstein overvejelserne over, hvad det vil sige at følge en regel, til at argumentere for et standpunkt i aritmetikkens fil., som ligger nær på såk. *strikt finitisme* (jf. finit/finitisme).

Litt.: VTF. II, s. 191, 307. S. H. Holzmann & C. M. Leich (red.), Wittgenstein: to Follow a Rule, London 1981. O. R. Jones (red.) The Private Language Argument, London/ Bastingstone 1971. S. Kripke, Wittgenstein on Rules and Private Language, Oxford 1982. C. Wright, Wittgenstein on the Foundations of Mathematics, London 1980. (Lübcke 1996, 352-353)

problem

(von griech. *Próblema*, das Vorgehaltene, Aufgabe, Streitfrage), in Wissenschaftstheorie, Ethik und Alltagssprache definitorisch nicht scharf umrissene Bezeichnung für die Unvereinbarkeit von einzelnen Sätzen oder Sachverhalten (eben den >P.en<) mit der Menge der für wahr gehaltenen bzw. akzeptierten Sätze oder Sachverhalte; häufig wird >P.< auch bloß zur Kennzeichnung von umstrittenen Fragestellungen der Philosophie oder der Wissenschaften verwendet (z. B. >das P. der Kausalität<, >das P. der Willensfreiheit<, >das P. der Gravitation<). P.e, die im wesentlichen auf einem Verkennen der Sprachlogik beruhen, werden als Scheinprobleme bezeichnet.

In der antiken terminologischen Wortverwendung, z. B. in Euklids „Elementen“, stellen P.e praktische Konstruktionsaufgaben dar und stehen im Aufbau seines axiomatischen Systems den Theoremen (Lehrsätzen) gegenüber. Dieser Opposition von Handlungs- und Theoriekomponente im Aufbau des Euklidischen Systems entspricht an der Systembasis diejenige von Postulaten und Axiomen. Die von Euklid vorgegebene methodologische Stellung der P.e ist teilweise noch in den Untersuchungen der neuzeitlichen Physik (G. Galilei, I. Newton) erhalten.

In der neueren Wissenschaftstheorie wird P.en gelegentlich eine zentrale Rolle bei der Kennzeichnung des Unternehmens >Wissenschaft< zugewiesen. So ist etwa für K. R. Popper eine wissenschaftliche Theorie annehmbar, wenn sie vorliegende P.e löst. L. Laudan vertritt darüber hinaus die Auffassung, dass Wissenschaft wesentlich P.lösungshandeln ist, und dass im Falle von Theorienkonkurrenz diejenige Theorie akzeptiert werden sollte, die die größere P.lösungsleistung aufweist. Der Status philosophischer P.e im Sinne der philosophischen Tradition ist umstritten. Während Popper darauf beharrt, dass auch die Philosophie (zumeist in den Wissenschaften wurzelnde) P.e zu lösen habe, gehen an L. Wittgenstein (z. B. Tract. 4.112) orientierte Philosophen davon aus, dass die >Lösung< philosophischer P.e im allgemeinen nicht - wie in den Wissenschaften - in auf sie antwortenden, >Entdeckungen< mitteilenden, neuen Sätzen, sondern im >grammatischen<, d. h. sprachlogischen >Klarwerden< des P.s bestehe (vgl. Philos. Unters. § 123 ff.).

Literatur J. Hattiangandi, The Structure of P.s, Philos. Soc. Sci. 8 (1978), 345-365, 9 (1979).49-76; H. Holzhey, P., Hist. Wb. Ph. VII (1989), 1397-1408; L. Laudan, Progress and Its P.s. Towards a Theory of Scientific Growth, Berkeley Calif./Los Angeles/London 1977, 1978; K. R. Popper, Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge, London 1963, 41972, 1990; F. Waismann, Was ist logische Analyse? Gesammelte Aufsätze, ed. G.H. Reitzig, Frankfurt 1973, 81-103 (Von der Natur eines philosophischen P.s). (Mittelstraß 1995, Bd. 3, 347-348).

proces

(lat. processus - movement) is a naturally occurring or designed sequence of operations or events, possibly taking up time, space, expertise or other resource, which produces some outcome. A process may be identified by the changes it creates in the properties of one or more objects under its influence.

In computing, a computer *process* is a running instance of a program, including all variables and other states. A multitasking operating system switches between processes to give the appearance of simultaneous execution, though in fact, in general, only one process can be executing per CPU core. Some new processors, such as Intel's Pentium 4 with Hyperthreading capability, can actually execute two proceses at a time, because some parts of the core are doubled. More companies announced development of multicore processors. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Process>)

information processing

is the change (processing) of information in any manner detectable by an observer. As such, it is a process which *describes* everything which happens (changes) in the universe, from the falling of a rock (a change in position) to the printing of a text file from a digital computer system. In the latter case, an information processor is changing the form of presentation of that text file. Information processing may more specifically be defined in terms used by Claude E. Shannon as the conversion of latent information into manifest information. Latent and manifest information is defined through the terms of equivocation (remaining uncertainty, what value the sender has actually chosen), dissipation (uncertainty of the sender what the receiver has actually received) and transformation (saved effort of questioning - equivocation minus dissipation).

Within the field of cognitive psychology, information processing is an approach to the goal of understanding human thinking. It arose in the 1940s and 1950s. The essence of the approach is to see cognition as being essentially computational in nature, with *mind* being the *software* and the brain being the *hardware*. The information processing approach in psychology is closely allied to cognitivism in psychology and functionalism in philosophy although the terms are not quite synonymous. Information processing may be sequential or parallel, either of which may be centralized or decentralized (distributed). The parallel distributed processing approach of the mid-1980s became popular under the name connectionism. In the early 1950s Friedrich Hayek was ahead of his time when he posited the idea of spontaneous order in the brain arising out of *decentralized networks of simple units* (neurons). However, Hayek is rarely cited in the literature of connectionism.

In the 1970s, Abraham Moles and Frieder Nake were among the first to establish and analyze links between information processing and aesthetics. (http://en.wikipedia.org/wiki/Information_processing)

proposition (jf. påstand)

That which is proposed or stated; the content of a declarative sentence, capable of truth and falsity. To grasp a proposition is to understand what is said, supposed, suggested, and so on. The same proposition is expressed by any two sentences, from the same or different languages, that are synonymous, or correctly intertranslatable (where translation is judged without regard to tone, rhythm, and other implicatures). The doctrine of the indeterminacy of radical translation casts doubt on the objectivity of this test, and some philosophers, notably Quine, have concluded that no respectable criteria of identity for propositions can be given. For some philosophers, propositions are the primary bearers of truth and falsity, with sentences only true and false derivatively, in virtue of expressing true and false propositions, but for others propositions are the doubtful shadows of what is empirically given, which are utterances in specific contexts. (Blackburn 1996, 307)

propositional attitude

Russell's term for mental activities signified by verbs, such as think, hope, fear, want, wish, believe, guess and consider. These verbs are propositional verbs, in contrast to the cognitive verbs such as know, see, smell, or feel. Both kinds of verb demand a grammatical accusative. However, propositional verbs, unlike cognitive verbs, do not necessarily have to have something in reality that answers to their grammatical accusatives. If I see X, there is an X, and if I see that p, then p is true. However, if I hope for X, it is open whether there is an X or not, and if I hope that p, it remains open whether p is true. A propositional attitude expresses an attitude to a proposition. Thus, the contexts of all propositional attitudes are intentional. (Bunnin & Yu 2009:p. 568)

prosodi

reglerne for stavelsernes længde- og trykforhold. I videre forstand bruges ordet om det der bedre kaldes de auditive udtrykselementer: længde, tryk, styrke, tempo, rytme, pauser, tonehøjde, frasering, artikulation samt stemme- og lyd kvalitet. (Cramer e.a. 1996, 120)

protention/retention

(af lat. pro/re- , for/igen , og tenere, holde, el. tendere, strække), Husserls bet. for den umiddelbare bevidsthed om henholdsvis fremtiden og fortiden, som sammen med den umiddelbare bevidsthed om nuet er med til at give en umiddelbar erfaring af bevidsthedsstrømmens enhed. (Lübcke 1996, 354)

prototype

For many American English speakers, the best exemplar, or the *prototype*, of 'bird' is the robin. The concept of a prototype helps explain the meaning of certain words, like *bird*, not in terms of component features (e.g. 'has feathers', 'has wings'), but in terms of resemblance to the clearest exemplar. (Yule, 2001, 120)

præmis

(af lat., *prae*, førend, foran, *mittere*, sende), en sætning, der benyttes til at begrunde en anden, konklusionen, i et argument. (Lübcke 1996, 356)

prædikat

(lat. *praedicatum*), det som udsiges om subjektet i en dom. 1. I traditionel logik bet. for det udtryk el. begreb, som indtager prædikatspladsen i en subjekt-prædikat dom og som enten hævdes el. benægtes om subjektet. Et og samme udtryk kan være prædikat i en dom og subjekt i en anden, f.eks. 'menneske' i 'Sokrates er et menneske' og 'Nogle mennesker er filosoffer'.

2. I moderne logik og fil. semantik bet. for det ufuldstændige udtryk, der fremkommer ved fjernelse af en el. flere singulære termer fra en påstandsfremsettende sætning. Der skelnes mellem én-plads p. (monadiske p.) som f.eks. '... er rødhåret' og '... løber' og fler-plads p. (polyadiske p.; relationsudtryk) som f.eks. '... barberer...' og '... skylder... til... for...'. I prædikatslogikken kaldes p. også sætningsfunktioner (eng. sentential function), idet de kan opfattes som funktioner (entydige tilordninger) fra singulære termer (el. ordnede genstandsmængder) til sætninger (el. domme). P. symboliseres vha. store bogstaver E, F, G, H, idet de åbne pladser markeres vha. individvariabler x, y, z. Således symboliseres f.eks. 'Ole barberer Ole' med ' F_{xx} ' og 'Ole skylder 10 kr. til Per for Fido' med ' G_{xyz} '. P. omdannes til sætninger på to måder,

dels ved indsættelse af singulære termer på de åbne pladser, dels ved tilføjelse af en kvantor, som binder de frie variabler. Således kan prædikatet 'Ole barberer x ' omdannes til sætningerne 'Ole barberer Per' og '($\exists x$) Ole barberer x ' ('Der er mindst en, som Ole barberer'). (Lübcke 1996, 355)

prædik (se også valens): det semantiske led i en prædikationskerne der beskriver en relation, tilstand, proces eller overgang, og som selekterer sine argumenter. Man kan skelne mellem monovalente prædikater, divalente prædikater og trivalente prædikater.

Monovalente prædikater selekterer et argument: det **F**undamentale argument, fx *sove, dø, være sur*.

Divalente prædikater selekterer to argumenter: det **K**ausale led og det **F**undamentale led eller det **F**undamentale led og det **I**ndirekte led, fx [*Han*]_K *kaster* [*bolden*]_F; [*Det*]_K *reddede* [*huset*]_F; [*De*]_F *rejste til* [*Island*]_F; [*Det*]_F *resulterede i* [*en katastrofe*]_F.

Trivalente prædikater selekterer tre argumenter: det **K**ausale, det **F**undamentale og det **I**ndirekte led, fx [*De*]_K *sendte* [*brevene*]_F [*til Paris*]_F; [*Han*]_K *fortalte* [*hende*]_I [*en gyseligt historie*]_F; [*Hun*]_K *maledede* [*porten*]_F [*rød*]_F.

Prædikater svarer (1) til grammatiske (intransitive, transitive og ditransitive) (hoved)verber, fx *sove, kaste, sende*, (2) til verber der inkorporerer en præposition i prædikatet, og som siges at tage middelbart objekt (præpositionsobjekt), fx *stole på, resultere i*, (3) adjektiver (og substantiver i nulform) der står som prædikativer, fx *Han er sur* [*på hende*]_F, og (4) verbalsubstantiver (nominaliserede verber) der også tager argumenter: [*regeringens*]_K *udjævning* [*af indkomsterne*]_F, [*folkenes*]_K *arbejde* [*på broen*]_F.

Læg mærke til at hjælpeverber, modalverber og andre funktionsverber ikke optræder som prædikater i sætningen og ikke har nogen valenser i sig selv, og at intransitive verber svarer til både monovalente og divalente prædikater, transitive verber både til divalente og trivalente prædikater. Prædikatet selekterer ikke blot antallet af argumenter, men også den semantiske type af sine argumenter, fx skal subjektet for prædikatet *skyldes* være [SAGFORHOLD], og ikke [PERSON] eller [TING]; det logiske objekt kan derimod være alle tre typer, fx *Fejltagelsen skyldtes direktøren/materiellet/dårlig ledelse*, men ikke *Direktøren skyldtes en dårlig ledelse*. (Cramer m.fl. 1996, 120-121)

prædikativ

(omsagnsled, prædikatsled, prædikativ til subjekt, prædikativ til objekt) prædikativet er en ledtype som kun findes ved få verber, der betegner lighed eller identitet (fx *være, blive, hedde, kalde, virke, male, gøre*). Det hører dels til verbalet, dels til dettes subjekt (prædikativ til subjekt) eller objekt (prædikativ til objekt) da det har kongruens med og betegner en egenskab ved, en tilstand hos eller et navn på subjektet eller objektet, fx *Jens er bager; Anna er gammel; Drengen hedder Peter; De maledede byen rød; De kaldte ham Pete*. Prædikativet står på sætningsskemaets Nplads, prædikativet til objektet efter objektet. (Cramer 1996, 122)

prædikation

(af lat. praedicatum), anvendelse af en generel term som prædikativ i en dom [udsagn, proposition, påstand], dvs. til at udsige noget om dommens subjekt el. subjekter. Eks. 'Peter er bager' og 'Peter er højere end Ole'. (Lübcke 1996, 355)

prædikation (logisk udsagn, proposition) indholdet af en sætning. En prædikation består af prædikationskernen (dvs. prædikatet og dets bundne argumenter) og et vilkårligt antal frie satellitter. Fx består udsagnet *Hun sover godt* af det fundamentale argument *hun* og prædikatet *sover godt*. Udsagnet *I Århus i går kom bilen i to timer desværre ikke nogen vegne ved hjælp af motoren fordi der ikke var nogen benzín på* består af prædikationskernen 'bilen kom ikke nogen vegne' og satellitterne 'i Århus', 'i går', 'i to timer', 'ved hjælp af motoren' og 'fordi der ikke var benzín på'.

Som regel hører holdningsadverbialer, fx *heldigvis, desværre*, og performativer, fx *Jeg lover hermed at...*, ikke med til det logiske udsagn fordi de angiver sproghandlingstypen.

En prædikation kan fra et grammatisk synspunkt være en helsætning (inklusive dens ledsætninger), en ledsætning, et verbalsubstantiv eller et nominaliseret verbum eller nominaliseret adjektiv som kerne i et nominalhelhed. Som prædikativ i prædikationen optræder (1) hovedverbet i sætningen (med eventuelle hjælpeverber og inkorporerede led), (2) et adjektiv eller (3) det nominaliserede verbum eller adjektiv der er kerne i et nominalhelhed.

(Cramer m. fl. 1996, 121-122)

prædikationskerne

(udsagnskerne) kernen i en prædikation, bestående af et prædikat med tilhørende argumenter. Til denne kerne kan der inden for prædikationens rammer føjes et antal satellitter. (Cramer m.fl. 1996, 122)

prædikatslogikken

(også kaldet kvantifikationsteorien el. funktionskalkylen), i moderne logik. bet. for teorien om de argumenter og slutninger, hvis gyldighed afgørende beror på generalitetsudtrykkene, dvs. 'alle', 'ingen' og 'nogle'. P. er karakteriseret ved anvendelsen af kvantorer, idet kvantorvariablene i 1. ordens p. (første ordens logik, FOL) har individer som mulige værdier og i 2. ordens og højere ordens p. har forskellige typer egenskaber (egenskaber ved individer, egenskaber ved egenskaber osv.) som mulige værdier. (Lübcke 1996, 356)

præformationsteori

(af lat. *Præformare*, danne eller skabe forud), biol. teori, hvorefter organismers blivende organer allerede er indeholdt som anlæg i ægget el. kimen. Mods. epigenese-teorien.

præsupposition

(forudsætning) den del af det semantiske indhold ved en ytring som afsenderen ikke meddeler, men forudsætter kendt og accepteret af modtageren. Fx forudsætter afsenderen med ytringen *Peter ved at hun er kommet* det forhold at 'hun er kommet', og meddeler kun at 'Peter ved det'.

Præsuppositionerne benægtes ikke hvis der indsættes et ikke i sætningen: Peter ved ikke at hun er kommet præsupponerer også 'hun er kommet'.

Præsuppositionerne peger ikke, modsat ytringens meddelte rern, hen mod en senere konklusion. Fx kan man ikke ræsonnere saledes: Peter ved ikke at hun er kommet. Derfor er hun kommet.

Gammel information i en ytring er altid præsupponeret.

Alle nominaler i bekendt form er præsupponeret. Også forhold som ikke er eksplicit nævnt i ytringen, kan være præsupponeret af ord som *men, heller, kun*. Fx forudsætter (præsupponerer) ordet *men* at der er semantisk modsætning mellem det der står før, og det der står efter, fx *Han er neger, men velsoigneret*.

Med ytringen *Hvornår er De holdt op med at tæve deres kone?* præsupponerer afsenderen (1) 'at modtageren er holdt op at tæve sin kone', (2) 'at modtageren har tævet sin kone', (3) 'at modtageren har en kone', og (4) 'at modtageren er en mand'.

Hvis modtagerne faktisk ikke kender eller accepterer det der præsupponeres (forudsættes), er der tale om præsuppositionsfejl. Laver afsenderen præsuppositionsfejl med vilje, kan man kalde det pådutting (møveri), det at pådutte modtageren en mening som de ikke i samtalen kan benægte. Ironi kan beskrives som en præsuppositionsfejl som afsenderen ved at modtageren har gennemskuet. (Cramer m.fl. 1996, 124-125)

psykologi

P. handler om mennesker. Det er dels et videnskabeligt studium på et universitet, men det er også de langt bredere overvejelser over, hvad det vil sige at være et menneske, som har indgået i menneskers tanker til alle tider. I de sidste 100 år har man defineret p. på flere måder: man har sagt, at det var læren om sjælelivet, om bevidstheden eller om adfærden, men det er også læren om bevidste og ubevidste adfærdstilskyndelser (motiver, behov, drifter). P. kan ikke give nogen sammenhængende beskrivelse af, hvad et menneske er, eller hvordan mennesker skal beskrives.

Der er en mængde skoledannelser, der ikke er enige om ret meget. Som hovedretninger plejer man at nævne behaviorismen, psykoanalysen, humanistisk og eksistentielistisk psyk., samt marxistisk psyk.. Men selv denne opdeling er alt for skematisk og sparsom. P. går fra overvejende biologiske synspunkter via rent psyk. til overvejende sociale anskuelser.

Faget er meget rummeligt og har en lang række underdiscipliner. Fx udviklingspsyk., kognitiv psyk., motivationspsyk., perceptionspsyk., personlighedspsyk., socialpsyk., klinisk psyk., fysiologisk psyk., neuro-psyk. osv. Der er endvidere en række praktiske anvendelser, der også har hver deres navne: reklamepsyk., pædagogisk psyk., skolepsyk., militærpsyk., idrætspsyk., seksualpsyk., dyrepryk., religionspsyk., organisationspsyk., kriminalpsyk. og psykoterapi. Der dukker hele tiden nye blandingsformer op: psykobiologi, psykofysik, psykolingvistik, psykosomatik osv.

Hertil kommer hele underskoven af psykoterapier, hvoraf ikke alle er udviklet af psykologer. Alene i Californien er der indregistrerede varemærker for over 1000 psykoterapeutiske retninger. (Abrahamowitz 2001, 215-216)

psychology

(Classical Greek: *psyche* = "soul" or "mind", *logos* = "study of") is an academic and applied field involving the study of [behaviour](#), [mind](#) and [thought](#) and, frequently, the application of such knowledge to various spheres of human activity, including problems of individuals' daily lives and the treatment of mental illness. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Psychology>)

påstand

1. Den [talehandling](#) at fremsætte en påstand. 2. Det, der påstås, når der fremsættes en påstand. En dom fremsat som værende sand. (Lübcke 1996, 358)

På engelsk hedder 'påstand' [proposition](#) eller 'statement'.

rationalisme

1. Erkendelsesteoretisk retning, der mods. empirismen hævder muligheden af at opnå viden om virkeligheden alene ved brug af [fornuften](#). 2. Den opfattelse, der kræver religiøse trossætninger begrundet rationelt og afviser enhver tro på noget, der overstiger menneskets fatteevne. 3. Den opfattelse, der mods. irrationalisme hævder, at en tro eller mening kun er antagelig, hvis den bygger på erfaringen og fornuftsovervejelser af enten [deduktiv](#) el. [induktiv](#) art.

I mod. fil. litt. anvendes udtrykket næsten udelukkende i den første betydning og betegner oftest mere snævert den position, der har Descartes, Spinoza og Leibniz som klassiske eksempler. If. disse filosoffer udgør den menneskelige erkendelse, i det mindste ideelt, et eneste, altomfattende system, hvor et lille antal selvindlysende grundsætninger (aksiomer) logisk medfører alt andet, der med rette kan kaldes viden. F.eks. mener Descartes at finde erkendelsens sikre grundlag i den absolut ubetvivlelige dom 'Jeg tænker, altså eksisterer jeg' (cogito, ergo sum), og med det udgangspunkt slutter han sig frem til nye oplysninger om virkelighedens beskaffenhed, herunder om Guds og den fysiske verdens eksistens. Afgørende for positionen er således for det første påstanden om, at vi har en (medfødt) evne, ofte kaldet [intuition](#), til umiddelbart og ufejlbarligt at erkende sandheden af visse domme. For det andet, at vi formår at foretage fornuftsslutninger, der på en gang går ud over det, der allerede er indeholdt i forudsætningerne (præmisserne), og er ubetinget gyldige, dvs. med garanti aldrig fører fra sandhed til falskhed. Endvidere omfatter positionen typisk påstanden om, at bevidstheden (erkendelsessubjektet) i selve sin givne indretning omfatter begreber eller [ideer](#) (medfødte ideer), som ikke er afledt af erfaringen, men tværtimod er betingelser for at give erfaringen en meningsfuld fortolkning. Erfaringen er i sig selv et skin (tilsynekomst), og kun i kraft af de medfødte begrebers forudgivne overensstemmelse med den bagvedliggende virkelighed får den sammenhæng og anvendelighed. Blandt de medfødte begreber nævnes først og fremmest årsagsbegrebet, substansbegrebet og gudsbegrebet. Endelig er det karakteristisk for r., at antagelserne om erkendelsens struktur og kilder benyttes til metafysisk systembygning. De begrundet udtalelser om virkelighedens almene beskaffenhed, f.eks. om alle tings indbyrdes afhængighed, om sjælens udødelighed, om eksistensen af den frie vilje og om rummet og tidens uvirkelighed (idealitet). (Lübcke 1996, 360)

rationel

(af lat. ratio, fornuft). I. Overensstemmende med fornuften, logisk. Mods. irrationel. Jf. Poppers [kritiske rationalisme](#). 2. Som bygger på fornuften, ikke på erfaringen. F.eks. tidligere anvendt i sondringen mellem rationel (dvs. spekulativ el. fil.) og empirisk psykologi (jf. rationalisme 1). 3. I besiddelse af fornuft, mods. ikke-rationel el. arationel. F. eks. ordet 'r.' som anvendt i karakteristikken af mennesket som et rationelt dyr, dvs. et væsen, der er i besiddelse af fornuft. (Lübcke 1996, 361)

real

(af lat. res, ting, sag). I lighed med sin modsætning, irreal, har ordet 'r.' mange betydninger, der går på tværs af hinanden. 1. Den fysiske virkelighed. 2. Den objektive virkelighed i videre forstand, dvs. den fysiske, biologiske, sociale og historiske virkelighed. 3. Den bevidsthedsuafhængige virkelighed; det som er

i. sig selv. 4. Det sansbare, dvs. såvel den objektive (jf. 2) som den psykiske (bevidsthedsmæssige) virkelighed. Videnskaben herom kaldes en realvidenskab (modsat en idealvidenskab, der er en videnskab om det ideale, f.eks. matematik, geometri, logik og strukturvidenskab). 5. Det faktiske, det som er en kendsgerning (modsat det mulige). 6. Det sande. 7. Det virkelige (modsat det fantaserede el. forestillede). 8. Det, som tilhører fænomenerne (modsat ideerne). 9. Det, som tilhører det værendes væsen, idet væsenet betragtes som det egentlig virkelige ved det værende; jf. talen om en realdefinition (= væsensdefinition) - se [definition](#). 10. Det indholdsmæssige (modsat det formale). 11. If. E. Kaila er en doms mening lig dens realindhold, dvs. indbegrebet af samtlige de verificerbare konsekvenser af dommen; jf. verificerbarhedskriteriet. (Lübcke 1996, 361-362)

[realisme](#)

(af lat. *res*, ting, sag), den opfattelse, at virkeligheden eksisterer uafhængigt af, om den bliver erfaret eller kan erfares. Dette har man (Dummett i tilknytning til bl.a. Frege) forsøgt at formulere sproglig: R. er ensbetydende med, at enhver sætning, som udtrykker en påstand, har en objektiv sandhedsværdi. Dvs., at enhver sætning om virkeligheden enten er sand eller er falsk, selv om det ikke er muligt for nogen sprogbruger at afgøre, hvad der er tilfældet. F.eks. vil en realist hævde, at sætningen, 'Cæsar vågnede på maven på sin fem års fødselsdag', enten er sand eller er falsk, selvom der ikke eksisterer nogen historiske kilder, der kan hjælpe os til at afgøre dens sandhedsværdi.

Udtrykket 'r.' anvendes også med en række mere specielle betydninger i forbindelse med diskussionen af forskellige former for virkelighed. 1. [begrebs-r.](#), som går ud på, at almenbegreber, universalier, er mere og andet end de enkeltting, som falder under dem. F.eks. er farven rød if. begrebs-r. mere og andet end klassen af røde ting. Almenbegreber kan for en begrebs-realist enten eksistere helt uafhængigt af enkelttingene eller immanent i dem. (Platon, Aristoteles, Hegel, Frege, Husserl, Ingarden, Russell). Begrebs-r. står i modsætning til [nominalisme](#), som er den opfattelse, at almenbegreber er navne, som vi tilskriver klasser af ting. For nominalisten eksisterer almenbegreber derfor kun i kraft af vore erfaringer. Begrebs-r. blev diskuteret indgående i middelalderens fil. (jf. universalistriden). 2. Den opfattelse, at omverdenen, den rumtidslige virkelighed, eksisterer uafhængigt af den menneskelige bevidsthed, bliver benægtet af idealismen og visse former for [fænomenalisme](#). Følges næsten altid med 3.: 3. Den erkendelsesteoretiske opfattelse, at vi med vore sanseerfaringer har tilgang til en bevidsthedsuafhængig virkelighed. Dette synspunkt antager tre forskellige former. a. Den såkaldte *naive r.*, if. hvilken vore sanseerfaringer giver os en direkte og sikker tilgang til virkeligheden. b. Den såkaldte *repræsentative r.*, if. hvilken vore sanseerfaringer hidrører fra den fysiske virkelighed, men aldrig kan give os sikker erkendelse. Det, vi direkte erfarer, er altid repræsentationer af virkeligheden, f.eks. i form af sansedata, og vi har aldrig mulighed for at sammenligne disse med virkeligheden selv. c. Den såkaldte *kritiske r.*, der er en mellemposition mellem a. og b., vil på en gang fastholde, at vore sanseerfaringer kun giver os en indirekte tilgang til virkeligheden, og at det er muligt at trænge bagom vore sanseerfaringer til en velbegrunnet opfattelse af den fysiske virkelighed. (Locke, Herbart, Moore, Hartmann).

4. Den såkaldte *empiriske r.*, der hævder, at erfaringsverdenen eksisterer uberoende på det enkelte erkendende væsen, men ikke på muligheden af, at der i det hele taget eksisterer erkendende væsner. (Kant).

Litt.: VTF I, s. 76-88 (Ingarden), 99-106 (Ingarden), 208-211 (dialektisk materialisme), 225-26 (Lukacs). II, s. 41-44 (Moore), 73-75 (Frege), 89-91 (Russell), 293-308 (Dummett).å (Lübcke 1996, 362)

[receptivitet](#)

(af lat. *recipere*, modtage), modtagelighed. For Kant er r. evnen til at modtage sanseindtryk. Alle sanseindtryk må foreligge i rum og tid (de såk. anskuelsesformer).” (Lübcke 1996, 362)

[reduktion](#)

(af lat. *reducere*, føre tilbage). 1. Ved teoretisk el. logisk r. af teorien T_1 til teorien T_2 forstås dette, at grundbegreberne i T_1 defineres v.h.a. begreber fra T_2 , samtidig med at grundsætninger ([aksiomer](#)) i T_1 i oversat skikkelse bevises inden for rammerne af T_2 . F.eks. har logicismen stræbt efter at vise, hvordan aritmetik kan reduceres til logik og mængdelære. Termodynamikken er blevet reduceret til statistisk mekanik, ligesom store dele af kemi, geologi og astronomi er søgt reduceret til fysiske discipliner. Ofte siges den reducerede teoris emner at være reduceret til emner af den slags, som omhandles af den anden

og angiveligt mere grundlæggende teori, hvortil der reduceres. Således hævder logicismen, at naturlige tal kan reduceres til mængder og i denne forstand ikke er andet end mængder. Se også konstitution 2.

Litt.; VTF II, s. 82 ff. (Russell), 131 f (logisk positivisme), 143 f (Carnap).

2. Ang. eidetisk r., se [væsenskuen](#). 3. Ang. fænomenologisk el. transcendental-fænomeno-logisk r., se Husserl. Jf. konstitution 3.

Litt.: VTF I, s. 58-63, 398. (Lübcke 1996, 363)

[reel](#)

(af lat. *res*, ting, sag, det virkelige). 1. **Real**. 2. Hos Husserl tales om, at A er en reel del af B, hvis A kun kan være ved at være en del af B (f.eks. er oplevelser en reel ("immanent") del af bevidsthedsstrømmen, fordi oplevelser ikke kan være uafhængigt af en bevidsthedsstrøm. De står derved i modsætning til de ikke-reelle dele af erfaringen (= genstandene og deres mening), der overskrider ("transcenderer") bevidstheden).

Det *reelle* behøver således ikke være *realt* (= noget objektivt, virkeligt eksisterende).

Litt.: VTF I, s. 45. (Lübcke 1996, 363)

[reference](#)

(eng. af lat. *re*, igen, tilbage, og *ferre*, bære, føre, hente). 1. Betegnelse for *forholdet* mellem et refererende udtryk (et navn, en bestemt beskrivelse, et pronomen, osv.) og den genstand, udtrykket står for (dets referent). ... 2. Referent. 3. [Ekstension](#). 4. henvisning. (Lübcke 1996, 363)

[refleks](#)

(af lat. reflexus, afledt af reflectere 'bøje tilbage', af re- og flectere 'bøje, dreje'), uvilkårlige fysiologiske reaktioner på en sansepåvirkning. Reaktionerne kan være bevægelser eller kirtelproduktion af sekreter og hormoner. Således kan pupillens kontraktion (pupillrefleksen) fremkaldes af stærkt lys på nethinden, hosterefleksen af irritation af luftrørsslimhinden, og muskelkontraktionsreflekserne af en påvirkning af musklernes strækfølsomme sanseorganer, muskeltenene, som det fx ses ved knærefleksen (patellarrefleksen); her kontraheres musklen på lårets forside straks efter en strækning af muskeltenene, fremkaldt af et let slag på senen under knæskallen. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

[refleksion](#)

(af lat. *re-*, igen, tilbage, og *flectere*, bøje). *Billedlig talt*: 'tankens bøjen sig tilbage på sig selv' - i lighed med en lysstråle, der kastes tilbage ('reflekteres'), idet den rammer noget blankt (f.eks. et spejl). I dagligsproget benyttes udtrykket 'r.' i en bred og noget upræcis betydning, nærmest synonymt med 'grundig eftertanke og overvejelse over noget under hensyntagen til tidligere meninger om sagen', f.eks. 'r. over følgerne af en atomkrig i Europa'. Identificerer man begreberne 'fil.' og 'verdensanskuelse', er det oftest henholdsvis den billedlige og den dagligsproglige betydning, der hentydes til, når der tales om 'filosofi som r. over...'. I den fil. tradition har man imidlertid søgt at udvikle en række mere præcise begreber om r., idet man - groft sagt - kan skelne mellem fem hovedbetydninger. 1. Accepterer man skellet mellem fænomen og væsen, kan ordet 'r.' benyttes som bet. for de overvejelser, gennem hvilke fil. når frem til en erkendelse af de væsentlige forudsætninger for et givet fænomen. I. Kant skelner i Kritik der reinen Vernunft (B 316) mellem en forestilling (ty. Vorstellung) og en r. (ty. Reflexion). Medens en forestilling er direkte rettet imod de erfarbare genstande, drejer en r. sig ikke om genstandene, men om forholdet mellem mine forestillinger og mine erkendekilder (ty. Erkenntnisquellen). Svarende hertil skelner Kant mellem to typer af begreber. På den ene side er der begreber for genstande (f.eks. 'vase', 'rund' og 'ting') og på den anden side er der de såkaldte refleksionsbegreber. Når jeg f.eks. siger, at 'vasen er en rund ting', så udtaler jeg mig direkte om vasen som erfarbar genstand. Når jeg derimod siger, at min erfaring af vasen som en rund ting forudsætter et sanseræssigt materiale samt rummet som anskuelsesform (jf. anskuelse) og tings-begrebet som forstandsform, så benytter jeg mig af de to refleksionsbegreber 'form' og 'materie' (se skema ...). Disse begreber svarer ikke til noget indhold, som jeg direkte kan erfare ved at undersøge genstanden, men kan først bringes i anvendelse, når jeg 'vender mig imod' ('reflekterer over') forholdet mellem på den ene side mine forestillinger om genstanden og på den anden side mine erkendeevner. Udover (a) 'form' og 'materie' nævner Kant tre andre par refleksionsbegreber. (b) 'enshed' (ty. Einerleiheit) og 'forskellighed' (ty. Verschiedenheit); (c) 'overensstemmelse' (ty. Einstimmung) og 'modstrid' (ty. Widerstreit); (d) 'det indre' og 'det ydre'. - I anden halvdel af sin logik taler Hegel om refleksionsbestemmelser, f. eks. 'identitet'

, 'forskell' og 'modsigelse'. Udtrykket 'refleksionsbestemmelse' er inspireret af Kant, og det er klart, at Hegel er enig med Kant i, at sådanne r.b. ikke kan erfares direkte ved blot at 'se' på genstandene i verden, men fordrer en særlig tankevirksomhed fra vor side. Men modsat Kant tolker Hegel disse r. b. ud fra en ontologisk synsvinkel, idet han ser dem som momenter i åndens (og derved i virkelighedens.) selvudvikling. - 3. Andre fil benytter ordet 'r.' som bet. for dette, at jeg i stedet for at rette min opmærksomhed mod en genstand kan rette mig imod min oplevelse af genstanden, dvs. mine egne bevidsthedstilstande. Denne type r. omtales til tider som selvrefleksion (jf. bevidsthed 3). (a) Hos Locke danner dette grundlaget for et empirisk studie af ens eget sjæleliv (jf. introspektion). (b) Hos Husserl danner denne r. derimod grundlaget for en beskrivelse af bevidsthedens intentionalitet i dennes fulde omfang. Litt.: VTF I, s. 43 ff. H. Wagner, Philosophie und Reflexion, München 1968².

4. Navnlig inden for analytisk. fil. tales om r. over begreber og begrebsammenhænge modsat den blotte anvendelse af begreberne i dagligsproget og i fagvidenskaberne. Ordet 'r.' benyttes her synonymt med 'begrebsanalyse', dvs. en analyse af begrebers mening og forhold til andre begreber. - 5. Endelig kan man tale om en refleksion over refleksionen, idet man reflekterer (i betydning 1, 2, 3 el. 4) over en refleksion (i betydning 1, 2, 3 el. 4).

I delvis forlængelse af ovenstående taler man om et refleksivt argument el. et transcendentalt argument. Et sådant argument søger at vise, at en påstand 'p' må være falsk, da den enten ved at blive anvendt på sig selv, gendriver sig selv, eller blandt sine forudsætninger har nogle påstande, der strider imod 'p'.

Litt.: K. Grue-Sørensen, Studier over refleksivitet, disp., Kbh. 1950. R. Nozick, Philosophical Explanations, Cambridge Mass. 1981. J. Passmore, Philosophical Reasoning, kap. 4, London 1961. (Lübcke 1996, 363-364)

refleksiv

refleksiv relation (af lat. *re-*, igen, tilbage, *flectere*, og *relatio*, egl. det, at én genstand henviser til el. står i forbindelse med en anden). En relation, R, er en r. r., hvis det for et vilkårligt a gælder, at aRa. Denne egenskab ved relationen kaldes undertiden idempotens. (Lübcke 1996, 364 f)

regel

(lat. *regula*, rettesnor), 1. handlingsforskrift, norm 2. Formel for en anerkendt fremgangsmåde, praksis. 3. Begrebsmæssigt formuleret ensartethed, der kan udsættes for undtagelser og således ikke gælder med lovmæssig nødvendighed. (Lübcke 1996, 365)

regres

(lat. *regressus*, tilbagegang), anvendes om tilbagegang fra virkning til årsag, fra det betingede til det betingende, osv. Hvis A forudsætter B, som igen forudsætter C, osv. i det uendelige, siges der at foreligge en uendelig (infini) r.. Hos Aristoteles og rationalistiske filosoffer findes begrebet 'u.r.' anvendt til at argumentere for eksistensen af selvindlysende, sikker viden. For at noget som helst kan være bevist viden, må der være viden, som ikke selv skal bevises. Hvis A nemlig kræver bevis ud fra B, som kræver bevis ud fra C, osv. i det uendelige, kan A ikke bevises. Beviskæden må være endelig og have en afslutning i form af noget, der ikke selv kræver bevis.

Litt.: J. Passmore, Philosophical Reasoning, kap 2, London 1961. (Lübcke 1996, 365)

regularitetsteorien

opfattelse af forholdet imellem årsag og virkning, som går tilbage til D. Hume, og som siden har været gængs i den empiristiske tradition. If. r. består dette forhold alene deri, at når en hændelse af samme type som årsagen indtræffer, indtræffer også altid en hændelse af samme type som virkningen. If. Hume er det et yderligere krav, at de to hændelser er nærtstående i rum og tid. (Lübcke 1996, 365)

rekursionsregel, se rekursiv regel

Ang. en rekursiv definition, se definition. - En rekursiv funktion er en funktion, der er defineret vha. en rekursiv definition.

rekursiv regel el. rekursionsregel

(af lat. *recurrere*, vende tilbage), i logik og sprogvidenskab bet. for regler, som kan anvendes mere end bare en gang ved frembringelse af en og samme formel. F.eks. er den følgende (formations-)regel for frembringelse af negationer 'Hvis F er en velformet formel, så er $\neg F$ (læs: 'F er ikke tilfældet', min tilføjelse, JZ) også en velformet formel' en r., idet den bestandig kan genanvendes på resultatet af sin egen anvendelse og derved føre fra F til f.eks. $\neg\neg\neg\neg F$ (læs: det er ikke tilfældet at det ikke er tilfældet, at det ikke er tilfældet, at det ikke er tilfældet, at det ikke er tilfældet, at F). - En rekursiv sandhedsteori er en teori, der søger at definere begrebet 'sandhed' vha. rekursive regler, og som opfatter den rekursive sandhedsdefinition som en empirisk teori om sandhedsbetingelserne for sætninger i et givet sprog. (Lübcke 1996, 366)

relation, ekstern/intern

(af lat. *relatio*, egl. det, at en genstand henviser til eller står i forbindelse med en anden), forbindelse mellem to ting, mellem en ting og en egenskab eller mellem to egenskaber. En sådan forbindelse siges at være ekstern, hvis det, der forbindes, forbliver det samme, hvis forbindelsen ophører med at eksistere. F.eks. består der en e. r. mellem en mand og hans hat; manden er stadig den samme, selv om man tager hatten af ham. En intern r. er derimod en, hvor det, der forbindes, ikke forbliver det samme, hvis forbindelsen ophører med at eksistere. F.eks. består der en i. r. mellem det at være ungt og det at være gift; en mand er ikke længere ungt, hvis han gifter sig.

Forholdet mellem e. og i. r. har fra slutningen af det 19. årh. været genstand for diskussion inden for eng. og am. fil.. Udgangspunktet for diskussionen var den påstand, at alle r. er i., som blev fremført af de eng. og am. idealister (Bradley, Royce, VTF. II, s. 41-42). If. disse fil. er enhver ting, hvad den er, i kraft af samtlige de r., den har til andre ting. Det betyder, at det kun er muligt at erkende en ting fuldstændigt, idet man erkender hele universet. Følgelig er den dagligdags opfattelse (der går tilbage til Aristoteles), som skelner mellem tingenes væsentlige og uvæsentlige egenskaber, forfejlet (jf. væsen). Denne idealistiske opfattelse, der har rødder i Hegels absolutte idealisme, blev i begyndelsen af dette årh.

angrebet af Moore. If. Moore begår idealisterne den fejl at slutte fra den sande påstand, 'Når en ting har de egenskaber, den har, så kan den ikke være identisk med en ting, som ikke har dem', til påstanden, 'En ting har nødvendigvis netop de egenskaber, den har'. Den am. fil. Blanshard har forsøgt at uddybe og forsvare den idealistiske opfattelse. Han hævder, at der ikke er nogen afgørende forskel mellem kausal (el. naturlig) nødvendighed på den ene side og logisk nødvendighed på den anden side. Dette medfører, at man ikke kan opretholde nogen afgørende forskel mellem e. og i. r., idet de e. r. netop skulle udmærke sig ved at være et produkt af kausal nødvendighed. Den tilsyneladende forskel mellem de to former for nødvendighed bunder i vores begrænsede indsigt. Her overfor har bl.a. de logiske.

positivister (Ayer) samt Nagel og Quine hævdede, at al nødvendighed bunder i sproglige konventioner. En tings nødvendige egenskaber er i virkeligheden kun nødvendige relativt til den måde, hvorpå vi betegner tingen, og ikke relativt til tingen selv. Det betyder, at alle de r., ting indgår i, i virkeligheden er e. r.. Diskussionen af forholdet mellem e. og i. r. bunder i en række uafklarede metafysiske, erkendelsesteoretiske og sproglige problemer, og vil kun kunne afgøres sammen med disse. (Lübcke 1996, 367)

relevant

(latin): væsentlig; af betydning i en given sammenhæng. (Lademanns 2000).

relevans subst.: -en, plur. -er: tilknytning til hovedsagen; betydningsfuldhed, væsentlighed - [fra latin *relevantia* afl. af *relevare* fremhæve, af re- igen, tilbage, og *levare* løfte, ophøje, jf. relief]

relevant adj: som kommer sagen ved; som har betydning i en given sammenhæng - syn: jf. AKTUEL, VIGTIG - [fra latin *relevans* (gen. -antis) præs.partc. af *relevare*, se relevans]

(Politikens Nudansk Ordbog 1992, 894)

relevanslogik

Logics that explore the properties of relations of implication stronger than strict implication. It was shown by C.I. Lewis that with the classical notion of entailment anything whatever follows from a contradiction, and a tautology follows from any arbitrary proposition. Logicians regarding these consequences as unacceptable have sought to define relations of entailment stronger (more restrictive) than strict implication, to preserve the distinction between good and bad ways of arguing even in the presence of contradictions and tautologies. (Blackburn 1996, 327)

Implikation: I. zweistellige extensionale Aussagenoperation, die sprachlich durch ‚wenn – so‘ ausgedrückt wird. Sind A und B Aussagen, So sind für die durch Anwendung der I. entstehende Aussage ‚wenn A, So B‘ auch die Formulierungen ‚A impliziert B‘ und ‚aus A folgt B‘ üblich. In der Aussage ‚wenn A, So B‘ heißt die Aussage A die Prämisse, der Vordersatz oder das Antezedens, die Aussage B die Konklusion, der Hintersatz oder das Konsequens. Die Aussage ‚wenn A, So B‘ ist nur dann falsch, wenn A wahr und B falsch ist, sie ist demnach dann wahr, wenn A und B denselben Wahrheitswert haben, wenn beide wahr oder beide falsch sind, und auch dann, wenn A falsch und B wahr ist. Der I. entspricht danach die zweistellige Wahrheitsfunktion seq, die durch die folgende Wahrheitsmatrix gegeben wird.

p	q	$seq(p, q)$	seq	W	F
W	W	W	W	W	F
W	F	F	F	W	F
F	W	W		W	W
F	F	W		W	W

Die seq-Funktion wird oft ebenfalls als I. bezeichnet. Aus der Wahrheitsmatrix ist ersichtlich, dass die I. nicht kommutativ ist. Sie ist auch nicht assoziativ, es gilt $seq(F, seq(F, F)) = seq(F, W) = W$, aber $seq(seq(F, F), F) = seq(W, F) = F$. Die I. ist aber z. B. *linksseitig selbst-distributiv*, d. h. es gilt $seq(p, seq(q, r)) = seq(seq(p, q), seq(p, r))$. Wegen $seq(p, q) = vel(non(p), q) = non(et(p, non(q)))$ sind für beliebige Aussagen A, B die Aussagen ‚wenn A, so B‘, ‚(nicht A) oder B‘ und ‚nicht (A und nicht B)‘ logisch äquivalent. Die I. wird im Aussagenkalkül meist durch das Zeichen \rightarrow symbolisiert, in der Literatur sind auch die Zeichen \supset, \Rightarrow und bei klammerfreier Schreibweise C üblich.

Beispiel: Den Aussagen ‚2. 2 = 5‘ und ‚Der Schnee ist weiß‘ wird durch die I. die Aussage ‚Wenn 2. 2 = 5, so ist der Schnee weiß‘ zugeordnet. Da die Prämisse falsch ist, ist diese I. wahr.

II. Um die Extensionalität der I. besonders zu betonen, d. h. die Tatsache, dass der Wahrheitswert der Aussage ‚wenn A, so B‘ nur von den Wahrheitswerten von A und B und nicht von ihren Inhalten abhängt, wird die I. oft auch als *materiale I.* bezeichnet. Die *materiale I.* wird in der klassischen Mathematik durchgängig verwendet, dort sind für ‚wenn A, so B‘ auch die Wendungen ‚A ist hinreichend für B‘, ‚B ist notwendig für A‘ üblich.

Sie weicht allerdings weitaus mehr als z. B. Konjunktion und Alternative vom umgangssprachlichen Gebrauch der entsprechenden Wörter ‚wenn – so‘ und ‚folgt‘ ab. In der Umgangssprache werden nämlich Aussagen meist nur dann durch diese Wörter verbunden, wenn zwischen ihnen auch ein gewisser inhaltlicher Zusammenhang besteht, z. B.

in der Aussage ‚Wenn durch einen Draht ein elektrischer Strom fließt, so erwärmt sich der Draht‘.

Hier liegt ein kausaler Zusammenhang vor, in solchen Fällen spricht man auch von *kausaler I.* Demgegenüber erscheinen die folgenden Eigenschaften der *materiellen I.* sogar paradox, insbesondere beim Gebrauch des Wortes *folgt*; man spricht in diesem Zusammenhang auch von den ‚*Paradoxien* II.1. und II.2. der *materiellen I.*‘

11.1. Aus einer falschen Aussage ‚folgt‘ jede beliebige Aussage.

11.2. Eine wahre Aussage ‚folgt‘ aus jeder beliebigen Aussage.

Es gibt zahlreiche Versuche, eine exakte Definition der I. anzugeben, die den inhaltlichen Vorstellungen vom logischen Folgen mehr entspricht als die der *materiellen I.* Eine solche ist z. B. die zuerst von C. I. LEWIS im Rahmen der modalen Logik eingeführte und genauer studierte *strikte I.*, die so formuliert werden kann: ‚B folgt notwendigerweise aus A‘ bzw. ‚es ist unmöglich, dass A und nicht B‘. In dem von LEWIS angegebenen System der *strikten I.* sind die *Paradoxien* der *materiellen I.* nicht ableitbar, doch ist auch die *strikte I.* keine adäquate Widerspiegelung inhaltlichen Folgens; es treten die *Paradoxien der strikten I.* auf: ‚aus einer unmöglichen Aussage folgt jede beliebige Aussage‘ und ‚eine notwendige Aussage folgt

aus jeder beliebigen Aussage'. Ein anderes System einer *strengen I.*, in dem die Paradoxien der materialen I. nicht ableitbar sind, wurde von W. ACKERMANN (vgl. (46)) vorgeschlagen; Auch die I. der Intuitionisten weicht erheblich von der materialen I. ab. Alle diese I. haben nicht den Charakter von extensionalen zweiwertigen Aussageoperationen. Sie sind zum größten Teil axiomatisch festgelegt, d. h. durch mehr oder minder einsichtige Gesetzmäßigkeiten, die für sie gelten, sollen.

III. Der Gebrauch der materialen I. wurde vermutlich von dem griechischen Philosophen PHILON von MEGARA im 4. Jh. v. u. Z. eingeführt. Von den Philosophen und Logikern der Stoischen Schule wurde die materiale I. neben anderen Formen der I. genauer untersucht; Eigenschaften der materialen I. sind auch in den Werken von ARISTOTELES zu finden. Von den bedingten Urteilen der traditionellen Logik weicht die materiale I. erheblich ab; bei dem bedingten Urteil ‚aus A folgt B‘ kann man nur aus der Wahrheit von A auf die Wahrheit von B und aus der Falschheit von B auf die Falschheit von A schließen, während die Falschheit von A und auch die Wahrheit von B keinen eindeutigen Schluss auf die Wahrheit oder Falschheit von B bzw. von A zulassen. In der traditionellen Logik wurde vor allem die formale I. untersucht. – S. a. Aussagenkalkül II.2., IV.2.; Wahrheitsfunktion II. (...)

Implikation, relevante: Implikation, in der die Antezedenten, die vorausgehenden Glieder, umgestellt werden können, ohne dass sich dies in irgendeiner Weise auf den Konsequenten, das nachfolgende Glied, auswirkt. Die Implikation ‚wenn die Zahl a durch 2 teilbar ist, so ist sie, wenn sie durch 3 teilbar ist, auch durch 6 teilbar‘ ist z. B. mit folgender Implikation äquivalent: ‚wenn eine Zahl durch 3 teilbar ist, so ist sie, falls sie durch 2 teilbar ist, auch durch 6 teilbar‘. Symbolisch wird eine r. I. mit dem Zeichen \rightarrow_{rel} bezeichnet und durch Gültigkeit von (1) charakterisiert:

$$(1) (A \rightarrow_{rel} (B \rightarrow_{rel} C)) \rightarrow (B \rightarrow_{rel} (A \rightarrow_{rel} C)).$$

(Albrecht & Asser 1978, 217-218)

reliabilitet

(eng. *reliability*, *pålidelighed*), i metodelæren angiver r., i hvilken grad en undersøgelses data, f.eks. observationsmaterialet, er påvirket af tilfældigheder el. tilfældige fejlkilder, f.eks. tilfældige variationer i de undersøgte fænomener el. tilfældigt varierende egenskaber hos forskerne. I kontrollerede videnskabelige undersøgelser søges maksimal r. opnået vha. forsk. kontrolforholdsregler, bl.a. brugen af kontrolgrupper. (Lübcke 1996, 367)

rema

(fokus, comment) den nye information, som står længst til højre. Rema er formuleret som ny information, der indebærer at det skal fremstå så informativt som muligt uden at være irrelevant eller usandt samtidig med at det efter princippet om relevans med underforståelsen *og kun det* skal være dels ikke-kendt, dels i sit sigte af interesse for modtageren, fx (med rema markeret i fed skrift):

*Der var engang **en mand***

UNDERFORSTAAET: og kun det, dvs. det oplyses ikke om han var snedker;

SIGTE og hvad var der med ham?

*Han boede i **en spand**.*

Henvisningen fra *Han* til *mand* viser at det at *mand* er gjort til rema, antages at være i modtagernes interesse. Hvis det sidste led er formuleret som gammel information, er der tale om identitetsprædikation, herunder sætningskløvning: *Den dygtigste pige i klassen er **Ida**; Det er **Peter** der har spist kagen.* (Cramer m.fl. 1996, 131)

repræsentation

(von lat. *repraesentatio*; engl. *representation*, franz. *représentation*, ital. *rappresentazione*), Bezeichnung für diejenige Handlung, die mit eigens gebildeten Mitteilern semiotisch auftritt, und sei es die Handlung selbst. Repräsentieren heißt dann allgemein, etwas mit etwas in Beziehung setzen, wobei dieses In-Beziehung-Setzen einen ‚Richtungscharakter‘ (E. Cassirer) aufweist; aus Richtung Gegenstand zum Zeichen (‚etwas vertretend gegenwärtig machen‘, Präsentation), aus Richtung Zeichengegenstand zum Gegenstand (‚etwas als etwas vergegenwärtigen‘). Relativ zum Richtungscharakter haben beide R.sweisen

konventionelle Anteile; lettere wird auch rein konventionell gebraucht, d. h., repräsentationale Beziehungen werden nicht beliebig naturhaft vorgefunden, sondern ‚gerichtet‘ erfunden. Zum einen wird R. - mit Akzent auf In-Beziehung-Setzen als Leitfaden für symboltheoretische Ansätze (Symboltheorie) verwendet, zum anderen Symbolisierung - mit Akzent auf den symbolisierenden Mitteilern - für repräsentationstheoretische Ansätze. - Obwohl nicht einheitlich verwendet, ist R. grundlegender Terminus in Semiotik, Symboltheorie, Erkenntnistheorie und Sprachphilosophie. Thomas v. Aquin steht für die R.-diskussion im Mittelalter (...), J. H. Lambert für die im Zeitalter der Aufklärung. In Neukantianismus, Phänomenologie und neuerdings in der Kognitionswissenschaft (philosophy of mind) gewinnt der Begriff der R. zunehmend an Bedeutung. Hier spielt wiederum die tradierte terminologische Fassung von R. als Vorstellung (mental), Darstellung (extramental), als Abbild und Bild eine wichtige Rolle. Der Mensch erweist sich als das in-Beziehung-setzende Wesen, das in der Lage ist, in-Beziehung-setzende Mittel selbst zu beschaffen: der Mensch- ‚animal symbolicum‘ (Cassirer). In seinen selbstgeschaffenen ‚symbolischen Formen‘ wird er zum Gestalter der Mittelbarkeit (Produktionstheorie); Unmittelbarkeit ist nicht repräsentierbar. (Mittelstraß 1995, bd. 3, 590-591).

retning

(RETNING, RET) semantisk rolle for det indirekte argument der betegner handlingens retning i rummet, ofte udtrykt med et adverbium eller en præpositionsforbindelse som adverbial, fx *Og så gik den direkte [hjem]*. (Cramer m.fl. 1996, 132)

retorik

(gr. *rhētorikē (téchne)*, af *rhētor*, taler), talekunst, kunsten at tale smukt, mere specifikt. læren om at tale smukt. R. spiller - i et stadigt spændingsforhold til fil. - en central rolle i antikken og renaissanceen (jf. humanisme). For den retoriske tradition angår r. som formidlingens kunst ikke blot den ydre form el. formulering af en erkendelse, men involverer en teori om erkendelsen.

For det første er dette at udtrykke en indsigt ikke noget ydre i forhold til indsigten. En erfaring bliver først erfaring, når man kan tale om den. For det andet relateres al forståelse til mennesket. Den skal formidles og dermed rettes til nogen. Nærmere bestemt skal den formidles for at muliggøre handling. Den retoriske tradition sætter målet i foreningen af forståelse og handling, erkendelse og følelse.

Litt.: T. Hastrup, *Græsk og Romersk talekunst*, Kbh. 1976. J. Lindhardt, *R.*, Kbh. 1975. (Lübcke 1996, 370)

rum

(eng. space, fr. espace; lat. spatium; ty. Raum). 1. Der skelnes traditionelt (a) matematisk r. (geometriens en-, to-, tre el. n-dimensionale r.); (b) fysisk r. (det, hvori fysiske, udstrakte værender befinder sig, og hvori al bevægelse sker (jf. vorden)); (c) anskueligt r. (det sansede r. med dets perspektiver og horisonter). 2. Det er kontroversielt, hvilket forhold der er mellem de tre former for r.. (a) Medens det matematiske r. kan have mellem en og n dimensioner, anses det for et grundtræk ved det fysiske og det anskuelige r., at dette har tre og kun tre dimensioner. Men er det nødvendigvis sådan? Eller er det blot et kontingent træk ved den fysiske verden og/eller vor sanssevne? (b) Tilsvarende er det et problem ved den matematiske beskrivelse af det fysiske eller det anskuelige r., om der er tale om et Euklidisk eller et ikke-Euklidisk r.. If. Euklids såk. parallelaksom kan der gennem et punkt uden for en lige linie tegnes en og kun en lige linie parallel med den pågældende linie. I et hyperbolsk eller Lobachevskisk r. (efter N. I. Lobachevsky, 1793-1856) går man derimod ud fra, at der kan tegnes mange parallelle linier gennem punktet. Omvendt går man i et elliptisk eller Riemann r. (efter G. F. B. Riemann, 1826-66) ud fra, at det er umuligt at tegne en eneste linie gennem punktet, som er parallel med den første linie. If. de fleste moderne fil. er det et empirisk spørgsmål, om det fysiske og det anskuelige r. er Euklidisk eller ikke-Euklidisk (dvs. hyperbolsk eller elliptisk). Enkelte (bl.a. medlemmerne af Erlangerskolen, jf. VTF. II, s. 327-33) mener dog, at det Euklidiske r. har en a priori særstilling i fortolkningen af vort måleudstyr. (c) Endelig er det et problem, hvorledes r. kan opdeles. Er der r.-atomer? Er r. uendeligt deleligt? Er r. kompakt eller kontinuert? De forskellige svar på disse spørgsmål må bl.a. tage højde for de problemer, som Zenons paradokser giver anledning til. 3. Beslægtet med den sidste problemkreds er spørgsmålet om, hvorvidt det er meningsfuldt at tale om et helt eller delvis tomt r., eller om alt r. nødvendigvis må være opfyldt r.. 4. Tager man Newtons metaforiske tale om r. som en ‘beholder’ alvorligt, bliver det muligt at opfatte r. og det, som er i

r., som to principielt uafhængige størrelser. Man taler da om Newtons absolutte r.. Det klassiske alternativ hertil er Leibniz' fortolkning af r. som et sæt af relationer mellem ting i r.. Et moderne alternativ til Newton er Einsteins relativitetsteori, hvor forestillingen om et a. r. ligeledes er opgivet. 5. Endelig er det kontroversielt, om r. og de rumlige relationer mellem de fysiske ting er noget, der eksisterer i sig selv, eller om r. er knyttet til en bevidsthed, der erfarer (kan erfare) r.. Kant er den kendteste fortaler for dette sidste synspunkt, idet han tolker r. som en a priori anskuelsesform, dvs. et grundtræk ved enhver mulig, endelig (begrænset) anskuelse (erfaring), dvs. enhver mulig anskuelse (erfaring), der er knyttet til sanserne eller sansevnen (ty. Sinnlichkeit). Se også [tid](#).

Litt.: VTF II, s. 360-62. A. Grünbaum, *Philosophical Problems of Space and Time*, New York 1963. L. Sklar, *Space, Time and Spacetime*, 1974. J. J. C. Smart (red.), *Problems of Space and Time*, 1964. (Lübcke 1996, 376)

[rum](#)

(RUM, lokativ, sted) [semantisk rolle](#) for en [satellit](#) der betegner handlingens sted i rummet, ofte udtrykt med en præpositionsforbindelse som adverbial, fx ... *i skoven*, ... *på taget*, ... [*hvor*] *der voksede en mængde planter*. (Cramer m. fl. 1996, 134)

[Rutkowski slutninger](#)

Der russiske [Logiker](#) und Logikhistoriker L. W. Rutkowski (1859-1920), Nachfolger von Karinski, untersuchte vor allem [mittelbare Schlüsse](#).

Alles Wissen teilte er in empirisches, durch unmittelbare [Beobachtung](#) zu erwerbendes, und abgeleitetes, mit Hilfe des Schließens zu erwerbendes, Wissen.

Schließen nannte er den Denkakt, in dem neue Kenntnisse unabhängig von der unmittelbaren [Wahrnehmung](#), aufgrund bereits vorhandener Kenntnisse erhalten werden.

Rutkowski versuchte die Klassifikation der mittelbaren Schlüsse zu verbessern und fand folgende Grundtypen:

- die [Traduktion](#)
- die [Induktion](#);
- die [Deduktion](#),
- die [Produktion](#)
- die [Subduktion](#)
- die [Eduktion](#).

[Wahrscheinlichkeitsschlüsse](#) zählte Rutkowski zu den eduktiven Schlüssen. Rutkowski kritisierte die Überbewertung der Induktion bei [Mill](#). (<http://www.philosophenlexikon.de/rutkowsk.htm>)

[Rutkowski](#), Leonid Wassiljewitsch, 1859-1920: russischer Logiker und Logikhistoriker; hielt Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie und Logik an der Petersburger Universität. R. ist Nachfolger des russischen Logikers und Philosophen Karinski.

Für das zentrale Problem der Logik hielt R. die Erforschung der mittelbaren Schlüsse. Alles Wissen teilte er ein in empirisches, das durch unmittelbare Beobachtungen zu erwerben ist, und in abgeleitetes, das mit Hilfe des Schließens gewonnen wird.

Schließen nannte er den Denkakt, in dem neue Kenntnisse unabhängig von der unmittelbaren Wahrnehmung erschlossen werden, und zwar einzig aufgrund bereits vorhandener Kenntnisse.

Als R. die Beschränktheit der in der traditionellen Logik üblichen Klassifikation von mittelbaren Schlüssen in syllogistische und deduktive erkannt hatte, stellte er, gestützt auf eine Reihe von Prinzipien aus der Lehre von KARPINSKI über die Schlußsätze, z. B. das Prinzip der Identität und das Prinzip der Substitution, der Übertragung von Elementen von Subjekt und Prädikat in ein anderes Urteil, seine eigene Klassifikation auf, in der er bemüht war, vollständiger als in der damals gültigen Klassifikation die Mannigfaltigkeit der Typen von mittelbaren Schlüssen zu erfassen. Er fand folgende Grundtypen von mittelbaren Schlüssen: 1) die Traduktion als Schluß aufgrund der Ähnlichkeit, der Identität und der bedingten Abhängigkeit, 2) die Induktion, 3) die Deduktion, 4) die Produktion als distributiver Syllogismus, als Schluss der Vereinbarkeit von Gegenständen aufgrund des Vergleichs in der Zeit, der kausalen oder der funktionalen Abhängigkeit u. a., 5) die Subduktion als Schluss, der bei der

Klassifizierung von Gegenständen im Laufe genetischer und substantieller Erklärungen angewendet wird, und 6) die Eduktion als Schluss, der auf das Zurechnen eines Gegenstandes zu einer Art seiner Klasse basiert, z. B. die Schlußsätze der mathematischen Wahrscheinlichkeit. Die von R. vorgeschlagene Klassifikation der mittelbaren Schlüsse war ein wertvoller Beitrag zur Weiterentwicklung der traditionellen Logik.

R. kritisierte ausländische Logiker, z. B. MILL, die die Rolle der Induktion zum Nachteil der anderen Typen von mittelbaren Schlüssen metaphysisch überbewerteten. (Albrecht & Asser 1978, 419-420)

sagforhold

(el. sagsforhold, eng. *state of affairs*, ty. *Sachverhalt*), 1. I løsere forstand lig kendsgerning. 2. I strengere forstand lig mulig kendsgerning, dvs. en tingenes tilstand, som logisk set kan være faktisk foreliggende. Denne anvendelse af udtrykket skyldes først og fremmest Wittgensteins Tractatus Logico-Philosophicus (jf. VTF. II, s. 102 ff).

Litt.: E. Stenius, Wittgenstein 's Tractatus, Oxford 1964, kap. 3. (Lübcke 1996, 380)

sagen selv

(ty. die Sache selbst), fænomenologernes. bet. for det, som noget er i sig selv.

Der er imidlertid uenighed om, hvad dette nærmere betyder. If. Husserl er s.s. = sa-

gen som fænomen = sagen, sådan som den direkte giver sig i en anskuelse af sagen. Han sætter imidlertid parentes om spørgsmålet angående sagens måde at være på, når den ikke er genstand for en anskuelse, (jf VTF I, s. 43ff). Heidegger og Gadamer overtager dette fænomenbegreb, men betoner (1) at enhver erfaring af en sag samtidig er en udlægning (fortolkning) af denne, og (2) at det er meningsløst at tale om sagen uafhængigt af dens mulige udlægninger (jf VTF. I, s. 121, 167, 175). Hartmann skelner derimod mellem sagen som fænomen (som genstand) og sagen i sig selv uafhængigt af min erfaring. (VTF I, s. 103) Hos Merleau-Ponty er kravet om, at gå til s.s. et krav om at gå tilbage til sammenhængen mellem subjektet og verden (jf VTF. I, s. 331). (Lübcke 1996, 380)

sand (se sandhed)

sandhed

(eng. *truth*, fr. *vérité*, gr. *aletheia*, lat. *veritas*, ty. *Wahrheit*), bestemmelse der tillægges 'det sande' i modsætning til 'det falske'. 1. I bredere forstand kan man tale om en sand stat, et sandt liv, et sandt kunstværk, osv., hvorved menes, at staten, livet eller kunstværket er ægte, virkeligt eller godt. Knyttes denne brede brug af ordet 'sandhed' sammen med en idélære, kan man tale om, at noget er sandt, hvis det stemmer overens med sin idé (jf. f.eks. Platon, Hegel og Kierkegaard). Endvidere gælder det specielt, at et kunstværk kan siges at være sandt, hvis det i en eller anden forstand er en troværdig gengivelse af virkeligheden (enten den faktisk forekommende virkelighed eller en bagvedliggende, egentlig og væsentlig virkelighed). Som et minimum må her kræves, at kunstværket ikke udtrykker noget, der strider imod virkelighedens love. – 2. I snævrere forstand er sandhed en bestemmelse ved enten mentale akter og tilstande (f.eks. ved ytringer, hævdeIser og meninger) eller ved noget sprogligt (såsom indikative sætninger) eller ved de såkaldte domme eller udsagn.

De vigtigste teorier om sandhed i en af disse mere snævre betydninger er følgende:

Korrespondenteorien for sandhed (af lat. co-, med, og respondere, svare), dvs. overensstemmelsesteorien for sandhed, if. hvilken noget er sandt, hvis det 'svarer til' eller 'stemmer overens med' det, hvormed der dømmes. F.eks. er udsagnet 'Solens diameter er 1.400.000 km', sandt, hvis og kun hvis det, udsagnet siger, stemmer overens med virkeligheden. Korrespondenteorien for sandhed føres traditionelt tilbage til Aristoteles (jf. hans *Metaphysica* Θ 10), men dens klassiske formulering har den først fået hos Thomas Aquinas igennem formlen, 'veritas est adaequatio rei et intellectus' ('sandheden består i en overensstemmelse mellem tingen og intellektet'). Den moderne diskussion af teorien søger navnlig at præcisere, hvad det vil sige, at noget 'stemmer overens med' noget andet. Hos Wittgenstein og Russell får korrespondenteorien en streng formulering, idet overensstemmelsen opfattes som en relation mellem to ting *det, som er sandt* (et udsagn, en trostilstand, en hævde, osv.), og *det, som gør det sandt* (en begivenhed, en kendsgerning, et sagforhold eller et faktum). Overensstemmelsen består da i, at de to 'ting' har den samme

struktur, således at f.eks. et udsagn kan siges at 'kopiere' eller 'afbilde' et faktums struktur. Denne fortolkning af korrespondens som afbildning er blevet stærkt kritiseret og er i dag opgivet af de fleste fil. Kritikken har bl.a. anført, at strukturen i et udsagn (f.eks. forholdet mellem subjekt og prædikat i udsagnet 'Jorden er en planet ') er af en helt anden art end strukturerne og relationerne i den virkelighed, som udsagnet taler om. Endvidere har man gjort gældende, at 'ting' el 'kendsgerninger' ikke kan identificeres uafhængigt af de specifikke udtryk. Dvs. 'virkeligheden' og 'sproget' udgør ikke to uafhængige dimensioner, mellem hvilke der består et kontingent (ydre) 'korrespondens-forhold'. For at undgå disse indvendinger gives korrespondensteorien ofte en løsere formulering, idet et udsagn siges at være sandt, hvis det i en eller anden forstand kan 'korreleres' med et faktum, (jf. f.eks. Popper). - En særlig variant af korrespondensteorien er Tarskis semantiske sandhedsteori, der i særdeleshed er knyttet til formaliserede kunstsprog. Hvis der findes et formaliseret sprog, hvori det giver mening at formulere sætningen, 'sneen er hvid', så hævder Tarski, at: "Sætningen 'sneen er hvid' er sand, hvis og kun hvis sneen er hvid". Mere generelt: Hvis p er en sætning i et formaliseret sprog, og 'p' er en betegnelse for sætningen p, så gælder det, at: "Sætningen 'p' er sand, hvis og kun hvis p". Tarski er ofte blevet kritiseret for, at denne formulering af korrespondensteorien nok er korrekt, men fil. set utilstrækkelig (ja, det er endog blevet hævdet, at Tarskis bestemmelse er så formal, at den er neutral overfor skellet mellem korrespondensteorien og andre sandhedsopfattelser). - Udover de specielle indvendinger mod de forskellige udformninger af korrespondensteorien har bl.a. Brentano givet en generel kritik af denne teori. Teorien tager ikke højde for benægtende udsagn, f.eks. 'der er ikke løver på Grønland', med mindre man indfører en uendelighed af 'negative fakta'. Endvidere: Hvis sandheden består i en overensstemmelse mellem udsagnet og virkeligheden, så kan denne sandhed ikke erkendes. Thi for at erkende sandheden må jeg kunne sige noget sandt om overensstemmelses-relationen mellem udsagnet og virkeligheden, men i så fald må jeg have en viden om et nyt udsagn, der selv skal stemme overens med et eller andet, som jeg på ny må kende til i et tredje udsagn, osv. i det uendelige.

Litt.: VTF. II, s 73-75 (Frege), 92-93 (Russell), og 98-102 (Wittgenstein), og 29598 (Dummett). G. Pitcher (udg.), Truth, N. J. 1964. B. Russell, Problems of Philosophy, kap 12, 1911 (da. overs. 1974). A. Tarski, The Semantic Conception of Truth, Philosophy and Phenomenological Research 1944. Thomas Aquinas, Quaestiones disputatae de veritate, oversat til dansk i bogen, Thomas Aquinas, s. 43-79, Kbh. 1965.

koherensteorien for sandhed (af lat co-, sammen med, og haerere, hænge fast), dvs. sammenhængsteorien for sandhed, if. hvilken et udsagn er sandt, hvis det på modsigelsesfri måde 'hænger sammen med' og er foreneligt med det mest omfattende sætningssystem. I sidste instans er det ikke det enkelte udsagn, men systemet af sammenhængende udsagn, der er sandt. Der kan derfor tales om grader af sandhed alt efter om en teori (dvs. et sæt af sammenhængende udsagn), er mere eller mindre i nærheden af det altomfattende system af sande udsagn. Koherensteorien for sandhed har fået sin klassiske formulering hos Leibniz og findes i forskellige former hos idealistiske filosoffer som Hegel, Bradley og Blanshard. Teorien kritiseres normalt for ikke at kunne gøre rede for, hvad der menes med 'sammenhæng' mellem udsagn ud over, at de udgør et modsigelsesfrit system. Endvidere hævdes det, at der mangler et bevis for, at det ikke skulle være muligt at opbygge to lige omfattende, uforenelige systemer af udsagn, der betragtet hver for sig udgør et samlet hele.

Litt.: B. Blanshard, The Nature of Thought, kap. 26-27, 1939. H. Joachim, The Nature of Truth, 1906. N. Rescher, The Coherence Theory of Truth, Oxford 1973.

evidensteorien for sandhed (af lat. evidētia; ex, ud af, og videre, se), dvs. teorien om, at det sande er det, der kan vise sig i en evidens-erfaring. Evidens-erfaringen kan tolkes som en psykologisk tilstand - hvilket dog afvises af bl.a. Brentano og Husserl.

Brentano benægter imidlertid, at det skulle være muligt at udarbejde en teori om sandhed og evidens, der ikke indebærer en cirkelslutning. Sandheden som evidens antager derved karakter af at være et grundbegreb. Hos Husserl defineres sandhed som 'den fulde overensstemmelse mellem det formentede og det givne', medens evidens defineres som erfaringen af denne overensstemmelse. Argumenterne imod evidensteorien for sandhed svarer til argumenterne imod evidens i det hele taget - Hos Heidegger erstattes evidensteorien med en teori om sandhed som aletheia (af gr. a-, ikke, og lathein, skjule), dvs. sandhed som uskjulthed, utildækkethed, uforborgenhed, det afslørede. Heidegger mener hermed at have genopdaget grækernes oprindelige før-aristoteliske begreb om sandhed.

Litt.: VTF I, s. 46-49 (Husserl), S 14353 (Heidegger) Tugendhat, Der Wahrheitsbegriff bei Husserl und Heidegger, Berlin 1966.

pragmatismens sandhedsteori (af gr. pragma, virksomhed, gerning), dvs. den opfattelse, at noget er sandt, hvis det er frugtbart eller nyttigt i praksis - enten set ud fra livets eller ud fra videnskabernes synspunkt. Jf. f. eks. Nietzsche. Hos Peirce og Apel forbindes den pragmatiske sandhedsteori med konsensusteorien for sandhed (af lat. consensus, overensstemmelse, enighed), dvs. teorien om, at det sande er det, som en uendelig mængde af mennesker ville nå frem til, hvis de i al evighed efterprøvede en given påstand. En påstand er derfor sand, hvis den på gavnlig måde kan indgå i en sådan uendelig forskningspraksis.

Litt.: VTF I, s 185-86 (Apel), 278-79 (Habermas); II, s. 9 ff, 283 ff (Quine).

redundansteorien for sandhed (af lat. redundantia, overstrømmende fylde i talen), dvs. teorien om, at når jeg siger, at et udsagn er sandt, så tillægger jeg ikke udsagnet nogen bestemmelse, men gentager blot på lang måde, hvad jeg allerede har sagt ved at hævde udsagnet. Teorien er fremført af F. P. Ramsey og kaldes også no truth teorien for sandhed. Strawsons performative teori om sandhed (af eng. to perform, udføre, gennemføre), også kaldet ditto teorien for sandhed (af gammelt it., 'sagt'), er en talehandlings' teori for sandhed, der bygger videre herpå. At kalde noget sandt vil sige, at man udfører en handling, hvorved man tilslutter sig eller gentager det allerede sagte man siger 'ditto' ('ligeså') til det.

Litt.: F.P. Ramsey, 'Facts and Propositions' (1927), Foundations (udg. af D.H. Mellor), 1978, P. F. Strawson, *Logico-Linguistic Papers*, 1971.

Litt.: til alle ovenfor nævnte s.s-teorier G. Skirbekk (udg.), Wahrheitstheorien, Frankfurt am Main 1977. (Lübcke 1996, 381-383)

sandhedsfunktion

I moderne logik. siges en propositionsforbindelse at være en s. af de indgående propositioner, hvis dens sandhedsværdi hvert enkelt tilfælde er entydigt bestemt af de indgående propositioners sandhedsværdier. De propositionslogiske konstanter - 'ikke', 'og', 'eller', 'hvis', 'hvis, og kun hvis' – danner sandhedsfunktioner i efter flg. tabeller:

P	Q	¬P	P&Q	P∨Q	P→Q	P↔Q
s	s	f	s	s	s	s
s	f	f	f	s	f	f
f	s	s	f	s	s	f
f	f	s	f	f	s	s

Vha. tabellerne kan sandhedsværdien af en hvilken som helst udsagnslogisk formel beregnes givet sandhedsværdierne for dens variabler. En formel, der under alle mulige fordelinger af sandhedsværdier på dens variabler antager værdien sand, siges at være en tautologi (tautolog formel). Antager en formel hver gang værdien falsk, siges den at være kontradiktorisk, og antager den i nogle tilfælde værdien sand, i andre værdien falsk, siges en formel endelig at være kontingent. Den sandhedsfunktionelle fortolkning af udsagnslogikkens konstanter er en anvendelse af den for moderne logik grundlæggende forenkende antagelse, der kaldes ekstensionalitetsprincippet. Især den sandhedsfunktionelle fortolkning af 'hvis' har været udsat for megen kritik, hvilket har foranlediget udviklingen af en række alternative systemer for domslogikken. Se følge, implikation.

Litt.: VTF II, s 65-68. (Lübcke 1996, 383)

sandhedstavle

en grafisk tabelfremstilling af de forskellige mulige kombinationer af sandhedsværdier, som opstår, når to udsagn i moderne logik sammensættes vha. de logiske konstanter. Ved hjælp af s. kan man på rent mekanisk måde afgøre, om en sammensat proposition er en tautologi (dvs. nødvendigvis sand af rent logiske grunde), en kontradiktion (dvs. en logisk selvmodsigelse) eller en kontingent proposition (dvs. en proposition hvis sandhedsværdi ikke kan afgøres ad rent formallogisk vej). Brugen af s forudsætter, at de sammensatte propositioner tolkes som sandhedsfunktioner af de mere simple propositioner. Metoden er opfundet næsten samtidig af Wittgenstein og Emil L. Post (f. 1897).

Litt.: VTF II, s 59-64 (Lübcke 1996, 383)

sandhedsværdi

i klassisk logik har enhver sætning en bestemt s., idet den enten er sand eller falsk. I polyvalent logik arbejdes der med flere bestemte s. end disse to, medens intuitionistisk logik kun anerkender to s., men til gengæld ikke tilskriver enhver sætning en bestemt s.. Dette sidste følger af, at sandhed og falskhed der tolkes som hævdelighed, hhv. påviselig falskhed.

(Lübcke 1996, 383-384)

sansedatum

(flertal: sansedata) (eng. *sense datum*, af lat. *datum*, noget givet), sanseindtryk, af de klassiske, engelske empirister kaldt henholdsvis idé (Locke: "idea") el. sansefølelse (Hume: "impression"). Udtrykket 's.' benyttes hovedsagelig af moderne empirister, specielt fænomenalister og tilhængere af den repræsentative perceptionsteori som bet. for de sanseindtryk, som antages at være de umiddelbare genstande for en perciperende bevidsthed. Oftest antages et s. at være noget indre, privat og simpelt. Der er dog kun tale om en hovedtendens. Således betragter visse sansedata-teoretikere et s. som en del af den fysiske genstand el. som noget, der er neutralt i forhold til skellet bevidsthedsmæssig/fysisk. Endvidere omtaler visse empirister alt, hvad der er givet direkte i perceptionsakten, som et s., uanset om det er simpelt el. komplekst.

Litt.: VTF. II, s. 46-48 (129-131). A. J. Ayer, *The Foundations of Empirical Knowledge*, kap. I. og 2. London 1940. R. J. Hirst (red.), *Perception and the External World*, 2. del, New York/London 1965, 1968². (Lübcke 1996, 384)

sanseindtryk

Generally, about all perception, we can say that a sense is what has the power of receiving into itself the sensible form of things without the matter, in the way in which a piece of wax takes on the impress of a signet-ring without the iron or gold; what produces the impression is a signet of bronze or gold, but not *qua* bronze or gold; in a similar way the sense is affected by what is coloured or flavoured or sounding not insofar as each is what it is, but insofar as it is of such and such a sort and according to its form. (Aristotle 1984, 424^a)

sansning

(eng. *sensation/perception*; fr. *sensation/perception*; gr. *aisthesis*; lat. *sensus, perceptio*; ty. *Empfindung/Wahrnehmung*), d.s.s. sanseerfaring, dvs. en erfaring, der beror på sansevnen = sansningsevnen (ty. *Sinnlichkeit*). Siden Th. Reid har det været almindeligt at skelne mellem to typer af s.: (a) sansefølelse el. sanseindtryk (eng./fr. *sensation*; ty. *Empfindung*) og (b) den strukturerede s. af en genstand, den såk. perception (eng./fr. *perception*; ty. *Wahrnehmung*).

For begge typer af s. gælder, at det er omdiskuteret, om s. primært er et bevidsthedsmæssigt fænomen, el. om s. hovedsageligt er knyttet til sanseorganerne, således at der primært er tale om et fysiologisk fænomen. Endvidere er det omdiskuteret, om der findes en ren s. (dvs. en 'teorifri', 'ufortolket s.'). el. om al s. er en sanseerfaring af noget som noget. Jf. observationssprog og teorisprog. Endelig er det omdiskuteret, om det er et kontingent træk ved vor sansningsevne, at vi har netop 5 sanser (hørelsen samt føle-, lugte-, smags- og synssansen). (Lübcke 1996, 384)

satellit

(adjunct, frit adverbial) frit grammatisk led der sammen med prædikationskernen (prædikat + argumenter) udgør prædikationen. Satellitter er i modsætning til argumenterne normalt uafhængige af prædikatets type, og de angiver regibemærkninger og bagtæppe eller baggrund for handlingen. Satellitter er typisk adverbier, præpositionsforbindelser og ledsætninger. Der kan i en prædikation optræde en eller flere af 10 mulige satellitter med følgende semantiske roller: TID, VARIGHED (VAR), RUM, ÅRSAG (ÅRS), BETINGELSE (BET), RESULTAT (RES), MÅL, MATERIALE (MAT), MIDDEL (MID), MEDAGENT (MEDHJÆLP) (MED).

I en sætning kan der være vilkårligt mange satellitter (markeret med {}), og de kan være der uafhængigt af prædikatets type (dog accepterer visse verber, fx kopula-verber, ikke visse satellitter): {I går} **TID** {i

Arhus } **RUM** [*kom*] **PRÆD** [*bilen*] **F**. {*i to timer*} **VAR** [*ikke nogen vegne*] **I** {*ved hjælp af motoren*} **MID** [*fordi der ikke var nogen benzin på*] **ARS**. (Cramer m.fl. 1996, 137-138)

script

Most people assume that word-meanings must be pretty simple; that one could expect, for instance, to be able to define a word in terms of half a dozen or so other words, like a dictionary does. Traditional approaches assumed that a meaning was a list of features. Lately, however, semanticists of different persuasions have come to see that many word-meanings involve complex cultural information best described by reference to what are variously called frames, scenarios, and scripts.

The basic idea is that a language provides its speakers with a stock of idealized situations with a narrative-like structure – that there are countless little ‘cultural stories’ about life and human nature embedded in the vocabulary of any language. (Goddard 1998, 69).

sektorforskning (se også anvendt forskning)

offentligt finansieret forskningsaktivitet inden for en nærmere afgrænset del eller sektor af den offentlige forvaltning, ofte modstillet forskningsaktiviteter ved universiteterne. Sektorforskningen udføres af særlige sektorforskningsinstitutioner, der er selvstændige institutioner under en ressortministers ansvar. Sektorforskningen har som hovedopgave på et fagligt forsvarligt grundlag at medvirke ved udviklingen af den eller de sektorer, det enkelte ressortministerium har ansvaret for. Ressortministeren kan anmode institutionen om at udføre forsknings-, udrednings- og rådgivningsopgaver, og institutionen kan mod betaling udføre den samme type opgaver for andre. Institutionerne er ikke ansvarlige for uddannelse, men de deltager i uddannelsen af forskere inden for deres arbejdsområde. Sektorforskning har oftest karakter af anvendt eller strategisk forskning og har mest fundet sted inden for miljø-, energi-, landbrugs- og socialområdet; også den militære forskning kan kaldes sektorforskning. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

semantik

(af gr. *semainein*, betyde, betegne), sproglige udtryks betydningsmæssige aspekter eller studiet heraf, i modsætning til deres syntaks, dvs. strukturelle opbygning, og deres pragmatik, dvs. de træk ved udtrykkene, der er afhængige af deres kontekst. ‘S.’ bruges som bet. for tre forskellige videnskabelige discipliner, som ofte kan lære af hinanden. 1. I *sprogvidenskaben* eller lingvistikken betegner ‘s.’ det empiriske studium af betydningsfænomener i faktisk forekommende sprog. Siden N. Chomskys grundlæggelse af den generative grammatik og s., er disse studier i tiltagende grad teoretiske. 2. *den formelle s.* er grundlagt af medlemmer af Warszawa-gruppen, navnlig Tarski, og udgør i dag en blomstrende matematisk-logisk disciplin, som ofte går under betegnelsen modelteori. Denne studerer formelle sprogs meningsrelevante egenskaber på abstrakt måde, idet den undersøger formen af tilladelige modeller for sådanne sprog for derved at kaste lys over deres logiske struktur. Den formelle s. har løst sin opgave m.h.t. et sprog, når den har formuleret en sandhedsdefinition og klargjort de logiske følge-forhold for det. Igennem studiet af sprog, som indeholder intensionelle (intension) kontekster og højere ordens udtryk (se logik) tilstræber den formelle s. at nærme sig en formel redegørelse for de meningsteoretiske aspekter ved naturlige sprog som f.eks. dansk. 3. den fil. s. er grundlagt af G. Frege og arbejder tæt sammen med den formelle s., hvis metoder den er afhængig af. Dens grundlæggende spørgsmål er, hvorledes en meningsteori for et naturligt sprog bør tage sig ud. At svare på dette er at besvare flg. spørgsmål: Hvad er det, som en kompetent sprogbruger ved, som sætter ham i stand til at beherske et sprog, og hvori består denne viden? Siden Frege er det en almindelig antagelse, at en sprogbrugers kendskab til en sætnings mening består i hans viden om sætningens sandhedsbetingelse, dvs. hans viden om, hvad der må være tilfældet, hvis sætningen er sand. Tilsvarende består hans kendskab til et udtryks mening i hans viden om, hvorledes udtrykkets tilstedeværelse i en sætning bidrager til dennes sandhedsbetingelse. De fleste, som i dag tror på muligheden af at formulere en systematisk s. for naturlige sprog, tilslutter sig Davidsons program, if. hvilket en meningsteori for et sådant sprog består i en rekursiv sandhedsteori, som for hver af sprogets sætninger angiver sætningens sandhedsbetingelse. Dette program står over for to hovedproblemer. For det første har det ikke til dato vist sig muligt at forbinde ægte s. mening med det modelteoretiske apparatur, som benyttes til at formulere sandhedsbetingelser for sætninger, hvori der optræder intensionelle kontekster. Dette apparatur lader sig m.a.o. ikke forbinde med træk ved virkelig sprogbrug, For det andet

star den filosofi, som påpeget af M. Dummett, over for et afgørende dilemma mht. tolkningen af det sandhedsbegreb, som indgår i formuleringen af sandhedsbetingelser. Siden Frege har man ment, at sætningsmening er offentlig tilgængelig: En sprogbruger kan ikke forbinde nogen mening med sine sproglige udtryk, som ikke udtømmende lader sig kommunikere til andre sprogbrugere. Dette offentlighedsprincip for mening er yderligere slået fast ved den næsten universelle accept af den sene Wittgensteins ide om, at sproglige udtryks mening 'er' deres brug. Som Dummett påpeger, er det uklart, hvorledes sprogbrugere kan lære og i deres sprogbrug manifestere viden om sætningsmening for sætninger, hvis mening er givet ved muligvis verifikationstrascendente sandhedsbetingelser, dvs. sandhedsbetingelser, som man ikke i almindelighed kan fastslå er opfyldt eller ikke. Hvis sproglig mening er fuldstændig kommunikerbar, må vi derfor tolke sandhedsbetingelser som hævdelighedsbetingelser: En sprogbrugers kendskab til en sætnings mening består i hans viden om under hvilke omstændigheder, sætningen kan hævdes. Dette synspunkt, som Dummett kalder *s. antirealisme*, modsat meningsteoretisk realisme, medfører, at vi ikke i almindelighed kan hævde gyldigheden af bivalensprincippet, if. hvilket enhver sætning er enten sand eller falsk uberoende på vor evne til at fastslå,

om den er det ene eller det andet. Hvis den *s. anti-realist* har ret, holder vor gængse logik derfor ikke uindskrænket. I stedet vil vi være nødsagede til at antage intuitionistisk logik eller en anden form for antirealistisk acceptable logik. - Se også artiklen om mening.

Litt: VTF II, s. 68-75 (Frege), 192 ff (Wittgenstein), 286-92 (Quine), 293 ff (Dummett). R. Carnap, *Meaning and Necessity*, ty.1947, 1956:1, C.C. Chang & H.J. Keisler, *Model Theory*, 1973, 1977:1, A, Church, *Introduction to Mathematical Logic*, bd, I, 1956, "Introduction". G. H. von Wright, *Logik, filosofi och språk*, 1957, 1965:1, M. Dummett, *Truth and Other Enigmas*, 1978, G Frege, *Kleine Schriften*, 1967, J. Passmore, *A Hundred years of Philosophy*, 1957, 1966:1 kap, 17, M. Platts, *Ways of Meaning*, 1979 A, Tarski, *Logic, Semantics, and Metamathematics*, 1956. (Lübcke 1996, 394-395)

semantics is the study of linguistic meaning, of the relationships that hold between expressions of language and things in the world. ([Barwise & Perry 1999](#), 27)

semantisk netværk

a semantic network consists of entities and relations between the entities. It is customary to represent a semantic network as a graph. There are various types of semantic network with various conventions, but usually nodes of the graph correspond to entities, while relations are shown as links labeled by the names of relations. ([Bratko 1990](#), 348)

besides the linear notations for logic, researchers in artificial intelligence have developed graphic notations called *semantic networks*. The first semantic network appeared in the margin of a commentary, *On Aristotle's Categories*, by the philosopher Porphyry in the third century A.D. It was a small tree with Aristotle's categories arranged by *genus* (supertype) and *species* (subtype). (Sowa 2000, 4).

... semantic memory is analogous to a network of connected ideas. As in later connectionist networks, this one consists of nodes, which in this case correspond roughly to words or concepts. Each node is connected to related nodes by means of *pointers*, or links that go from one node to another. Thus, the node that corresponds to a given word or concept, together with the pointers to other nodes to which the first node is connected, constitutes the semantic memory for that concept. The collection of nodes associated with all the words and concepts that one knows about is called *semantic network*. ([Galotti 1999](#), 228)

semantisk rolle

(dybdekasse) den semantiske betydning som [argumenter](#) og [satellitter](#) har i en [prædikation](#); de forskellige roller de spiller i forhold til [prædikaten](#) og [prædikationskernen](#) (rollerne er skrevet med KAPITÆLER således at det er tydeligt hvad der er tekniske termer for semantiske roller, og hvad der er grammatiske termer og almindelige ord).

Argumenterne, der er afhængige af prædikatets [valens](#), kan have følgende semantiske roller: det **K**ausale argument (**K**) kan have de semantiske roller [AGENT](#) (AG) og [KRAFT](#) (KRA), det **F**undamentale argument (**F**) kan have de semantiske roller [ORIGINAL](#) (ORI), [KONKRET OBJEKT](#) (KOB) og

[ABSTRAKT OBJEKT](#) (AOB), og det Indirekte argument (**I**) kan have de semantiske roller [IDENTITET](#) (IDT), [MODTAGER](#) (MOD), [OPLEVER](#) (OPL), [RUM](#) og [RETNING](#) (RTN).

Uafhængigt af prædikatets type kan der i forbindelse med prædikationskernen optræde en eller flere satellitter, en med hver af følgende roller: TID, VARIGHED (VAR), RUM, ÅRSAG (ÅRS), BETINGELSE (BET), RESULTAT (RES), MÅL, MATERIALE (MAT), MIDDEL (MID), MEDAGENT (MED). Læg mærke til at RUM både kan optræde som argument for visse verber og som satellit for andre. I prædikationskernen kan der afhængigt af prædikatets valens optræde fra et til tre argumenter: Monovalente prædikater: [*Hun*]_F sover; [*Bolden*]_F [*er rød*]_{PRÆD}; divalente prædikater: [*Han*]_K drak [*øl*]_F; [*Hun*]_F kom [*hjem*]_I; [*Han*]_I bar [*et gammelt bus*]_F; trivalente prædikater: [*Hun*]_K gav [*ham*]_I [*bogen*]_F; [*Han*]_K malede [*porten*]_F [*rød*]_I; [*Han*]_K sendte [*brevet*]_F [*til Paris*]_I.

I prædikationen kan der altid være vilkårligt mange satellitter (markeret med {}) uafhængigt af prædikatets type. Dog accepterer visse verber ikke visse satellitter, og hver satellitrolle kan kun optræde en gang i en prædikation: {*I går*}_{TID} {*i Arbus*}_{RUM} [*kom*]_{PRÆD} [*bilen*]_F {*i to timer*}_{VAR} [*ikke nogen vegne*]_I {*ved hjælp af motoren*}_{MID} {*fordi der ikke var nogen benzín på*}_{ARS}. (Cramer m.fl. 1996, 139-140)

[semiologi](#)

(af gr. semeion, tegn), generel videnskab om tegnsystemer. Eks. på systemer af [tegn](#) er foruden sprogsystemet (fr. langue) signalsprog (f.eks. trafiksignaler), symbolske ritualer, omgangsformer (kutymen). Et tegnsystem er en [kode](#) el. et regelsystem for kommunikation inden for et fællesskab (samfund), og som sådan af mere el. mindre konventionel karakter, dvs. en social dannelse. Det er følgelig en social institution.

Heraf Saussures bestemmelse af s.: Den er ”en videnskab, som studerer tegnenes liv i det sociale liv”. Allerede hos Saussure, der omkring århundredeskiftet skitserer ideen om en s., fremtræder flg. tvetydighed. Lingvistikken - forstået som videnskab om sproget som et tegnsystem - er kun en del af den generelle videnskab om tegnsystemer, s.. Imidlertid kan forholdet vendes om. For sprogsystemet har en grundlæggende betydning i forhold til de andre tegnsystemer. Og for så vidt forudsætter s. lingvistikken. Det begrundes, at lingvistikken - med Saussures ord - kan ”blive den generelle model for enhver s.”. Jf. strukturalisme. I stedet for ‘s.’ bruges ofte bet. semiotik. Før Saussure udkastede Peirce ideen om en generel tegnteori, som han kaldte [semiotik](#).

Litt. VTF I, s. 367-74, 425-27; II, s. 2124, 334-35. (Lübcke 1996, 395-396)

læren om tegn og tegnsystemer. Semiologi omfatter ikke blot læren om sproglige tegn, som sprogvidenskaben handler om, men også om ikke-sproglige tegn, musik, billeder, mode.

Betegnelsen semiologi bruges især om den franske tradition. (Cramer e.a. 1996, 141)

[semiotik](#) (jf. [semiologi](#))

læren om tegn og tegnsystemer. Semiotik omfatter ikke blot læren om sproglige tegn, som sprogvidenskaben handler om, men også om ikke-sproglige tegn. Betegnelsen semiotik bruges især om den europreisk-amerikanske tradition hvor der efter Peirce skelnes mellem indeksikalske, ikoniske og symbolske tegn. (Cramer e.a. 1996, 141)

[sender](#)

Ifølge Shannon/Weaver 1976: “En sender (transmitter) ‘transformerer’ den af [meddelelseskilden](#) udvalgte meddelelse på en eller anden måde for at producere [signaler](#) der er egnede til overførsel gennem en [kanal](#). Denne proces kaldes [kodning](#).” (Krallmann & Ziemann 2001, 25)

[sigte](#)

den efterfølgende information som afsenderen med remaet i sin ytring peger frem mod. En [ytring](#) skal have det rette sigte, dvs. ytringens [rema](#) skal være i overensstemmelse med modtagerinteresserne eller muliggøre forståelsen af en senere konklusion der er i modtagernes interesse, og som kan være at blive belært, bevæget eller behaget med underholdning og livstydning.

Sigtet kan beskrives som det.underforståede spørgsmål som afsenderen ved at gøre den ny information til rema lover vil blive besvaret i følgende ytring, fx [*Der var engang en mand*]_{SIGTE}: og hvad var der med ham? *Han boede i en spand.*

Sigtet med ytringen er at gøre dens rema kendt, dvs. gøre den til gammel information, som der kan henvises til i den følgende ytring: *Han boede i en spand*. Henvisningen i bestemt form, *Han*, viser at afsenderen holder sit løfte om at besvare det underforståede spørgsmål og hvad var der med ham?

Sigtet med ytringen *Den første tand kommer i munden* må fordi dens tema, imod princippet om relevans, er formuleret som ny information, være at lægge op til en efterfølgende sætning der kunne lyde: *og den anden kommer på knæet*. Sigtet kan således beskrives: *Den første tand kommer i munden* SIGTE: og hvad sa med den anden? (Cramer m.fl. 1996, 142)

situation

ifølge situationsemantikken består virkeligheden af situationer dvs. af ”individer, der har egenskaber og står i relationer [til hinanden] i forskellige spatio-temporale lokaliseringer” (Barwise & Perry 1999, 7, min overs. JZ).

Ifølge Becker-Christensen 1999 skal en situation opfattes som ”sammenfaldende omstændigheder som sammen udgør en tilstand”.

(af lat. *situare*, lægge, stille). 1. Inden for eksistensfil. og Heideggers værensfil. betegner ordet ‘s.’ det grundtræk ved menneskets måde at være på, at det ‘altid-allerede’ (a) befinder sig i et afgørelsens *øjeblik* med (b) en *konkret fortid* og (c) et *spillerum af muligheder*, som det (d) kan (må) forholde sig frit til (jf. frihed 4). Navnlig hos Heidegger og Merleau-Ponty betones det yderligere, at (e) det frie forhold til s.s. muligheder sker på baggrund af en *forståelse af verden* (horisonten) og/el. væren. (jf. historicitet). Specielt hos Jaspers betones det, at s. i almindelighed må fortolkes på baggrund af de mere ekstreme eksistentielle. s., de såk. grænsesituationer, hvor mennesket stilles ansigt til ansigt med døden, lidelsen el. skylden og tvinges ud i et valg.

Litt.: VTF. I, s. 112-16 (Jaspers), 136ff (Heidegger), 321 ff (Sartre) og 344-45 (Merleau-Ponty).

2. Som modvægt mod traditionel fil. skepticisme hævder de da. fil. N. O. Bernsen og P. Zinkernagel, at mennesket befinder sig i såk. erkendelsessituationer. Disse er kendetegnet ved, at mennesket heri har en konkret viden om (erkendelse af) sig selv og sine omgivelser, og at denne konkrete viden udgør en nødvendig betingelse for enhver diskussion af skeptiske indvendingers berettigelse el. mangel på samme.

Litt.: N. O. Bernsen, *Viden - en afhandling om vor e.s., disp.*, Odense 1976.

3. Den da. fil. B. Schultzer vælger i sin erkendelsesteori at tage sit udgangspunkt i den hverdagsagtige såk. situationstotalitet, hvori ‘... jeg er omgivet af en række ting, der er en totalitet, således at den ene ting indgår i en totalitet sammen med alle de øvrige ting’.

Litt.: *Relativitet* (lærebog til filosofikum), Kbh. 1967².

4. Den såk. situationsetik (el. handlingsetik) hævder, at den etiske værdi af en handling udelukkende (el. hovedsageligt) er bundet til situationen, modsat regeletik, der hævder, at handlingens etiske værdi afhænger af dens overensstemmelse (el. uoverensstemmelse) med visse almene, etiske regler. Se [etik](#) (...). (Lübcke 1996, 398)

skema

(gr. *schema*), grundrids, figur, som fremstiller grundtrækkene ved noget, specielt ved noget abstrakt (ikke-figurligt, ikkesanseligt). De transcendentale s. vil hos Kant sige forestillinger, som formidler mellem de rene forstandsbegreber (kategorierne) på den ene side og det sanseligt givne på den anden, idet de muliggør anvendelsen af forstandsbegreberne på fænomenerne (Erschтинungen). S. i denne betydning er et transcendentalt. produkt af indbildningskraften. (Lübcke 1996, 400)

skepticisme

(gr. *skeptesthai*, skue, eftertænke), fil. opfattelse, der benægter muligheden af sikker eller objektiv erkendelse.. I Antikkens fil. havde s. forløbere blandt de før-sokratiske. fil. og blandt sofisterne, men dannede først egl. skole med Pyrrhon fra Elis og Timon. Skolen vandt indpas i platonismen ca. 265-80 f.Kr. (f.eks. Arkesilaos og Carneades). Dens tanker blev videreført i ny skepticisismen (bl.a. Ainesidemos, Agrippa og Sextus Empiricus; ...). Med henvisning til foranderligheden og relativiteten i vore iagttagelser og tænkning argumenterede Pyrrhon for en form for metodologisk. s., der gør vægringen ved at fælde domme til en grundholdning til tilværelsen. Menneskets lykke afhænger af den rigtige besvarelse af 3 spørgsmål, nemlig: ”Hvordan er tingene i virkeligheden?” – svar: ”Uerkendelige”; ”Hvordan bør vores

holdning til tingene være?” – svar: ”Uengageret” - og ”Hvad vinder vi ved denne holdning?” svar: ”Sjælefred”. Skolens tilhængere argumenterede ikke mindst mod stoikerne., som de beskyldte for dogmatisme. På indvendingen, at gennemført s. nødvendigvis er handlingslammende, svarede man, at skønt ingen overbevisninger kan regnes for sikre, er nogle mere sandsynlige (lat. probabilis) end andre og kan i kraft deraf tjene som handlingsgrundlag. Derfor omtales s. ofte som probabilisme, idet der if. s. ikke findes sikker viden, men kun sandsynlige meninger.

I nyere fil har forsk. fil. betegnet visse af deres konklusioner som skeptiske. Mest berømt er her Humes argumentation for, at vores tro på eksistensen af ydre genstande, fortiden, årsagssammenhænge og andre personers sjæleliv ikke bygger på iagttagelser og fornuftige overvejelser, men alene på instinktive tilbøjeligheder og psykiske mekanismer. Udlægningen af Hume som skeptiker er imidlertid omstridt, da han også kan opfattes som forsvarer af vore commonsense-overbevisninger imod alt for strenge og uopfyldelige fil. krav til viden.

I moderne fil. behandles skepticistiske problemstillinger, f.eks. ‘Findes der ydre genstande?’, typisk som udfordrende kunstgreb beregnet på at fremtvinge en nærmere afklaring af den pågældende form for viden. S. anses kun sjældent for en mulig fil. position, der som sådan må tages alvorligt. Se også fallibilisme. Litt.: VTF I, s. 49 (Husserl), 129-30 (Heidegger). II. s. 43-44 (Moore), 114 ff. (Den logiske positivisme), 293 ff. (Dummett). A. J. Ayer, *The Problem of Knowledge*, kap. 2, Harmondsworth 1956. N. O. Bernsen, *Viden, disp.*, Odense 1976; eng. udg., *Knowledge*, Odense 1978. O. A. Johnson, *Skepticism & Cognitivism*, Berkeley 1978. A. Næss, *Scepticism*, London 1968. R. H. Popkin, *The History of Scepticism from Erasmus to Descartes*, Assen 1970. P. Unger, *Ignorance, A Case for Scepticism*, Oxford 1975. P. Zinkernagel, *Omverdensproblemet, disp.*, Kbh. 1957. - Se også litt. til artiklerne om erkendelsesteori og Sextus Empiricus. (Lübcke 1996, 400)

[slutte, slutning](#) (jf. [argument](#))

at foretage en s. fra en eller flere påstande til en påstand er det samme som at fremsætte et [argument](#), der som præmis(er) har den eller de påstande, der sluttes fra, og hvis konklusion er den påstand, hvortil der sluttes. S. kan følgelig inddeles på samme måde som argumenter i uformelle og formelle eller i induktive og deduktive. S. bedømmes, som tilfældet er med argumenter, som gyldige/ugyldige, holdbare/uholdbare. (Lübcke 1996, 402)

[Inference](#) is the act or process of drawing a [conclusion](#) based solely on what one already knows. Suppose you see rain on your window - you can infer from that, quite trivially, that the sky is grey. Looking out the window would have yielded the same fact, but through a process of [perception](#), not inference (note however that perception itself can be viewed as an inferential process).

Inference is studied within several different fields. Human inference (i.e. how humans draw conclusions) is traditionally studied within the field of [cognitive psychology](#). The rules and process of inference are some of philosophy's oldest subject matters. [Logic](#) studies the laws of valid inference. [Statisticians](#) have developed formal rules for inference from quantitative data. [Artificial intelligence](#) researchers develop automated inference systems.

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Inference>)

[slutningsregel](#)

regel som angiver, at en slutning er logisk tilladelig, d.v.s. at resultatet af at benytte reglen er et gyldigt argument. Undertiden kaldes s. for transformationsregler. (Lübcke 1996, 402)

Der findes to slags slutningsregler for alle logiske konstanter: introduktions- og elimineringsregler for propositionskonnektiverne - \neg , \wedge , \vee , \rightarrow , \leftrightarrow - og for kvantorerne - \forall , \exists .

[signal](#)

fysikalsk repræsentation af et *budskab* (ytring, transmission af *tegnbegivenheder* [sign-events]). Tegnbegivenhed eller sekvens af tegnbegivenheder. (Cherry 1967, 373, min overs., JZ)

Signaler bærer eller transporterer information fra en kilde eller sender til en modtager. En meddelelseskilde sender signaler eller tegn som kaldes *meddelelser* (*messages*) (jf. Krallmann & Ziemann 2001, 26).

solipsisme

(af lat. *solus ipse*, jeg alene), den opfattelse, at alene jeg og mine bevidsthedstilstande eksisterer, (metafysisk s.), eller at jeg og mine bevidsthedstilstande er de eneste størrelser, som virkelig kan erkendes, (erkendelsesteoretisk s.). Bet., 'metafysisk s.' bruges ofte polemisk om andres opfattelse, som hermed skulle være gendrevet. Tanken bag de to former for s. er, at enhver erkendelse af virkeligheden må begrundes i erfaringer, som er umiddelbare, sikre og private i den forstand, at alene den person, som har de pågældende erfaringer, har direkte adgang til dem. Virkeligheds erkendelse reduceres således til sansefølelser eller bevidsthedsindhold, som kun den enkelte person kan have. Det eneste, der virkelig findes, er det, som kan erkendes sikkert. Og det eneste, som kan erkendes sikkert, er mine private sansefølelser. Alt andet, f.eks. andre bevidstheder og materielle ting, som hævdes at være uden for min bevidsthed, er problematiske størrelser (jf. erkendelsesteori, fænomenalisme). Descartes indførte s. problemet i moderne fil., selvom han endte med at forkaste s.. De britiske empirister, Locke, Berkeley, Hume og Russell, nærmede sig med større eller mindre entusiasme s.. Carnap valgte det egenpsykiske som basis for sit konstitutionssystem (jf. konstitution), som han kaldte metodisk s.. - En tilhænger af s. kaldes en solipsist. (Lübcke 1996, 403-404)

sortal (jf. også individuation)

Term used by Locke (Essay, iii. 3) and resurrected by Strawson (Individuals, p. 168) for a noun or 'predicable' such as 'man', 'woman', 'tiger', that provides a principle for individuating and counting examples of things of a type. 'Butter' and 'thing' are not sortals because there is no principle for counting butter (as opposed to pats of butter, etc.) or things (you cannot tell when you have one thing or two). 'Red' is not a sortal but an adjective. (Blackburn 1996, 357)

sorteret logik (eng. many-sorted logics)

betegnelse for første ordens logikker, der tillader mere end én sort individvariabler. Enhver sort af variabler svarer her til en særskilt sort af genstande. Tilsvarende bliver en sorteret logik ikke interpreteret vha. en enhedslig genstandsområde, men vha. forskellige genstandsområder. (Mittelstraß 1995, bd. 3, p. 850, min overs.)

spil

Et *spil* er en aktivitet hvor et antal deltagere frivilligt underkaster sig et sæt regler de agerer efter. Spillet har ofte en underholdende karakter, men anvendes også i adfærdspsykologien til at studere menneskers adfærd. Spillet kan kræve kropslig udfoldelse (fodbold, badminton), være fysisk men kræve kun mental udfoldelse som brætspil og kortspil (skak, bridge) eller virtuelt (computerspil).

Igennem hele menneskets historie, har man spillet spil. Man har gjort det mest for at underholde sig selv. Men spil er også en form for selverkendelse, og en måde at lære børn og andre værdi i livet.

Spil kan foretages alene, men foretages mest sammen med en eller flere andre spillere. Filosofen David Kelley, skrev i *Art of Reasoning*, "definer spillet som en form for reaktion ud fra nogle givne regler, som beskriver et mål som man skal nå."

Der findes mange typer spil. (http://da.wikipedia.org/wiki/Spil_%28leg%29)

spontaneitet

Selbstbestimmbarkeit, Selbstbestimmung, Selbsttätigkeit, Bestimmung aus eigenen Triebfedern, aus den bewußten Zwecken des Ich. Psychologisch - erkenntnistheoretisch ist Spontaneität ein Ausdruck für die Fähigkeit des denkend -wollenden Subjekts, aus eigener Kraft, in selbsteigener Tätigkeit seine Erlebnisse (Bewußtseinsinhalte) zu Erkenntnissen zu verarbeiten, seine Handlungen zu lenken und zu beherrschen, im Unterschiede von der Rezeptivität (s. d.). Spontaneität und Rezeptivität sind Arten, Grade der Bewußtseinsaktivität überhaupt. Die Spontaneität des Denkens ist die formale Quelle der Begriffe als solcher, sie äußert sich im Urteilen und Schließen, in der Methodik des Logischen wie des Ethischen. (...). Nach KANT bedeutet Spontaneität »das Vermögen, Vorstellungen selbst hervorzubringen«, d. h. den Verstand (s. d.) (Krit. d. rein. Vern. S. 76). Die Spontaneität des Denkens (s. d.) ist die Quelle der Begriffe (s. d.), insbesondere der Kategorien (s. d.). (Eisler 1904: <http://www.textlog.de/5115.html>)

sprogspil

(ty. *Sprachspiel*, eng. *language game*), nøglebegreb i Wittgensteins senere fil. Som fremstillet i *Philosophische Untersuchungen* („*Fil. Undersøgelser*”, 1953). Her påpeger W. forsk. analogier mellem den praksis at bruge et sprog og det at spille et spil. I begge tilfælde er de iagttagelige regelmæssigheder udtryk for, at de handlende følger bestemte regler, der er fælles for dem, og som foreskriver, hvad man kan gøre, og hvornår.

For at kunne deltage i et spil må man ikke blot kende spillereglerne, men også forstå pointen med dem, dvs. vide, hvorfor det gælder om at tilvejebringe denne el. hin bestemte situation i spillet, f.eks. skakmat. På samme måde, fremhæver W., skal sprogets semantiske regler, f.eks. “Århus’ er navn på byen Århus’, belyses ud fra pointen med at have dem, dvs. pointen med at udfolde de aktiviteter, som disse regler regulerer. Endvidere gør W. gældende, at ligesom der er mange forsk. slags spil, og disse ikke er fælles om noget bestemt træk, men er knyttet sammen af [familieligheder](#), er det at tale et sprog en praksis bestående af ubestemt mange forsk. praksisformer, sprogspil, der heller ikke er fælles om noget enkelt, definerende træk. I et sprogspil er sproglige aktiviteter, brug af ytringer, sammenflettet med ikke-sproglige aktiviteter på en sådan måde, at ytringernes mening kun kan forstås ud fra en beskrivelse af helheden. Beskrivelsen skal dels formulere reglerne for anvendelsen af de pågældende ord og ytringer i konkrete handlingssituationer, dels redegøre for sprogspillet. Det sidste går ud på at vise, hvilken rolle og nytte sprogspillet har i vores liv. Heri kan også indgå en afklaring af forudsætningerne for, at vi i det hele taget kan have det pågældende sprogspil. W. giver eksempler på enkle sprogspilsbeskrivelser i de første paragraffer af *Philosophische Untersuchungen*. Hans vel nok mest omfattende og dybtgående beskrivelse findes i § 138-242, hvor han undersøger det sprogspil, hvori vi siger om os selv og andre, at vi el. de forstår et udtryk på en bestemt måde.

Medens formålet her er at blotlægge vigtige træk af sprogets virkemåde, er sigtet med hans kortere sprogspilsbeskrivelser ofte langt mere begrænset. Ikke sjældent ønsker han at vise, hvordan fil. problemer skyldes en fejl, der svarer til at bedømme et træk i et spil ud fra regler tilhørende et helt andet spil. F.eks. har man ment, at ytringen ‘Jeg gjorde det med vilje’ har beskrivende funktion, medens den if. W. ved nærmere eftersyn vil vise sig at have en ganske anden rolle i dens eget sprogspil.

Litt.: *VTF* II, s. 182-199. S. Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Oxford 1982, s. 1-114. (Lübcke 1996, 410)

[spørgsmål](#)

kontekstgenererende sproghandlingstype ... der kun kan fuldbyrdes, hvis der foreligger både en ikke-viden mhp. spørgsmålets emne og en forudgående, begyndende viden om samme. Af den grund er spørgsmål som vidende ikke-viden først af Sokrates og så gentagne gange i filosofihistorien blevet anset som paradigmatiske for den menneskelige erkendelsessituation. En logisk analyse af spørgsmål foretages inden for interrogativlogikken [også erotetisk logik, JZ]. (Mittelstraß 1995, 669, min overs. JZ)

[statement](#) (jf. [påstand](#), [proposition](#))

That which is stated, as a judgement is something that is judged, and a proposition that which is proposed. However, all three terms have been used to indicate the content of an utterance or written sentence. The distinction between a sentence or utterance and its content introduces a central problem of the theory of meaning. On the one hand, there is such a distinction, for one can identify a sentence without knowing what it means, any given sentence could have had a different content, and different sentences can share the same content (see translation).

On the other hand, to identify what is said is, it seems, no more than to find one’s own words in which to say it: the mind has no ‘pure’ contact with disembodied thoughts, freed from their linguistic expression. (Blackburn 1996, 362-363)

[statistik](#)

Betegnelse for en af matematikkens deldiscipliner, som anvendes til den videnskabelige beskrivelse og vurdering af masse- og kollektivfænomener. Den *deskriptive* s. opstiller empiriske hyppighedsfordelinger og prøver at finde signifikante værdier til data analysering som fx gennemsnitsværdien og standardafvigelsen af en stikprøve. Den *vurderende* s. eller også inferensstatistik (som disciplinens væsentlige del) fatter de gennem en stikprøve givne data og deres signifikante værdier som realiseringer af tilfældighedsvariable og

forsøger at slutte til sandsynlighedsfordelinger af disse tilfældighedsvariabler og deres parametre. Således bygger den på sandsynlighedsteorien ... (Mittelstraß 1996, bind 4, p. 81).

struktur

(lat. *structura*, afledt af *struere*, bygge, opbygge, ordne), (indre) opbygning, sammenføjning. 1. (Generelt) Den indbyrdes sammenhæng mellem dele, der danner en helhed; den måde, de forskellige dele i en helhed er ordnet på i forhold til hinanden. 'S.' kan også betegne den ordnede helhed. Jf. system. 2. Mere specielt sammenhængen mellem elementer, der er indbyrdes forbundne efter bestemte love, regler el principper. S. er da de lov- el. regelbestemte relationer mellem elementerne. 3. Inden for strukturel lingvistik (strukkturalisme) betegner 's.' dels den indre ordningssammenhæng mellem elementerne i et (tegn)system (et systems 's.'), dels dette system selv som en ordnet - struktureret - helhed. Elementerne (f.eks. de abstrakte lydelementer, fonemerne, i et sprogsystem) betinger hinanden i den radikale forstand, at de først dannes ved deres indbyrdes forhold, el. mere præcist ved deres indbyrdes forskellighed. De er kun, hvad de er, i denne helhed el 's.'. S.

vil følgelig sige en selvstændig helhed af indre afhængighedsforhold. At helheden (f.eks. et sprogsystem) er selvstændig betyder, at den kan analyseres i sig selv, uden inddragelse af eksterne (ydre) forhold. 4. Især inden for humanvidenskaberne kan 's.' betyde enheden i et kompleks af fænomener, nærmere bestemt deres betydningssammenhæng, sådan at de enkelte fænomener først får deres fulde betydning ud fra el. i forhold til den helhed, de indgår i (eks. et digterværks s.). 'S.' vil her med andre ord sige en (oplevelsesmæssig) betydningssammenhæng mellem dele, der er bestemte af helheden. Betydningssammenhængen omfatter delene, idet disse først får deres betydning i denne sammenhæng. For så vidt kan betydningssammenhængen el. s. forstås som helheden. 5. Især i fil. kan 's.' betyde de almene træk ved et fænomen, dvs. de træk, der kendetegner fænomenet som sådant. S. kan også betyde helheden af disse træk. 6. I matematik er en s. en ordnet mængde $\{M, (R)_i, (f)_j, (k)_m\}$, hvor M er en mængde af individer, domænet, $(R)_i$ er en mængde af relationer, herunder mængder af individer, $(f)_j$ er en mængde af funktioner, og $(k)_m$ er en mængde af særligt udhævede individer. Bortset fra M, kan hver af komponentmængderne være tomme. Eksempel: I algebraen er en s., $\{M, f, k\}$, en gruppe, hvis f er (a) associativ, dvs. for alle elementer i M gælder, at $f(f(x, y), z) = f(x, f(y, z))$; (b) der findes et neutralt element, k, i M, dvs. et k, så $f(x, k) = x$ for ethvert x i M; og (c) ethvert element i M har et inverst element, dvs. for ethvert x i M, findes et y i M, så $f(x, y) = k$. Et eksempel på en gruppe er $\{N, +, 0\}$, hvor N er mængden af hele tal. Algebraen studerer sådanne s., hvoraf grupperne er blandt de simpleste. (Lübcke 1996, 414-415)

strukkturalisme

1. En teori el. metode, der bestemmer sit emne som en struktur; en strukturel betragtningsmåde. 2. Den strukturelle betragtningsmåde, som udvikles inden for lingvistikken (sprogvidenskaben) fra og med Saussure; den strukturelle lingvistik forstået som anvendelsen af denne betragtningsmåde. Den strukturelle lingvistik ser i sproget et system af tegn, nærmere bestemt et system af indre forskelle el. afhængighedsforhold mellem sprogets elementer. Den fremhæver sprogtegnet forskelskarakter. Det enkelte tegn er ikke noget i sig selv, men dannes ved forskellene til andre tegn i sproget. Sproget udgør dermed i udpræget grad en sammenhængende helhed Saussure bruger som bet. herfor 'system'. Efter ham begynder den såkaldte Pragerskole (N. S. Trubetzkoy, Roman Jakobson) at tale om et 'systems struktur', hvor 'struktur' optræder som en fremhævelse af sprogets karakter af system. 'Struktur' vil sige 'ordningssammenhængen mellem elementerne i sproget'. Efterhånden kommer bet. 'strukturel' til at betegne selve betragtningsmåden. S. står her i modsætning til betragtningen af sproget som en samling af selvstændige dele.

Modsat en sådan atomisme, der betragter leddene i sproget hver for sig (som 'atomer'), undersøger s. forholdene mellem leddene. Endvidere står s. i en vis modsætning til en genetisk forklaringsmåde, der ser sproget ud fra dets udviklingshistorie. - Efter Saussure videreudvikles den strukturelle lingvistik først og fremmest af Pragerskolen og den såkaldte Københavnerskole omkring L. Hjelmslev. Medens Hjelmslev renser og betoner Saussures modstillinger (især modstillingen mellem sprogsystem, 'langue', og sprogbrug, 'parole'), vil Roman Jakobson overvinde dem for at nå en helhedsbeskrivelse af sproget. 3. Overførslen el. anvendelsen af denne strukturelle betragtningsmåde på andre områder end lingvistikken, f.eks. på slægtskabsforhold, myter (Levi-Strauss), det ubevidste (Lacan), litteratur, ideologier (Barthes). Denne overførsel er imidlertid begrundet i, at disse andre områder selv fremviser en sproglig struktur. De kan betragtes som tegnsystemer, nemlig som systemer for kommunikation. S. er især siden 1950'erne -

kommet til at betegne en tendens inden for social- og humanvidenskaberne, som tager den strukturelle lingvistik som model ud fra ideen om en generel videnskab om tegnsystemer (semiologi). 4. En lære, der søger at drage fil. konsekvenser af den strukturelle betragtningsmåde (2 og 3). Denne fil. s. fremhæver den ubevidste karakter af det niveau, som strukturanalysen afdækker. Den hævder, at det egentlig virkelige el. virkende er placeret andetsteds end det 'subjektive', bevidste niveau, subjektets erfaring el. oplevelse. Dette subjektive niveau er tværtimod styret af ubevidst virkende strukturer. S. i denne betydning (Levi-Strauss, Foucault, Althusser) var i 1960'erne modefil. i Frankrig. Den udgør en reaktion mod '[eksistentialismen](#)' el. rettere sagt den fænomenologisk-dialektiske tradition, som havde domineret fr. fil. siden krigen. Den fil. s. gør op med denne tradition som subjektfil., en '[humanisme](#)'.
Litt.: VTF. I, s. 367-83, 384-88, 390-91, 425-27.å (Lübcke 1996, 415-416)

[subjekt](#), empirisk. se [jeg/selv](#) 3 (Kant).

[subjekt](#) (grammatisk, logisk)

i en dom. 1. I klassisk logik- bet. for det, hvorm der udsiges (prædiceres) noget i en kategorisk dom. F.eks. er mit dagligstuebord s. i dommen 'dagligstuebordet er mørkebrunt'. 2. Undertiden også bet. for det udtryk el. begreb i dommen, der udpeger subjektet i den førstnævnte forstand. - Angående skellet grammatisk/logisk s., se grammatisk og logisk form.

[subjekt/objekt](#) (jf. [bevidsthed](#), [genstand](#))

(eng. subject/object; fr. sujet/objet; gr. hypokeimenon/antikeimenon; lat. subjectum/objectum; ty. Subjekt/Objekt). 1. I senantik og skolastisk fil. benyttes det lat. ord 'subjectum' ('det underliggende') som oversættelse af det gr. ord 'hypokeimenon', der betegner den underliggende bærer af alle [egenskaber](#), forandringer og tilstande. Et subjectum er således i denne ældre sprogbrug d.s.s. et substrat el. en [substans](#) (f.eks. en busk, der er bærer af egenskaberne grøn, 75 cm høj, blomstrende, osv.). Tilsvarende taler man i klassisk logik om *subjektet i en dom*, der er bærer af [prædikaterne](#). Modstykket til et subjectum (f.eks. en sten, et juletræ, en kanin, et menneske, en tøjbamse el. en ubåd) er et objectum (f.eks. forestillingen om en sten, oplevelsen af et juletræ, tanken om en kanin, et menneske, en tøjbamse el. en ubåd). Medens et subjectum er noget, der virkelig eksisterer uafhængigt af mig, er et objectum kun noget forestillet, tænkt el. forment (f.eks. er der en oplagt forskel på en virkelig eksisterende ubåd og en blot forestillet el. tænkt ubåd).

2. På baggrund af denne skolastiske terminologi kan man specielt tale om, at sjælen el. bevidstheden er bærer af sine bevidsthedstilstande, og det er denne specielle anvendelse af ordet 'subjectum', der i 1600-tallet begynder at blive enerådende. S. er if. denne moderne sprogbrug det, der giver enhed i bevidstheden, og som derfor ligger til grund for al følelse, sansning, tænkning (forstand og fornuft) og vilje. Ordet 's.' bliver herpå oftest anvendt synonymt med ord som 'jeget' el. 'selvet'. Med udgangspunkt i denne moderne betydning af ordet 'subjectum' ændrer ordet 'objectum' sin betydning i slutningen af 1700-tallet, idet det kommer til at betegne den genstand, som s. er stillet overfor (jf. det ty. Gegen-stand, en ståen imod, svarende til, at det lat. objectum kommer af obicere, kaste hen foran, stille overfor, lægge). S. føler noget for et o.; s. sanser et o.; s. tænker på et o.; s. vil gøre noget med et o.. - 3. I løbet af 1800-tallet bliver denne moderne anvendelse af ordene 's.' og 'o.' til en del af fast, fil. terminologi. Skellet mellem s. og o. el. mellem det subjektive og det objektive bliver identisk med skellet mellem bevidstheden (el. det bevidsthedsmæssige) og genstanden (det genstandsagtige). Groft sagt kan man således sige, at ordene 's.' og 'o.' har fået den stik modsatte betydning af den, der var gængs i skolastisk sprogbrug. Samtidig med dette verbale betydningskift er de to ord kommet til at betegne et problemfelt, hvor erkendelsesteoretiske og ontologiske problemer er vævet ind i hinanden. Blandt de vigtigste problemer kan nævnes: (a) Hvad er s. og o. nærmere bestemt? (b) Hvad er forholdet mellem s. og o.? (c) Hvorledes når s. ud til o.? Dvs., hvorledes opnår s.s erkendelse objektiv gyldighed? (Lübcke 1996, 416-417)

[subjekt](#), transcendentalt. se [jeg/selv](#) 3 (Kant) og 5 (Husserl).

[subjektiv](#)

(angående etymologien, se subjekt/objekt). 1. Træk ved min erkendelse af mine egne bevidsthedstilstande, for så vidt som jeg erkender disse gennem introspektion.

Modsætningen hertil er den objektive erkendelse af et objekt (en genstand) i min fysiske omverden. 2. Bet. for det, som hører til et subjekt, specielt subjektets bevidsthedstilstande. 3. Bet. for noget, som kun tilhører nogle få subjekter. 4. Bet. for det private. Jf. VTF II, s. 191ff. 5. Det skønmæssige el. vilkårlige. (Lübcke 1996, 416)

subjektivisme

(el. subjektivistisk standpunkt/teori). 1. Bet. for den erkendelsesteoretiske påstand om, at erkendelsen skal tage sit udgangspunkt i subjektets egne bevidsthedstilstande (jf. f.eks. Descartes og Hume).

I modsætning hertil hævder objektivismen, at erkendelsen skal tage sit udgangspunkt i noget offentlig tilgængeligt, f.eks. fysiske objekter el. sproget. 2. D.s.s. relativisme'. 3. S. vedrørende et givet emne (f.eks. kausal nødvendighed (f.eks. Hume) el. moralske vurderinger (jf. kognitivisme/non-kognitivismen)) indebærer, at påstande, som tilsyneladende handler om bevidstheds-uafhængige forhold, til syvende og sidst blot udtrykker subjektets følelser el. holdninger over for et givet emne.

En subjektivist er en tilhænger af subjektivismen i betydning 1, 2 el. 3. (Lübcke 1996, 416)

subjektivitet 1. tilhørende subjektet. 2. inderlighed. (Lübcke 1996, 416)

substans

(af lat. *substantia*, det tilgrundliggende, det selvstændige, en oversættelse af gr. hypostasis, grundlag. Platon og Aristoteles bruger gr. *hypokeimenon*, det underliggende, det tilgrundliggende, og Aristoteles bruger også gr. *ousia*, der oprindeligt betød 'hvad, der er ens eget, 'ejendom'), ting, det tilgrundliggende, det selvstændige.

I Aristoteles fil. præsenteres en række forskellige problemer om s.. Han skelner mellem primære og sekundære s.. Den primære s. er den konkrete, individuelle ting, f.eks. dette menneske, og sekundære s. er arter, f.eks. mennesket, og slægter, f.eks. levende væsen.

En primær s. er i stand til at eksistere i kraft af sig selv uafhængig af alt andet, og herved adskiller den sig fra egenskaber og relationer, som kun kan eksistere som egenskaber ved eller relationer mellem primære s.. En sekundær s. er en essens (et væsen), dvs. en kerne af væsentlige egenskaber, og en art er i højere grad en s. end en slægt, fordi en art står den konkrete enkelting nærmere end en klasse. Det mest særegne ved en s. er if. Aristoteles, at medens den er den samme og talmæssig er en, så kan den antage modsatte egenskaber, dvs. s. er det permanente eller det tilgrundliggende i forandringen. Endelig fungerer s. som logisk subjekt, dvs. det, alt andet siges om, medens det selv ikke siges om noget andet.

I sit forsøg på at sammentænke disse ret forskellige størrelser hævder Aristoteles, at alene konkrete, individuelle ting er s., og at de er sammensat af materie og form. Materien differentierer mellem forskellige individer af samme art, (jf. individuationsprincip), og formen gør tingen til en ting, som vi kan erkende. Aristoteles indarbejder også sit skel mellem det mulige og det virkelige i s.-begrebet på en sådan måde, at stoffet er det mulige, og formen det virkelige (jf. dynamis/energeia). Tingene har if. deres natur visse muligheder, dvs. bestemte egenskaber, som kan, og under visse betingelser vil, blive virkeliggjort.

Aristoteles' behandling af s.-problemet blev retningsgivende for det meste af den efterfølgende diskussion. Descartes bestemmer traditionelt s. som noget, der eksisterer sådan, at det ikke behøver noget andet for at eksistere. I denne betydning er Gud den eneste s.. Men Descartes opfatter også udstrakte ting og bevidstheder som s., idet de som skabte ting kun behøver Gud for at eksistere.

Her bryder han med traditionen, da udstrakte ting og bevidstheder repræsenterer en radikal dualisme. Descartes skelner mellem væsentlige og tilfældige egenskaber, attribut og modus, og hævder, at hvis vi opfatter et attribut, må vi også tillægge det til en substans (jf. cogito-argumentet, hvor tænkning kræver en tænker). Ligeledes kan vi ikke opfatte en s. uden egenskaber, idet skellet mellem s. og attribut er en fornuftsdistinktion. If. Descartes er tænkning bevidsthedens væsentligste egenskab, idet jeg ikke kan forestille mig, at jeg ikke tænker; derimod kan jeg godt forestille mig, at jeg ikke har en krop. Udstrækning er de materielle tings attribut, idet udstrækning er den egenskab, som materielle ting må have, hvis vi skal kunne identificere dem som materielle ting.

Spinoza radikaliserer Descartes' tanker om s.. If. Spinoza er s. det, som er i sig selv og begribes ved sig selv, og attribut er det, som forstanden opfatter som udgørende substansens væsensbeskaffenhed. For Spinoza kan der kun findes en s., som han kalder Gud eller Naturen. Fandtes der flere s., måtte vi have en

forklaring af denne flerhed af s. , men det ville betyde, at substanserne kunne forklares som virkninger af årsager. Da s. er bestemt som det, der forstås i kraft af sig selv, må den også være årsag til sig selv. Derfor er flere s. if. Spinoza en umulighed S. eller naturen er en fornuftsmæssig helhed, som må forstås og forklares ud fra sig selv.

For Leibniz er s. uudstrakte, udelelige, uforgængelige og skabte størrelser, som er i stand til at virke. De fungerer som logiske subjekter, og da prædikatet if. Leibniz altid er indeholdt i subjektet i en sand, bekræftende sætning, så rummer hver enkelt s. alt, hvad der nogensinde vil hænde den, dvs. s. er uafhængige af hinanden.

De empiristiske fil. , Locke, Berkeley og Hume, kritiserer på forskellig vis de traditionelle s.-begreber. If. Locke erfarer vi, at en række egenskaber regelmæssigt optræder sammen, og vi bruger et ord til at referere til denne samling egenskaber. Vi tror dernæst, at der findes en ting, som svarer til dette ord, dvs. noget underliggende, som bærer og holder sammen på egenskaberne, og dette ukendte noget kalder vi en s.. Ideen om en s. , der til trods for egenskaberne forandring forbliver konstant, blev stærkt kritiseret af Berkeley. Da vi ikke kan have nogen erfaring om en sådan størrelse, er den en uting.

For Kant er s. ikke en størrelse som eksisterer uafhængigt af den menneskelige tænkning. For at få sammenhæng og enhed i vore erfaringer , som noget der eksisterer i tid, må vi antage, at der findes noget permanent i erfaringen. Dette permanente er substansen. I moderne analytisk fil. har der været en udbredt tendens til at eliminere alle singulære termer (dvs. udtryk, der refererer til unikke individer) og at erstatte dem med kvantorer, bundne variable og rent prædikative termer, Cif. Quine, Goodman, Ayer). Dette er i god overensstemmelse med den empiristiske tradition, if. hvilken en individuel ting kun er et bundt egenskaber. Herimod indvender bl.a. Strawson, at vi ikke kan forstå brugen af kvantorer og variable uden at forudsætte forståelse af den refererende brug af visse subjektudtryk (jf. individ). Sætninger om individuelle ting kan derfor ikke reduceres til sætninger om egenskaber.

Litt.: VTF. II, s. 228 f.. Jf. artiklerne om Aristoteles, Descartes, Spinoza, Leibniz, Locke, Berkeley, Kant, Quine, Strawson. A. Quinton, *The Nature of Things*, London 1973. D. Wiggins, *Sameness and Substance*, Oxford 1980. (Lübcke 1996, 417-418)

substantiv (navneord)

klasse af ord der betegner levende væsener, ting og begreber, og som bøjes i bestemthed, tal og genitiv, fx *høne, bank, fortvivelse*. Substantiverne kan som regel kendes på at man kan sætte *en* eller *et* foran dem. Klassen deles i appellativer (fællesnavne) og proprier (egennavne). (Cramer e.a. 1996, 151)

superveniens

(afledt af eng. *supervene*, komme til, komme til stede, dukke (pludseligt) op).

In philosophy, supervenience is a well-defined relation between "higher-level" (e.g. mental) and "lower-level" (e.g. physical) properties. Informally, a group of properties X supervenes on (alternatively, is supervenient on) a group of properties Y exactly when the X-group properties are determined by the Y-group properties, where "determined by" is taken somewhat non-specifically (weakly?).

Formally, X-group properties supervene on Y-group properties if and only if either of the following holds for all objects *a* and *b*:

1. *a* and *b* cannot differ in their X-group properties without also differing in their Y-group properties.
2. If *a* and *b* have identical Y-group properties, then they also have identical X-group properties.

(These formulations are logically equivalent, so if one of them holds, both of them do.)

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Supervenience>)

syllogisme

(af gr. syllogismos, sammenregning), et argument med to præmisser og en konklusion, som alle er kategoriske. udsagn, f.eks.

Alle mennesker er fejlbarlige

Alle filosoffer er mennesker

Alle filosoffer er fejlbarlige

Ordet anvendes ofte i en videre betydning om alle argumenter med to præmisser og én konklusion. (Jf. [logik, klassisk](#)). (Lübcke 1996, 419)

[syllogistisk](#), den gren af logikken, som behandler [syllogismerne](#). (Lübcke 1996, 419)

[symmetribrud](#)

Naturens symmetrier er sjældent helt perfekte. I en idealiseret krystal er der en streng, geometrisk orden, men i praksis vil selv omhyggeligt dyrkede krystaller indeholde fejl af forskellig art. Der kan fx være fremmede atomer på nogle gitterpladser, eller der kan mangle atomer på andre pladser, afhængigt af fx temperaturen.

I fysiske systemer består der en interessant forbindelse mellem perfekt symmetri og brudt symmetri, der giver de brudte symmetrier en vigtig plads i naturbeskrivelsen. I nogle fysiske systemer vil en lille forstyrrelse af systemet kunne foranledige en overgang fra en strengt symmetrisk tilstand med relativt høj energi til en tilstand med brudt symmetri og lavere energi. Et eksempel er en væskes afkøling og overgang til krystalform. I væsken bevæger stofdelene sig i tilfældigt fordelte retninger mellem hinanden, og der er ingen foretrukne retninger. Falder temperaturen til lidt under smeltepunktet, udvikles en krystal, og nu vil enkelte retninger i rummet blive foretrukne. Den oprindelige, fuldstændige rotationssymmetri er hermed brudt.

I magnetiske materialer vil overgangen fra en paramagnetisk tilstand med fuldstændig rotationssymmetri til en ferromagnetisk tilstand med foretrukken magnetiseringsretning ligeledes kunne beskrives som en overgang fra en tilstand med højere energi til en lavere energitilstand med tab af den fuldstændige symmetri. Også overgangen til den superledende tilstand ved lave temperaturer i fx kviksølv kan beskrives som et symmetribrud. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

[symmetrisk](#) relation

En relation 'R' siges at være s., hvis, og kun hvis, det for alle x og y gælder, at hvis $x R y$ (dvs. x har relationen R til y), så $y R x$. F.eks. er 'identisk med' og 'ægtefælle til' s. r.. (Lübcke 1996, 419)

[synekdoke](#)

(af gr. synekdoche 'medforståelse', af syn- og ekdoche 'modtagelse, forventning'), talefigur, hvor en del sættes i stedet for helheden (lat. pars pro toto), konkret i stedet for abstrakt e.l., fx øje for menneske i der var ikke et øje i salen. Synekdoke er en art [metonymi](#). (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

[synkategorematisk](#)

(gr), medbetegnende. I traditionel logik siges et udtryk at være s., hvis det kun har mening i forbindelse med andre udtryk, f.eks. som 'og' og 'alle'. Modsætningen er et *katagorematiske* udtryk, der har selvstændig mening, f.eks. 'hest' og 'rød'. I moderne logik anvendes betegnelsen bredere, idet visse udtryk, der grammatisk set forekommer katagorematiske, logisk set må regnes for s.. Det gælder f.eks. 'lille' og 'god', der først antager en bestemt mening i sammenhæng med andre udtryk. Jf. 'En lille elefant er et stort dyr'. (Lübcke 1996, 420)

[syntagme](#) (helhed)

sammenhæng mellem elementer i den sproglige kæde etableret ved en grammatisk relation. Ud fra om helhedens struktur er bestemt ved underordning, sideordning eller neksus, taler man om underordningsforbindelser, sideordningsforbindelser eller katagagmer. (Cramer e.a. 1996, 58)

[syntaks](#)

(gr. syntaxis, sammenstilling), 1. I sprogvidenskab bet. for det regelsystem i et naturligt sprog, som styrer dannelsen af sprogets sætninger. 2. I fil. bet. for den underdisciplin af semiotikken, som undersøger de indbyrdes formelle relationer mellem sproglige tegn uafhængigt af deres [meninger](#). Ved et formaliseret sprogs logiske s. forstås i logikken specifikationen af sprogets grundsymboler samt af reglerne (formationsreglerne) for disses kombination til større helheder (velformede formler).

Litt.: VTF I, s. 183 (Apel). II, s. 148 ff (Carnap). (Lübcke 1996, 420)

(grammatik) ordføjningslære, læren om hvorledes ord føjes sammen til grammatiske led og sætninger af bestemte typer med bestemte betydninger og meninger. Syntaks omfatter på dansk især læren om sætningsskemaet. (Cramer e.a. 1996, 153)

The rules for combining words into phrases and sentences. (Sowa 1984, 216)

syntese

implicerer – modsat analyse – at man atter samler elementerne til et nyt hele. Et eksempel på dette systemniveau kan ideelt set være den færdige projektrapport. Et andet eksempel på denne form for syntese er at kunne operationalisere en given model eller teori med henblik på en konkret undersøgelse. ... Syntese kan også være at udlede en hypotese, model eller teori ud fra et givet datamateriale. (Grinsted/Olsen 1994, 28)

(gr. synthesis, sammensat). 1. Sammenstilling el. forening af forskellige størrelser (entiteter) til en helhed - specielt en holistisk el. organisk helhed; jf. holisme og organisme. 2. Hos Descartes en fremstilling, hvor et emne rekonstrueres vha. strenge, logiske operationer (deduktioner). 3. Forening af to modstridende domme el. synspunkter. (a) Hvis der er tale om kontradiktoriske domme, vil de være umulige at forene. (b) To kontrære domme kan i en vag forstand siges at være forenede i en s., hvis de begge viser sig at være falske, men det er muligt at finde en tredje, sand dom, som udtaler sig om den samme side af det emne, som de to domme handler om. (c) Endelig kan 'en s. af to modstridende domme' betyde 'en påvisning af, at der kun er tale om tilsyneladende kontradiktoriske el. kontrære domme'. - Hegels dialektik fremstilles ofte - fejlagtigt - som en udvikling fra tese over antitese til s., hvor s. skulle være en forening af kontradiktoriske modsætninger. 4. Formidling; se mediation og vorden. 5. lf. flere fil. siges bevidstheden at være syntetiserende. Således hævder Kant, at forstanden syntetiserer (forbinder) de forskellige sansindtryk; if. Husserl syntetiserer bevidstheden forskellige bevidsthedsakter på en sådan måde, at de alle er rettede imod en og den samme genstand (jf. VTF I, s. 45).

6. Ang. en syntetisk dom (el. sætning), se [analytisk/syntetisk](#). (Lübcke 1996, 420)

system

(gr. systema). 1. En samling af elementer, der er indbyrdes forbundne (afhængige), og som dermed udgør en struktureret helhed (jf. struktur); en ordnet helhed, hvis dele er indbyrdes forbundne efter bestemte regler, love el. principper. 'S.' i denne generelle betydning optræder i talrige sammenhænge inden for de enkelte videnskaber og præges her i forskellige retninger. En særlig rolle får s. inden for den strukturelle lingvistik, hvor det bliver et program (jf. [strukturelisme](#)). 'S.' betyder her en helhed af elementer, der er forbundne i indbyrdes afhængighedsforhold sådan, at det enkelte element ikke er noget i sig selv, men kun er det, som det er, ved forskellene til andre elementer. 2. S.tanken er imidlertid afgørende for selve ideen om videnskab. Videnskab består ikke i en stadig ophobning af erkendelse. Der er med Kants ord først tale om videnskab, når de forskellige erkendelser udgør et s.. S. vil her sige enheden af de forskellige erkendelser ud fra en ide el. et fornuftsprincip. Det egl. videnskabelige - det som gør erkendelse til videnskab - er den systematiske enhed (Kant, Kritik der reinen Vernunft, B 860 ff.). Videnskaben har sit mål i s. forstået som begrundelsessammenhæng. 3. Dette begreb om s. som begrundelsessammenhæng skærpes i fil. i forbindelse med dennes forsøg på at begrunde sig selv, sit eget udgangspunkt. Dette begyndelsesproblem og bestræbelsen på s. præger den nyere tids fil. fra og med Descartes. S. forstås her som begrundelsessammenhæng, men i en radikal forstand. Opgaven er at vise en sidste grund el. begrundende instans for vor viden. Denne grund bestemmes hos Descartes og senere som selvbevidsthed (ur bevidsthed). Fil. som s søger dermed at afdække fundamentet også for de enkelte videnskaber Fil., om s. bliver for alvor et program i den ty. idealisme (Fichte, Schelling, Hegel). Betoningen af s. sker her på baggrund af flg. tvetydighed i Kants kritiske fil. Kant fremhævede på den ene side fornuftens systematiske, helhedsstræbende karakter. På den anden side stillede han spørgsmålstegn ved muligheden for en omfattende, systematisk erkendelse af virkeligheden; ideen om (en omfattende sammenhæng var for Kant blot regulativ. Det fil. s. begreb er dobbelt. Dels er fil. selv s., idet den er systematisk i sin metode og har som mål s. forstået som begrundelsessammenhæng. Dels har den som forudsætning, at sagen selv udgør et s.. Dette dobbelte s. begreb accentueres nu i den ty. idealisme. For det første søges den radikale tanke om s. som begrundelsessammenhæng gennemført, idet s. nu kommer til at betyde en omfattende

begrundelse ud fra et, absolut princip. Men hertil svarer for det andet, at virkeligheden selv forstås som et s.. Fil. er s., idet det sande el. virkelige er helheden S.tanken, som den udformes i den ty. idealisme, betyder da, at virkeligheden er et sammenhængende, meningsfyldt hele. Virkeligheden er gennemtrængt el. formet af et samlende princip ur. det absolutte), så at den kan forstås i sammenhæng. Den er dermed et spørgsmål om fornuft forstået som stræben efter enhed i erkendelsen. Denne s.tanke kulminerer med Hegel [...].

Efter Hegel sker der en tilsvarende dobbelt opgivelse af det radikale, fil. s.begreb. På den ene side kritiseres den tanke, at fil. kan og skal blive et s.. Virkeligheden er et s. for Gud, ikke for mennesket i dets konkrete eksistens (Kierkegaard). På den anden side opgives netop begrebet om virkeligheden som s., og s. reduceres til at være blot metode. S. bliver et spørgsmål om systematiserende, klassificerende procedurer. - s.teori, teori om de fælles principper for s. i de forskellige videnskaber, s. forstået som kompleks (samling) af elementer i vekselvirkning (jf. 1 ovenfor). (Lübcke 1996, 420-421)

sætning

1. Læresætning, teorem. 2. I logik og sprogvid. bet. for de sproglige mindsteenheder, hvormed der kan siges noget (udføres en talehandling), f.eks. hævdes en dom (såk. fremsættende el. indikativisk s.), stilles et spørgsmål (spørgende el. interrogative s.) el. gives en befaling (bydende el. imperativisk s.). (Lübcke 1996, 421-422)

syntaktisk helhedsform der består af et finit verbum og normalt også et subjekt. Disse to led indgår i et gensidigt forudsætningsforhold. Til udtryksenheden en sætning svarer indholdsenheden en prædikation (et udsagn). Sætningens øvrige led (objekter, adverbialer osv.) er ikke obligatoriske og indgår derfor ikke i sætningsdefinitionen.

Sætningen er den mindste grammatiske enhed som kan udgøre en ytring i en kommunikationssituation, og sætningen svarer til en semantisk prædikation.

Danske sætninger har en relativt fast ledrækkefølge (topologi). Sætningskemaet (F | v n a | V N A) er en grammatisk model som repræsenterer denne rækkefølge. (Cramer e.a. 1996, 154)

In linguistics, a sentence is a unit of language, characterised in most languages by the presence of a finite verb. For example, "The quick brown fox jumped over the lazy dog." (...)

Traditionally, each sentence is regarded as having a subject, an object and a verb, even if one of these is implied. See grammar for more details. The objects that modify the noun phrase collectively form the predicate of a sentence. (http://en.wikipedia.org/wiki/Sentence_%28linguistics%29)

sætningsled

syntaktiske helheder (underordningsforbindelser og helheder) der indgår som led i sætningen. Sætningsled kan som regel kendes på at de kan stilles på førstepladsen i sætningen (F-feltet). Dansk har følgende sætningsledtyper: verbaler (hjelpeverber og hovedverber), nominaler (subjekt, objekt, prædikativ og indirekte objekt) og adverbialer (centraladverbialer og indholdsadverbialer). Disse led placeres på sætningskemaets v eller V, n eller N og a eller A-pladser. På samme måde som sætningen opbygges sætningsleddene i sig selv efter nogle ret faste ledstillingsprincipper. Det gælder fx nominalerne. (Cramer e.a. 1996, 155)

sætningskema

skemaer for sætningsleddenes rækkefølge i helsætninger og ledsætninger. Der regnes med følgende typer af led: n = nominaler som subjekt, N = Nominaler som objekt, prædikativ og indirekte objekt, v = finite verbaler, V = infinitive verber, a = centraladverbialer, A = indholdsadverbialer, og de står i helsætningen i følgende rækkefølge:

| F | | centralfelt | | slutfelt | | E |
| F | | v | n | a | | V | N | A | | E |

Sætningens førsteplads, F, kaldes forfeltet (eller fundamentet). Her anbringes det der er sætningens tema, hvad enten det er subjektet, objektet, prædikativet, det indirekte objekt, et indholdsadverbial eller hele

slutfeltet. Når et led således er tematiseret (sat først som tema), udfylder det ikke længere sin oprindelige plads i skemaet:

Hun ville () ikke give ham en undskyldning på onsdag; Ham ville hun ikke give () en undskyldning på onsdag; En undskyldning ville hun ikke give ham () på onsdag; på onsdag ville hun ikke give ham en undskyldning (); Give ham en undskyldning på onsdag ville hun ikke ().

Centralfeltet (neksusfeltet) er det felt hvor de sætningsdannende led (subjektet, det finitte verbum og sætningsadverbialerne) står. Slutfeltet (indholdsfeltet) er det felt hvor de indholdsbærende led (hovedverbet, objekter og mådesadverbialer) i sætningen står. E angiver ekstrapositionsfeltet hvor store og tunge led anbringes hvad enten det er reelt subjekt eller objekt:

Det var meget usandsynligt at han ville komme.

I ledsætninger står leddene i følgende rækkefølge:

			centralfelt			slutfelt			E	
	k		n		a		v			V N A E

k står for konjunkional. Ledsætninger har ikke noget fundament eller forfelt da de ikke har noget tema i sig selv. Derimod har de en konjunktion der angiver hvilket led ledsætningen udgør i oversætningen, fx... *at/fordi/hvis hun ikke ville give ham en undskyldning på onsdag.* (Cramer m.fl. 1996, 155-156)

talehandling

(el. sproghandling; eng. speech act), begreb indført af J. L. Austin i *How to do things with Words* ("Hvordan man handler ved hjælp af sproget", 1955, udg. posthumt 1962) for de handlinger, der er vel udført i og med, at en taler har fremsat sin ytring, og tilhøreren forstaaet den. Eksempler herpå er 'at A advarer B', 'at A giver B en ordre', 'at A lover B noget' og 'at A spørger B om noget'. Austins tekniske bet. for sådanne handlinger er udtrykket 'illokutionære h.' (eng. illocutionary act, ytringsiboende h.). Den vigtigste kontrast hertil er, 'perlokutionære h.' (eng. perlocutionary act, ytringsformidlet handling). Hertil hører f.eks. 'at A forskrækker B', 'at A overtaler B', 'at A beroliger B' og, at A fornærmer B'. Dette er handlinger, som kan udføres ved hjælp af sproglige ytringer, men som ikke er vel udført alene i og med, at ytringerne er udtalt og forstaaet. For at en given perlokutionær handling er udført, skal der være opnået en bestemt virkning hos tilhøreren ("perlocutionary effect") - B skal være blevet bange, osv. -, og dette er afhængigt af andre faktorer end den udtalte ytring. Endvidere kontrasterer Austin illokutionære handlinger med lokutionære h. (eng. locutionary act, ytringshandling), hvorved han forstår det at udtale en meningsfuld sætning. If. Austins samlede analyse kan det at udtale f.eks. 'Tyren er Iøs' beløbe sig til, at man gør tre forskellige ting. (1) udtaler et eksempel på den meningsfulde danske sætning 'Tyren er Iøs' (lokutionær h.); (2) advarer sin tilhører om noget bestemt (illokutionær h.); (3) forskrækker sin tilhører (perlokutionær h.).

Den lokutionære h. er her grundlaget for den illokutionære h., som for sit vedkommende er et middel for den perlokutionære h..

Efter Austins død (1960) er talehandlingsteorien (teorien om illokutionære handlinger) blevet videreudviklet i to hovedretninger. Den ene - repræsenteret af bl.a. Bennett, Grice, S. Schiffer og Strawson - forklarer og systematiserer teoriens begreber ved hjælp af Grice's analyse af begrebet 'kommunikationshensigt' (...). Den anden, der fortrinsvis skyldes Searle, karakteriserer talehandling som først og fremmest en slags regelstyrede handlinger, nærmere bestemt handlinger undergivet såk. konstitutive regler.

Fælles for dem begge er den antagelse, at studiet af talehandling må tages som udgangspunkt i redegørelsen for et naturligt sprogs semantik. Denne antagelse er på det seneste blevet skarpt kritiseret af Dummett og fortalere for den såk. formelle semantik, bl.a. Davidson.

Litt.: VTF II, s. 236-249. Derudover er J. R. Searles "What is a Speech Act?" oversat til sv. i Marc-Wogau, FGT 5. (Lübcke 1996, 422-423)

The speech act is a concept in linguistics and the philosophy of language. It can be described as "in saying something, we *do* something", such as when a minister says, "I now pronounce you husband and wife", or

an action performed by means of language, such as describing something ("It is snowing"), asking a question ("Is it snowing?"), making a request or giving an order ("Could you pass the salt?", "Drop your weapon or I'll shoot you!"), or making a promise ("I promise I'll give it back"). Other common examples of speech acts include greeting, apologizing or insulting. (http://en.wikipedia.org/wiki/Speech_act)

tanke (se tænkning)

tautologi

(gr. to auto legein, at sige det samme), 1. Udsagn, hvori det samme siges flere gange med forsk. men ensbetydende ord. Intetsigende udsagn. Ofte formuleres et tvivlsomt udsagn i retning af en t. for derved at give det større styrke. Jf. 'Kræft, der opdages i tide, kan helbredes', der kan fortolkes som tautologien, 'Kræft, der opdages tidligt nok til at blive helbredt, kan helbredes', el. som det sande udsagn 'Kræft, der opdages i et tidligt stadie, kan i visse tilfælde helbredes', el. som det falske udsagn 'Kræft, der opdages i et tidligt stadie, kan altid helbredes'. 2. I moderne logik bet. for de domslogiske sandhedsfunktioner, der er sande under alle fortolkninger af deres variabler. Se sandhedsfunktion. 3. Hos nogle forfattere skelner man skarpt mellem analytiske udsagn i almindelighed (f.eks. 'alle ungarle er ugifte') og t i betydning 2. (f.eks. 'enten regner det, eller også regner det ikke'). Andre forfattere bruger betegnelserne 'sandt analytisk udsagn' og 't.' synonymt.

Litt.: VTF II, s. 177 (Wittgenstein). (Lübcke 1996, 424)

tegn

(eng. sign; fr. signe; ty. Zeichen) 1. Noget, der står for noget andet; et fysisk objekt, der viser hen til noget andet, udtrykker noget, betyder noget I denne generelle betydning kan flg. kaldes t.. ikon (gr. eikon, billede), et objekt, som betegner noget ved ligheden med det (f.eks. en tegning af et ansigt). Ikonet er således et 'motiveret' el. bundet t., nemlig af ligheden (Peirce). indeks el. indicium (af lat. indicare, angive, udpege), et naturligt objekt, som betegner noget ved faktisk - især kausalt (årsagsmæssigt) - at være knyttet sammen med det (f.eks. et symptom på en sygdom; røg som t. på ild) (Peirce). signal (lat. signum, mærke, tegn), en handling (gestus) el. et bearbejdet objekt (kunstprodukt), som giver en anvisning i en bestemt situation (f.eks. togkonduktørens fløjt som t. til afgang; Iyssignalet i et vejkryds). Symbol, noget, som betegner noget ved konvention, dvs. som er et t. ved - med Peirces ord - "at det bruges og forstås som sådant" i et samfund (f.eks. lammet i kristen symbolik). Almindeligvis regnes ord som symboler, da de er konventionelle, socialt dannede t.. t.systemer som regelsystemer for kommunikation inden for et samfund (jf. semiologi) kan kaldes symbolsystemer. Som konventionelt, socialt funderede t. kan signaler regnes til symboler.

2. Sprog. (det lingvistiske t.): If. den strukturelle lingvistik (Saussure) er t. i det talte sprog kendetegnet ved et komplekst, sammenvævet forhold mellem det, som betegner, og det, som betegnes. Sprog. forbinder et "Iydbillede" og et "begreb". For at fremhæve den indre forbindelse i t. (fr. signe) kalder Saussure det abstrakte Iydbillede signifiant (betegnende) og begrebet signifié (betegnet). Mellem de to sider, udtryks- og indholdssiden, er der et gensidigt og samtidig "arbitrært" (vilkårligt. el. ubundet) forhold.

At dette forhold, (selve t.) er arbitrært vil sige, at det er et spørgsmål om konvention el.

social regel. Saussure skelner mellem sprog. (herunder ord) og symbol, idet der i symbolet er en rest af naturligt bånd mellem udtryk og indhold. Sprog. udmærker sig derimod ved sin gennemført arbitrære karakter.

Litt. VTF I, s. 368 ff. (Saussure); II, s. 21-24 (Peirce). W. P. Alston, Philosophy of Language, kap. 3, Englewood Cliffs 1964. A. W. Burks, "Icon, Index and Symbolæ Philosophy and Phenomenological Research vol. IX, 1949. (Lübcke 1996, 424)

tegn er ifølge Cramer m.fl.: handlinger (tale) eller spor af handlinger (skrift eller billeder) der fungerer som kommunikation af tanker fra en person til andre fordi de fortolkes som henvisende til noget andet end sig selv; enheder i kommunikationen med stabilt forhold mellem genkendeligt fysisk udtryk og et mentalt indhold, dvs. et udtryk der hver gang henviser til og betegner det eller de samme indhold.

Man kan skelne mellem analoge og digitale tegn. Ved analoge tegn (ikoniske tegn, billeder) sker henvisningen fra udtryk til indhold bl.a. på grundlag af lighed, analogi. En tegning af en hest ligner fx en hest.

Ved digitale tegn (symboler, sprogtegn) sker henvisningen fra udtryk til indhold alene på grundlag af konvention, og digitale tegn har dobbelt artikulation, dvs. et tegn er en kombination af flere enheder (fonemer eller bogstaver) som ikke selv er tegn. Fx ligner ordet *hest* ikke en hest, og det er sammensat af bogstaverne *b + e + s + t*, som ikke selv er tegn.

Det der kaldes indeksikalske tegn, indekser eller naturlige tegn, er efter denne definition ikke tegn, men processer hvor naturlige fænomener ses som virkninger af en årsag. Fx kan spor efter hove på jorden ses som ”tegn på” at der har været heste, eller som årsag til en virkning. Fx ses mørke skyer som ”tegn på” at der kommer regn.

Det mindste sprogtegn kaldes et morfem. Det kan være en rod, et afledningselement eller en bøjningsendelse. Ord som er sammensat af flere morfemer, kan også kaldes et tegn, og sætninger som er sammensat af flere ord, kan også kaldes et tegn. Et fonem er ikke et tegn da det ikke har en stabil relation mellem udtryk og indhold. (Cramer m.fl. 1996, 158-159)

teknik

(gr. *techné*, kunst, kunstværk, færdighed), måde, hvorpå noget gøres el. opnås.

1. Formålsrettet, standardiseret handlemåde, der tjener som fremgangsmåde til opnåelsen af et bestemt resultat. 2. Anvendelsen af værktøj, instrumenter 0.1..3. Et bestemt fags samling af praktiske fremgangsmåder. 4. Den moderne naturvidenskabelig-industrielle naturbeherskelse. (Lübcke 1996, 425)

engineering

is the design, analysis, and/or construction of works for practical purposes. One who practices engineering is called an engineer, and those licensed to do so have formal designations such as Professional Engineer or Chartered Engineer. Engineers use imagination, judgment, and reasoning to apply science, technology, mathematics, and practical experience. The result is the design, production, and operation of useful objects or processes. The broad discipline of engineering encompasses a range of specialized subdisciplines that focus on the issues associated with developing a specific kind of product, or using a specific type of technology. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Engineering>)

tekst

(teksthelhed, tekststyring) sammenhængende sekvens af en eller flere sætninger eller sproghandlinger der ytres som en helhed i en kommunikationssituation. Teksten afgrænses i tid af skift i mindst en af kommunikationssituationens ydre faktorer, dvs. afsender, sagforhold, modtager, medium og situation eller sprog.

Som informationsteoretisk enhed skal teksten være relevant, dvs. den skal tage udgangspunkt i noget der er kendt og genkendeligt for modtagerne, gammel information, den skal informere om noget der er nyt for modtagerne, ny information, og den skal imødekomme modtagerinteresserne, som kan være at blive belært om noget de ikke kender, at blive bevæget og ændre opfattelse af noget de allerede kender eller at blive behaget ved underholdning og livstydning.

Tekster kan sammen med andre ytringer indgå i en samtale (tovejskommunikation, interaktion), og en tekst (fx et brev) kan selv bestå af flere forskellige sproghandlinger (fx dato, hilsen, oplysninger, forespørgsler, løfter, underskrift, hilsen).

En roman som Niels Lyhne er en tekst. *Klokken er 3* kaldes normalt en ytring. (Cramer m.fl. 1996, 159)

tekstvidenskab (se diskursanalyse)

tema

(emne, topic) (evt. stavet thema) den gamle information som står længst til venstre, normalt det ene led der står i forfeltet (fundamentfeltet) som udgangspunkt for meddelelsen. Temaet er (1) formuleret som gammel information, dvs. i bekendt form, og så kortfattet, dvs. abstrakt og generelt, som muligt uden at det bliver uigenkendeligt, og (2) ifølge princippet om relevans som formodet kendt af og indentifierbart for modtagerne, oftest ud fra de foregående sætninger.

Eksempler hvor temaet er markeret med skarpe parenteser:

[Der] var engang en mand. [Han] boede i en spand og [spanden] var af ler. Læg mærke til at spanden er formuleret mere specificeret end nødvendigt for genkendelse og derfor er et brud på relevansen.

Hvis det led der står i forfeltet, er formuleret som ny information, dvs. i ubestemt form, i nulform eller som prædikat og så konkret og specifikt som muligt uden at det bliver irrelevant eller usandt, opfattes det efter princippet om relevans som modsætningstema, dvs. som nyt tema der står i modsætning til temaet i en anden (foregående, efterfølgende eller underforstået) parallel sætning:

PÅ LØRDAG har vi fri UNDERFORSTÅET. modsat på fredag hvor vi ikke har fri.

Også i avisoverskrifter og generiske sætninger kan temaet være formuleret som ny information: *[Hund] bidt af postbud.*

I sætningskløvnings er det ikke blot et led, men en hel prædikation undtagen et led, der er gjort til udgangspunkt for ytringens meddelelse. Det står derfor ikke i forfeltet som tema, men på N-pladsen: *Det var PETER [der var kommet for sent i gdr, uden at blive opdaget].* (Cramer m.fl. 1996, 160-161)

teoretisk/teori

= en mængde påstande, hvis indbyrdes sammenhæng er gjort eksplicit.

Det, der karakteriserer en teori, er ..., at den gør det klart, hvordan de forskellige påstande, som indgår i den, afhænger af hinanden. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 44-45)

En teori i videnskabelig forstand adskiller sig væsentligt fra brugen af teori i almindelig sprogbrug. Hvor der i almindeligt dagligt sprog ofte er tale om et gæt eller en hypotese, er en videnskabelig teori langt bedre funderet. Her er en teori et veletableret paradigme, der forklarer de fleste eller alle observationer. Tillige opstiller den en række forudsigelser der kan efterprøves. En videnskabelig teori kan derimod ikke bevises, da man hele tiden får ny og forbedret viden. Derfor er en videnskabelig teori kun brugbar så længe den ikke er blevet modsagt af observationer af virkeligheden. Når det sker, vil teorien så blive omformuleret, så den passer med de nye observationer. Eller også sker der et paradigmeskift, hvor en teori forkastes fuldstændigt og en helt ny teori opstår. Dette skete for eksempel i 1960'erne, da kontinentaldriften pludselig blev alment accepteret, fordi man fik nye målinger af havbunden.

En videnskabelig teori repræsenterer altså hverken et gæt eller en urokkelig sandhed. Den er derimod til stadighed den model der bedst beskriver de observationer der gøres.

Svagheden ved de fleste videnskabelige teorier er at observationer af virkeligheden påvirkes af den som ser, eller at man kan ubevidst eller systematisk udvælge målinger som passer med teorien. Og at man kan have observationer med en ukendt usikkerhed, det vil sige at man kan opbygge teorier som bygger på et løst grundlag. Man kan også møde teorier med et politisk eller en religiøst budskab, da videnskabsmændene jo er en del af det samfund som lønner dem. (http://da.wikipedia.org/wiki/Teori_%28Videnskab%29)

In various sciences, a theory is a logically self-consistent model or framework describing the behavior of a certain natural or social phenomenon, thus either originating from observable facts or supported by them. Scientific theories are formulated, developed, and evaluated according to the scientific method. [...]

Humans construct theories in order to explain, predict and master phenomena (e.g. inanimate things, events, or the behaviour of animals). In many instances, this is seen to be the construction of models of reality. A theory makes generalizations about observations and consists of an interrelated, coherent set of ideas and models. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Theory>)

Theorie (logisch-empirisch) Hypothese und Gesetz sind inhaltlich gleichzusetzen; sie unterscheiden sich nur darin, dass die Hypothese noch nicht bestätigt, das Gesetz aber bestätigt ist.

Was ist nun eine Theorie?

Wie zwischen den Begriffen ‚(Gesetzes-)Hypothese‘ und ‚Gesetz‘, so besteht auch zwischen den Begriffen ‚Gesetz‘ und ‚Theorie‘ eine große Ähnlichkeit. Nur bezieht sie sich auf ein anderes Merkmal. Die Theorie hat mit dem Gesetz nämlich das Merkmal gemeinsam, dass wir nur bestätigte Aussagen eine ‚Theorie‘ nennen können. Eine Theorie ist grundsätzlich also nichts anderes als ein Gesetz, das heißt, eine durch Beobachtungen bestätigte allgemeine Aussage. Sehr oft werden die Termini ‚Gesetz‘ und ‚Theorie‘ daher auch durcheinander gebraucht.

Im Zusammenhang mit den Entdeckungen von Kepler über die Gesetzmäßigkeiten im Sonnensystem wurde ein Aussagensystem entwickelt, das uns als das Gravitationsgesetz oder die Gravitationstheorie bekannt ist. Diese Gravitationstheorie besagt in einfacher Fassung: ‚Alle Körper mit einer ‚Masse‘ ziehen einander in bestimmter Weise an.‘ Aus dieser allgemeinen Gravitationstheorie ableitbare Sonderfälle sind einerseits die Schwerkraft, wie wir sie auf der Erde kennen, und andererseits die Anziehungs- und Bewegungsverhältnisse im Sonnensystem, wie die Keplerschen Gesetze sie darstellen. Die Gravitationstheorie gilt also für alle Körper, und somit auch für alle Himmelskörper. Wenn sie aber für alle Himmelskörper gilt, dann gilt sie nicht nur für das uns genauer bekannte Sonnensystem, sondern für alle denkbaren Sternsysteme überhaupt.

Man kann das Verhältnis zwischen einem ‚Gesetz‘ und einer ‚Theorie‘ also auf zweierlei Weise beschreiben.

a. Eine Theorie ist die Zusammenfassung mehrerer Gesetze zu einem ‚Obergesetz‘. So könnte man zum Beispiel sagen, dass die beiden ersten Keplerschen Gesetze in der Gravitationstheorie zusammengefasst sind, weil sie beide je für sich nur einen Teilaspekt der Gravitationstheorie erfassen (1. Bahnellipse; 2. Zusammenhang zwischen Sonnenabstand und Geschwindigkeit, als Ausgleich von Anziehungs- und Fliehkraft!).

b. Aus unserem Beispiel könnte man auch einen anderen Unterschied zwischen Gesetz und Theorie herauslesen. Die Keplerschen Gesetze beziehen sich nämlich zunächst nur auf die Verhältnisse im Sonnensystem, während die Gravitationstheorie sich allgemein auf alle Körper bezieht.

Man könnte daher versucht sein zu meinen, eine Theorie unterscheide sich von einem Gesetz auch dadurch, dass sie allgemeiner ist. Mit solchen Feststellungen müssen wir freilich zunächst etwas vorsichtig sein, weil es sich hier um Gegebenheiten handelt, die zu sehr von den zufälligen besonderen Verhältnissen des gewählten Beispiels abhängen. (Seiffert 1997, 175-176)

...sproglig konstruktion, som i propositional eller begrebslig form ordner et genstandsområdes sagforhold og muliggør beskrivelsen af de hertil hørende genstandes væsentlige egenskaber og indbyrdes relationer, samt at udlede generelle love for dem og at fremsætte prognoser om fremkomsten af bestemte fænomener inden for det pågældende område. (Mittelstraß 1996, bd. 4, 260, min overs. JZ)

term

(eng. *term*, udtryk, vending, af lat. *terminus*, grænse), 1. I skolastisk logik lig med begreb. 2. I moderne logik omtales navne og bestemte beskrivelser som singulære t. og prædikatudtryk (navneord, tillægsord og udsagnsord) som generelle t. – Flertal: termer el. termini. (Lübcke 1996, 426)

Grammatically, the type of expression that can serve as the argument of a predicate or function. The subject of predication; the input of a function. As such (in first-order predicate logic) either an individual constant, individual variable, or a function (with its own arguments) defined for a domain and range of individuals. See constant; function; variable.

- Closed term. A term without variables.
- Open term. A term with at least one variable.

<http://www.earlham.edu/~peters/courses/logsys/glossary.htm#t>

tid/evighed

(eng. time/eternity; fr. temps/éternité; gr. kronos/aion; lat. tempus/aeternitas; ty.

Zeit/Ewigkeit). Der skelnes traditionelt mellem: (a) en matematisk model for t.; (b) fysisk t.; (c) oplevet t..

1. Det er kontroversielt, hvilket forhold, der er mellem de tre former for t., ligesom det er kontroversielt, om kontroversen kan afgøres ad a priori vej. (a) Den matematiske model har gerne form af en ret linie el. en talrække, men andre modeller er også logisk mulige, f.eks. en hyperbel (svarende til en teori om, at der er ‘to tider’) el. en cirkel (svarende til en teori om, at ‘t. går i ring’, således at det samme t.s-punkt ‘kommer igen’). (b) Der findes modeller, if. hvilke t. er uendelig el. er noget, der har begyndelse og/el. afslutning. (c)

Der er forskellige modeller for, hvorledes t. kan opdeles. If. nogle tolkes t.s-punkterne som en art t.s-atomer - med el. uden udstrækning. If. andre modeller er t. uendeligt delelig. Derudover findes der modeller, hvor t. tolkes som en kompakt el. kontinuert mængde af t.s-punkter. De forskellige modeller må bl.a. tage højde for de problemer, som Zenons paradokser har givet anledning til. 2. Modellen kan udbygges således, at man åbner for muligheden af en helt el. delvis tom t., dvs. muligheden af en t. bestående af t.s-punkter, men som helt el. delvis er uden tilknytning til hændelser. 3. Beslægtet hermed er problemet, om t. kan tolkes som en art 'beholder' (Newton), der som absolut t. er noget, der i princippet er uafhængig af hændelser, som er 't', således at det endog kan give mening at tale om et årsag-virkningsforhold mellem t. og det *indentidslige*, dvs. hændelserne 't'. Det klassiske alternativ hertil er Leibniz tolkning af t. som en særegen relation mellem hændelser. Det moderne alternativ er Einsteins analyse af begrebet om samtidige hændelser, der ligeledes har ført til, at man i relativitetsteorien har opgivet begrebet om en a. t.. 4. En linie har ikke i sig selv nogen retning, men kan tillægges en sådan. Hvad skal denne retning i givet fald symbolisere (være model for)? Har t. i det hele taget en retning? Problemet omtales gerne som spørgsmålet om t.s anisotropi./isotropi, og som forslag til retningskabende faktorer kan nævnes: forholdet mellem årsag og virkning, den stigende [entropi](#) el. [bevidsthedens](#) orientering i form af forventning og erindring. 5. Navnlig i analytisk fil. har det været diskuteret, om den fysiske t. i sig selv kun udgør en ordening af hændelserne i før og efter (en såk. B-serie), eller om den i sig selv indebærer en ordening svarende til den oplevede t.s. inddeling af hændelserne i fortidige/nutidige/fremtidige (en såk. A-serie). 6. I det hele taget er det kontroversielt, om t. og de tidslige relationer mellem hændelserne er noget, der eksisterer i sig selv, el. om t. er knyttet til en bevidsthed, der erfarer (kan erfare) t.. Kant er den kendteste fortaler for det sidste synspunkt, idet han tolker t. som en a priori anskuelsesform, dvs. et grundtræk ved enhver mulig, endelig (begrænset) anskuelse (erfaring), dvs. enhver mulig anskuelse (erfaring), der er knyttet til sanserne el. sanseevnen (ty. Sinnlichkeit). 7. Siden Kant har man på baggrund heraf haft udtrykket ren t.s.-anskuelse, dvs. en anskuelse (erfaring) af t. som succession uafhængigt af ethvert faktisk (el. muligt) sansemæssigt indhold. 8. Hos Bergson skelnes mellem den fysiske, kvantificerbare (målbare) t. og den oplevede t., der er en varen, præget af kvalitative sammenhænge og forskelle (jf. VTF: I, s. 283 ff). - Se også [rum](#).

Litt.: J. Faye, Et naturfil. essay om t. og kausalitet, disp., Kbh. 1981. Se også diskussionen mellem J. Faye, S. A. Rasmussen og J. Ravnkilde i Filosofiske studier bd. 5, Kbh. 1982. P. Lübcke, Tidsbegrebet - et metafysisk essay (introd.), Kbh. 1981. - Alle har bibl.. Heller ikke t.s forhold til e. er ukontroversielt. 9. E. som uendelig lang t. (dvs. en tidlig følge uden afslutning) svarer til det, Hegel kalder den slette uendelighed (jf. endelig/uendelig). Dette begreb om e. står i modsætning til de efterfølgende. 10. E. som noget, der er 'udenfor' el. 'overskrider' (transcenderer) t., således at der er en ontologisk dualisme. mellem t. og e.. 11. E. som en oprindelig enhed (jf. Det ene; platonisme), der opsplittes af t., således at t. sammen med bl.a. rummet hører til de opsplittende principper i kosmos. 12. E. som sammenhængen i den opsplittede, tidslige følge. Kierkegaard (der overtager dette begreb om e. fra Hegel) benytter det i sin nye lære om timeligheden og øjeblikket. Hvis der ikke var nogen mennesker, ville der kun være en række hændelser knyttet til hver(deres tidspunkt, der kom før og efter hinanden. Intet tidspunkt ville da være vigtigere end et andet, og t. (= rækken af tidspunkter) ville (som hos Platon) s(a) i skarp modsætning til e. (~ en sammenhængende, uopsplittet enhed). Med fremkomsten af mennesket opstår imidlertid et værende, der ikke bare forekommer i t. (som en ting el. et dyr), men som forholder sig til sin eksistens i t.. Derved bliver t. til timeligheden bestående af fortid, nutid og fremtid, idet tidspunkt et bliver til handlingens øjeblik, dvs. det afgørende punkt i t., "hvori T. og E. berøre hinanden". - Hos Heidegger omdannes dette Kierkegaardske begreb om timelighed til et begreb om Zeitlichkeit; se Heidegger.

Litt.: P. Lübcke, artikler i Text & Kontext. Sonderreihe bd. 7 (Kbh. 1980) og bd. 15 (Kbh.1983). (Lübcke 1996, 430 f)

[tilfælde](#), tilfældig, tilfældighed

en bestemt omstændighed som knytter sig til et sted, en person, en begivenhed el.lign. [Noget] som ikke er bestemt af nogen form for vilje el. lov = VILKÅRLIG. [Tilfældighed er] noget som er et resultat af omstændigheder som ikke kan planlægges el. forudses. (Becker-Christensen 1999)

[tilfældighed](#), i logisk henseende en egenskab eller en hændelse, hvis eksistens kan benægtes, uden at der opstår en selvmodsigelse. I denne logiske betydning af tilfældighed er det en tilfældig egenskab hos et

barn, at det er rødhåret, skønt dets hårfarve er genetisk bestemt; det er derimod ikke en tilfældighed, at det er et menneske. En tilfældig egenskab kaldes også en accidens. Se også tyche og Fortuna.

En hændelse kaldes også en tilfældighed, hvis den er uforudsigelig; fx resultatet af et terningkast. En uforudsigelig hændelse er ikke nødvendigvis akausal. I en deterministisk fysisk teori som Newtons mekanik findes ikke akausale hændelser, og resultatet af et terningkast ville i princippet kunne forudsiges ved tilstrækkelig nøjagtig specifikation af begyndelsessituationen (terningens og underlagets beskaffenhed, kastets retning, luftmolekylernes position og hastighed osv.), selvom det i praksis er umuligt (jf. forudsigelighed). Derimod er i kvantemekanikken de grundlæggende atomare processer akausale. Således er henfaldet af et radioaktivt atom principielt uforudsigeligt. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004, CD-rom).

tilordningsregler

forbinder de teoretiske termer med observationstermer. Eksempelvis 'temperaturen af en gas (målt med termometer) er proportional med gasmolekylernes gennemsnitlige kinetiske energi'. Her er 'temperatur' en observationsterm og 'gasmolekylernes gennemsnitlige kinetiske energi' en teoretisk term. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 66)

tilværen

(ty. *Dasein*), neologisme indført af Heidegger som bet. for ethvert værende, der i lighed med mennesket forholder sig til egen væren (eksistens), idet det er rettet imod (intenderer) det omgivende værende på baggrund af en forståelse af den verden, hvori dette værende befinder sig, og den væren på baggrund af hvilken det værende kan udlægges.

Litt.: VTF. I, s. 137. (Lübcke 1996, 432)

ting

(af oldnordisk, thing, forsamling af befolkningen inden for et vist område til offentlig rådslagning og afgørelse af retssager; afledt heraf: 'retslig sammenkomst', 'retsligt anliggende', 'genstand'; eng. *thing*; fr. *chose*; gr. *ousia*; lat. *res* el. *substantia*; ty. *Ding*). 1. Ordet 't.' benyttes i (a) bred forstand som synonym for 'værende', 'genstand' el. 'objekt' og i (b) snæver forstand som synonym for 'fysisk t.'. 2. Der findes groft sagt - tre hovedtyper af fil. teorier om, hvad en sådan fysisk t. er, (a) hos Aristoteles er den fysiske t. en substans (gr. *ousia*); (b) hos empiristisk orienterede fil. (f.eks. B. Russell) er den fysiske t. en sum (el. et bundt) af fysiske egenskaber; (c) Hos Husserl er den fysiske t. identitetspolen for en række uselvstændige fysiske fænomener. 3. Ang. udtrykket t. i sig selv, se i sig/for sig/i og for sig. 4. Ang. tingsliggørelse el. reificering, se objektivere. (Lübcke 1996, 432)

Ding, die Unterscheidung der D.e von den Handlungen (griech. *prágmata* - *práxeis*, lat. *res*- *actio*) bildet seit Platon die wichtigste (nicht vollständige) Einteilung der Gegenstände oder Objekte (griech. *ónta*, lat. *entia*), seit Aristoteles auch verallgemeinert zur Unterscheidung von Substanz und Akzidens (das Zugrundeliegende [Substrat] und die ihm zufällig anhaftenden Eigenschaften). Ihr Zusammenhang mit der grammatischen Unterscheidung von Subjekt und Prädikat als Satzteilen sowie von Nomen und Verbum als Wortarten dokumentiert die untrennbare Verflechtung traditionell ontologischer mit linguistischen Bestimmungen.

Als D.e gelten üblicherweise nicht generell alle durch Nomina sprachlich artikulierten Gegenstandsbereiche (z. B. nicht die Stoffe wie Wasser, Gold etc.), sondern höchstens solche, die eindeutig in zählbare Individuen gegliedert sind, also sprachlich durch spezielle Nomina, die sogenannten Individuativa, vertreten werden (z.B. Wassertropfen, Goldstücke, Bäume, Flüge, Schritte und andere *Einzeldinge* [engl. *particulars*] <jf. sortal, JZ>). Meistens wird >D.< auf noch engere Bereiche beschränkt, auf solche nämlich, die nicht durch aus verbalen Grundformen abgeleitete Individuativa repräsentiert sind; z.B. sollen Flüge und Schritte (abgeleitet aus >fliegen< bzw. >schreiten<) nicht als D.e gelten. Werden D.e als Gegenstände naturwissenschaftlicher Untersuchung genommen, so spricht man von Körpern. Ebenso wie bei den Handlungen ist weiter darauf zu achten, dass natürlich auch D.e der Unterscheidung von Schema und Aktualisierung (type and token) unterliegen. Ein D. wie etwa ein Dom ist das *Dingschema* Dom, durch den Prädikator >Dom< symbolisch repräsentiert, mit den einzelnen Domen als seinen Aktualisierungen; dabei ist ein einzelner Dom, z. B. der Kölner Dom, als ein zum Individuativum >Dom<

gehøriges Individuum, selvst allerede ein Schema (Zwischenschema) mit z. B. den [zeitlichen] Aktualisierungen: Der Kölner Dom heute, morgen, um 17^h am Tage N.N., usw. Die Aktualisierbarkeit des Individuenschemas Kölner Dom ist im wesentlichen von seiner raum-zeitlichen Erstreckung (zeitlich ist das die Lebensdauer) abhängig, genauso wie das D.schema Dom nur so lange aktualisierbar ist, als es überhaupt Dome gibt.

Literatur: K. Lorenz, Elemente der Sprachkritik. Eine Alternative zum Dogmatismus und Skeptizismus in der Analytischen Philosophie. Frankfurt 1970; P. F. Strawson, Individuals. An Essay on Descriptive Metaphysics, London 1959. Garden City N. Y. 1963 (dt. Einzelding und logisches Subjekt, Stuttgart 1972). (Mittelstraß 1995, 486-487)

topik

(gr. *topiké* af *tópos*, sted) en bogtitel på et af Aristoteles logisk-semantiske værker, der bl.a. omhandler kunsten at finde sandsynlighedsbeviser. 'T.' betyder endvidere læren om alm. Synspunkter, der kan gøres gældende for et emne. (Lübcke 1996, 432)

traduktion, traduktiv/transduktiv slutning

(lat. *traductio*, omsætning, forløb). Als *Traduktion* oder *traduktiven Schluss* bezeichnet L. W. Rutkowski den Schluss aufgrund der Ähnlichkeit, der Identität und der bedingten Abhängigkeit. (<http://www.phillex.de/tradukt.htm>)

Stern gave the name 'transduction' to... primitive reasonings, which are effected not by deduction but by direct analogies. ... if it succeeds in practice, it is because it merely consists of a sequence of actions symbolized in thought, a true 'mental experiment', i.e. an internal imitation of actions and their results, with all the limitations that this kind of empiricism of the imagination involves. We thus see in transduction both the lack of generality that is inherent in the preconcept and its symbolic or imaginal character which enables actions to be transposed into thought. (Piaget 2001, 141-142)

Symboler er for Piaget til forskel fra tegn "defined as implying a bond of similarity between the significant and the significate, while the sign is 'arbitrary' and of necessity based on convention" (o.c., 137). Piagets *symboler* svarer altså til Peirces ikoner og Piagets *tegn* svarer til Peirces symboler.

transcendental

(af lat. *transcendere*, overskride, overstige). 1. Benyttes i sjældne tilfælde som synonym for 'transcendent' (...). 2. I skolastisk. fil. bet. for det, der angår transcendentalerne (væren, enhed, sandhed, osv.). 3. Hos Kant får ordet 't.' sin moderne prægning, idet han skelner mellem erfarbare genstande og transcendentale betingelser for, at noget kan være en erfarbar genstand, og for at vi kan erfare den. F. eks. mener Kant, at en genstand for at kunne erfares må befinde sig i rum og tid og være et led i en kæde af årsager og virkninger. Sådanne t. betingelser adskiller sig if. Kant radikalt fra de fysiske, biologiske, psykologiske el. sociologiske betingelser, som gælder for erfaringen. F. eks. er det en fysisk betingelse for, at et menneske kan erfare noget, at dets centralnervesystem er indrettet på en bestemt måde. Manglede jeg f.eks. storhjernen, kunne jeg ikke erfare noget. At det forholder sig sådan, er imidlertid ikke en t. betingelse for erfaringen. Dels er storhjernen selv en erfarbar (empirisk) genstand, og det er derfor umuligt, at den kan udgøre en betingelse for enhver mulig genstand, og dels er det ikke udelukket, at der kunne findes væsner, der nok havde erfaringer, men ingen storhjernener.

Mere teknisk formuleret: En t. betingelse er hverken selv en empirisk genstand el. et kontingent, empirisk sagforhold, men en særegen betingelse for, at empiriske genstande og sagforhold i det hele taget kan erfares.

De erfarbare genstande omtales i dagligdagen og i videnskaberne vha. såk. empiriske (aposteriori) domme (f.eks. 'huset er rødt' el. 'fysiske genstande falder i overensstemmelse med faldloven, $s = \frac{1}{2} gt^2$). For at be- el. afkræfte sådanne empiriske domme, må man foretage en empirisk undersøgelse af den genstand (el. de genstande), som den empiriske dom udtaler sig om. I modsætning hertil mener Kant, at t. domme kan erkendes a priori (dvs. uafhængigt af sanseerfaringen), idet disse ikke udtaler sig om selve den erfarbare genstand, men om nogle nødvendige betingelser, der må være opfyldte, for at genstanden kan erfares. De t. domme minder om de logiske domme, idet der i begge tilfælde er tale om nødvendigvis sande domme, der kan erkendes a priori. Men medens det er selvmodsigende (kontradiktorisk) at benægte en logisk dom,

gælder dette ikke for t. domme (f.eks. er det ikke selvmodsigende at benægte den t. dom, 'hvis Solen opvarmer en sten, så er det kun muligt under forudsætning af, at alle erfarbare genstande er underlagt loven om årsag og virkning'). Mere teknisk formuleret: De logiske domme er analytisk a priori, medens de t. domme er syntetisk a priori Medens de logiske dommes sandhed el. falskhed kan afgøres vha. logisk analyse, må de t. dommes a priori nødvendighed sikres ad anden vej. If. Kant opnås denne sikkerhed ved, at de t. betingelser har deres ophav i mit eget jeg (det såk. transcendentale jeg) og ikke i tingen i sig selv. Andre fil. efter Kant har søgt at finde grundlaget for de t. betingelser i bl.a. den *intentionale bevidsthed* (f.eks. Husserl; VTF I, s. 61 ff), *historien* (f.eks. Gadamer (VTF I, s. 173) og delvis Hegel), *menneskets eksistentielle struktur* (Heidegger; VTF I, s.121 ff) el. *sproget* (f.eks. Apel (VTF I, s. 182 ff), Gadamer, Habermas (VTF I, s 275 ff) og Strawson (VTF II, s. 227 ff)). Samtidig har mere empiristisk og skeptisk orienterede fil. benægtet, at der overhovedet findes t. betingelser, der kan erkendes a priori. Endvidere er en række fil. (bl.a. Apel og Habermas) blevet kritiseret for at sammenblende ægte t. betingelser med generelle, empiriske psykologiske og sociologiske lovmæssigheder. (Lübcke 1996, 433)

transcendental deduktion

Kants bet.for et bevis, der skal godtgøre, at grundbegreber (katégorier) såsom 'ting' el. 'årsag/virkning' har objektiv gyldighed. (Lübcke 1996, 434)

transduktion (se også traduktiv slutning)

(lat. *transductio*, omsætning, forløb) informationsbevarende omsætning eller "oversættelse" af omverdenens energiformer til nerveimpulser:

Sanserne stimuleres i såkaldte receptorceller - celler som er specialiserede til at modtage bestemte former for energi fra hver celledes receptive felt, som er et område i den omgivende verden eller kroppen. Det visuelle system har receptorer som er følsomme for elektromagnetiske stråler (lysbølger), smags- og lugtesystemerne har receptorer som er følsomme for kemiske substanser, og andre sanseorganer har receptorer som er følsomme for mekanisk energi. Disse energiformer skal omsættes til elektriske signaler som igen fører til nerveimpulser, før hjernen kan tolke dem. Denne omsætning som bevarer informationerne, kaldes transduktion og er receptorcellernes vigtigste funktion. (Gade ³1999, 155)

The word *transduction* has several meanings:

- In biophysics, transduction is the conveyance of energy from one electron (a donor) to another (a receptor), at the same time that the class of energy changes.
- In cell biology signal transduction is any process by which a cell converts one kind of signal or stimulus into another.
- In developmental psychology, transduction is reasoning from specific cases to specific cases, typically employed by children.
- In engineering, transduction is a process that converts one type of energy or signal to another. A device that does this is called a transducer.
- In genetics, transduction is the transfer of viral, bacterial, or both bacterial and viral DNA from one cell to another via bacteriophage.
- In machine learning, transduction is directly drawing conclusions about new data from previous data, without constructing a model.
- In physiology, transduction is transportation of stimuli to the nervous system.
- In semiotics, transduction is the translation from a sign or concept from one field of knowledge to a different one. It differs from "traduction" with regard to its deepest necessity of adaptation. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Transduction>)

transitiv

(lat. *transitus*, som går over). En relation, R, kaldes transitiv, hvis der for vilkårlige a, b og c gælder, at aRc følger af aRb og bRc. F.eks. hvis a er større end b, og b er større end c, så er a større end c. (Lübcke 1996, 435)

tænkning (se også fornuft)

Alle de processer der indgår i opnåelsen af viden. 1. det fænomen at en tanke dukker op i bevidstheden. 2. Det systematiske indre arbejde med en situation eller et emne, konkret eller ved hjælp af symboler. Også kaldt problemløsning. 3. Vurderinger der fører til, at man får en bestemt mening eller udfører en bestemt adfærd. (Abrahamowitz 2001, 280)

Tænkning kaldes også kognition. (<http://da.wikipedia.org/wiki/Tanke>)

thinking

It is common to suppose that people are characterized by their rationality, and the most evident display of our rationality is our capacity to think. This is the rehearsal in the mind of what to say, or what to do. Not all thinking is verbal, since chess players, composers, and painters all think, and there is no a priori reason that their deliberations should take any more verbal a form than their actions. It is permanently tempting to conceive of this activity in terms of the presence in the mind of elements of some language, or other medium that represent aspects of the world (see [language of thought hypothesis](#), [ideas](#)). But the model has been attacked, notably by Wittgenstein, as insufficient, since no such presence could carry a guarantee that the right use would be made of it. And such an inner presence seems unnecessary, since an intelligent outcome might arise in principle without it. (Blackburn 1996, 376)

Denken,

in der Umgangssprache Bezeichnung für alle reflexiven Akte, insbesondere diejenigen, die schweigend vollzogen werden. Entsprechend bedeutet >nachdenken< soviel wie >erwägen<, >an etwas denken< soviel wie >sich erinnern< oder >vorstellen<, >denken< oft nichts anderes als >meinen<.

Die umgangssprachlich übliche Aufforderung, zu denken bzw. nachzudenken, ergeht sowohl an den Vergeßlichen als auch an den Examenskandidaten, sie wird in jeder wissenschaftlichen und nichtwissenschaftlichen Praxis akzeptiert und gilt zugleich in einer wissenschaftlichen Praxis stets als befolgt. (Mittelstraß 1995, Bd. 1, 449)

tænkningssprog hypotese

language of thought hypothesis. The hypothesis especially associated with Fodor, that mental processing occurs in a language different from one's ordinary native language, but underlying and explaining our competence with it. The idea is a development of the Chomskyan notion of an innate universal grammar. It is a way of drawing the analogy between the workings of the brain or mind and those of a standard computer, since computer programs are linguistically complex sets of instructions whose execution explains the surface behaviour of the computer. As an explanation of ordinary language-learning and competence the hypothesis has not found universal favour. It apparently only explains ordinary representational powers by invoking innate things of the same sort, and it invites the image of the learning infant translating the language surrounding it back into an innate language whose own powers are a mysterious biological given. (Blackburn 1996, 211)

udelukkede tredjes princip. det,

anvendes både som betegnelse for det syntaktiske princip, at for enhver sætning 'p' er 'p eller ikke-p' logisk bevisbar, og for det semantiske princip, at enhver velformet sætning er sand eller falsk, uanset om vi principielt er i stand til at fastslå dens sandhedsværdi. Det sidste kaldes ofte *bivalensprincippet*. Dette medfører u. i den syntaktiske fortolkning, medens det omvendte ikke gælder. Benægtes bivalensprincippet, dvs. indføres der andre sandhedsværdier end sand og falsk, får vi en polyvalent logik. Intuitionistiske logikere hverken hævder eller benægter bivalensprincippet. I deres logik gælder u. derfor ikke; imidlertid er 'ikke-ikke-(p eller ikke-p)' bevisbar for alle p. (Lübcke 1996, 438)

udlægning (jf. interpretation)

(eng. *interpretation*; fr. *interprétation*; ty. *Auslegung*). 1. Den proces, som vi gennemgår på vejen til forståelsen af en mening. 2. Resultatet af en sådan forståelsesproces.

udsagn (jf. dom)

(logisk udsagn, prædikation, proposition) indholdet af en sætning uden hensyn til hvilken sproghandling sætningen indgår i, indholdskommunikationen i en sætning, uafhængigt af relationskommunikationen. De tre sætninger *Sov godt!*, *Hun sover godt.* og *Sover hun godt?* indeholder samme logiske udsagn, men fungerer som forskellige sproghandlinger.

Et logisk udsagn (en prædikation) består af prædikationskernen (dvs. prædikatet og dets bundne [argumenter](#), [1. betydning]) og et vilkårligt antal frie satellitter. Fx består udsagnet 'Hun sover godt' af det fundamentale argument 'hun' og prædikatet 'sover godt'. Udsagnet 'I Århus i går kom bilen i to timer desværre ikke nogen vegne ved hjælp af motoren fordi der ikke var nogen benzin på' består af prædikationskernen 'bilen kom ikke nogen vegne' og satellitterne 'i Århus', 'i går', 'i to timer', 'ved hjælp af motoren' og 'fordi der ikke var benzin på'.

Som regel er holdningsadverbialer (fx heldigvis, desværre) og performativer (fx Jeg lover hermed at...) ikke udtryk for forhold i det logiske udsagn fordi de angiver sproghandlingstypen.

En prædikation (et logisk udsagn) kan fra et grammatisk synspunkt være en helsætning (inklusive dens ledsætninger), en ledsætning eller et verbalsubstantiv, et nominaliseret verbum eller et nominaliseret adjektiv som kerne i et nominalhelhed. Som prædikat i prædikationen optræder enten (1) hovedverbet i sætningen (med eventuelle hjælpeverber, og inkorporerede led), (2) et adjektiv eller (3) det nominaliserede verbum eller adjektiv der er kerne i et nominalhelhed. (Cramer e.a. 1996, 165-166)

udsagn, påstand, dom eller hævde, der kan tilskrives en sandhedsværdi, dvs. som enten kan være sand eller falsk. Et sandt udsagn kaldes assertorisk, og et sådant kan enten være apodiktisk, dvs. nødvendigvis sandt, eller [kontingent](#), dvs. [tilfældigvis](#) sandt.

I klassisk logik skelnes der mellem kategoriske og sammensatte udsagn. I et kategorisk udsagn tilskrives et subjekt et prædikat, fx "Peter er rødhåret". Sammensatte udsagn dannes af kategoriske udsagn vha. udtrykkene "enten-eller" og "hvis-så". Verbet i et kategorisk udsagn kaldes kopula. Kategoriske udsagn kan enten være kvalitativt forskellige (dvs. have forskellig sandhedsværdi, se kvalitet) eller kvantitativt forskellige (dvs. være almene eller delvise, se [kvantitet](#)). Der findes derfor fire slags kategoriske udsagn; se [syllogisme](#).

I moderne logik omfatter kategoriske udsagn tillige udsagn om, at der består en given relation imellem to eller flere enkeltgenstande (se atomart udsagn). Molekylære udsagn er dannet af de atomare vha. udtryk som "enten-eller", "både-og", "hvis-så" og "ikke". Forholdet mellem de molekylære udsagns sandhedsværdi og de indgående atomare udsagns mulige sandhedsværdier fremgår af sandhedstabeller. Af atomare udsagn kan der dannes udsagnfunktioner, fx af formen "x er P", hvor "P" er en egenskab, og "x" er en genstandsvariabel, dvs. angiver en plads, hvor der kan indsættes et navn på en genstand, hvorved udsagnsfunktionen omdannes til et atomart udsagn (se variabel (logik)). Almene og delvise udsagn dannes ved at sætte kvantorer foran udsagnsfunktioner.

Traditionelt er sammensatte udsagns sandhed og sandheder af systemer af udsagn, fx teorier, betinget af de indgående udsagns sandhed (ekstensionalitetstesen). Hos G.W.F. Hegel er det omvendte tilfældet, idet et udsagns sandhedsværdi afhænger af den sammenhæng, hvori det indgår; en sådan opfattelse kaldes ofte for holisme. (Den Store Danske Encyklopædi, 2004).

universale

(flertal universalier el. universalier; lat. universale, flertal universalia).

Skolastisk bet. for almenbegreb modsat [partikulære](#) (lat. particulare, af particula, lille del), enkeltting. Universalier er abstrakte egenskaber eller relationer, og partikularier er de konkrete enkeltting, der er eksempler på ([instanser](#) af) dem. Således er (egenskaben) rødhed og (relationen) elskov u., medens en bestemt kogt hummer er en instans af (partikulært eksempel på) det første, og parret bestående af Romeo og Julie er en instans af det sidste. Et p. har altid en bestemt position i tiden og almindeligvis også i rummet, ligesom det almindeligvis er kontinuert i tid og rum og udelukker alle andre p. - med undtagelse af sine dele og de helheder, det måtte være del af - fra det område i tid og rum, det optager. Endvidere kan et p. benævnes ved hjælp af et [navn](#) (konkret singularer [term](#)). Et u. har ingen position i rum og tid, eller det siges at være udspreddt i dem. Benævnelse af et u. sker vha. en abstrakt singularer term, der kan være afledt af et tillægsord ('rødhed'), et udsagnsord ('elskov'), et forholdsord ('efter-hed') eller en generel term ('moderskab'). (Lübcke 1996, 439)

ubestemthedsrelation, usikkerhedsrelation

usikkerhedsrelationen: ubestemthedsrelationen; fundamental lov fra kvantemekanikken, ifølge hvilken der eksisterer par af fysiske størrelser, der ikke kan bestemmes med vilkårlig god nøjagtighed i samme måling. Sådanne par er en (elementar-) partikels sted og impuls (produktet af dens masse og hastighed) samt tid og energi. Usikkerhedsrelationen udtrykker, at produktet af de fysiske størrelser i parret ikke kan overstige en vis grænse, angivet ved Plancks konstant. Usikkerhedsrelationen blev opstillet i 1927 af den tyske fysiker W. Heisenberg og blev benyttet af Niels Bohr i komplementaritetsprincippet, som han fremsatte i 1928. Heisenberg, Werner (1901-76): tysk fysiker. Ledende ved udarbejdelse af kvanteteorien og undersøgelse af dens konsekvenser; opstillede Heisenbergs usikkerhedsrelation, ifølge hvilken en atompartikels bevægelse og plads ikke samtidig kan bestemmes med ubegrænset nøjagtighed. Har skrevet Fysik og humanisme (1955; dansk 1959), Fysik og filosofi (1959; dansk 1960) samt Del og helhed (1969; dansk 1971) m.m. Modtog 1933 Nobelprisen i fysik; Niels Bohr-medaljen 1970. (Lademanns Multimedia-Leksikon 2000)

utilitarisme

(eng. utilitarianism, af lat. utilitas, nytte), etisk teori, if. hvilken den etisk set rigtige handling er den, der sammenlignet med andre muligheder frembringer den største mængde af positive, (ikke-etiske) værdier. Dvs. handlingens etiske værdi afhænger af dens evne til at forøge mængden af positive værdier af ikke-etisk art, f.eks. lykke, rigdom, godt helbred, skønhed, indsigt osv..

Der skelnes mellem hedonistisk og ideel (idealistisk) u, afhængigt af den forudsatte værditeori. I sin klassiske formulering hos Bentham er der tale om en hedonistisk u., idet han kun anerkender en form for positiv (ikke-etisk) værdi, nemlig oplevelsen af lyst ("pleasure"). Han sætter oplevelse af lyst = lykke = nytte og giver følgende formulering af det utilitaristiske grundprincip (nytteprincippet). "Den størst mulige lykke til det størst mulige antal mennesker". Traditionelt oversættes ordet 'u.' da også med 'nytte-moral' el. 'lykke-moral'. J. St. Mill skelner derimod mellem forskellige typer af lyst og argumenterer for, at et mindre mål af åndelig glæde (f.eks. erhvervelse af forståelse) må foretrækkes fremfor et større mål af legemlig ditto. Jf. hans motto: "Hellere en utilfreds Sokrates end en glad gris" - modsat Benthams pointe, at hvis det kan give større lyst at spille "skrabnæse" end at læse poesi, så er det utilitaristisk set bedre at spille "skrabnæse". G. E. Moore går et skridt videre end J. St. Mill. Han omtaler sin teori i Principia Ethica (1903) som ideel u. og hævder, at udover lystoplevelse er også erkendelse, visdom, kærlighed og selvudvikling positive værdier. Et tilbagevendende problem for utilitaristiske værdi-teorier, der som J. St. Mills og G. E. Moores opererer med flere forskellige former for grundlæggende værdier, er imidlertid spørgsmålet om, hvordan vi skal sammenligne de forskellige værdiformer. Mangel på sammenlignelighed (kommensurabilitet) synes at umuliggøre den totale konsekvensbedømmelse af en handling, der er forudsat i u.. Hvis f.eks. det at sende en fodboldkamp i fjernsynet giver et stort antal mennesker god underholdning, medens alternativet - at udsende et Ibsen-skuespil - giver et mindre antal en varig erkendelse, må værdi-teorien kunne gøre disse forventelige goder sammenlignelige. Dvs. det drejer sig om at finde en fælles målestok, ud fra hvilken de forskellige værdi-typer kan bedømmes, således at vi kan begrunde et valg af den ene værdi-type fremfor den anden. Selv hvor værdierne (som hos J. St. Mill) prioriteres indbyrdes, står vi tilbage med det problem, at vi skal angive, hvornår en lille portion af en højere værdi bliver overgået af en forholdsvist større portion af en lavere værdi (f.eks. selvom erkendelsesværdien prioriteres højere end sportsglæden, så kan det være, at Ibsenskuespillet giver så lidt erkendelse, at en meget god landskamp mellem Danmark og Sverige alligevel alt i alt har en højere værdi). Der skelnes mellem handlings-u., og regel-u.. I den første version bedømmes den enkelte handling direkte på sine (forventelige) konsekvenser og uden hensyntagen til, hvilken type handling den er, f.eks. et løftebrud. I den anden version er bedømmelsen af den enkelte handling afledt fra bedømmelsen af handleregler, f.eks. 'Det er forkert at bryde sit løfte'. En handling er rigtig, hvis den fremgår af en handleregel, der sammenlignet med alternative regler har de mest nyttige konsekvenser. If. de nyeste analyser er denne skelnen imidlertid blevet udsat for kritik. Bl.a. D. Lyons har argumenteret for, at de to versioner giver de samme resultater i praksis, dvs. mht. de handlinger, som påbydes, tillades el. forbydes. Lyons argumentation er dog senere blevet skarpt kritiseret.

De fleste tilhængere af u. har traditionelt været etiske naturalister, men der findes berømte undtagelser, f.eks. G. E. Moore (jf. VTF II, s. 48-52). I sine naturalistiske udformninger er u. blevet kritiseret for at begå den naturalistiske fejlslutning, og generelt har den mødt kritik for at stride med alment accepterede moralske opfattelser, bl. a. omkring begrebet 'retfærdighed'. I særdeleshed savner u. i sine klassiske

versioner hos Bentham og J. St. Mill en teoretisk begrundelse for kravet om godernes ligelige fordeling, såvel som for kravet om en retfærdig behandling af det enkelte menneske. F.eks. forbyder den ikke, at man ofrer et tilfældigt udvalgt menneske som syndebuk for derved at opnå det største gode for så mange som muligt. De nyeste udformninger af teorien der bl.a. skyldes Smart og Rawls - forsøger da også at supplere nytteprincippet med et retfærdighedsprincip.

Litt.: J. Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, London 1780, 1970. Bentham, Mill og Rawls, *Moral og nytte*, Oslo 1970. H. Fink, *Samfundsfilosofi*, Grenå, 1975. H. v. Hiemcrone, *Etiske Argumentation*, Kbh. 1975. D. Lyons, *Forms and Limits of Utilitarianism*, Oxford 1967. (Kap. 1 og IV er oversat i Marc-Wogau, FGT 5). J. L. Mackie, *Ethics*, Harmondsworth 1977. J. S. Mill, *Utilitarianism*, London 1861, 1964. S. E. Nordenbo, *Moral og Samfund*, Kbh. 1978. A. Quinton, *Utilitarian Ethics*, London 1973. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1971. J. J. C. Smart, *An Outline of a System of Utilitarian Ethics*, Melbourne 1961. (Lübcke 1996, 440-441)

validitet

kriterium for tests (afprøvningsprocedurer). En test skal være *objektiv*, *reliabel* og *valid*. Den er objektiv, hvis testresultatet er uafhængig af, hvem der gennemfører testen. Den er reliabel (pålidelig), hvis testresultat er reproducerbar. Den er valid, hvis den faktisk måler/undersøger de egenskaber, som den skal måle/undersøge. (jf. Mittelstraß 1996, bd. 4, 241).

(lat. kraftig). Ved afprøvning af psyk. tests prøver man gyldigheden og pålideligheden (reliabiliteten). *V* er gyldigheden, og man ser på, om prøven dækker det, den skulle dække, om den er i stand til at give dækkende forudsigelser ved senere prøver. (Abrahamowitz 2001, 286)

valens

(aritet) det antal argumenter som et givet prædikat kan knytte til sig i en prædikationskerne. Et prædikat der knytter 1 argument til sig, kaldes monovalent, et der knytter 2 argumenter til sig, divalent og et der knytter 3 argumenter til sig, trivalent. Prædikats valens må skelnes fra verbets transitivitet. Et divalent prædikat kan enten være et transitivt verbum, fx *De så ham ikke*, eller et intransitivt verbum med middelbart objekt: *De så ikke på ham*.

De tre argumenter i prædikationskernen er (1) det **F**undamentale argument, **F**, (2) det **K**ausale argument, **K**, og (3) det **I**ndirekte argument, **I**. Monovalente prædikater har strukturen **F-P**, fx *[De]_F svømmede*. Divalente prædikater har strukturen **K-P-F** eller **F-P-I**, fx *[De]_K så [ham]_F ikke*; *[Hun]_F så på [ham]_I*. Trivalente prædikater har strukturen **K-P-I-F** eller **K-P-F-I**, fx *[Hun]_K gav [ham]_I [bogen]_F*; *[De]_K sendte [bøgerne]_F [til Paris]_I*.

Det **K**ausale argument kan afhængigt af prædikats type have de semantiske roller AGENT og KRAFT, det **F**undamentale argument kan have de semantiske roller ORIGINAL, KONKRET OBJEKT og ABSTRAKT OBJEKT, og det **I**ndirekte argument kan have de semantiske roller IDENTITET, MODTAGER, OPLEVER, RUM og RETNING. (Cramer m. fl. 1996, 170)

variabel

Et symbol, der står for et vilkårligt tal eller element i en mængde af tal, punkter eller andre ting; mængden kaldes den variables *værdimængde* og ethvert element i mængden kaldes en *værdi* af den variable. Dette begreb må ses i modsætning til en konstant, der står for en bestemt ting; en værdi af en variabel er således en konstant, og en variabel står i stedet for en hel mængde af konstanter. ...

Variable er af grundlæggende betydning for matematikkens sprog, og de bruges på mange forskellige måder. I et udtryk eller i et udsagn, som f.eks. i 'x² - 3x + 1' eller i 'x + y er større end x - y', kan den variable betragtes som et mærke, der holder en plads ledig for vilkårlige konstanter; hvis man i det første udtryk erstatter den variable 'x' med en konstant, får man en anden konstant, mens erstatning af både 'x' og 'y' i udsagnet frembringer et bestemt udsagn, som enten er sandt eller falsk (ved en sådan erstatning eller substitution skal somme konstant indsættes de forskellige steder, hvor somme variable forekommer). Variable bruges ved formulering af generelle matematiske formler; de tjener endvidere som ubekendte ved løsning af ligninger (åbne udsagn), og de bruges til beskrivelse af systemer af kurver eller af funktioner (hvor de kaldes parametre eller arbitrære konstanter). Variable kan også forekomme ved beskrivelsen af en funktion som for eksempel i 'f(x) = 2x² + 1'. I logikken studeres den variables rolle som 'krydsreference-symbol'; denne anvendelse forekommer f.eks. ved formulering af sætningen 'han sagde til ham, at han

måtte gå' på den utvetydige form 'x sagde til y, at y måtte gå'; denne synsmåde vedrører læren om kvantorer.

Variabel, afhængig og uafhængig

Når en *funktion* beskrives som en korrespondance fra værdier af en variabel til værdier af en anden, kaldes den første variable den uafhængige variabel og den anden den afhængige variabel. (Karush 2000, 318-319)

Warszawa-gruppen/Warszawa-skolen.

En kreds af polske fil. og logikere i mellemkrigstidens Warszawa. Grundlæggeren, Lesniewski, og de andre ledende skikkelser - bl.a. Ajdukiewicz (1890-1963), Lukasiewicz (1878-1956) og Kotarbinsky (f. 1886) - var påvirket af Twardowskis (1866-1938) positivisme, men lagde hovedindsatsen inden for formel logik, matematikkens fil. og fil. semantik. Skolen har haft stor betydning for senere udviklinger på disse områder, ikke mindst formidlet af dens mest fremtrædende yngre medlem, Tarski.

Litt. Z. A. Jordan. *The Development of Mathematical Logic and of Logical Positivism in Poland between the Two Wars*, Oxford 1945. S. McCall, *Polish Logic 1920-1939*, Oxford 1967. (Lübcke 1996, 444)

verbal

sætningsled på sætningens v- og V-pladser der udfyldes af -verber- på v-pladsen står finitte verbalformer (præsens, præteritum, imperativ) og på V-pladsen står infinitte verbalformer (infinitiv, participium). Husk på at de infinitte verbalformer også har nominale funktioner og da placeres på F, N og T, og at participiumsformerne også har adjektiviske funktioner og da placeres som adjektiver. Der kan skelnes mellem hovedverber, der bærer valenseme, og hjælpeverber og modalverber, som ikke har nogen valenser, men styrer verbets infinitte former. (Cramer 1996, 171)

verbum (udsagnsord)

ordklasse med ord der betegner processer eller tilstande, og som bøjes i tid. (Cramer 1996, 172)

A finite verb is a verb that is inflected for person and for tense according to the rules and categories of the languages in which it occurs. Finite verbs can form independent clauses, which can stand by their own as complete sentences.

In most Indo-European languages, every grammatically correct sentence or clause must contain a finite verb; sentence fragments not containing finite verbs are described as phrases. In Latin and some Romance languages, however, there are a few words that can be used to form sentences without verbs, such as Latin *ecce*, Portuguese *eis*, French *voici* and *voilà*, and Italian *ecco*, all of these translatable as *here... is* or *here... are*. Some interjections can play the same role. Even in English, a sentence like *Thanks for your help!* has an interjection where it could have a subject and a finite verb form (compare *I appreciate your help!*).

In English, as in most related languages, only verbs in certain moods are finite. These include:

- the indicative mood (expressing a state of affairs); e.g., "The bulldozer demolished the restaurant, " "The leaves were yellow and stiff."
- the imperative mood (giving a command).
- the subjunctive mood (expressing something that might or might not be the state of affairs, depending on some other part of the sentence); nearly extinct in English.

Moods and verb forms that are not finite include:

- the infinitive
- participles (e.g., "The broken window...", "The wheezing gentleman...")
- gerunds and gerundives

(http://en.wikipedia.org/wiki/Finite_verb)

verden

ifølge Kant: ”indbegrebet af alle genstande for en mulig erfaring” (”Was heisst: Sich im Denken orientieren?”; Kant I. 1916, *Kleinere Schriften*, Leipzig: Inselverlag, 531).

(eng. *world, universe*; fr. *monde, univers*; gr. *kosmos*; lat. *mundus, universum*; ty. *Welt, Weltall, Universum*). 1. I astronomisk forstand er v. d.s.s. universet, dvs. vort solsystem som en del af mælkevejssystemet og alle de stjerne- og planetsystemer, der ligger uden for dette. 2. Da universet ikke kan gøres til genstand for en [erfaring](#) (el. for en endelig serie af erfaringer), er v. if. Kant en såk. regulativ ide (et grænsebegreb), der leder vore erfaringer, men som ikke selv svarer til noget erfarbart. 3. Ofte tales om ‘fysikkens v.’ el. ‘biologiens v.’, idet ordet ‘v.’ her betegner en bestemt værensregion (se [væren](#) 4c).

Et eksempel herpå er Poppers tale om, at der udover den fysiske og den psykiske v. også findes den tredje verden (eng. the third world), dvs. en verden af objektiv mening, f.eks. al den mening, som kan findes i folkebibliotekernes bøger. 4. I religiøs sammenhæng benyttes ordet ‘v.’ ofte som en kort bet. for den verdslige v. (modsat den hellige, religiøse v.). 5. I traditionel fil. benyttes ordet ‘v.’ som bet. for *summen af* (el. *indbegrebet af*) alle [ting](#). Den unge Wittgenstein vender sig i Tractatus (1) og (11) imod denne betydning, idet han i stedet taler om, at ‘v. er alt, hvad der er tilfældet’, og ‘v. er summen af [kendsgerninger](#), ikke af ting’, (Jf. VTF II, s. 102 fl.). 6. Hos Leibniz og i moderne modallogik (bl.a. hos Kripke) tales om mulige verdener og [mulig-verdenssemantik](#) (eng. *possible world-semantics*). Det er kontroversielt, om en m. v. har en [ontologisk](#) status, el. om brugen af udtrykket ‘m. v.’ blot er en praktisk talemåde, der først opnår en mere præcis betydning i de (ontologisk neutrale) modallogiske formaliseringer. 7. Hos Husserl tales om, at [livsverdenen](#) (ty. die Lebenswelt) er konstituerende for den abstrakte, fysiske v., som kendes fra naturvidenskaberne (jf. VTF I, 63 fl.). Ordet ‘livsverden’ betyder dels (a) rækken af sansbare genstande og dels (b) dette sansbare genstandsområdes struktur. Sml. [horisont](#) (betydning 4) 8. I forlængelse af Descartes’ skarpe dualisme’ mellem sjæl’ og legeme er det blevet almindeligt at skelne mellem bevidsthedens indre verden og den ydre verden (også kaldet omverdenen). 9. Bl.a. for at overvinde dette skel søger den yngre Heidegger at præge et begreb om v. som det, hvori mennesket (el. mere præcist: tilværen) lever, idet v. er den betydningssammenhæng (ty. Bedeutsamkeit el. Bewandtnisanzheit), som jeg lever i, idet jeg omgås med alt det værende ‘i verden’. Jeg kan derfor siges at være-til som en væren-i-verden (ty. In-der-Welt-sein), og v. kan siges at udgøre et grundtræk ved min eksistens, et såk. eksistentiale (jf. forhåndenhed/vedhåndenhed; VTF I, s. 136fl.). 10. Hos den ældre Heidegger og hos Gadamer er v. det betydningsspillerum, inden for hvilket jeg er i stand til at udlægge det værende (jf. VTF I, s. 170 fl.). Se [horisont](#) (betydning 5).

Litt.: VTF I, s. 408. (Lübcke 1996, 445)

[verificere](#)

(af lat. verus, sand, og facere, gøre), dette at gennemføre en verifikation af en dom (el. teori), der derigennem verificeres.

En dom (el. teori) er verificerbar, hvis det er muligt at beskrive visse omstændigheder, hvis faktiske indtræden vil være tilstrækkelig for at verificere dommen (el. teorien).

[verifikation](#)

(af lat. verus, sand, og facere, gøre). 1. Efterprøvning; systematisk undersøgelse af en sætnings (teoris, hypoteses) sandhed. 2. Bevis; påvisning af sandhed.

Der skelnes mellem forsk. former for v. i denne forstand. *direkte v.* er v. af en observationssætning med henvisning til den pågældende iagttagelige omstændighed. *indirekte v.* er v. af en sætning via direkte v. af en el. flere observationssætninger, hvoraf sætningen følger. F.eks. verificeres observationssætningen ‘Her er en kat’ direkte, medens ‘Her findes katte’ verificeres indirekte, nemlig via den førstes v.

stærk v. er v. af en sætning ved iagttagelse (direkte el. indirekte), medens *svag v.* er v., hvor sætningen, som f.eks. ‘Alle ravne er sorte’, if. sin mening kun kan sandsynliggøres ud fra iagttagelser. En sætning siges at være genstand for *principiell v.* (i princippet verificerbar), hvis det er logisk muligt at beskrive de betingelser, hvorunder den ville være verificeret. F.eks. ‘For 1000 år siden voksede der en blomst her’. En sætning er genstand for *praktisk v.* (i praksis el. *effektivt verificerbar*), hvis der er en praktisk gennemførlig fremgangsmåde til at tilvejebringe de betingelser, hvorunder den er verificeret. En sætnings sandhedsbetingelser siges at være *v.s-transcendente*, hvis sætningen hverken er praktisk el. principielt v..

Ved verifikationisme forstås: 1. Dette at være tilhænger af verificerbarhedskriteriet. 2. (i analytisk. sprogfil.) bet. for visse former af meningsteoretisk anti-realisme. Se Dummett, realisme og semantik.
Litt.: VTF II, s. 126 (logisk positivisme), 158-61 (Popper), 295 ff. (Dummett). C. G. Hempel, Problems and Changes in the Empiricist Criterion of Meaning, 1950, i L. Linsky (red.), Semantics and the Philosophy of Language, Urbana 1952. (Lübcke 1996, 446-447)

viden (jf. erkendelse)

Ifølge Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 19 kan man under følgende betingelser sige en person A ved at p:

”A ved at p hvis og kun hvis

- 1) A mener at p
- 2) ‘p’ er sand
- 3) A har en god grund til at mene at p.”

En mere informationsteoretisk definition af viden er: ”...knowledge [can] be identified with information-produced belief” (Dretske 1999/1981, 132).

“To know, or to have received information, is to have eliminated *all relevant alternative possibilities.*” (o.c., 133)

Mental versus nonmental conceptions of knowledge.

Philosophers have asked whether knowledge is a state of mind, i.e., a special kind of awareness of things. That it is has been argued by philosophers since at least the 5th century BC. In The Republic Plato provided the first extensive account of such a view. He regarded knowing as a mental faculty, akin to but different from believing or opining. Contemporary versions of this sort of theory regard knowing as one member of a sequence of mental states that involve increasing certitude. This spectrum would begin with guessing or conjecturing at the lowest end of certitude, would include thinking, believing, and feeling sure as expressing stronger attitudes of conviction, and would end with knowledge as the highest of all these states of mind. Knowledge, in all views of this type, is a form of consciousness, the strongest degree of awareness humans possess, and accordingly it is common for proponents of such views to hold that, if A knows that p, A must be conscious of what he knows. This view is normally expressed by saying that, if A knows that p, A knows that he knows that p. Many 20th-century philosophers have rejected the notion that knowledge is a mental state. In On Certainty (1969) Ludwig Wittgenstein says: “‘Knowledge’ and certainty belong to different categories. They are not two mental states like, say surmising and being sure.” But, if knowing is not a mental state, then what is it? These philosophers have accepted the challenge of trying to give a different characterization of what it means to say that a person knows something. They typically begin by pointing out that a person can know that p without knowing that he knows it (a good example is in fact to be found in Plato’s Meno, where Socrates gradually elicits from a slave boy geometrical knowledge that the boy was not aware he had). They then proceed to argue that it is a mistake to assimilate cases of knowing to cases of doubting, feeling a pain, or having a certain opinion about something. All of these latter are mental states, and they are such that a person who has such a state is aware that he does. These philosophers, moreover, typically deny that knowing can be described as being a single thing, such as a state of consciousness. Instead, they claim that one can ascribe knowledge to someone, or to oneself, when certain complex conditions are satisfied, among them certain behavioral conditions. For example, if a person can always give the right answers to questions under test conditions, one would be entitled to say that the person has knowledge of the issues under consideration. Knowing on this account seems tied to the capacity to perform in certain ways under certain standard conditions. Accordingly, though such performances may involve the exercise of intelligence or other mental factors, the attribution of knowledge to someone is not merely the attribution of a certain mental state or state of awareness to that person (as seen in the case of the slave boy in the Meno). A well-known variant of such a view was advanced by J.L. Austin in his 1946 paper “Other Minds.” Austin claimed that, when one says “I know, ” one is not describing anything, let alone one’s psychology or a mental state. Instead, one is engaging in a social act, i.e., one is indicating that one is in the position (has the credentials and the reasons) to assert p in circumstances where it is necessary to resolve a doubt. When these conditions are satisfied, one can correctly be said to know.

Occurrent versus dispositional conceptions of knowledge.

A distinction closely related to the previous one is that between occurrent and dispositional conceptions of knowledge. The difference between occurrences and dispositions can be illustrated with respect to sugar. A sugar cube will dissolve if put into water. One can thus say that, even if the cube is not now dissolving as it sits on the table, it will do so under certain conditions. This propensity to dissolve is what is meant by a disposition, and it is a

feature sugar has at all times and in all conditions. It can be contrasted with sugar's actually dissolving when immersed in liquid, which is an occurrence, that is, an event happening at a specific place and at a specific time. These terms also apply to mental events. One can say of Smith, who is working on a problem, that he has just seen the solution. According to this way of speaking, there is a certain answer that Smith is presently aware of and to which he is attending. In such a case Smith's knowledge is occurrent. But one can also ascribe a different sort of knowledge to Smith. Though Smith is perhaps not now thinking of his home address, he certainly knows it in the sense that, if he were asked, he could produce the correct answer. One can thus have knowledge that one is not aware of at a given moment. One can thus say, as with sugar, that knowledge may be either occurrent or dispositional in character, i.e., that one may or may not be in an immediate state of self-awareness with respect to p, but that in either case it can be said that the person knows that p. It should be noted that the distinction between dispositional and occurrent knowledge thus applies to cases of "knowing that" as well as to cases of "knowing how" and thus is a powerful conceptual tool for analyzing different sorts of epistemic notions. The concept of a disposition has itself been further analyzed, for example by Roderick M. Chisholm (b. 1916), in counterfactual terms, and it has been proposed by many philosophers that the knowledge expressed by causal laws (laws of nature) is counterfactual and thus dispositional in character.

Litt.: A short and readable history of Continental philosophy is Robert C. Solomon, *Continental Philosophy Since 1750: The Rise and Fall of the Self* (1988). Martin Heidegger, *Being and Time*, trans. by John Macquarrie and Edward Robinson (1962, reissued 1978; originally published in German, 1927), presents an alternative epistemological scheme. John Dewey, *The Quest for Certainty: A Study of the Relation of Knowledge and Action* (1929, reissued 1979), is an attack on modern epistemology by an American pragmatist. Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature* (1979), a history of modern and contemporary philosophy, has attracted great attention as an attack on classical epistemology from an analytically trained philosopher. Paul Feyerabend, *Against Method*, 2nd ed. (1988), advocates what he describes as "an anarchistic theory of knowledge." Karl R. Popper, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, rev. ed. (1979), argues against a tradition that goes back at least to Aristotle and rejects the subjective interpretation of knowledge, according to which knowledge is located in individual people. The 20th-century literature on perception and knowledge is vast. A good general collection is Robert J. Swartz (ed.), *Perceiving, Sensing, and Knowing* (1965, reissued 1976), which includes two important attacks upon sense-data theory—W.H.F. Barnes, "The Myth of Sense-Data," and G.A. Paul, "Is There a Problem About Sense-Data?"—and a strong defense of the sense-datum view by C.D. Broad, "The Theory of Sense." The most important pre-World War II books on perception and knowledge are Bertrand Russell, *The Problems of Philosophy* (1911, reissued 1988), and *Our Knowledge of the External World* (1926, reissued 1972); G.E. Moore, *Philosophical Studies* (1922, reissued 1970), especially the important articles defending sense-data theory, "Some Judgments of Perception" and "The Status of Sense-Data"; H.H. Price, *Perception* (1932, reprinted 1981), which invokes the notion of a sense-datum in defense of the causal theory of perception; and Alfred J. Ayer, *The Foundations of Empirical Knowledge* (1940, reissued 1971), which merges sense-data theory with the principles of logical positivism. Notable works since World War II include Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (1949, reprinted 1984), which defends a sophisticated form of epistemological behaviourism; Roderick M. Chisholm, *Perceiving: A Philosophical Study* (1957); and J.L. Austin, *Sense and Sensibilia* (1962), which contains a withering assault on the sense-data theory from the standpoint of ordinary-language philosophy. Surfaces, perception, and knowledge are discussed in Thompson Clarke, "Seeing Surfaces and Physical Objects," in Max Black (ed.), *Philosophy in America* (1965); James J. Gibson, *The Ecological Approach to Visual Perception* (1979, reissued 1986); and Avrum Stroll, *Surfaces* (1988). The theory of representative realism is given a sophisticated defense in Frank Jackson, *Perception* (1977); and S. Ullman, "Against Direct Perception," *Behavioral & Brain Sciences*, 3(3):373–415 (September 1980), attacks direct realism, especially J.J. Gibson's version of that theory, from a standpoint of modern cognitive science. A comprehensive survey of the literature from about 1980 to 1984 on direct realism and representative realism is to be found in Edmond Wright, "Recent Work in Perception," *American Philosophical Quarterly*, 21:17–30 (January 1984). Knowledge and the commonsense view of the world are discussed by G.E. Moore, "A Defence of Common Sense," in his *Philosophical Papers* (1959); Ludwig Wittgenstein, *On Certainty*, trans. from German (1969); Norman Malcolm, *Thought and Knowledge* (1977); and John R. Searle, *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind* (1983). An excellent simple survey of the impact of computer studies, work in artificial intelligence, neuroscience, and neurobiology on our knowledge of other minds is found in Paul M. Churchland, *Matter and Consciousness: A Contemporary Introduction*, rev. ed. (1988). Two excellent anthologies are Harold Morick (ed.), *Challenges to Empiricism* (1972, reprinted 1980); and Paul K. Moser and Arnold Vander Nat (eds.), *Human Knowledge: Classical and Contemporary Approaches* (1987). Edmund L. Gettier, "Is Justified True Belief Knowledge?" in *Analysis*, 23:121–23 (June 1963), is considered by many to be a decisive refutation of the justified, true-belief analysis of knowledge. Noam Chomsky, *Language and the Problems of Knowledge* (1988), discusses innateness, language, and psychology. Roderick M. Chisholm, *Theory of Knowledge*, 3rd ed. (1989); and Robert Audi, *Belief, Justification, and Knowledge* (1988), are two good introductions to standard epistemological problems.. (Encyclopædia Britannica 2002)

[vidensbase](#)

Ud fra en historisk betragtning knytter betegnelsen vidensbase sig til kunstig intelligens-traditionen, hvor man i løbet af 1980'erne udviklede en forestilling om computeren som et vidensbaseret system, dvs. som repræsentation af viden om et emne. Den forestilling om computeren blev bl.a. implementeret i såkaldte eksperter-systemer, dvs. systemer, der er i stand til at løse problemer inden for et bestemt område. Nogle af de mest kendte eksperter-systemer er systemer til diagnosticering af sygdomme eller af fejl i teknisk udstyr

eller mere generelle systemer, der understøtter menneskelig beslutningstagning og problemløsning. (Lytje 2000, 142)

With conventional database systems, the user must know what to ask for and what to do with the results. A knowledge-based system keeps track of the meaning of the data and performs inferences to determine what information is needed even when it has not been explicitly requested. (Sowa 1984, 277)

videnskab

meget omfattende begreb; nærmest bestemt ved et metodisk grundlæggende forskningsarbejde og dettes resultatets omsætning i form af eksakt viden. Inden for videnskaberne findes et stadig voksende antal discipliner, som i nutiden groft kan opdeles i de naturvidenskabelige, de samfundsvidenskabelige og de humanistiske videnskaber. (Lademanns 2000).

Ved begrebet videnskab forstår man i dag en række meget forskellige fænomener og aspekter ved fænomener. Man må bl.a. skelne mellem videnskab defineret som samfundsmæssig aktivitet og organisation, og videnskab som betegnelsen for en art organiseret viden. (<http://www.leksikon.org/art.php?n=2731&t=0>)

Wissenschaft, Bezeichnung für eine Lebens- und Weltorientierung, die auf eine spezielle, meist berufsmäßig ausgeübte Begründungspraxis angewiesen ist und insofern über das jedermann verfügbare Alltagswissen hinausgeht, ferner die Tätigkeit, die das wissenschaftliche Wissen produziert.

W. heißt auch jede aus der W. im genannten Sinne ausdifferenzierbare Teilpraxis, sofern diese durch einen bestimmten Phänomen- oder Problembereich definiert ist. W. wird schon in der Antike als epistémé und scientia abgegrenzt von der bloßen Meinung (dóxa, opinio) einerseits und der Kunstfertigkeit (téchne, ars) andererseits. (Mittelstraß 1996, bd. 4, 719)

videnskabshistorie

Modern science is a body of verifiable empirical knowledge, a global community of scholars, and a set of techniques for investigating the universe known as the scientific method. The *history of science* traces these phenomena and their precursors back in time, all the way into human prehistory.

The Scientific Revolution saw the inception of the modern scientific method to guide the evaluation of knowledge. This change is considered to be so fundamental that older inquiries are known as *pre-scientific*. Still, many place ancient natural philosophy clearly within the scope of the history of science.

The history of mathematics, the history of technology, the history of medicine, and the history of philosophy are covered in different articles. Mathematics is closely related to, but distinct from science (at least in the modern conception). Technology concerns the creative process of designing useful objects and systems, which differs from the search for empirical truth. Philosophy differs from science in that, while both the natural and the social sciences attempt to base their theories on established fact, philosophy also enquires about other areas of knowledge, notably ethics. In practice, each of these fields is heavily used by the others as an external tool. (http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_science)

videnskabsteori

filosofisk disciplin, som undersøger, hvorledes videnskabelige teorier og begreber dannes, stadfæstes og anvendes. (Lademanns 2000).

Den i den sidste tredjedel af det 19. årh. opstående videnskabsteori kan – i det mindste i dens daværende form – opfattes som en specifik erkendelsesteori, nemlig som teori af den videnskabelige erkendelse. (Mittelstraß 1996, bd. 4, 261, min overs. JZ).

akademisk disciplin, som med udgangspunkt i overvejende fil. traditioner og arbejdsmåder anstiller teoretiske overvejelser over videnskaben. Dens status som selvstændig disciplin er af nyere dato (1930'erne), og dens forhold til andre såk. metavidenskabelige discipliner - videnskabslogik, videnskabsetik, videnskabshistorie, videnskabspsykologi og videnskabssociologi - er uafklaret såvel som omstridt. 1. Til v.s centrale problemområder hører: (a) forholdet mellem videnskabelig teori og praksis; (b) forholdet mellem

teori og [empiri](#); (c) forholdet mellem teori og virkelighed (se [realisme](#), [instrumentalisme](#)); (d) videnskabelig [argumentation](#) og begrundelse, herunder videnskabelige metoder (se artiklerne om hypotetisk-deduktiv metode, hermeneutik, induktion, konfirmation); (e) teoriens logiske struktur og mening; (f) den videnskabelige erkendelses udvikling; (g) forholdet mellem de forsk. former for videnskab; (h) videnskabelig [forklaring](#); (i) videnskabelig objektivitet. (j) forholdet mellem videnskab og teknologi; (k) forholdet mellem videnskab og ideologi; (l) videnskabens sociale funktion. Desuden undersøger v. et antal mere specielle begreber med anvendelse inden for videnskaben, bl.a. 'abstraktion', 'definition', 'eksperiment', 'fortolkning', 'kausalitet' ('årsag' - 'virkning'), 'lov', 'model', 'måling', 'observation', 'reduktion' og 'regel'. 2. V.s hovedtraditioner er. (a) den empiristiske tradition omfattende logisk positivisme, senere former for analytisk fil. (bl.a. Ryle, den senere Carnap, Toulmin, Smart, Mackie) og blandingsformer med pragmatisme (bl.a. Popper, Quine, Putnam, Kuhn). Traditionen dominerer engelsksproget v. og er kendetegnet ved at lægge hovedvægten på studiet af naturvidenskaben (eng. philosophy of science); (b) den hermeneutiske tradition udgående fra Dilthey og Rickert og med senere påvirkninger fra fænomenologi, eksistensfil. og nymarxisme. Traditionen er overvejende tysk og beskæftiger sig fortrinsvis med humanvidenskab ([åndsvidenskab](#), ty. Geisteswissenschaft); (c) den marxistiske tradition omfattende v. på dialektisk-materialistisk grundlag (undertiden kaldet materialistisk v.), Frankfurterskolen (kritisk teori), kapitallogik og Althusser-skolen. Traditionen, der står stærkest i Tyskland, Frankrig og Skandinavien, undersøger i første række, men langt fra udelukkende, historie- og samfundsvidenskabelige problemområder. (d) den strukturalistiske tradition, der er overvejende fransksproget og henvendt til human- og samfundsvidenskaberne. Blandt dens toneangivende skikkelser er Levi-Strauss, Lacan, Foucault og Barthes. Uden for disse hovedtraditioner kan endelig nævnes den såk. konstruktive v. , som er program for den vesttyske Erlangerskole.

Litt.: VIF. I, s. 25-34, 77-80, 163-77, 397-98, 400-1, 409 (fænomenologi og hermeneutik), 195-226, 412-14 (marxisme), 227-56, 271-79, 414-17 (Frankfurterskolen), 367-82, 425-26 (strukturalisme); II, s. 2534, 334-35 (pragmatisme), 114-42, 343-44 (logisk positivisme), 154-81, 346-50 (Popper og Kuhn; specielt side 346-48 findes en fyldig bibl. ang. efterkrigstidens videnskabsteori), 212-25 (analytisk hist. fil.), 309-33, 360-62 (Erlangerskolen). - A. F. Chalmers, What is this Thing called Science?, Milton Keynes 1978. A. Fink, Forholdet mellem teori og praksis, Kongerslev 1973. B. van Fraassen, The Scientific Image, Oxford 1980. D. Føllesdal og L. Walløe, Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi, Oslo 1977. R. Harré, The Philosophies of Science, Oxford 1972. C. G. Hempel, Philosophy of Natural Science, Englewood Cliffs 1966, sv. overs. Lund 1969. B. Jacobsen, K. Schnack og B. Wahlgren, Videnskabsteori, Kbh. 1979. P. Jannich, F. Kambartel og J. Mittelstrass, Wissenschaftstheorie als Wissenschaftskritik, Frankfurt a. M., 1974. I. Johansson, R. Kalleberg, S.-E. Liedman, Positivisme, Marxisme, Kritisk Teori, Kbh. 1974. A. O. Jensen og H. S. Jensen, Medicinsk videnskabsteori, Kbh. 1976. U. J. Jensen, Videnskabsteori, bd. I-II, Kbh. 1973, og Sygdomsbegreber i praksis, Kbh. 1983. H. Kragh og S. A. Pedersen, Naturvidenskabsteori, Kbh. 1981. E. Krause-Jensen, Den franske strukturalisme, Kbh. 1973. L. E. Lyngdal og R. Rønning, Vitenskapskritik, Oslo 1975. E. Nagel, The Structure of Science, London 1961. A. Næss, Vitenskapsfilosofi: en Inføring, Oslo 1974. G. Radnitzky, Contemporary Schools of Metascience I-II, Göteborg 1968. R. S. Rudner, Philosophy of Social science, Englewood Cliffs 1966. A. Ryan, The Philosophy of the Social Sciences, London 1970. H. C. Wind, Filosofisk hermeneutik, Kbh. 1976. J. Witt-Hansen, Historisk materialisme, Kbh. 1973. (Lübcke 1996, 448-449)

Videnskabsteori er det videnskabelige studium af [videnskaben](#), en «teori om teorier». Traditionelt har den omfattet videnskabsfilosofi og [videnskabshistorie](#). I den senere tid er også videnskabssociologi og videnskabsøkonomi kommet til. Det psykologiske studium af den videnskabelige proces, særlig i dens skabende faser, er også påbegyndt. (<http://www.leksikon.org/art.php?n=2731&t=0>)

[videnssociologi](#)

(eng. sociology of knowledge; sv. kunnskapssociologi; ty. Wissenssoziologie), læren om de sociale processer, der begrænser og måske endog styrer vor erkendelse af og meninger om virkeligheden. Ordet er til dels misvisende, da v. ikke alene beskæftiger sig med den sociale baggrund for formodet viden, men også søger en sociologisk forklaring på fremkomsten af politiske, religiøse og videnskabelige ideologier og vrangforestillinger. Den moderne v. er grundlagt af M. Scheler og K. Mannheim, men forløbere kan findes hos f.eks. Marx og Freud. I sin ekstreme udgave hævder v. , at de sociale baggrundsomstændigheder udgør

de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for fremkomsten af en mening (den være sig sand eller falsk). I en mere afsvækket udgave hævder v. kun at kunne angive de nødvendige eller de relativt nødvendige betingelser (ang. det sidste, jf. INUS-betingelse). Habermas og Kuhn er repræsentanter for denne mere afsvækkede form for v.. (Lübcke 1996, 449).

Wienerkredsen

en gruppe af fagvidenskabsmænd og fil., der fandt sammen i Wien omkring 1923, og som kom til at udgøre kernen i den logiske positivisme, W. opstod som en diskussionsklub omkring Schlick, Hovedemnet for diskussionerne var videnskaberens grundlag og metode, I 1929 trådte W. frem for offentligheden som en fil. Bevægelse. I de flg. år forestod W. udgivelsen af et tidsskrift og en længere række monografier, og den var med til at arrangere en række internationale kongresser. W.s møder ophørte med Schlicks død i 1936. Hovedparten af W.s medlemmer gik i eksil i slutningen af 30'erne, og flere af dem fortsatte fra deres eksil med at øve en afgørende indflydelse på udviklingen af den logiske. Positivismen. Vigtige medlemmer af W. var Frank, Hahn, Neurath, Carnap (fra 1926), Feigl, Gödel, Kraft og Waismann, Ayer, Hempel, Kaila, Kelsen og Popper deltog i kortere perioder i W.s møder. W. havde et nært samarbejde med Berliner-gruppen og Warszawa-gruppen, Litt.: VTF, II, s. 114-138 og s. 343-344. (Lübcke 1996, 449)

vilje

(eng. will; fr. volonté; lat. voluntas; ty. Wille, Willkür). V. får sin fil. betydning med spørgsmålet om menneskets handling og frihed. Spørgsmålet, hvorfor man gør noget, kan oversættes til: hvorfor man vil det. Forudsætningen er, at man gør det, fordi man vil det. Men man kan gøre noget uden egl. at ville det (man kan gøre det uforsætligt el. under tvang). Spørgsmålet bliver derfor, hvad det vil sige at handle med v.. Umiddelbart betyder det, at man handler med hensigt (mods. uforsætligt), nærmere bestemt at man handler efter et mål, man selv har sat sig (man handler ikke under tvang, men af egen fri v.). Det, som bestemmer handlingen, skal søges i en selv, nemlig i en afgørelse el. et valg, man selv foretager. Handlingen udspringer af ens egen beslutning. Spørgsmålet er imidlertid om v. involverer fornuft, el. om den netop kan være unddraget fornuften. Traditionelt defineres 'v.' som en stræben el. et begær, der er bestemt af fornuften, dvs. af en form for overvejelse (til forskel fra blot begær el. drift). Men undertiden underordnes fornuften under v. (jf. voluntarisme). El. v. ses som den egl. drivkraft i mennesket, der er kendetegnet ved netop at være blind, dvs. uden fornuft el. endog mods. fornuften (især Schopenhauer). V. reduceres da til begær. Spørgsmålet er, om det så giver mening at tale om at handle med v. (hensigt). Vi får således to mods. begreber om v.: 1. V. som fornuftsbestemt begær. 2. V. som 'naturligt', umiddelbart begær, dvs. et begær, der ikke er formidlet gennem fornuft el. overvejelse. En sær- el. mellemstilling indtager Nietzsche, hos hvem v. hverken er fornuftsbestemt, da den ikke er beslutning, el. blot begær, da den er evne til at sætte sig et mål.

Det første begreb om v. behøver en præcisering. Handlinger, man gør af sig selv el. ud fra sig selv, er bestemte af v.. Men hvorvidt er v. selv bestemt? Dette har især været diskuteret i form af spørgsmålet, hvorvidt v. er fri (jf. determinisme, frihed). Hvis v.s frihed betyder, at den ikke er tvunget, kan man hævde, at spørgsmålet ikke giver mening. For selve dette at ville noget må betyde, at man ikke er tvunget til det: man vil det *selv* (jf. ovenfor). Traditionelt menes der med den frie v., at man er fri til at vælge mellem alternative muligheder (valgfrihed, liberum arbitrium). Dette begrundes med, at v. er fri derved, at den ikke er determineret (årsagsbestemt). Den v., der her er tale om, kalder Kant vilkårlighed ((freie) Willkür, hvormed han oversætter det lat. liberum arbitrium). Den er ubestemt el. endnu ikke bestemt. Vi får dermed et yderligere begreb om v.: 3. V. som vilkårlighed. Kant bruger imidlertid dette som afsæt til at angive, hvad v. egl. er. Den egl. frie v. er den, som er bestemt af fornuften (altså 1 ovenfor). Kant identificerer den med den praktiske fornuft. V. i denne betydning er evnen til at handle efter almene fornuftsprincipper. V. kan imidlertid ikke begrænses til denne egl. v.. Dette begreb om v. som fornuftsbestemt forudsætter tværtimod et videre begreb om v., nemlig som noget, der kan bestemmes. V. i denne videre betydning er den ubestemte vilkårlighed, der kan bestemmes enten af subjektive, sanselige tilbøjeligheder (ty. Neigungen) el. af fornuften. Det afgørende er, at mennesket kan vælge at lade sig bestemme af det ene el. det andet. Disse to begreber om v., v. som vilkårlighed (3) og v. som fornuftsbestemt (1), hører sammen. Til dem svarer der if. Kant to begreber om frihed, dels et negativt

(dette ikke at være bestemt af fremmede, ydre årsager, men at kunne bestemme selv), dels et positivt (dette at være bestemt af en almen lov, nemlig en lov, v. som praktisk fornuft giver sig selv; autonomi).

Et yderligere spørgsmål er, hvorledes v. bestemmer handlingen. Det traditionelle synspunkt har været, at v. er årsag til handlingen, nærmere bestemt den sidste, fritvirkende årsag i en årsagskæde. Mod dette er der indvendt, at der ikke findes særlige psykiske akter (v.shandlinger) bag ved de legemlige handlinger (G. Ryle). Et andet argument har været, at v. og handling ikke er log. uafhængige, sådan som årsag og virkning er det.

Litt. : J. Hass, Illusionens filosofi, kap. 3, Kbh. 1982, (til Nietzsche). M. Pahuus, Filosofisk antropologi, kap. 2, Kbh. 1975. (Lübcke 1996, 449-450)

virkelighed

(eng. *reality*; fr. *réalité*; gr. *energeia*; lat. *actualitas*, *realitas*; ty. *Wirklichkeit*), bet. for såvel (a) dette at være virkelig (ty: Wirklich-sein) og (b) indbegrebet af alt det virkelige. På tværs af dette skel har ordet 'v.' to hovedbetydninger:

1. (a) virkeliggørelse i modsætning til mulighed el. (b) det virkeliggjorte i modsætning til det mulige. Fortolkningen heraf kan gå i to retninger: I eng. og fr. fil. betegner 'reality' og 'réalité' (a) eksistens, faktisk forekomst, dette at være en kendsgerning, dette at være noget realt (i betydning 5) i modsætning til mulighed el. (b) det eksisterende, det faktisk forekommende, indbegrebet af alle kendsgerninger, indbegrebet af alt det reale i modsætning til alt det mulige.

I ty. fil. går ordet 'Wirklichkeit' derimod tilbage til M. Eckeharts oversættelse af det lat. ord 'actualitas' ('virksomhed'), således at ordet 'Wirklichkeit' betegner (a) den virksomme eksistens el. (b) det, som er virksomt, og som indvirker på noget andet.

Skellet mellem 'mulighed' og 'v.' får derved en betydning beslægtet med det gr. skel mellem 'dynamis.' og 'energeia'.

2. V. i modsætning til (a) skin. el. til (b) det blot tilsyneladende. Ofte taler man derfor om den sande v. , selvom der i denne sammenhæng strengt taget er tale om en pleonasme. Det er denne betydning af ordet 'v.', som Hegel benytter, når han taler om at 'v. er den umiddelbart fremkomne enhed af væsen og eksistens, el. af det indre og det ydre' (Encyklopædien § 142). V. er for Hegel den del af den faktiske verden som svarer til sit væsen (sin ide), og da væsenet if. Hegel vil sige fornuften, kan han i indledningen til sin *Retsfil.* tale om, at 'Det virkelige er det fornuftige, og det fornuftige er det virkelige'.

Se iøvrigt metafysik/ontologi og væren." (Lübcke 1996, 452-453)

virkning

inden for fysik en størrelse, der er knyttet til en partikels bevægelse fra ét punkt til et andet. Virkningen er to gange middelværdien af partiklens kinetiske energi ganget med den tid, bevægelsen tager. Vha. virkningen kan bevægelsesligningerne for den klassiske mekanik formuleres som et variationsprincip (jf. variationsregning), idet partiklen blandt alle mulige baner fra ét punkt til et andet følger dén bane, hvor virkningen har et minimum (eller mere generelt et ekstremum); se mindste virknings princip.

I Bohrs og Sommerfelds tidlige kvanteteori blev overgangen fra klassisk mekanik til kvantemekanik foretaget ved at forlange, at virkningen kun kan antage værdier, der er et hel- eller halvtalligt multiplum af Plancks konstant (*virkningskvantet*). (Den Store Danske Encyklopædi, 2004)

virkningshistorie

begreb inden for Gadammers hermeneutik:

En tekst, der ud fra forskellige horisonter udlægges om og om igen gennem århundrederne, giver anledning til forskelligartede tilpasningsprocesser, udlægninger og anvendelser. Mængden af alle disse processer kalder Gadamer for tekstens *virkningshistorie*. Pointen er, at teksten i sig selv ikke kan isoleres fra sin virkningshistorie, traditionen, den er forstået i. Enhver ny fortolkning finder derfor sted i en historisk kontekst, der omfatter de tidligere fortolkninger – depræger både os selv og for-forståelsen af teksten. (Føllesdal & Walløe & Elster 1999, 100-101)

virtuel, virtualitet

(af lat. *virtus*, kraft, formåen), virkeevne; virtuel, som kan virke el. komme til stede, men som endnu ikke gør det - en mulig formåen. Jf. dynamis/energeia.

[vokabular](#) (jf. [leksikon](#))

V. er et sprogs ordforråd, dvs. en opstilling af alle (elementære) ord der tilhører dette sprog. Et andet udtryk for v. er leksikon. Konstruerer (opbygger) man et logisk sprog, så oplister man kun de elementære, dvs. ikke-sammensatte, tegn og angiver syntaktiske regler for at danne sammensatte (komplekse) udtryk såsom sætninger.

The enumeration of the smallest simple symbols is usually referred to in logic as the *vocabulary*. It has the same function that a dictionary has for a natural language. (Allwood & Andersson & Dahl 1997, 44).

[vurdering](#) (kritisk)

en fremhævelse af noget frem for noget andet i henseende til noget tredje (målestokken for [værdi](#)). (Lübcke 1996, 459).

foretages på principielt to måder: Enten som en bedømmelse ud fra et såkaldt internt bevis. Det betyder, at bedømmelse foretages ud fra kriterier om konsistens og logisk sammenhæng. Det kan f.eks. være at vurdere om en given teori er logisk konsistent; er der konsistens i den måde, hvorpå begreberne er anvendt, er alle dele af teorien forenelige med hinanden, o.s.v.. Eller bedømmelsen sker ud fra eksterne kriterier. En sådan bedømmelse kan f.eks. være en vurdering af, om en teori om selvmord lever op til fastsatte krav om sådanne teorier; der skal f.eks. være et præcist begreb om hvad selvmord er, teorien skal kunne beskrive og forklare forskellige typer af selvmord, den skal inddrage samspillet mellem individ og samfund, og hvad der ellers måtte synes relevant inden for dette felt. (Grinsted & Olsen 1994, 28)

[værdi](#)

(eng. *value*; fr. *valeur*; ty. *Wert*). 1. Noget, som er godt el. ondt, smukt el. grimt, ophøjet el. nedrigt, osv., eventuelt selve det gode, det onde, det smukke, det grimme, det ophøjede, det nedrige, osv. ved noget.

Da v. endvidere ofte (eller måske altid) er relateret til en el. anden form for handling, kan v. siges at være en betegnelse for noget, som positivt el. negativt styrer el. bør styre menneskelig (el. generelt: bevidste, ansvarlige personers) stræben. Man kan enten sige om noget, at det har v. el. at det er en v..

Oprindeligt betegnede ordet 'v.' alene tings værd, oftest i en økonomisk forstand, men i slutningen af 18. tallet blev ordet indført af en række ty. fil. (bl.a. Lotze) som en fil. term, hvorved det fik en bredere betydning.

Man skelner traditionelt mellem, om noget har en v. i sig selv el. relativt til noget andet, som har v. i sig selv. F.eks. kan det at læse romaner siges at have en v. i sig selv, medens biblioteker kun har v. relativt til bl.a. denne v.. Endvidere skelner man mellem forskellige former for v., f.eks. æstetiske, politiske og moralske v. (jf. god, værdifuld og etik). 2. I symbolsk logik er en v. et medlem af en given variabels' domæne. Desuden siges et funktionsudtryk (f.eks. en sammensat sætning opfattet som en sandhedsfunktion) at antage en v. for givne v. af de variable deludtryk i udtrykket (f.eks. siges sætninger at antages sandhedsværdier). (Lübcke 1996, 460)

[værdifilosofi](#)

den gren af fil., som undersøger det fælles grundlag for forskellige former for vurderinger, som f.eks. tekniske, juridiske, æstetiske og moralske vurderinger. Visse vurderende ord el. begreber, hvoraf det vigtigste er 'god', går igen i alle disse former for vurderinger, f.eks. kan man tale om gode vandrør, gode kunstværker og gode handlinger. Megen v. samler sig derfor omkring spørgsmålet, hvad det vil sige, at noget er godt. V. er først opstået som et selvstændigt fil. emne i det 19. årh., men det er behandlet indgående hos tidligere fil., først og fremmest hos Platon. For nogle fil., f.eks. utilitaristerne, er v. en del af [etikken](#); medens andre mener, at det forholder sig omvendt, el. at der ingen sammenfald er mellem de to emner. De fleste fil. er enige om at skelne mellem, om noget er værdifuldt i sig selv el. relativt til noget andet, som er værdifuldt i sig selv (jf. god).

Der er to fundamentale spørgsmål i v., for det første, 'Hvad har værdi i sig selv?', for det andet, 'Hvad vil det sige, at noget har værdi i sig selv?'. For at besvare det første spørgsmål, må man opstille en normativ el. materiel (dvs. indholdsbestemt) værditeori.

Der har i det 20. årh. under indflydelse af bl.a. den logiske positivisme været en voksende skepsis over for, om dette udgør en fil. opgave. Til gengæld har fil. i stigende grad koncentreret sig om det andet

spørgsmål. Dette er sket i form af kritiske undersøgelser af hvilke former for værdier, der findes, og af hvad der er det ontologiske, erkendelsesteoretiske og sprogfil. grundlag for at sige, at noget er værdifuldt. Man kan her dele fil. op i tre hovedgrupper. 1. objektivister, 2. naturalister og 3. subjektivister. 1. Objektivisterne (Platon, Moore, Ross, Scheler, Hartmann) hævder, at ting eller handlinger er værdifulde i kraft af at besidde en særlig værdiegenskab. Denne egenskab erkendes på tilsvarende måde som f.eks. en tings farve ved en særlig form for erfaring. Værdiudsagn er sande eller falske på samme måde som f.eks. udsagn, der tilskriver ting farveegenskaber. 2. Naturalisterne hævder derimod, at der ikke findes særlige værdiegenskaber, men at ting og handlinger er værdifulde i kraft af at besidde naturlige eller empiriske egenskaber. At noget er værdifuldt kan for en naturalist f.eks. være ensbetydende med, at det vækker behag hos de fleste mennesker. 3. Subjektivisterne (Hume, Ayer, Russell, Stevenson) hævder endelig, at værdier ikke er andet end projektioner af subjektive følelser eller holdninger. Når man vurderer en ting eller handling, hævder man ikke noget om tingen, men giver derimod udtryk for en holdning el. følelse. Moralske vurderinger kan derfor hverken være sande eller falske. Nogle fil. (Hare, Toulmin) har forsøgt at kombinere subjektivismen med en teori, som muliggør rationel diskussion af vurderingsspørgsmål. Litt. VTF., I, s. 89-98 og 401-402, II, s. 48-52, 135-142, 250-270, 338, 343-344 og 357. (Lübcke 1996, 460)

væren

(eng. *being*; fr. *l'être*; gr. *on*; lat. *esse*; sv. *varat*; ty. *das Sein*), det, der er fælles for alt det, der er, det værende, dvs. ting, egenskaber, relationer, værdier, ideale størrelser (f.eks. tal), sagforhold o.a.. Grammatisk set er ordet 'væren' en substantiveret infinitiv af verbet 'er', dvs., 'v.' er det substantiv, der svarer til infinitivformen 'at være'. Det betyder på den ene side, at ordet 'v.' har lige så mange betydninger, som der er forskellige anvendelser af ordet 'er'. På den anden side er den substantiverende talemåde udtryk for, at man i den fil. tradition er gået ud fra, at do; mange betydninger af ordet 'er' (og derved af ordet 'v.') til syvende og sidst udgør en række analoge. betydninger (f.eks. Thomas Aquinas) eller viser tilbage til in betydning, som de andre betydninger er delagtige i (participerer i) (platonisterne) eller som ligefrem udgør en fælles grundbetydning (f.eks. Duns Scotus).

Der er ikke enighed om, hvor mange 'former' for v. , der gives (ligesom der ikke er enighed om, hvor mange betydninger, der kan tillægges ordet 'er') Den følgende opregning er derfor ikke fuldstændig. I. Ofte sættes v. lig eksistens (svarende til 'være' = 'eksistere' og 'er' = 'eksisterer'). Der er imidlertid tale om en indsnævret betydning af ordet 'v.'. Således vil flere fil. (bl.a. Platon og Meinong) fastholde, at man kan tale om v i bredere forstand, idet såvel det selvmodsigende (f.eks. en trekantet firkant) som det blot mulige (f.eks. en pegasus) kan siges at have v. , selvom det ikke eksisterer. - Ligeledes er det omstridt, hvad eksistens indebærer. Lf. f.eks. Kant, Kierkegaard, Frege og den moderne logiks. brug af den eksistentielle kvantor. må der skelnes skarpt mellem dette, at noget er til (eksisterer), og hvad noget er (hvilke egenskaber noget har).

If. andre fil., f.eks. Hegel, er eksistens derimod den måde, hvorpå væsenet ytrer sig (ty. sich entäussert). If. den første opfattelse er der en skarp grænse mellem v. som eksistens og v som egenskab (accidens. el. væsen) - el mere moderne udtrykt. Man må skelne skarpt mellem en eksistentiel og en kopulativ brug af ordet 'er' ur nedenfor). Ir den anden opfattelse, der kulminerer i Hegel, men som går tilbage til platonismen. , er der tale om grader af v, således at de eksisterende fænomener. kun indeholder en afsvækket form for v. i forhold til den "værensfulde" der kendetegner det absolutte, Det ene, tilværelsens grund, Gud osv. ur det ontologiske gudsbevis.) - Derudover kan ordet 'eksistens' anvendes i forskellige betydninger (a) Den moderne, eksistentielle kvantor. (eksistenskvantoren) står således for en meget neutral betydning af ordet 'eksistens' , som også gør det muligt at tale om, at der f.eks. eksisterer tal, geometriske figurer eller mulighedsbetingelser.. (b) I en snævrere betydning af ordet 'eksistens' er det derimod kun det i tid og rum eksisterende, der kan siges at eksistere. (c) Endelig afviser eksistensfil., at mennesket (subjektet. , tilværen.) skulle eksistere på samme måde som f.eks. fysiske ting. Fysiske ting eksisterer som nærværende eller fraværende, men mennesket er kun til i øjeblikket ved at være (ek-sistere) i et forhold til fortid og fremtid. Af denne grund reserverer bl.a. Heidegger ordet 'eksistens' til kun at stå for menneskets (el. rettere tilværens) eksistens, medens andre værender siges at være forhåndenværende el vedhåndenværende (jf. Heidegger; forhåndenhed/vedhåndenhed; VTF. I, s. 123 f t).

2. De tre modaliteter, mulighed, virkelighed og nødvendighed, omtales undertiden som tre værensarter el. som tre modale former for v., men terminologien er ikke fast.

3. Når der siges noget om et subjekt. i en dom. f.eks. 'himlen er blå' el. 'Chile er et klassesamfund'), taler man om, at ordet 'er' benyttes som kopula. , el at 'er' benyttes prædikativt. Svarende hertil taler man om kopulativ el. prædikativ v.. Denne sidste sprogbrug er imidlertid noget upræcis, idet ordet v. ' her kan henvise til. (a) subjektets v (f.eks. himlens v.); (b) egenskabens v (f.eks. det blås v.); (c) sagforholdets v. (f.eks. den v. som tilkommer forholdet: himlen er blå). En tilsvarende flertydighed ligger i udtrykket værenskarakter (ty. Seinscharakter) - 4. Svarende til, at man har tillagt prædikatet forskellige betydninger el. funktioner, har man traditionelt skelnet mellem forskellige typer af egenskaber med hver deres type af v.' (a) accidental v. (se accidens) modsat essentiel v. (se væsen), (b) De to værensmåder (ty. Seinsweisen), real v. og ideal v., (c) De forskellige værenslag (ty. Seinsschichten) = værensniveauer = værenregioner = [ontologiske](#) niveauer = forskellig ontologisk status el. sted, f.eks, det fysiske, det biologiske, det dyriske, det åndelige niveau. De ontologiske dualister el. pluralister hævder, at der findes sådanne lag (niveauer), medens de ontologiske monister benægter dette. Tilhængere af talen om forskellige lag (niveauer) hævder, at der til hvert niveau svarer en særlig [metafysik](#) (en såkaldt materiel-ontologi el. regionalontologi; jf. VTF I, s, 53-58, 105, 110, 126) og nogle særlige grundbegreber (kategorier.), medens v. selvoverskrider alle niveauer (hvorfor begrebet 'v.' siges at være et af de såkaldte transcendentalier). Se iøvrigt: Kategorifejltagelse (Ryle; VTF, II, s. 204-5); typeteori (Russell; VTF, II, s. 85-86); logisk konstitution. og reduktion. (Carnap; VTF, II, s. 143-48). - 5. Svarende til, at en mængde A kan være en delmængde af mængden B (således at A er inkluderet i B - symboliseret ved: $A \subset B$), tales om en mængdeinklusiv brug af ordet 'er' el, om mængdeinklusiv v.. F.eks. 'mennesket er et levende væsen' el. 'en ungkarl er en ugift mand'. - 6. Svarende til den identificerende brug af ordet 'er' (f.eks, 'H. C. Andersen er forfatteren til Den grimme ælling') findes læren om, at alt værende er identisk med sig selv (jf. numerisk el. logisk identitet samt identitetsprincippet). I det 20. årh.s fil, har vidt forskellige fil. (bla. Frege og Adorno, se VTF, I, s, 24753) kritiseret den fil. tradition for ikke at skelne skarpt mellem den prædikative (jf. punkt 3 ovenfor) og den identificerende brug af ordet 'er'. - 7. Den såkaldte veritative v. (af lat. veritas, sandhed) er den v., der svarer til formuleringer af typen: 'Det er sandt, at... '. - 8. Dertil kommer en række andre anvendelser af ordet 'er', f.eks. i definitioner, spørgsmål, vurderinger og ønsker. Det er stærkt kontroversielt, hvilke former for v. (om i det hele taget nogen), der svarer hertil. - 9. Endelig er det kontroversielt, hvilket forhold, der er mellem tid og v. samt mellem bevægelse (vorden) og v.. - Se iøvrigt [metafysik/ontologi](#). (Lübcke 1996, 461-462)

[væsen](#)

(eng. essence; fr. essence; gr. to ti en einai; lat. essentia el. natura, quidditas; ty. Wesen el. Essenz, Sosein, Washeit). I lighed med beslægtede termer såsom 'essens', 'form', 'ide', 'natur' el. 'substans, er ordet 'v.' ikke entydigt - hverken i moderne el. traditionel, fil. sprogbrug. Flg. bestemmelser indgår imidlertid normalt i diskussionen. 1. Et værendes v. er de egenskaber, som dette værende ikke kan miste uden at ophøre med at være sig selv. F. eks. har man traditionelt ment, at et menneske ophører med at være menneske, hvis det mister fornuftens brug.

Man skelner derfor mellem væsentlige egenskaber (essentielle egenskaber - el. kort: essensen) og uvæsentlige egenskaber (accidentelle egenskaber, se accidens; modi, se modus). Det er omstridt, om der kan eksistere et v., uden at det er knyttet til nogle uvæsentlige egenskaber. Bla. Aristoteles og Hegel betoner, at dette er umuligt, idet de hævder, at den enkelte, uvæsentlige egenskab kan udskiftes (f.eks. et menneskes højde), men der vil altid komme nogen andre i stedet. 2. I forlængelse af (1) kan et værendes v. sættes lig det blivende ('evige') ved det værende - modsat de skiftende ('tidslige' el. 'timelige') tilsynskomster (ty. Erscheinungen) el. fænomener. 3. Ofte modificeres (1) og (2) derhen, at et værendes v. ikke er givet en gang for alle, men derimod er noget, der skal virkeliggøres som resultat af en længere formålsbestemt proces. F.eks. er det frøets v. at blive en blomst (Aristoteles) el. historiens v. at virkeliggøre den frie stat (Hegel). Det 'blivende' er da ikke et sæt af faste egenskaber, men en disposition el. tendens. Jf. causa finalis, dynamis/energeia, teleologi. 4. Ved at være formål bliver v. ofte til et ideal, en norm el. værdi - modsat det faktisk forekommende. Et værendes v. er da den 'indre' (immanente) norm, der skal virkeliggøres, idet dette v. er det værendes egentlige og inderste måde at være på. 5. Det er omstridt, om v. hovedsageligt er knyttet til individuelle værender (entiteter), overindividuelle strukturdannelser (f.eks. stater) el. universalier (jf. genus/ species). Findes der et rent individuelt v. el. er alle v.s-bestemmelser almene (universelle)? Ofte er begreberne 'v.' og 'genus' (slægt) blevet knyttet sammen, idet man har ment, at nok forsvandt de enkelte individer (f.eks. de enkelte giraffer), men slægten

(giraf) vedblev med at bestå med en række egenskaber, der med nødvendighed var knyttet til denne slægt. Med fremkomsten af udviklingslæren er også denne form for v.slære blevet kritiseret. Jf. essentialisme. 6. If. Aristoteles er talen om det værendes v. knyttet til den faktisk eksisterende verden. I skolastisk fil. bliver det imidlertid almindeligt at skelne mellem v. = hvad-hed og eksistens = at-hed. Et v. angiver da en fikseret, evig mulighed for eksistens. På baggrund af den middelalderlige skelnen er der mindst tre måder, hvorpå v.s 'nødvendighed' kan tolkes. (a) 'Det er nødvendigt, at der eksisterer værender af typen A med bestemmelserne B, C og D', f.eks. 'det er nødvendigt, at der eksisterer dyr med hjerter, som også har nyrer' (de dicto nødvendighed). (b) 'Der eksisterer nogle værender, om hvilke det nødvendigvis gælder, at de har bestemmelserne A, B, C og D', f.eks. 'der eksisterer nogle værender om hvilke det nødvendigvis gælder, at de har hjerter og nyrer' (de re nødvendighed). (c) 'Det er nødvendigt, at hvis der eksisterer et værende af typen A, så vil dette værende have bestemmelserne B, C og D', f.eks. 'det er nødvendigt, at hvis der eksisterer værender med hjerter, så vil disse også have nyrer'. Det er underforstået i (a), (b) og (c), at v.s nødvendighed omfatter flere sammenhænge end den blotte logiske nødvendighed (jf. analytisk/syntetisk; tautologi); Det er endvidere sådan, at medens de to kategoriske former for nødvendighed (a) og (b) strider imod den biologiske udviklingslære, så kan den 'hypotetiske' udgave (c) bringes i overensstemmelse hermed. Når fænomenologer i det 20. årh. (f.eks. Husserl, Hartmann Ingarden og Scheler) taler om et v. el. om v.s-love el. v.s-nødvendighed, mener de v. i betydning (c). (Jf. VTF I, s. 53-58, 83, 92 og 105).

7. If. rationalisterne kan et v. erkendes ved hjælp af fornuften, uafhængigt af sanserne (jf. a priori). Netop af denne grund afviser empiristerne (Hume), at der skulle findes sådan noget som et v.. I det 20. årh. fil. er talen om a priori v.s-erkendelse blevet genoptaget hos fænomenologerne gennem deres tale om væsensskuen. 8. Siden Locke har man skelnet mellem v. i traditionel betydning = real-essens (dvs. 'the real internal, but generally, in substances, unknown constitution of things' - tingens ukendte konstitution - el. den række a nødvendige bestemmelser, som tingen har objektivt uafhængigt af vore definitioner og nominal-essens (dvs. en række termer der benyttes til at definere et begreb, el. de (kendte) træk ved et værende i kraft af hvilke vi kalder det værende ved et bestemt navn). If. bl.a. Hume og de logiske positivister findes der ingen real-essenser, men kun nominal-essenser. 9. Endelig er det almindeligt på da. at benytte ordet 'v.'. 'Synonymt med ordet 'værende', uden at der her ligger nogen særlig v.s-lære til grund. Jf. 'brandv.' el. talemåden. 'Så hjælp dog barnet - det lille v. kan ikke klare sig selv'. (Lübcke 1996, 462-463)

væsensskuen

(ty. Wesensschau eller *Wesenerschauung*), grundbegreb i Husserls fænomenologi. Husserl hævder, at det ved enhver individuel genstand er muligt at skelne mellem de tilfældige og de væsentlige træk ved genstanden. De væsentlige træk gælder med nødvendighed for alle genstande af den pågældende type. Den individuelle genstands væsen (*eidōs*) er if. Husserl, en særlig, ideal genstand, som vi kan erfare gennem den såkaldte væsensskuen (også kaldet eidetisk deskription, eidetisk reduktion, eidetisk variation el. ideation). Ved i fantasien at variere genstanden er vi i stand til at se hvilke træk ved genstanden, der nødvendigvis hører med til denne og hvilke, der kan borttænkes, hvis genstanden skal vedblive med at være en genstand af den samme type. Derved kan vi if. Husserl nå frem til en direkte erfaring af væsenet. Litt.: VTF I, s. 53-56. E. Husserl, *Erfahrung und Urteil* §§ 86-87, 1939. (Lübcke 1996, 463)

ytring

sproghandling, den mindste kommunikationseenhed som ytres i en kommunikationssituation (evt. bestående af en sammenhængende sekvens af en eller flere sætninger). Ytringen afgrænses i tid af skift i mindst en af kommunikationssituationens ydre faktorer, dvs. afsender, sagforhold, modtager, medium og situation eller sprog.

Som informationsteoretisk enhed består en ytring af et tema, dvs. gammel information som afsenderen tager udgangspunkt i og henviser modtagerne til, et rema, dvs. ny information som afsenderen vil meddele fordi det er ukendt for modtagerne, og det sigte som afsenderen har med ytringen nemlig at det skal være i modtagernes interesse at kende meddelelsen.

En ytring består af mindst en sætning (eller et sætningsemne), men kan også bestå af flere sætninger som hænger sammen til en tekstytring (dvs. sætninger der tilsammen udgør en og samme sproghandling).

Ytringer kan sammen med andre ytringer indgå i en samtale (-tovejskommunikation, interaktion) eller i en tekst (fx et brev), der kan bestå af flere forskellige sproghandlinger (fx dato, hilsen, oplysninger, forespørgsler, løfter, underskrift, hilsen).

Klokken er 3 er fx en ytring mens en roman som Niels Lyhne normalt kaldes en tekst. (Cramer m.fl. 1996, 174)

ækvivalens

(af lat. *aequi-valeo*, har samme kraft). En relation, R, er en æ. -relation, hvis og kun hvis den er refleksiv, symmetrisk og transitiv. I logikken er flg. æ. -relationer særligt vigtige: 1. identitet, dvs. dette, at to navne har samme reference. 2. materiel ækvivalens mellem sætninger, dvs. dette, at to sætninger har samme sandhedsværdi. 3. logisk (henholdsvis syntaktisk og semantisk) ækvivalens mellem sætninger, dvs. dette, at to sætninger bevisligt el. med logisk nødvendighed har samme sandhedsværdi. (Lübcke 1996, 465)

ækvivalent med

(af lat. *aequus*, lige, og *valens*, betydelig). 1. Sætningen 'S' siges at være materielt æ. med sætningen 'S₁' hvis, og kun hvis, sætningerne har samme sandhedsværdi, dvs. enten begge er sande el. begge falske. Forholdet symboliseres med '↔', el. '≡', der læses 'hvis, og kun hvis'. 2. Sætningen 'S' siges at være logisk æ. m. sætningen 'S₁' hvis, og kun hvis 'S ↔ S₁' er en logisk sandhed (i domslogikken en tautologi)." (Lübcke 1996, 465)

æstetik

(af gr. *aisthesis*, sansning, fornemmelse, følelse). 1. Lære om sansningen. Denne betydning gør igen i f.eks. Kants tale om en transcendentale æ., der er en lære om sanssevnenes aprioriske former. 2. Lære om det skønne, nemlig som noget, der sanses (anskues); nærmere bestemt lære om det skønne i kunsten, og i forlængelse heraf lære om kunsten, kunstfil.. En sådan fil. om kunsten involverer traditionelt en generel teori om det skønne, idet det kunstsønne sættes i forhold til det naturskønne. Denne trinvis udsondring af æ. som kunstfil. begynder med A. G. Baumgarten, som præger bet. 'æ.'. Æ. som kunstfil. er hos ham netop bundet til en generel, metafysisk lære om det skønne (som en fuldkommenhed ved verden, der kan sanses el. anskues) og en lære om den sanselige erkendelse. Efterhånden bruges fil. æ. som ensbetydende med en fil. om kunsten. Med den moderne kunst løsnes den definerende forbindelse mellem kunsten og det skønne. Fil. æ. kan bestemmes som en fil. overvejelse over kunstens - kunstværkets, den kunstneriske skabens, kunsterfaringens væsen og over betydningen af dette fænomen, kunst, i menneskets tilværelse, specielt over forholdet mellem kunst og virkelighed el. over kunsten som tilgang til virkeligheden. Undertiden indsnævres fil. æ., til at være en fil. overvejelse over udsagn om kunst (kunstværker). I denne betydning er fil. æ. en metadisciplin på linie med f.eks. metaetik (jf etik). Den analyserer meningen af kunstkritiske udsagn, hvor 'kunstkritik' (eng. criticism) skal forstås bredt som ethvert udsagn om kunst, specielt udsagn inden for kunstvidenskaberne. If. denne opfattelse opstår problemerne for den fil. æ., først, idet mennesket taler om kunst (M. Beardsley). Mod dette kan man hævde, at kunsten (kunstværket) allerede selv siger noget (har mening el. betydning) og endog kan være rettet mod sig selv.

Litt.: VTF I, s. 79-88 (Ingarden), 221-226 (Lukacs), 253-256 (Adorno), 257-264 (Benjamin), 270 (Marcuse), 389 (Ricoeur), Th. W. Adorno, *Ästhetische Theorie*, Frankfurt a.M. 1970. M. Beardsley, *Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism*, New York 1958. H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1960. S. Kjørup, *Æstetiske problemer*, Kbh, 1971, (med kommenteret bibl.). M. Larsen og O. Thyssen, *Den frie tanke*, kap. IV, Kbh. 1981. K. E. Løgstrup, *Kunst og Etik*, Kbh. 1961. Samme, *Kants æ.*, Kbh. 1965.

Der tales om, at noget er æstetisk, hvis det: 1. Angår sansningen 2. Angår det skønne el. kunsten, specielt nydelsen af det skønne el. kunsten. 3. Angår den fil. æ.. 4. (i overensstemmelse med Kants lære om æ.) angår det uengagerede, betragtede, blot nydende forhold til en genstand el. livet. I forlængelse heraf taler Kierkegaard om det æstetiske stadie, hvor mennesket lever umiddelbart som det er uden engagement i et etisk-religiøst valg og en deraf følgende forpligtelse og ansvarlighed. (Lübcke 1996, 465-466)

ånd

(eng. spirit, mind; fr. esprit; gr. *pneuma*; lat. *spiritus*, mens; ty. Geist). Ordet 'å.' har fil. set en både problematisk og frugtbar betydningsrigdom, idet det i særlig grad knyttes sammen med andre fil. grundbegreber. Som bestemmelse af mennesket kan 'å.' betyde. 1. Mennesket som enhed af sjæl og

legeme, nærmere bestemt det, som forbinder el. forener disse. 2. Den højere del af menneskets sjæl, nemlig tænkning el. fornuft.

3. Noget i mennesket, som går ud over - er højere end - sjælen. Det kan forbindes med 1: Dette højere er det, som giver mennesket enhed. - Men å. bruges også som bestemmelse af en orden, som ligger ud over mennesket: 4. Som princip for kosmos (verden). 5. Som overskridende (transcendent) grund, specielt Guds skabende magt. Denne tvetydighed - å. som både antropologisk og metafysisk (kosmologisk, teol.) bestemmelse - kan være en pointe. Idet 'å.' bet. både et menneskeligt og et guddommeligt princip, betones sammenhængen mellem de to dimensioner. Denne sammenhæng kan udmøntes i dette, at bestemmelsen af mennesket som å. har sin grund i å. som noget, der rækker ud over mennesket. Som å. går mennesket ud over sin blotte menneskelige, naturlige væren (jf. immanent/transcendent). Mennesket viser sig derved som et dobbeltvæsen. Å. har som bestemmelse af mennesket en ekstatiske karakter, hvilket især kommer til udtryk i det ty. ord 'Geist'. Sammenfattende ligger der en dobbelt fil. pointe i bestemmelsen af mennesket som å. : Å. er både det, som formidler el. forener, det enhedsgivende (legeme - sjæl, menneske verden el. Gud), og samtidig et normativt princip (å. som den højere del af mennesket, nemlig det, som indstiller mennesket på den ikke-menneskelige (kosmiske el. guddommelige) orden, det lever i el. tilhører). I forlængelse heraf kan 'å.' som fil. udtryk afgrænses nærmere ved flg. række af bestemmelser. 1. 'Å.' bet. det livgivende, organiske princip, den organiske sammenhæng, mennesket selv som organisk helhed er del af (jf. især stoikerne, pneuma). Dette støtter sig på den umiddelbare betydning af 'å.' (pneuma, spiritus: (livs)ånde). Det fil. set afgørende er dels, at å. er et sammenholdende, organiserende princip, dels at mennesket lever i el. tilhører en - organisk - helhed, som rækker ud over mennesket. Dette udbygges og omformes gennem de flg. bestemmelser, hvor især den kristne traditions prægning af begrebet 'å.' (pneuma) spiller ind: 2. Å. drejer sig om menneskets forhold til det uendelige el. absolutte. Det er som å., at mennesket kan forholde sig til grunden for sin eksistens, og denne grund forstås selv som å. - 3. Å. vil sige selv-forhold, dels menneskets, dels Guds. 4. Å. er en skabende, forenende aktivitet. Den kan bære menneskets forhold til det absolutte, idet den forbinder det uendelige og det endelige. Men idet det dermed går ud over det endelige, forholder mennesket sig som å. til sig selv som endeligt væsen. Selvforholdet hører sammen med forholdet til det uendelige, og har selv en uendelig karakter. Mennesket går i dette forhold ud over sig selv og kan da vende tilbage til sig selv. Først derved bliver mennesket et egl. Selv. 5. Å. vil sige frihed. I dette selv-forhold går mennesket ud over sig selv som blot naturvæsen. Å. vil sige frihed mods. natur. Dermed er der sket et skifte fra å. som organisk natursammenhæng (1 ovenfor) til å. som overskridelse af natursammenhængen. Disse bestemmelser samles i den fil. set vigtigste prægning af å.sbegrebet, nemlig Hegels. Å. (Geist) bliver her et centrum, der sammenknytter andre grundbegreber, sådan at Hegels fil. som helhed er en å.s fil..

Hegel sammenfatter de forskellige pointer ved å.sbegrebet, men i et særligt dobbelt perspektiv. For det første bestemmer han det absolutte som å. - Det vil dels sige, at hvad virkeligheden er, forstås ved å.sbegrebet, dels at det absolutte bestemmes som en omfattende enhed, idet å. er forenende. Det absolutte kan ikke være det blot uendelige over for det endelige. Det ville da blot være den ene side i en modstilling, og som sådan selv endeligt. Det absolutte er som å. tværtimod noget, der legemliggør sig i og omfatter det endelige. Nærmere bestemt viser (manifesterer) det absolutte sig som å. i en historie. Å. er for Hegel noget, der åbenbarer el. udfolder sig. Men noget åbenbarer el. udfolder sig kun i forholdet til noget andet og ved at komme uden for sig selv i dette forhold. Det fører over i det næste. - For det andet sker å.s forening if. Hegel kun gennem en splittelse el. spaltning. Den virkelige forening er den, der overvinder splittelsen. Først her kan der være tale om et udfoldet selv. Å. er for Hegel denne proces: at adskille sig fra sig selv i forholdet til det andet og at komme tilbage til sig selv el. komme til sig selv i dette forhold. Denne struktur er if. Hegel virkelighedens fornuftsstruktur. Å. er processen, men også resultatet af denne. en ny, differentieret enhed, rigere end den umiddelbare, el. med andre ord det udfoldede selv. Denne differentierede enhed er en enhed, som har frembragt sig selv. Den er sit eget resultat. Først i dette virkeliggjorte, udfoldede selv-forhold er friheden virkelig. Å. vil dermed sige virkeliggørelsen af friheden.

På denne baggrund skelner Hegel terminologisk mellem forskellige typer af å. : den subjektive å. er å. , for så vidt som den er knyttet til det enkelte individ. Hegel skelner mellem tre trin. På det første er individet som sjæl umiddelbart bestemt af naturen. På det andet trin adskiller individet sig fra naturen ved at have bevidsthed. Naturen er derved blevet en genstand uden for individet selv. På det tredje trin viser å. sig i individet gennem dets vilje til at sætte sig selv formål i livet. - Viljen er på dette trin blot noget individuelt og indre. Det hører imidlertid med til viljen, at den søger at virkeliggøre sine mål i den ydre verden.

Gennem sine handlinger præger individet sine omgivelser, og å. går derved fra at være en indre, subjektiv å. til at være en ydre, objektiv å. Medens den subjektive å. er individuel, er den objektive å. et socialt fænomen, idet flere individer indvirker på hinanden og den fælles, ydre verden. Den objektive å. viser sig derfor igennem udviklingen af fællesmenneskelige institutioner og gennem fremkomsten af en stat. Det hist. forhold mellem de enkelte stater omtaler Hegel som en sammenhæng, der er tilvejebragt af den overstatslige verdenså.. Dvs., medens den subjektive å. når sit højeste udtryk i individets bevidste vilje til dette eller hint, når den objektive å. sit højeste udtryk i den overstatslige verdenså., der ytrer sig i den objektive, verdenshist. proces. Den højeste form for å. nås imidlertid først med den absolutte å., dvs. den bevidsthed om sig selv, som å. opnår gennem kunst, religion og fil., idet å. forstår, at det er en og den samme å. , der viser sig som subjektiv og objektiv å. - Å. er derved blevet et med sig selv i de enkelte individers bevidsthed om, at de er dele af et større, sammenhængende hele, der ud af verdenshist.s splittelse og kamp søger at skabe et meningsfyldt kosmos, hvor friheden kan virkeliggøres.

Litt.: J. K. Bukdahl, *Introduktion til Hegel*, Aarhus 1977, genoptrykt Kbh. 1979, (især kap. II: 'Geiststrukturen'). (Lübcke 1996, 467-468)

åndsvidenskab

(ty. Geisteswissenschaften), samlebet. for de ikke-matematiske og ikke-naturfaglige videnskaber, i første række humanvidenskaberne (eng. the humanities) humaniora - f.eks. filologi, historie, lingvistik og psykologi. Til åndsvidenskaberne regnes traditionelt også jura, samfundsvidenskab og teologi, men der er en vis varians i sprogbrugen. Ordet 'å.' er overtaget fra tysk, hvor det blev dannet i midten af 1800-tallet som (delvis misvisende) oversættelse af det engelske, 'moral science'.

Litt.: VTF. I, s. 24 (Windelband), 27 (Dilthey); se også II, s. 212 ff.. (Lübcke 1996, 468)

årsag/virkning

(eng. *cause/effect*; fr. *cause/effet*; lat. *causa/effectus*; ty. *Ursache/Wirkung*). 1. Ang. den antikke og navnlig den skolastiske fil.s skelnen mellem forsk. å., se causa. 2. If. Hume er en hændelse, *a*, å. til en anden hændelse, *b*, hvis og kun hvis *b* følger umiddelbart efter *a*, og enhver hændelse af samme type som *a* efterfølges af en hændelse af samme type som *b*. F.eks. er ilden under lejrålet å. til, at vandet koger, fordi hver gang vand opvarmes over ild, vil det begynde at koge (forudsat at der varmes længe nok, at ilden er kraftig nok, at varmen ikke ledes væk, osv.). Derimod mener Hume ikke, at der er nogen nødvendig sammenhæng mellem å. og v.. Når rationalistiske fil. i det hele taget har kunnet få den ide, at der skulle være en nødvendig sammenhæng mellem å. og v., så skyldes det udelukkende, at vanen har givet os en (subjektiv) forventning om, at bestemte typer af hændelser efterfølges af samme type af hændelser. 3. Under bet. regularitetsteorien har Humes analyse dannet udgangspunkt for alle senere empiristiske analyser af å.s-forholdet. Dog har man ofte opgivet Humes krav om, at å. og v. skal være nært forbundne i tid og rum, ligesom man ofte har opgivet hans psykologiske teori om vanen. Endvidere har man søgt at skærpe kravet til den 'regelmæssige sammenhæng', idet allerede Stuart Mill påpegede, at Humes analyse var for svag til at indfange, hvad der ligger i å.s-begrebet. For at hændelser af typerne A og B kan siges at indgå i å.s-forhold med hinanden, er det ikke nok, at faktiske forekomster af hændelser af typen A altid er forbundet med faktiske forekomster af hændelser af typen B. If. Mill må hændelser af typerne A og B være ubetinget forbundne, dvs., at de må være forbundne under alle tænkelige (el. alle mulige) omstændigheder - og ikke blot under de omstændigheder, der faktisk forekommer. Nat og dag er rent faktisk altid forbundne, men det er ikke utænkeligt, at der kunne opstå en situation, hvor natten fortsatte i det uendelige. Fænomenet nat er derfor ikke å. til fænomenet dag. For at redegøre for denne forskel har man søgt at erstatte begrebet 'regelmæssig sammenhæng' med begrebet 'natur-lov' (se lov). Å.s-forholdet mellem *a* og *b* skulle da bestå i, at hvis *a* indtræffer, vil *b* indtræffe i overensstemmelse med en bestemt lov. Set ud fra et empiristisk synspunkt er skellet 'regelmæssig sammenhæng' og 'lov' imidlertid vanskeligt at opretholde, da empiristerne netop søger at udlægge love som formuleringer af, hvad der rent faktisk sker, og ikke som formuleringer af, hvad der kan el. ikke kan ske. 4. I den moderne diskussion efter 1960 er regularitetsteorien stort set opgivet, men ikke erstattet af et bestemt alternativ. If. en gængs tolkning må man skelne mellem *meningen* med dommen 'a er å. til b.' og mulighederne for be- el. afkræftelse af dommens sandhed. Hume (og empiristerne efter ham) har uret i, at meningen med talen om, at *a* og *b* er nødvendigt forbundne (i en eller anden forstand), kan udtømmes ved en henvisning til regelmæssige sammenhænge eller vaneforestillinger. Derimod kan det være rigtigt nok, at påvisningen af en faktisk

regelmæssighed ofte er det bedste kriterium vi råder over, når vi skal afgøre, om en nødvendig sammenhæng foreligger eller ej. 5. Der er stor uenighed om, hvad der nærmer skal menes med udtrykket 'nødvendig sammenhæng mellem å. og v.'. Blandt forslagene kan nævnes: Å. er en *tilstrækkelig* betingelse for v. (Reichenbach), eventuelt en *nødvendig og tilstrækkelig* betingelse el. en *nødvendig betingelse* for v. - Mackie har foreslået at tolke å. som en INUS-betingelse, men dette forslag har ikke vundet almen accept. I 1970'erne har man søgt at fortolke forholdet mellem å. og v. ved hjælp af begreberne om kontrafaktiske konditionaler og om mulige verdener.

6. Sideløbende med den empiristiske tradition har man (navnlig i kontinental fil.) søgt at videreføre Kants analyse af å.sbegrebet. Kant er enig med Hume i, at vi er afhængige af erfaringen, når vi i konkrete tilfælde skal afgøre hvilke hændelser, der er regelmæssigt forbundne. Men modsat Hume mener han ikke, at det er et kontingent faktum, at der er regelmæssigheder i vor erfaringsverden. Vor erkendelse er sådan indrettet, at vi slet ikke kunne skelne mellem subjektive forestillinger og objektive hændelser, hvis vi ikke havde begreberne 'å.' og 'v.'. Begreberne 'å.' og 'v.' er grundbegreber (*kategorier*), som *forstanden* nødvendigvis må benytte i sin fortolkning af fænomenene, hvis det i det hele taget skal være muligt at erkende noget, og derfor gælder årsagssætningen (dette, at enhver hændelse har en å.) nødvendigvis for vor erfaringsverden. Om den så også gælder for *tingene i sig selv*, er derimod et andet spørgsmål, som Kant ikke mener, at fil. el. videnskaberne kan give noget begrundet svar på.

Litt.: A. J. Ayer, *Foundations of Empirical Knowledge*, kap. 4, London 1951. T. L.

Beauchamp (red.), *Philosophical Problems of Causation*, Kalifornien 1974. J. Faye, *Et naturfil. essay om tid og kausalitet*, disp., Kbh. 1981. R. Harré, *The Principles of Scientific Thinking*, London 1970, kap. 4..

H. L. A. Hart og A. M. Honore, *Causation in the Law*, Oxford 1959. J. L. Mackie, *The Cement of the Universe*, Oxford 1974. E. Sosa (udg.), *Causation and Conditionals*, Oxford 1975, 1980².

Delvis på tværs af de forskellige teorier om å. findes flg. bestemmelser: 1. å.s-forhold (el. kausalnexus el. kausalrelation), dvs. den forbindelse, der er mellem å. og v..

2. å.-sammenhæng (el. kausalkæde), dvs. det net af å. og v., som en hændelse indgår i. 3. en medvirkende å., dvs. en af de mange å., der indgår i en å.s-sammenhæng, men som ikke selv er tilstrækkelig til at frembringe v.. 4. den fuldstændige å., dvs. summen af samtlige medvirkende å. (if. bl.a. Stuart Mill er å. altid lig den f.å., idet han afviser skellet mellem en medvirkende og en f.å.). 5. den afgørende (el. udslagsgivende) å., dvs. den af de medvirkende å., der går umiddelbart forud for v. (jf. 'dråben, der fik bægeret til at flyde over'). 6. den væsentlige å., dvs. den af de medvirkende å., der er en nødvendig betingelse (el. eventuelt en INUS-betingelse) for v. (udtrykket 'v.å.' er ikke alment accepteret). (Lübcke 1996, 468-469)